УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФАКУЛТЕТ ПОЛИТИЧКИХ НАУКА

Ненад Љ. Спасојевић

ЕКСПЛОРАТОРНО СЕКВЕНЦИЈАЛНИ МОДЕЛ МЕШОВИТИХ МЕТОДА КОД ПАРТИЦИПАЦИЈЕ ГРАЂАНА У ПРОЦЕНИ ЗАГАЂЕЊА ВАЗДУХА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

Докторска дисертација

Београд, 2026.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF POLITICAL SCIENCES

Nenad Lj. Spasojević

EXPLORATORY SEQUENTIAL MODEL OF MIXED METHODS FOR CITIZENS' PARTICIPATION IN AIR POLLUTION ASSESSMENT IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Doctoral dissertation

Belgrade, 2026.

Ментор:

_____

проф. др Вера Арежина, ванредни професор,
Универзитет у Београду, Факултет политичких наука

Чланови комисије:

_____

проф. др Саша Мијалковић, редовни професор,
Криминалистичко-полицијски универзитет, Београд

_____

проф. др Срђан Благојевић, редовни професор, Универзитет одбране, Војна академија
научни сарадник, Универзитет одбране, Институт за стратегијска истраживања

_____

проф. др Веран Станчетић, ванредни професор,
Универзитет у Београду, Факултет политичких наука

_____

др Марко Вујић, доцент,
Универзитет у Београду, Факултет политичких наука

_____

др Петар Матић, научни сарадник,
Институт за политичке студије, Београд

Датум одбране: _____

Изјава захвалности

Након дугог процеса израде дисертације, желим да изразим искрену захвалност свим особама које су својом подршком, знањем и уложеним временом, допринели да овај рад буде завршен.

Пре свих, највећу захвалност дугујем својој породици и девојци на разумевању и неизмерној подршци коју су ми пружали током целог процеса. Велико хвала и пријатељима и колегама што су увек питали како напредујем и показивали искрено интересовање за мој рад.

Захвалност упућујем својој менторки, ванредној професорки др Вери Арежини, која ми је од почетка, сада већ дугогодишње сарадње, била подршка и са искреним намерама усмеравала мој научно-истраживачки рад.

Захваљујем се и научном сараднику др Милошу Јевтићу, који ми је као ментор на Институту за политичке студије несебично помагао, а својим стручним знањем и залагањем био подршка током реализације истраживачког процеса.

Захваљујем се колеги Огњану Пантићу на помоћи у повезивању са представницима цивилног сектора, као и свим учесницима у интервјуима на исцрпним одговорима. Такође, захвалност упућујем и агенцији за истраживања јавног мњења *House of Win*, на помоћи у прикупљању емпиријских података.

Захвалност за значајан допринос који су пружили кроз коментаре, сугестије и решења за поједине недоумице, дугујем члановима комисије, научном сараднику др Петру Матићу, редовном професору др Саши Мијалковићу, пуковнику, редовном професору и научном сараднику др Срђану Благојевићу, доценту др Марку Вујићу и ванредном професору др Верану Станчетићу.

Експлораторно секвенцијални модел мешовитих метода код партиципације грађана у процени загађења ваздуха у Републици Србији

Сажетак

Методолошки догматизам између квалитативних и квантитативних метода обележио је 20. век кроз расправе методолога о њиховој доминантности у истраживањима. Средином прошлог века настају мешовите методе, познате као *трећи методолошки талас*, којима се комбинују квалитативне и квантитативне методе. Један од основних модела мешовитих метода – експлораторно секвенцијални модел, карактерише реализација квалитативне фазе, из које се потом формира и реализује квантитативна фаза. Истраживачи који своја истраживања базирају на овом моделу могу да развију или провере квантитативни инструмент, развију теорије или идентификују значајне варијабле. Валидност комбинованих истраживања огледа се кроз процес интеграције, а са развојем експлораторно секвенцијалног модела, поједини аутори су истакли могућност потенцијално већег броја тачака интеграције. Главно истраживачко питање дисертације је постоји ли могућност и колики су домети интеграције различитих елемената истраживања употребом квалитативних и квантитативних метода, а приликом истраживања друштвених проблема и појава у политичким наукама применом експлораторно секвенцијалног модела?

Предмет истраживања у дисертацији односи се на примену експлораторно секвенцијалног модела у испитивању проблема загађења ваздуха у Србији, а посебно кроз сегмент партиципације грађана у решавању тог проблема. Тема квалитета ваздуха деловањем различитих актера, постала је актуелна од 2019. године у јавности у Србији. Примена експлораторно секвенцијалног модела реализована је у истраживању у првој фази путем интервјуа са представницима цивилног сектора, а у другој фази кроз анкету са грађанима. Са аспекта практичне примене овог модела, указао сам на домете интеграције елемената две фазе. Такође, указао сам на степен утицаја актера цивилног друштва на грађане о значају партиципације у решавању проблема загађења ваздуха у Србији.

Кључне речи: методологија политичких наука, мешовите методе, квалитативне методе, квантитативне методе, експлораторно секвенцијални модел, квалитативна фаза, квантитативна фаза, загађење ваздуха, партиципација

Научна област: Политичке науке

Ужа научна област: Методологија политичких наука, еколошка безбедност

УДК број: 32:504(316.35:497.11)

Exploratory Sequential Model of Mixed Methods for Citizens' Participation in Air Pollution Assessment in the Republic of Serbia

Abstract

Methodological dogmatism between qualitative and quantitative methods marked the twentieth century in the form of debates among methodologists about their dominance in research. The middle of the last century saw the emergence of mixed methods, known as the *third methodological wave*, that combined qualitative and quantitative methods. One of the basic mixed methods models – the exploratory sequential model, is characterized by the implementation of a qualitative phase, from which a quantitative phase is then formed and implemented. Researchers relying on this model in their research can develop or evaluate the quantitative instrument, develop theories or identify significant variables. The validity of mixed-methods research is reflected through the integration process, and with the development of the exploratory sequential design, some authors have highlighted the possibility of a potentially larger number of integration points. The main research question of the dissertation concerns the possibility and scope of integrating various research elements when using both qualitative and quantitative methods in researching social problems and political science phenomena by applying the exploratory sequential model.

The subject of research in this dissertation relates to the application of an exploratory sequential mixed methods model in examining the issue of air pollution in Serbia, specifically through the segment of citizen participation in solving this problem. The issue of air quality through engagement of various actors has become a prominent topic in the Serbian public since 2019. The exploratory sequential model was applied in the first phase of the research through interviews with representatives of the civil society in Serbia, and in the second phase through a survey with citizens. From the aspect of practical application of this model, we noted the achievements of integrating the elements of the two phases. I also pointed to to the extent of civil society actors' influence on the citizens in terms of the importance of participation in solving the issue of air pollution in Serbia.

Keywords: methodology of political science, mixed methods, qualitative methods, quantitative methods, exploratory sequential model, qualitative phase, quantitative phase, air pollution, participation

Scientific field: Political Science

Scientific subfield: Methodology of Political Science, Environmental Security

UDC: 32:504(316.35:497.11)

САДРЖАЈ

УВОД 1
МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР 4
1. КВАЛИТАТИВНЕ МЕТОДЕ И ПРИМЕНА У ПОЛИТИЧКИМ НАУКАМА 18
1.1. Дефинисање и развој квалитативних метода 18
1.2. Класификација квалитативних метода 22
1.2.1. Посматрање 23
1.2.2. Интервју 25
1.2.3. Фокус група 28
1.2.4. Анализа садржаја 31
1.2.5. Студија случаја 34
1.3. Примена различитих квалитативних метода у прикупљању података 36
1.3.1. Предности и недостаци посматрања 37
1.3.2. Предности и недостаци интервјуа 38
1.3.3. Предности и недостаци фокус група 39
1.3.4. Предности и недостаци анализе садржаја 40
1.3.5. Предности и недостаци студије случаја 41
2. КВАНТИТАТИВНЕ МЕТОДЕ И ПРИМЕНА У ПОЛИТИЧКИМ НАУКАМА 43
2.1. Дефинисање и развој квантитативних метода 43
2.2. Класификација квантитативних метода 46
2.2.1. Експеримент 46
2.2.2. Анкета 50
2.3. Примене различитих квантитативних метода у прикупљању података 56
2.3.1. Предности и недостаци експеримента 56
2.3.2. Предности и недостаци анкете 57
3. МЕШОВИТЕ МЕТОДЕ И ЊИХОВА ПРИМЕНА У ПОЛИТИЧКИМ НАУКАМА 60
3.1. Дефинисање мешовитих метода 60
3.2. Развој и класификације различитих модела мешовитих метода 69
3.3. Предности примене модела мешовитих метода 75
4. ЕКСПЛОРАТОРНО СЕКВЕНЦИЈАЛНИ МОДЕЛ КАО ЈЕДАН ОД МОДЕЛА МЕШОВИТИХ МЕТОДА 79
4.1. Дефинисање експлораторно секвенцијалног модела 79
4.2. Карактеристике експлораторно секвенцијалног модела 82
4.3. Предности примене експлораторно секвенцијалног модела 88
5. ПРИМЕНА ЕКСПЛОРАТОРНО СЕКВЕНЦИЈАЛНОГ МОДЕЛА У ИСТРАЖИВАЊИМА 93
5.1. Примена експлораторно секвенцијалног модела у друштвеним наукама 93

5.2. Примена експлораторно секвенцијалног модела у истраживањима квалитета ваздуха .. 98
5.3. Недостаци интеграције у експлораторно секвенцијалном моделу 104
6. ЗАГАЂЕЊЕ ВАЗДУХА КАО ЈЕДАН ОД НАЈОЗБИЉНИЈИХ ЕКОЛОШКИХ ПРОБЛЕМА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ 117
6.1. Настанак и развој проблема загађености ваздуха 117
6.2. Правна регулатива о квалитету ваздуха 121
6.3. Извори загађење ваздуха у Републици Србији 130
6.3.1. Индустријска постројења 131
6.3.2. Термоелектране 135
6.3.3. Индивидуална ложишта 137
6.3.4. Саобраћај 139
6.3.5. Депоније 140
6.4. Негативне последице загађена ваздуха 142
7. ПАРТИЦИПАЦИЈА ГРАЂАНА У РЕШАВАЊУ ПРОБЛЕМА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ.. 148
7.1. Дефинисање партиципације грађана у решавању друштвених проблема 148
7.2. Партиципација грађана у решавању еколошких проблема 152
7.3. Партиципација грађана у решавању проблема загађења ваздуха у Републици Србији . 158
8. МОДЕЛ ПРИМЕНЕ ЕКСПЛОРАТОРНО СЕКВЕНЦИЈАЛНОГ МОДЕЛА КОД ПАРТИЦИПАЦИЈЕ ГРАЂАНА У РЕШАВАЊУ ПРОБЛЕМА ЗАГАЂЕЊА ВАЗДУХА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ: ПРЕДСТАВЉАЊЕ РЕЗУЛТАТА ИСТРАЖИВАЊА 166
8.1. Методологија и истраживачки дизајн 166
8.2. Резултати истраживања 170
8.2.1. Дискусија о резултатима – Интеграција квалитативне и квантитативне фазе у експлораторно секвенцијалном моделу 170
8.2.2. Дискусија о резултатима – Ставови о партиципацији грађана о проблему загађења ваздуха у Републици Србији 184
8.3. Метазакључак истраживања 205
ЗАКЉУЧАК 209
ЛИТЕРАТУРА 220
ПРИЛОЗИ 248
СПИСАК ПРИЛОГА 257
БИОГРАФИЈА АУТОРА 259
Изјава о ауторству 260
Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада 261
Изјава о коришћењу 262

УВОД

У **уводном делу** дисертације представићемо опис сваког од поглавља, наводећи кључне елементе који ће у њима бити истраживани и представљени. У другом делу уводне целине која носи назив **Методолошки оквир**, биће наведени кључни теоријско-методолошки аспекти истраживања у дисертацији. Под тиме се подразумева представљање теоријског одређења, прегледа литературе и кључних појмова, као и заступљеност истраживања и доступност научне грађе у домену теме експлораторно секвенцијалног модела. Затим ће бити представљена истраживачка питања, предмет и циљеви истраживања, хипотетички оквир истраживања, истраживачки део кроз примену метода, научна и друштвена оправданост истраживања у дисертацији.

Прво поглавље дисертације односи се на дефинисање и развој квалитативних метода, а затим ћемо указати у којим друштвеним областима ове методе имају своју примену, посебно у политичким, али и другим друштвено-хуманистичким наукама. Да би се боље разумела примена ових метода, неопходно је представити неке од најзаступљенијих квалитативних метода и техника које истраживачи користе у последњим деценијама као што су посматрање, интервју, фокус групе, анализа садржаја, студија случаја и друге. На основу класификације квалитативних истраживачких метода, указаћемо на њихов значај за научна и друштвена сазнања, као и предности и ограничења у њиховој примени приликом прикупљања података.

Након првог поглавља у коме смо представили главне квалитативне методе, као и сам квалитативни приступ, у **другом поглављу** проучаваћемо квантитативне методе и њихову примену у политичким наукама, од историјата, дефинисања, развоја и области у којима су заступљене. Предмет анализе биће примена у друштвеним наукама, са освртом на политичке науке. Када је реч о класификацији квантитативних метода пре свега се издвајају анкета и експеримент. У овом поглављу ћемо разматрати њихове главне карактеристике и могућности примене у различитим областима друштвених наука. Иако метода експеримента неће бити примењивана у самој дисертацији, она ће зарад анализе бити објашњења у самом раду. На крају овог поглавља, биће представљене предности и ограничења употребе различитих квантитативних истраживачих метода у процесима прикупљања података у друштвеним наукама.

У **трећем поглављу** под називом *Мешовите методе и њихова примена у политичким наукама*, представићемо схватања неких од најзначајнијих аутора и истраживача који су заступали становишта да се применом и комбиновањем различитих квалитативних и квантитативних метода постижу бољи (целисходнији) резултати у истраживањима различитих друштвених појава и процеса. Процес селекције метода у циљу прикупљања података отвара бројна питања и спорења међу истраживачима. Поједини истраживачи фаворизују само квалитативне, а други пак квантитативне. У последњим деценијама долази до све већег броја препорука које иду у правцу подстицања различитих видова комбиновања метода из два претходно анализирана приступа. У том погледу биће представљени и проблеми, односно недостаци када се приликом истраживања користе само квалитативне или само квантитативне методе. Тај сегмент анализе односиће се на указивање који су то могући недостаци у стицању нових научних сазнања, а које би конципирање истраживања на неком од модела мешовитих метода могло да надомести. Након дефинисања мешовитих метода и дискусије о терминолошком и методолошком одређењу, у овом поглављу фокус ће бити и на класификацији различитих модела мешовитих метода. На основу тога, указаћемо на

комплексности коју пружа трећи методолошки талас. Зато ће у овом поглављу бити представљени бројни модели мешовитих метода, а у циљу указивања на предности базирања истраживања на њима у зависности од истраживачког контекста.

Поглавља четири и пет представљају две повезане целине, које се односе на конкретан методолошки моменат дисертације, односно на представљање експлораторно секвенцијалног модела. Тако ће у **поглављу четири** бити ближе представљен експлораторно секвенцијални модел, као један од основних модела мешовитих метода кроз конкретно дефинисање и значај који његова примена има за потребе истраживања друштвених проблема и појава. Из угла дисертације, веома важно је да се представе и главне карактеристике овог модела, односно сви предуслови за његову употребу у пракси када се врше истраживања. Као основа за представљање овог поглавља, биће превасходно коришћена доступна иностранa литература, с обзиром да се на спрском говорном подручју може пронаћи веома *скроман* научни фонд, како о експлораторно секвенцијалном моделу, тако и о другим моделима мешовитих метода. Поред општих карактеристика, анализа овог модела пружиће увиде и у предности које истраживања базирана на примени овог типа мешовитих метода могу имати за истраживања у друштвеним наукама, али и шире користи за друштво као целину.

У **поглављу пет** проучаваћемо примену експлораторно секвенцијалног дизајна у друштвеним наукама и истраживања бројних друштвених проблема и појава, а посебно када су у питању теме повезане са еколошким проблемима. На основу тога утврдиће се значај који овај модел мешовитих метода има за анализу ове врсте проблема. Много значајнији део односиће се на указивање на предности примене овог модела за методологију истраживања. Примарни циљ је да се кроз детаљну анализу фокус усмери у правцу главног истраживачког питања дисертације које се односи на могућности и домете интеграције квалитативних и квантитативних метода унутар овог мешовитог модела. У том контексту, указаће се на постојеће недостатке у интеграцији различитих елемената, а који се односе и на квалитативну као и на квантитативну фазу у експлораторно секвенцијалном моделу. Ово ће уједно представљати и полазну основу за истраживачки рад у самој дисертацији, тј. примену истраживачког процеса, а која ће превасходно омогућити нова научна сазнања о могућностима и дометима процеса интеграције и начина за превазилажење постојећих проблема у том процесу.

Поглавље шест односи се на дефинисање и карактеристике загађења ваздуха као једног од кључних глобалних еколошких питања, а које је у значајној мери присутно и актуелизовано у Републици Србији. Након представљања развоја проблема на глобалном нивоу, биће представљен правни оквир, односно регулатива на глобалном, на нивоу Европске уније и на крају на нивоу Србије. Веома важан аспект јесте деловање институција, а од значаја за тему је представљање стања када је процес креирања и усвајања регулативе, те потоње имплементације у питању. Под имплементацијом регулативе се посебно издваја успешност мониторинга квалитета ваздуха и транспарентност у информисању шире јавности на свим нивоима. Како би се разумела целокупна ситуација у контексту развоја и утицаја наведеног проблема, указаћемо на поједине изворе (актере) који годинама својим деловањем утичу на квалитет ваздуха широм Србије. У последњој целини овог поглавља приказаћемо негативне последице проблема загађења ваздуха у Србији. Загађење ваздуха има веома негативан ефекат како по грађане, тако и по животну средину, а као и други еколошки проблеми, загађење ваздуха не познаје било какве административне границе.

У претходном поглављу фокус је био на проблему загађења ваздуха и свим његовим аспектима, док се **поглавље седам** односи на сегмент партиципације грађана у

Републици Србији, а са посебним освртом на њихово деловање у домену теме загађења ваздуха. У овом поглављу понудићемо објашњења и одговоре када је у питању однос грађана у Србији према еколошким проблемима генерално, али и када је реч о домену партиципације у решавању проблема са квалитетом ваздуха. Када се говори о партиципацији у циљу превазилажења проблема загађења ваздуха, мора се истаћи да се ово односи и на формалне и на неформалне видове партиципирања од стране грађана, али и других актера. У периоду од 2019. година, у Србији је дошло до значајнијег раста интересовања грађана за питање квалитета ваздуха. Тренд интересовања за еколошке проблеме у Србији долази са много година закашњења у односу на бројне државе Европе и света. Самим тим, кроз поглавље ћемо пружити и упоредну анализу развоја свести и интересовања у свету и код нас за овај вид савремених проблема. У последњих неколико година, дошло је до значајног раста интересовања грађана у Србији за стање квалитета ваздуха. Из тог разлога, ствара се и потреба за истраживањем разлога који су довели до раста партиципације грађана када је овај еколошки проблем у питању. Поред тога, биће испитано и колика је улога различитих актера у подизању нивоа информисања и свести грађана, а самим тим и утицаја на различите видове партиципације. Кроз анализу поглавља шест и седам пружиће се неопходни подаци који ће послужити као основа за формирање истраживачког поступка што ће бити део последњег поглавља дисертације.

Кроз **поглавље осам** представићемо резултате истраживања базираног на експлораторно секвенцијалном моделу при испитивању партиципације грађана у решавању проблема загађења ваздуха у Републици Србији. Поглавље започиње са представљањем планиране методологије и истраживачког дизајна, како би се указало на полазне основе у реализацији истраживања. Под тиме се подразумевају елементи као што су коришћене методе, истраживачка питања, поступци реализације, узорци и профили учесника у истраживању. У наставку поглавља биће интерпретирани квалитативни закључци из прве фазе спроведеног истраживања. Фокус ових налаза биће на представљању могућности и домета интеграције различитих елемената квалитативне и квантитативне фазе применом експлораторно секвенцијалног модела. Друга целина поглавља односи се на нова сазнања у домену конкретног дела око односа грађана према партиципирању у процесу решавања проблема са квалитетом ваздуха у Републици Србији. На основу реализованог истраживања, биће пружени одговори на бројна истраживачка питања од којих се пошло у самој дисертацији. Закључци истраживања представљају нова научна сазнања о експлораторно секвенцијалном моделу и допринос у домену развоја и примене мешовитих метода.

У **поглављу закључак** представићемо обједињена и кључна разматрања. Сумирањем свих резултата до којих се дошло кроз целокупни научно-истраживачки поступак у овој дисертацији пружају се и одговори на полазна истраживачка питања и постављене хипотезе. Тиме се презентују финални налази и указује се на нова научна и друштвена сазнања којима ће се пружити основа ка будућим истраживањима применом модела мешовитих метода, а уједно и подршка даљем развоју партиципације јавности у решавању постојећих еколошких и других друштвених проблема у Србији.

МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР

Кроз реализацију ове дисертације настојаћемо да одговоримо на многа како методолошка, тако и политиколошка питања која нису у довољној мери истражена. Са аспекта методологије, предмет дисертације фокусира се на мешовите методе, а уже гледано на експлораторно секвенцијални модел мешовитих метода. Полазећи од дефинисања мешовитих метода важно је истаћи да се за поједине ауторе оне дефинишу као методе (*methods*), док се у методологијама друштвених наука може сусрести дефинисање и као приступи (*approaches*) или парадигме (*paradigmes*). Пошто у методологији политичких наука постоји јасна разлика између метода, приступа или парадигми, у дисертацији ће бити коришћен термин мешовите методе, али ће се кроз рад сретати и комбинована истраживања, мешовити приступ и други сродни термини.

Када је лингвистичко одређење термина истраживање у питању, Димитријадис (*Greg Dimitriadis*) истиче да би требало разликовати називе, те тако предлаже називе квантитативна истраживања (*quantitative research*), односно квалитативна истраживања (*qualitative inquiry*).[1] Међутим, у српском језику оба термина се преводе као истраживања. Наспрам термина *приступ* и *истраживања,* важно је истаћи и термин *метод*. Овај термин у методологији представља врло важан елемент, али исто тако неизоставан је део сваке науке и истраживања у истим. Према ауторима Милосављевићу и Радосављевићу: „наука која се посебно бави научним истраживањем метода (начина којима се истражује), која стиче научно сазнање о методама, назива се методологија".[2] У зависности од контекста о којем се говори, кроз целокупну дисертацију користиће се сва три термина *приступ*, *истраживање* и *методе*, а све у циљу што прецизнијег појашњења појединих методолошких сегмената.

Према Кингу (*Gary King*) у истраживању политичких наука постоје три приступа, и то квалитативни (*qualitative*), квантитативни (*quantitative*) и мешовити (*mixed*).[3] Други аутори, као на пример Марш (*David Marsh*) и Стокер (*Gerry Stoker*) у књизи *Теорије и методе у политичким наукама* (*Theory and Methods in Political Science*) истичу шест примарних приступа у истраживању политичких наука, као што су бихевиорализам, теорија рационалног избора, институционализам, феминизам, интерпретативна теорија и марксизам.[4] Поред шест претходно поменутих приступа, посебан сегмент у књизи чини део о методама у које су убрајају квалитативне, квантитативне, комбиновање квантитативних и квалитативних и компаративне методе.[5] Ове методе биће кључан део анализе у дисертацији, а уједно ће бити и међусобно упоређиване кроз указивање на њихове главне одлике, предности и недостатке. За дисертацију је важно истаћи да ће се путем истраживања доћи до дескриптивног и експланаторног закључивања о различитим проблемима и појавама,[6] те да ћемо покушати да докажемо да су мешовите методе од великог значаја за разумевање појединих друштвених проблема у Србији.

---

[1] Greg Dimitriadis, "Reading Qualitative Inquiry Through Critical Pedagogy: Some Reflections", *International Review of Qualitative Research*, 9 (2), 2016, pp. 143–144.

[2] Славомир Милосављевић и Иван Радосављевић, *Основи методологије политичких наука*, Службени гласник, Београд, 2008, стр. 34.

[3] Gary King, *Design Social Inquiry: Scientific Inference in Qualitative research*, Princeton University Press, Princeton, 1996, pp. 3–7.

[4] David Marsh and Gerry Stoker, *Theory and Methods in Political Science*, Palgrave, New York, 2002, pp. 5–7.

[5] О приступима видети више на: David Marsh and Gerry Stoker, *Theory and Methods in Political Science*, op. cit., pp. 5–7.

[6] Gary King, Robert O. Keohane and Sidney Verba, *Design Social Inquiry: Scientific Inference in Qualitative research*, Princeton University Press, Princeton, 1994, p. 7.

Квалитативние и квантитативне методе су изузетно значајне за разумевање бројних тема које се истражују у различитим друштвеним наукама. Међутим, разлике између ових метода односе се на репрезентативност, затим структуру, варијабле, хипотетички и теоријски оквир, приступе, улоге и активности истраживача и многе друге факторе.[7] Иако је примена квалитативних и квантитативних метода веома актуелна у истраживањима друштвених проблема и појава, а неспорно и значајна у погледу стицања нових сазнања, настанком трећег методолошког таласа започиње читав сет промена у домену истраживања. Од друге половине 20. века појављује се трећи методолошки талас тј. методолошки покрет,[8] који представља примену мешовитих метода[9] односно комбиновање различитих квалитативних и квантитативних метода и интеграцију њихових елемента у циљу доласка до нових сазнања. Као најизраженији заговорници овог начина истраживања могу се истаћи Кресвел (*John Creswell*), Ташакори (*Abbas Tashakkori*), Онвуегбузи (*Anthony J. Onwuegbuzie*), Тедли (*Charles Teddlie*), Плано Кларк (*Vicky Plano Clark*) и други. У бројним дефиницијама и схватањима ових метода, Џон Кресвел, један од најпознатијих светских методолога истиче да је истраживање мешовитим методама оно „у коме истраживач прикупља, анализира, и меша (интегрише или повезује) квантитативне и квалитативне податке у истој студији или у вишефазном програму истраживања".[10]

Један од термина који је поменут у претходној дефиницији – *интеграција*, представља заправо и главну нит ове дисертације. Наиме, иако се чини да интеграција квалитативних и квантитативних метода односно различитих елемената,[11] представља једноставан процес који је потребно да буде праћен предвиђеним корацима, у пракси истраживачи наилазе на бројне баријере и изазове. Истраживачима се наизглед чини да ово не представља значајан проблем, међутим приликом неадекватних примена истраживачких техника и правила, могу настати бројни пропусти у њиховом раду. Далеко значајнији из методолошког домена јесте моменат могућности и домета интеграције квалитативне и квантитативне фазе унутар различитих модела.

Овај комплексан изазов у мешовитим методама није новије природе. Годинама истраживачи проучавају ово питање, које је за трећи методолошки талас изузетно важно, а може се слободно рећи и питање којим се ближе одређује и идентитет мешовитих метода. Један од водећих светских методолога који фокус својих истраживања ставља и на мешовитим методама, Ален Бријам (*Alan Bryman*) више од деценије се бави проблемима интеграције квалитативних и квантитативних метода. На основу анализе бројних радова, аутор истиче да не постоје сваки пут подударања у практичној примени

[7] Miloš Bešić, *Metodologija društvenih nauka*, Akademska knjiga, Novi Sad, 2019, str. 41.
[8] Melvyn Read i David Marsh, „Kombiniranje kvantitativnih i kvalitativnih metoda", U: David Marsh i Gerry Stoker (ur.), *Teorije i metode u političke znanosti*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2005, str. 230.
[9] Поред мешовитих метода, истраживачи често користе се и термине попут: микс-методе, комбиновање метода, помешане методе и друге термине, о чему ће у наставку бити посвећен посебан део око терминолошког одређења.
[10] Živan Ristić, *Objedinjavanje kvantitativnih i kvalitativnih istraživanja*, Evropski centar za mir i razvoj (EPCD), Beograd, 2016, str. 227.
[11] Интеграција се односи на различите елементе односно делове који се повезују током реализације квалитативне и фазе која следи у експлораторно секвенцијалном моделу, односно квантитативне фазе. Елементи на које ће између осталог бити стављен фокус интеграције су: креирање истраживачких питања, концептуализација истраживања, узорковање, прикупљање и обрада података, извођење закључака у квалитативној и квантитативној фази и крајње закључивање као крајњи елемент провере могућности и домета интеграције у овом моделу.

мешовитих метода.[12] Такође, он истиче да то може зависити чак и од предмета истраживања, али и од других фактора,[13] где искуство истраживача, као и окружење приликом реализације истраживања могу имати значајну, а понекад и кључну улогу.

Када се говори о мешовитим методама важно је истаћи да су кроз процес развоја који је трајао деценијама, а који и даље има свој ток, настале и бројне типологије модела мешовитих метода путем којих се комбинују различите квалитативне и квантитативне методе. Почетком прошле деценије 21. века, Џон Кресвел и Плано Кларк успели су да идентификују 13 различитих типологија мешовитих метода које су креирали бројни методолози. Постоје бројни модели, односно дизајнови, који су се кроз време развијали и модификовали. Ови модели су у појединим сегментима чак и слични, што говори да су мешовите методе у великој мери уситњене и испреплетене формирањем нових комбинација.[14] За потребе истраживања често се користи експлораторно секвенцијални модел (*Exploratory Sequential Model*). Други термини за овај модел су још и експлораторно секвенцијални дизајн, експлораторно сукцесивни дизајн или експлоративно сукцесивни дизајн. Сви претходно наведени термини су прихватљиви, без утицаја на методологију, а разлике настају због различитих превода са енглеског језика.

Претходно поменути методолози Кресвел и Плано Кларк издвајају се у погледу објашњења експлораторно секвенцијалног модела.[15] Такође, велики допринос у дефинисању и успостављању основа овог модела дали су и познати методолози попут Тедлија и Ташакори, али и бројни други методолози. Експлораторно секвенцијлни модел се у класификацији коју дају Кресвел и Плано Кларкова убраја у групу основних модела, заједно са експланаторно секвенцијалним и конвергентним моделом.[16] Овај модел се састоји од две фазе: прва, у којој се примењује квалитативна компонента, а потом следи друга у којој је квантитативна компонента. Примена овог модела се везује за појаве и процесе у друштву о којима нема довољно информација, односно за оне теме за које не постоје утврђени инструменти, терорије или варијабле. Квалитативна фаза као прва има примарну позицију у односу на другу – квантитативну фазу. Закључци прве фазе користе се за креирање квантитативне фазе истраживања, током које се утврђују налази из прве фазе и заједнички интерпретирају кроз метазакључак целокупног истраживања.[17]

Као и сви други модели мешовитих метода и експлораторно секвенцијални модел има одређена ограничења и изазове који стоје пред истраживачима. Изазов у реализацији овог модела јесте у његовој секвенцијалној природи, односно у томе да се прво примењује квалитативна, а потом квантитативна фаза, што само по себи указује на дужи временски период реализације истраживања. Од истраживача се очекује да поседује знања и искуство у примени метода из оба приступа како би синтетизовао кључне налазе из истих. Главни изазов за истраживаче приликом примене овог модела

[12] О изазовима интеграције видети више на: Alan Bryman, "Integrating quantitative and qualitative research: how is it done?", *Qualitative Research*, 6 (1), 2006, pp. 97–113.
[13] Такође о изазовима видети више на: Alan Bryman, "Barriers to Integrating Quantitative and Qualitative Research", *Journal of Mixed Methods Research*, 1 (1), 2007, pp. 8–22.
[14] Živan Ristić, *Objedinjavanje kvantitativnih i kvalitativnih istraživanja*, op. cit., str. 242–268.
[15] Детаљније о истраживањима модела мешовитих метода видети више на: John W. Creswell and Vicki L. Plano Clark, *Designing and Conducting Mixed Methods Research*, SAGE Publications, Los Angeles, 2011.
[16] John W. Creswell and Vicki L. Plano Clark, *Designing and Conducting Mixed Methods Research*, SAGE Publications, Los Angeles, 2015, pp. 391–392.
[17] Nataša Matović, *Kombinovanje kvantitativnog i kvalitativnog pristupa u pedagoškom istraživanju*, Institut za pedagogiju i andragogiju, Filizofskog fakulteta, Beograd, 2013, str. 90–91.

јесте један вид *неизвесности*, с обзиром да се у међуфази из резултата квалитативне фазе креира основа за наставак истраживања у квантитативној фази. С тим у вези је и допринос у квантитативној фази, који се односи на креирање непостојећих, адекватних и проверених квантитативних инструмента који се могу формирати у међуфази на основу прикупљених и анализираних података квалитативне фазе. Инструмент може карактерисати проблемско присуство у обе фазе, те је тако у квантитативној фази проблем у погледу метријских карактеристика, с обзиром да се оне развијају између две фазе. На крају, у делу који се односи на извођење закључака неретко се може догодити и да постоје одступања у закључцима из квалитативне и квантитативне фазе.[18]

Ова ограничења, између осталог, могу у великој мери утицати и на могућности интеграције квалитативне и квантитативне фазе. Допринос из угла експлораторно секвенцијалног модела и самог проблема који ће бити истраживан у дисертацији у виду могућности и домета интеграције у овом моделу, недовољно је истраживан у научној литератури. Реализацијом истраживања указаћу на тачке интеграције између елемената, које су важна места у примени овог модела. Поред двеју наведених (међуфазе и метазакључка), издвојићемо и друга места на којима се налазе потенцијалне тачке интеграције две фазе. Исто тако, фокус ове дисертације биће на изналажењу практичних и конкретних решања за проблеме са којима се истраживачи могу сусрести приликом примене модела.

Анализа научног фонда у Србији, али и иностранa литература указују на то да се експлораторно секвенцијални модел примењује приликом истраживања у бројним друштвеним областима. Посебна употреба овог, али и других модела мешовитих метода примећује се у истраживањима у области медицине и широког оквира здравствене неге и услуга. Његова примена присутна је и у појединим сегментима истраживања еколошких проблема као што су питања одрживог развоја, загађења ваздуха, отпадних вода и сл. Када је конкретно проблем загађења ваздуха у питању, примена се бележи у мањој мери и то у иностраном научном фонду. Примена експлораторно секвенцијалног модела коришћења је у испитивању негативног утицаја на различите аспекте здравља и породиљства, као и за информисање јавности и у домену тема креирања и примене јавних политика и регулативе. Међутим, примена експлораторно секвенцијалног модела у испитивању партиципације у контексту теме квалитета ваздуха изостаје како на светском тако и на нивоу релевантних научних истраживања фонда у Србији.

Књига *Заглављени у прошлост: енергија, животна средина и сиромаштво у Србији и Црној Гори*[19] и студија под називом *Ставови грађана о условима живота у насељу Кличевац*,[20] представљају за ову дисертацију веома важне јединице научне и стручне грађе. У њима су примењене различите квалитативне и квантитативне методе у правцу прикупљања података. Међутим, из угла дисертације ове јединице су корисне јер показују ретке примере употребе већег броја метода у истраживањима која се тичу или су тематски повезана са темом загађења ваздуха. Реализацијом истраживања у овој дисертацији створиће се шира и свеобухватнија слика о значају примене како мешовитих метода, тако и конкретно експлораторно секвенцијалног модела, али и неопходности да се пажљиво и систематски врше истраживања уз поштовање утврђених правила и стандарда.

---

[18] Isto, str. 92.

[19] Видети више на: Aleksandar Kovačević, *Zaglavljeni u prošlost: energija, životna sredina i siromaštvo u Srbiji i Crnoj Gori*, Centar za slobodne izbore i demokratiju CeSID, Beograd, 2008.

[20] Видети више на: Ksenija Petovar, „Stavovi građana o uslovima života u naselju Kličevac", Cekor, Subotica, 2018, str. 2–72.

Поред научног фонда, из угла загађења ваздуха веома је важан и фонд стручних публикација чији су аутори у највећој мери представници невладиног сектора у Србији. Приметан тренд код тих публикација јесте недовољна, односно ретка заступљеност не само експлораторно секвенцијалног модела, него било ког од модела мешовитих метода. То ни на који начин не умањује значај и допринос тих публикација, као и истраживања која су реализована. Напротив, то само указује на постојање простора за напредак у примени различитих модела мешовитих метода у будућности, а све у циљу добијања плодоноснијих научних и друштвених сазнања о еколошким проблемима у Србији, а кроз испитивање различитих перспектива и верификацију налаза.

Загађење ваздуха у Србији постепено се развија и временом постаје израженији проблем у деценијама после Другог светског рата. У том периоду, на територији данашње Србије покреће се или обнавља производња из бројних индустријских постројења попут термоелектрана и тешке индустрије. Кроз другу половину 20. века долази и до стварања нових извора загађења, попут утицаја свеприсутније урбанизације и конзумеризма код грађана, те је тако збирно посматрано дошло до развоја еколошких проблема и негативног утицаја на квалитет живота.[21] Према Данилу Ж. Марковићу трећа фаза у развоју система заштите животне средине у Југославији, представља својеврсну основу која може послужити за даља објашњења присуства проблема загађења ваздуха, али и партиципације грађана у Србији у његовом решавању. Период 90-их година 20. века био је крајње турбулентан и свакако није било за очекивати да се у том раздобљу догоде неке веће промене у заштити животне средине.[22] У Србији се тек последњих година почело више говорити о овом проблему. Као разлог за то многи истичу деловање актера као што су организације цивилног друштва, активисти, медији, научна заједница, који се сматрају главним актерима који су довели до овог заокрета.[23] У складу са Архуском конвенцијом (*The Aarhus Convention*), коју је и Република Србија прихватила, настаје обавеза да се свим грађанима обезбеде неопходне информације у домену стања са животном средином. Међутим, у Србији је дуго година присутан тренд непоштовања ових одредби, пре свега у домену доступности правовремених информација о стању на терену.[24] У последњим годинама, а посебно од 2019. године, тема загађења ваздуха у Србији добија на посебном значају. Стварањем широког круга грађанске партиципације,[25] за кратак временски период од само неколико година јавност у Србији је поред теме загађења ваздуха у етар подигла и друге еколошке проблеме попут изградење мини-хидроелектрана и истраживања и рударења литијума и других руда широм Србије.[26] Сходно томе, у раду ћемо кроз примену експлораторно секвенцијалног модела испитити уверања и вредности које утичу на мотивацију код грађана да партиципирају у решавању проблема загађења ваздуха у Србији.

---

[21] Darko Nadić, *Ogledi iz političke ekologije*, Fakultet političkih nauka Univerziteta: Čigoja štampa, Beograd, 2012, str. 142.

[22] Данило Ж. Марковић, *Социјална екологија*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2005, стр. 271–278.

[23] Ненад Спасојевић, „Примена квалитативних и квантитативних истраживачких метода у испитивању јавног мњења о проблему аерозагађења у Републици Србији", *Политичка ревија*, 72 (2), 2022, стр. 209.

[24] Marko M. Vujić, Olja Munitlak Ivanović i Darko P. Nadić, „Uloga i značaj decentralizacije ekološke politike u Republici Srbiji", *Ecologia* 28 (4), 2021, str. 240–241.

[25] У погледу активности, када је проблем загађења ваздуха у питању, различити актери у Србији деловали су кроз: потписивање разлитичих петиција, учествовањем у јавним расправама, организовањем округлих столова и конференција, али и организовањем протеста, пре свега у Београду, али и у другим местима широм Србије.

[26] Милош Јевтић и Ненад Спасојевић, „Еколошки дискурс медија у Србији", *Политичка ревија*, 87 (1), 2026, стр. 79–84.

Предмет истраживања у овој дисертацији конципиран је на експлораторно секвенцијалном моделу, који је један од основних модела мешовитих метода. Дисертација ће одговорити на бројна истраживачка питања питања, а која се пре свега тичу могућности и домета интеграције у процесу истраживања конципираног на експлораторно секвенцијалном моделу. То се односи на испитивање и проверу теоријских претпоставки које упућују на могућност интеграције различитих елемената квалитативне и квантитативне фазе у овом моделу. Примарни елементи који се интегришу у истраживању базираном на овом моделу су метазакључак из две одвојене фазе и креирање (нпр. инструмент) у међуфази. Међутим, питање интеграције на ова два места у истраживању неопходно је и потврдити, а узгред и проверити могућности у интеграцији и других елемената (истраживачких питања, узорковања, прикупљања, обраде и анализе података), у мери у којој је то експлораторно секвенцијалним моделом методолошки обухваћено. Као што је већ истакнуто, за разлику од истраживача у Србији, иностранa академска заједница, а посебно методолози који се баве мешовитим методама, препознали су постојање проблема када се говори о процесу интеграције. Међутим, и поред тога, не постоји довољан број научних радова који се бави дометима интеграција, што ствара простор и потребу за истраживањима и испитивањима овог веома важног методолошког питања. У конкретном примеру са експлораторно секвенцијалном моделу ситуација је идентична, те је зато неопходно испитати ширину и могућност интеграције две истраживачке фазе. Из угла ове дисертације то ће бити уједно и главни методолошки допринос истраживања.

Да би се поред проучавања постојеће научне грађе утврдило постојање могућности и колики су домети интеграције различитих елемената у експлораторно секвенцијалном моделу, неопходно је и практично проверити ове претпоставке. Сходно томе на претходно представљеном проблему загађења ваздуха и са њим повезаном партиципацијом грађана на локалном нивоу, као реперу проблема, биће истражени и емпиријски поткрепљени домети интеграције у овом моделу. Наведени еколошки проблем и сегмент мотивације и уверења грађана да партиципирају, на основу карактеристика о чему је претходно већ било речи, одговара конкретном одабиру конципирања истраживања на експлораторно секвенцијалном моделу.

Истраживачка питања

Сходно томе, главно истраживачко питање гласи: *Постоји ли могућност и колики су домети интеграције различитих елемената истраживања употребом квалитативних и квантитативних метода, а приликом истраживања друштвених проблема и појава у политичким наукама применом експлораторно секвенцијалног дизајна?*

На основу претходног, остала истраживачка питања се односе на то:

- *У којој мери је могућа интеграција елемената као што су истраживачка питања, планирање, пројектовање, узорковање, прикупљање и обрада података, извођење закључака, применом експлораторно секвенцијалног дизајна током квалитативне и квантитативне фазе истраживања?*

- *Колико се у случају експлораторно секвенцијалног дизајна омогућује да се применом квалитативних и квантитативних метода прикупе поуздани подаци из којих је могуће извести појединачне закључке, као и метазакључак, а све у циљу разумевања ширих*

друштвених питања, као што је случај са партиципацијом грађана у решавању проблема загађења ваздуха у Србији?

- На који начин и у којој мери примена експлораторно секвенцијалног дизајна на анализи партиципације грађана у решавању проблема загађења ваздуха у Србији, може бити модел који би примену овог дизајна нашао и у разумевању других еколошких проблема, као и партиципације грађана у њиховом решавању?

- Да ли је и на који начин деловање бројних актера у последњих неколико година подстакло грађане да се заинтересују и партиципирају у решавању проблема загађења ваздуха у Србији?

Циљеви истраживања

У самом раду кроз своја планирана истраживања настојаћемо да остваримо следеће научне циљеве: научну дескрипцију, научну класификацију, научно објашњење и научно откриће.[27] Ови научни циљеви се издвајају у свеукупном сазнању до којег ће се доћи с обзиром да омогућавају истраживање од теоријског дела, до нових сазнања која ће имати шири значај за науку.

Научна дескрипција тј. опис појмова уједно представља и најнижи ниво научног сазнања. Овај циљ је важан како би се предочили термини који ће бити коришћени, затим процеси и појаве, али и примене различитих теоријских и практичних сазнања различитих аутора о теми дисертације. Такође, указаћу на постојање одређених појава и процеса, као и на бројна научно недовршена мишљења, што ће имати основу за даље разумевање научних и друштвених циљева.

Научна класификација биће примењена вишечланом деобом појмова из домена методологије и методолошких приступа са једне и одређених сегмената проблема квалитета ваздуха са друге стране. Из угла дисертације, то се односи на бројна схватања методолошких приступа, као и примене многобројних метода у зависности од приступа. Веома важна у научном доприносу биће анализа научне грађе како би се указало на теоријски значај који има примена експлораторно секвенцијалног модела. На правцу разматрања теоријских сазнања биће омогућено разумевања различитих гледишта аутора када су у питању предлози и досадашња практична примена експлораторно секвенцијалног модела. Такође, успостављање нових класификација представља остваривање циља научне класификације и пружа допуну и ширење постојећег научног сазнања. Остваривањем циљева научне дескрипције и научне класификације, отвориће се простор да на основу тих сазнања пружим додатни научни допринос истраживања, који ће се огледати у остваривању виших научних циљева односно научног објашњења и научног открића.

Научно објашњење у овој дисертацији биће двоструко. Примарно, оно ће указати на то да квалитативни и квантитативни методолошки приступи имају значај у истраживању јавног мњења у различитим друштвеним областима. Надаље, научно објашњење огледаће се у томе како кроз примену експлоратнорно секвенцијалног модела можемо добити далеко плодоноснија сазнања у теми на којој ће овај модел бити анализиран. То се посебно узима у обзир ако се зна да је проблем загађења ваздуха, а са њим повезана и партиципација грађана у решавању проблема новије природе. Примена

[27] Више о научним циљевима видети на: Вера Арежина, „Методологија истраживања у политичким наукама", *Српска политичка мисао* 71(1), 2021, стр. 273–292.

овог модела, иако учестала у друштвеним наукама, наилази на честе пропусте, посебно у завршним фазама када се изводе закључучци квалитативне и квантитативне фазе. Такође, примена експлораторно секвенцијалног модела има шири контекст примене. Употреба овог модела пружа допринос у развоју методолошких елемената као што су потврђивање или развој теорија, или пак креирање нових инструмената за квантитативну фазу. Путем овог научног објашњења даје се и шири значај примене експлоратнорно секвенцијалног модела, јер се сродна методологија може примењивати и на истраживања других друштвенх, економских и политичких елемената као и еколошких проблема, те се на тај начин отвара простор како за нова научна истраживања и сазнања, тако и за даљи развој овог модела. Докторска дисертација, такође, ће пружити и научну експликацију у домену загађења ваздуха и то пре свега разлоге, зашто је у Србији тек у последњих неколико година дошло до развоја интересовања и већег степена партиципације грађана, али и политичких актера у решавању проблема загађења ваздуха. Развој информисања и свести код јавности посматраће се из перспективе десетогодишње анализе стања која је условила постепени раст партиципације код дела грађана у Србији.

Научно откриће у дисертацији треба да се заснива на новим научним сазнањима поткрепљеним емпиријским налазима истраживачког рада. Као највиши ниво научног циља, ова дисертација пружиће научно откриће које ће представити степен могућности и домет интеграције различитих сегмената двеју фаза у истраживању базираном на експлораторно секвенцијалном моделу. Посебне тачке утврђивања интеграције су међуфаза и метазакључак интегрисан на основу добијених закључака из квалитативне и квантитативне фазе истраживања. Две фазе истраживања, квалитативна и квантитативна, одвојене су у погледу редоследа спровођења, али и истовремено веома зависне једна од друге. Концептуализација фаза истраживања, прикупљања, обраде података и на крају извођење закључака, али и међуфаза у којој се развија квантитативни инструмент, представљају сложен методолошки процес који је потребно прецизно спровести уз поседовање практичних знања. Партиципација грађана, као широко посматран процес представља репер на основу којег ће, овај недовољно истражен методолошки концепт у пракси, бити анализиран и практично представљен. Степен партиципације ће се сагледати кроз информисаност и освешћеност грађана с једне, као и кроз уверења и мотиве с друге стране. Ови аспекти могу пружити одговор у заинтересованост грађана за партиципирање у решавању проблема загађења ваздуха у Републици Србији. Самим тим, научно откриће пружиће основу како се у домену партиципације грађана у решавању овог, али и других еколошких и друштвених проблема кроз примену експлораторно секвенцијалног модела, стварају додатне могућности за интеграцију и извођење закључака приликом истраживања.

Друштвени циљ ове дисертације умногоме је повезан са научним циљевима, те сходно томе тежи да упозна ширу јавност о томе колики допринос кроз истраживања може пружити примена експлораторно секвенцијалног модела, а у конкретном случају кроз истраживање партиципације грађана у решавању проблема загађења ваздуха. Посматрајући тему дисертације може се указати да сазнања о могућностима и начину интеграције различитих сегмената истраживачког процеса приликом примене експлораторно секвенцијалног модела у домену партиципације грађања у решавању проблема загађења ваздуха, пружају основ да шира јавност буде упозната са прецизнијим подацима из истраживања, а која могу подстаћи процес партиципације. Кроз емпиријску поткрепљеност, прикупљени подаци из истраживања утврђују домет процеса интеграције закључака, што у даљем кораку омогућава да иновирана научна сазнања имају шири друштвени значај за грађане у Србији. Научни циљеви јасно су

окренути ка сазнањима у погледу могућности и домета интеграције кроз све кораке у примени експлоратнорно секвенцијалног модела, а посебно интеграције закључака добијених кроз две етапе истраживања. Наспрам тога, у домену друштвеног циља указује се на разумевање партиципације грађана у решавању проблема загађења ваздуха у Србији, а посебно на јачања интересовања и информисаности са једне и степена развоја њихове свести и спремности за учествовање у процесима кроз које могу утицати на стање животне средини у Србији. Друштвени циљ се огледа у пружању могућности за стварање *јачег* цивилног друштва у Србији у правцу активнијег односа према решавању постојећих проблема у области животне средине. Тиме се пружа шира основа за даљи развој капацитета бројних актера као што су организације цивилног друштва, медији, институције и наравно грађани, а све са циљем омогућавања дугорочног постизања сарадње и дијалога у решавању нагомиланих проблема.

Хипотетички оквир истраживања

Општа хипотеза гласи: *Употреба експлораторно секвенцијалног дизајна подразумева интеграцију различитих елемената квалитативних и квантитативних метода у циљу добијања поузданих података и закључака. То је својеврстан модел примене мешовитих метода у истраживањима друштвених проблема и појава у политичким наукама, као што је партиципација грађана у решавању проблема загађења ваздуха у Србији.*

На основу опште хипотезе, али и самог предмета истраживања издвајају се и следеће посебне и појединачне хипотезе:

1. Прва посебна хипотеза

Интеграција различитих елемената који су саставни део истраживања, као што су истраживачка питања, планирање, пројектовање, узорковање, прикупљање и обрада података и извођење закључака, могућа је приликом примене квалитативних и квантитативних метода у експлораторно секвенцијалном дизајну.

1.1. Прва појединачна хипотеза

Интеграција различитих елемената могућа је у експлораторно секвенцијалном дизајну и поред постојања стандардних ограничења која карактеришу овај модел мешовитих метода.

Индикатори: радови домаћих и иностраних аутора о интеграцији квалитативних и квантитативних метода; радови домаћих и иностраних аутора о експлораторно секвенцијалном дизајну; резултати истраживања добијени кроз дисертацију;

1.2. Друга појединачна хипотеза

Приликом реализације истраживања биће интегрисани елементи квалитативне и квантитативне фазе, што ће омогућити да се у потпуности примени експлораторно секвенцијални модел (дизајн) у предвиђеном истраживању.

Индикатори: резултати истраживања добијени кроз дисертацију; примери из праксе у којима је такође примењиван експлораторно секвенцијални дизајн; упутства и правила за примену експлораторно секвенцијалног дизајна;

1.3. Трећа појединачна хипотеза

У експлораторно секвенцијалном моделу могуће је на основу добијених и обрађених података извести закључке из квалитативне и квантитативне фазе истраживања и исте интегрисати у метазакључак.

Индикатори: радови домаћих и иностраних аутора о интеграцији квалитативних и квантитативних метода; радови домаћих и иностраних аутора о експлораторно секвенцијалном дизајну; резултати истраживања добијени кроз дисертацију;

2. Друга посебна хипотеза

Примена експлораторно секвенцијалног дизајна пружа могућност да се и од квалитативних и од квантитативних метода добију поуздани подаци који ће омогућити извођење јасних закључака на основу истраживања као на примеру партиципације грађана код проблема загађења ваздуха у Србији.

2.1. Прва појединачна хипотеза

Употреба квалитативних истраживачких метода као што су: интервјуи, фокус групе, анализа садржаја, пружају прилику да се сазнају нови ставови учесника истраживања о партиципацији грађана код проблема загађења ваздуха у Србији.

Индикатори: радови домаћих и иностраних аутора у којим се истичу предности у примени квалитативних истраживачких метода; примери упитника и извештаја о реализацији истраживања; резултати различитих истраживања у којима су коришћене квалитативне истраживачке методе у домену проблема загађења ваздуха у Србији;

2.2. Друга појединачна хипотеза

Употреба квантитативних истраживачких метода попут: експеримента, различитих врста анкетног истраживања, скала мерења, омогућавају да се добију ставови на већем узорку, а који осликавају став шире популације о партиципацији грађана код проблема загађења ваздуха у Србији.

Индикатори: радови домаћих и иностраних аутора у којима се истичу предности у примени квантитативних истраживачких метода; примери упитника и извештаја о реализацији истраживања; резултати различитих истраживања у којима су коришћене квантитативние истраживачке методе у домену проблема загађења ваздуха у Србији;

2.3. Трећа појединачна хипотеза

Примена модела мешовитих метода, као што је модел експлораторно секвенцијалног модела (дизајна) пружа могућност да се добију подаци из којих ће бити изведени јаснији и целисходнији закључци, него што би то пружила истраживања заснованав на примениискључиво квалитативних или квантитативних истраживачких метода у истраживању партиципације грађана код проблема загађења ваздуха у Србији.

Индикатори: радови домаћих и иностраних аутора о предностима у примени мешовитих истраживачких метода; радови домаћих и иностраних аутора о предностима у примени експлораторно секвенцијног дизајна у истраживањима; радови домаћих и иностраних аутора о манама у примени појединачних квалитативних и квантитативних истраживачких метода; поједини примери добре истраживачке праксе у којима су комбиновања различитих метода пружила детаљнија сазнања кроз добијене податке; извештаји о реализацији истраживања и резултати различитих истраживања у Србији у области загађења ваздуха;

3. Трећа посебна хипотеза

Употреба експлораторно секвенцијалног дизајна код партиципације грађана у решавању проблема загађења ваздуха у Србији, представља користан модел примене мешовитих метода за разумевање и других еколошких проблема и процеса партиципације грађана.

3.1. Прва појединачна хипотеза

Примена експлораторно секвенцијалног дизајна пружа могућност да се кроз истраживање појединих еколошких проблема, као што је проблем загађења ваздуха у Србији сазнају детаљнији подаци који могу послужити у бољем разумевању стања са овим еколошким проблемом и пружити неопходне информације које могу подстаћи даљи раст партиципације код грађана у циљу решавања проблема.

Индикатори: радови домаћих и иностраних аутора који су користили експлораторно секвенцијни дизајн у својим истраживањима; резултати истраживања добијени кроз дисертацију; стручне публикације у Србији у области загађења ваздуха; извештаји о реализацији истраживања и резултати истраживања у Србији у области загађења ваздуха;

3.2. Друга појединачна хипотеза

Бројни еколошки проблеми који годинама постоје на територији Републике Србије недовољно су истражени и о њима шира јавност нема довољне информације када су у питању њихово негативно дејство и утицај на животну средину и грађане.

Индикатори: радови домаћих и иностраних аутора који су научно истраживали еколошке проблеме у Србији; извештаји о реализацији истраживања и резултати истраживања у Србији у области еколошких проблема; стручне публикације у Србији у области различитих еколошких проблема;

3.3. Трећа појединачна хипотеза

Наспрам проблема загађења ваздуха који је последњих година постао веома актуелан у Србији, други еколошки проблеми недовољно су истражени, а досадашња истраживања нису се у великој мери базирала на партиципацији грађана у решавању тих проблема.

Индикатори: извештаји о реализацији истраживања и резултати истраживања у Србији у области различитих еколошких проблема; стручне публикације у Србији у области различитих еколошких проблема; резултати истраживања добијених кроз дисертацију;

4. Четврта посебна хипотеза

У протеклих неколико година, деловање различитих актера као што су невладине организације, активисти, медији и научна заједница, подстакло је грађане да се заинтересују за процес партиципације у циљу решавања проблема загађења ваздуха у Србији.

4.1. Прва појединачна хипотеза

Надлежни државни и локални органи, као и други институционални актери годинама нису придавали значај решавању проблема загађења ваздуха, који је већ деценијама било присутан.

Индикатори: извештаји о раду надлежних органа; планови и изјаве о деловању током мандата; реализовани пројекти током трајања мандата; сарадња са цивилним сектором; укључивање цивилног сектора у процесе консултација приликом доношења правних аката; годишњи извештаји Агенције за заштиту животне средине о квалитету ваздуха; годишњи извештаји Агенције за енергетику Републике Србије;

4.2. Друга појединачна хипотеза

Деловањем актера као што су организације цивилног друштва, активисти, медији и научна заједница, у последњих неколико година у Србији је у значајној мери дошло до раста интересовања шире јавности о присуству проблема загађења ваздуха и потребама за његовим решавањем.

Индикатори: стручне публикације и налази до којих су долазиле организације цивилног друштва кроз своје анализеи истраживања; научни радови чланова академске заједнице у Србији о теми аерозагађења; анализа тренда извештавања појединих медија чије ћу извештавање испитати; извештавање јавног сервиса Србије у делу временске прогнозе као вид новитета у извештавању о овој теми;

4.3. Трећа појединачна хипотеза

Савремени видови информисања као што су друштвене мреже и интернет портали, а уз њих и поједине апликације, утицали су у великој мери да се интересовањ код грађана у Србији, али и региону Западног Балкана о проблему загађења ваздуха повећа у односу на период пре 2018. године.

Индикатори: медијски наслови; анализа трендова у броју дељења објава на друштвеним мрежама које се односе на податке о квалитету ваздуха; методологија на којима је базиран рад мобилних апликација и сајтова за извештавање о квалитету ваздуха AirVisual и AirCare.

Методологија истраживања

У овој дисертацији применићемо квалитативне и квантитативне методе ради стицања нових научних сазнања о могућностима и дометима интеграције ових метода кроз истраживање које је конципирано на експлораторно секвенцијалном моделу. Овај модел пружиће и недостајућа сазнања у домену уверења грађана која их мотивишу на учествовање у решавању проблема загађења ваздуха у Србији. Прецизније, методе које ће бити примењене су: анализа садржаја, интервјуи и анкета.

Прва истраживачка фаза односиће се на примену, грубо посматрано, методе анализе садржаја. Прецизније, у питању је анализа секундарних података, дата кроз систематски преглед литературе (научне и стручне публикације, стратешка и законодавна документа и др.).

Квалитативна метода интервју биће примењена у првој фази експлораторно секвенцијалног модела истраживања. У овом делу истраживачког рада, циљ је прикупљање и интерпретирање сазнања о различитим сегментима теме квалитета ваздуха, али и односа различитих актера према овом проблему на локалном нивоу у

Србији. Кроз перспективу ставова и мишљења учесника интерјуа – активиста и представника организација цивилног друштва у Србији који делују у области теме квалитета ваздуха, као и са њом повезаним темама, биће прикупљени кључни подаци за даљи развој истраживачког поступка и нових научних сазнања. Учесници у интервјуима су препознати као активни чланови заједнице који *посредују* између грађана и институција на локалном нивоу и подстичу дијалог у циљу решавања проблема квалитета ваздуха. Теме и ставови који буду интерпретирани у закључку квалитативне фазе истраживања послужиће као основа за даљи развој истраживања.

Другу фазу истраживања чиниће примена квантитативне методе, односно анкете, која је дизајнирана на основу на квалитативне фазе. Кроз реализацију прве фазе и извођења закључака формираће се квантитативни инструмент који ће усмерити реализацију даљег истраживања. Анкетирање ће бити урађено на стратификованом пригодном узорку (испитаници су случајно узорковани из постојећих база испитаника које агенција поседује).Узорак ће бити балансиран по полу, старости и регионима, како би прецизно осликавао демографску структуру становништва. Настојаћемо да укључимо ставове подједнаког броја испитаника из свих крајева Србије (изузев Косова и Метохије), како би спречили доминацију одговора из појединих средина. Питања у анкетном инструменту формирана су на основу анализе резултата, односно путем издвојених закључака из прве (квалитативне) фазе.

Подаци добијени анкетом биће обрађени кроз неке од стандардних статистичких показатеља као што су просеци, проценти, корелације. Зарад добијања детаљнијих увида, биће примењена анализа варијансе и анализа табела контигенције (пропорције и *chi-square* тест), као основне технике статистике закључивања.

Приликом реализације предвиђених истраживања посебна пажња биће на поштовању етичности и заштите података учесника који буду учествовали у истраживањима. Сви подаци добијени кроз процес истраживања биће доступни искључиво истраживачу. Учесници у истраживању потписиваће протоколе о информисаној сагласности (учесници интервјуа), пружајући одобрење да њихови ставови буду коришћени за потребе истраживања. С друге стране, од учесника у анкетном истраживању биће неопходни само основни демографски подаци попут пола, година, региона и средине у којој живе, као и финансијског статуса домаћинства у ком живе и степена образовања. Наведене информације су, дакле, саставни део већине истраживања која се реализују у Србији и оне ни на који начин не угрожавају приватност и интегритет учесника у истраживању. Поверљивост података биће обезбеђена и кроз чување транскриптованог материјала у посебном фолдеру у који ће увид имати само аутор истраживања.

Научна и друштвена оправданост истраживања

У најширем смислу, *научни допринос* овог истраживања огледа се у проширивању и продубљивању постојећих и стицању нових научних сазнања у области политичких наука, а посебно методологије политичких наука, као и еколошке безбедности и еколошке политике. Конкретно посматрано, у домену методологије политичких наука, допринос ће се тицати домета интеграције различитих чинилаца који чине саставне делове истраживања конципираног на експлораторно секвенцијалном моделу. Посебно се издваја креирање квантитативне фазе истраживања и ближе дефинисано, инструмента за потребе квантитативне фазе истраживања, али и интерпретација метазакључака из двеју одвојених фаза истраживања. Овај допринос се

превасходно односи на испитивање и утврђивање потенцијалних могућности и домета интеграције приликом примене експлораторно секвенцијалног модела у изучавању различитих друштвених феномена.

О експлораторно секвенцијалном моделу, као једном од основних модела мешовитих метода у научној литератури постоји грађа различитих аутора, али у фонду изостаје већи допринос у оном делу који се тиче интеграција елемената приликом примене овог модела. Реализацијом овог истраживања пружићемо допринос у виду даљег употпуњавања научног фонда о значају примене мешовитих метода, односно различитих модела који практикују комбиновање квалитативних и квантитативних истраживачких метода за потребе научних и друштвених сазнања. Примена овог модела биће анализирана и кроз допринос који његова употреба може имати у разумевању еколошких проблема, попут загађења ваздуха који представља и предмет истраживања. Еколошки проблеми, међу којима се загађење ваздуха свакако издваја као један од *најдоминанантнијих* савремених еколошких изазова, захтевају додатна истраживања из угла утицаја на шире друштвено деловање у циљу њиховог решавања. Од значаја за будућа истраживања биће и развој инструмента који ће омогућити дубље разумевање контекстуалних фактора који подстичу грађанску партиципацију у решавању еколошких проблема.

Друштвени допринос овог истраживања огледаће се у анализи нивоа заинтересованости грађана за решавање проблема загађења ваздуха у Србији кроз различите облике партиципације и грађанског активизма. Применом експлораторно секвенцијалног модела, истраживање ће показати релевантност овог приступа за стицање нових научних и друштвених сазнања о проблему загађења ваздуха, посебно имајући у виду да се овај модел у домаћој и иностраној литератури ретко користио у истраживањима из области животне средине. Као модел мешовитих метода, он омогућава дубље разумевање ставова, мотива и спремности грађана да учествују у решавању еколошких проблема. Истраживање ће посебно указати на степен заинтересованости грађана за активно учешће у решавању проблема загађења ваздуха, а добијени резултати могу послужити као основа за даље јавно заговарање, развој грађанске партиципације и јачање активизма цивилног друштва. Поред тога, значај истраживања огледаће се и у подстицању већег интересовања грађана за друге еколошке проблеме у Србији и њихово активније укључивање у процесе доношења одлука у различитим областима животне средине.

1. КВАЛИТАТИВНЕ МЕТОДЕ И ПРИМЕНА У ПОЛИТИЧКИМ НАУКАМА

1.1. Дефинисање и развој квалитативних метода

Истраживање разлика у квалитативном и квантитативном методолошком приступу чини једну од кључних основа дисертације. Разматрајући њихове разлике и недостатке, али узимајући у обзир и предности ових приступа и метода трага се за могућностима њиховог комбиновања приликом истраживања различитих друштвено-политичких тема. Квалитативни приступ иако, по природи шаренолик, за многе истраживаче је унифициран наспрам квантитативног приступа. Основе настанка и примене онога што данас знамо као квалитативан приступ можемо као и за многа друга изучавања, пронаћи још у периоду античке Грчке, у првим вековима нове ере.[28]

Међутим, постоје различита схватања о развоју квалитативних истраживања. За Видича (*Arthur J. Vidich*) и Лимана (*Stanford M. Lyman*) историја квалитативног истраживања почиње од 17. века. Њихова основа базира се на улози социолога и антрополога у етнографским истраживањима друштвених феномена у различитим периодима.[29] Историја развоја квалитативног приступа подељена је у неколико повезаних фаза почевши од *ране етнографије*, па све до *етнографије данас*, односно савременог теоријског и практичног разматрања.[30]

Сумирајући раздобља развоја квалитативних истраживања, Дензин (*Norman Denzin*) и Линколн (*Yvonna Lincoln*) су 1994. године у првом издању *Приручника за квалитативна истраживања* (*Handbook of Qualitative Research*) истакли почетак 20. века као полазну тачку. Према њиховој периодизацији до тада је постојало пет историјских периода у развоју ових истраживања, које су класификовали од традиционалног, модернистичког, раздобља замагљених жанрова, кризе репрезентације до постмодернистичког периода који је обележио последњу деценију 20. века.[31] Аутори су у наредним годинама проширивали, али и кориговали фазе развоја, те се тако у последњем шестом допуњеном издању ове књиге из 2023. године, истиче укупно једанаест периода. То су: „традиционални (1900–1950); модернистички, или златни период (1950–1970); раздобље замагљених жанрова (1970–1980); ратови парадигми (1980–1985); криза репрезентације (1986–1990); постмодерни (1990–1995); постекспериментална истраживања (1995–2000); методолошка оспоравања садашњости (2000–2004); пролиферација парадигми (2005–2010); фрактурирани, постхуманистички заокрет (2010–2015); и неизвесна, утопијска будућност-садашњост, где критичко испитивање има свој глас у јавној арени (2016–садашњост)".[32]

---

[28] Gordana Jovanović, "Toward a social history of qualitative research", *History of the Human Sciences*, 24 (2), 2011, pp. 3–4.

[29] Детаљније о историјском развоју квалитативних истраживања видети више на: Arthur. J. Vidich and Stanford M. Lyman, "Qualitative methods: Their history in sociology and anthropology", In: Norman K. Denzin and Yvonna S. Lincoln (eds.), *Handbook of qualitative research*, Sage Publications, Inc, Thousand Oaks, 2000, pp. 37–84.

[30] Sharon Lockyer, "Qualitative Research, History of", In: Lisa M. Given (ed.), *The SAGE Encyclopedia of Qualitative Research Methods*, Sage Publications, Inc, Thousand Oaks, 2008, pp. pp. 706–708.

[31] О периодизацији развоја квалитативних истраживања током 20. века видети више на: Norman K. Denzin and Yvonna S. Lincoln, *Handbook of Qualitative Research*, SAGE Publications, Inc, Thousand Oaks, 1994.

[32] Denzin, Norman K., Lincoln, Yvonna S., Giardina, Michael D. and Cannella, Gaile S., "Introduction: The Discipline and Practice of Qualitative Research" In: Norman K. Denzin, Yvonna S. Lincoln, Michael D. Giardina

У другој половини 60-их година 20. века Мишел Крозије (*Michel Crozier*) покренуо је нов талас интересовања за квалитативна истраживања. Проучавајући комплексне бирократске системе у Француској, Крозије се ослонио на Веберову методологију разумевања, чиме је показао снажан потенцијал квалитативног метода за дубинско разјашњење друштвених односа. Овакви истраживачки подухвати потврђују значај социолошке традиције у формирању и примени квалитативне методологије широм друштвених наука.[33] На основу Дензинове и Линколнове периодизације, евидентно је да постоји читав период развоја квалитативног истраживања током прве половине прошлога века. Пре тога је Чикашка школа социологије (*Chicago School of Sociology*) одиграла кључну улогу за квалитативна истраживања друштвених појава, нарочито током 20-их и 30-их година прошлог века. До наглог раста интересовања за квалитативна истраживања долази највероватније услед разочарења у исходе квантитативних истраживања, док се други разлог може тражити у расту свести о феноменологији која је довела до критике квантитативног истраживања и усмерењу ка појединим квалитативним методама попут посматрања и неструктурираног интервјуисања.[34] Различита схватања о развоју квалитативних истраживања као и утицаји различитих дисциплина, поддисциплина и приступа, довели су до бројних истраживачких стратегија, парадигми и метода које су допуњиване новим сазнањима и увидима.[35]

Користећи се квалитативним методама и техникама у истраживањима, истраживачи теже стицању дубљих знања о ономе што истражују. Три су приступа у стварању знања која карактеришу квалитативне истраживаче, а то су: реалистички, феноменолошки и социјално-конструкционистички. *Реалистички приступ* полази од тога да нешто постоји без обзира на схватања и перцепцију актера (учесници/истраживачи). Истражујући друштвене или психичке процесе, истраживач тежи да генерише поуздано знање о тим процесима мимо свести о њима. Његова улога је да дође до научних открића, што се заиста догађа применом сопствених вештина и искустава. С друге стране, *феноменолошки приступ* се базира на субјективним искуствима учесника. Истраживачи се не фокусирају толико на то шта се реално догодило, већ више на субјективни доживљај учесника. Фокус је на феноменолошком знању, односно на квалитету и текстури проживљеног искуства учесника. Напослетку, *социјално-конструкционистички приступ* базира се на улози језика, језичким конструкцијама и дискурсу. Учесници истраживања имају ставове које износе истраживачу, али њега, у овом контексту, занимају *конструкције* реалности. Одбацујући претходна два приступа, социјално-конструкционистички приступ сагледава окружење и контекст који утиче на креирање конструкција знања код учесника о одређеној теми, догађају или процесу.[36]

При конкретнијем дефинисању квалитативних истраживања, најбоље је кренути „од латинске речи *qualitas*, која означава примарну усмереност на квалитете, односно

and Gaile S. Cannella (eds.), *The SAGE Handbook of Qualitative Research*, SAGE Publications, Inc, Thousand Oaks, 2023, p. 12.

[33] Srđan Starčević i Srđan M. Blagojević, „Značaj primene sociološkog metoda u primenjenim istraživanjima", U: Neđo Danilović i Dragan Tančić (ur.), *Primenjena istraživanja*, Institut za srpsku kulturu Priština – Leposavić, Leposavić, 2021, str. 211–212.

[34] Alan Bryman, *Quantity and Quality in Social Research*, Routledge, New York, 1988, pp. 69–70.

[35] Norman K. Denzin, "Evolution of Qualitative Research", In: Lisa M. Given (ed.), *The SAGE Encyclopedia of Qualitative Research Methods*, Sage Publications, Inc, Thousand Oaks, 2008, p. 317.

[36] Karla Vilig, *Kvalitativna istraživanja u psihologiji*, Clio, Beograd, 2016, str. 47–55.

карактеристике ентитета – на разлике у врсти".[37] Ауторке Кидер (*Louise Kidder*) и Фајн (*Michelle Fine*) разликују две врсте квалитативних истраживања именујући их као *велико К (Big Q) и мало к (small q)*. Према њима, *велико К* је индуктивног и отвореног типа, неструктурисано и окренуто ка утемељењу теорије и истраживању значења. С друге стране, *мало к* карактерише укључивање ненумеричких техника попут отворених питања у упитницима са већ утврђеном структуром и истраживачким дизајном који је дефинисао истраживач.[38]

Карла Вилиг (*Carla Willig*) у књизи *Увод у квалитативна истраживања у психологији* (*Introducing Qualitative Research in Psychology*), у одређењу деловања квалитативних истраживача и опуса квалитативне методологије каже: „квалитативни истраживачи обично су заинтересовани за значење. То јест, заинтересовани су за то како људи придају смисао свету и како доживљавају оно што им се дешава. Они покушавају да разумеју 'како изгледа' искусити извесне околности и како се људи носе са одређеним ситуацијама. [...] Квалитативно истраживање тежи да опише и евентуално објасни догађаје и искуства, али никада да омогући њихово предвиђање".[39] Сходно истраживачким питањима којима се тежи одговорити, квалитативне методе ће бити анализиране, како би се у каснијим поглављима јасније истражиле могућности комбиновања различитих метода два основна приступа.

Квалитативна истраживања нашла су своје место превасходно у друштвеним и хуманистичким наукама, те је та традиција употребе различитих метода присутна већ дуги низ година. Колико су квалитативна истраживања имала допринос у истраживањима, толико су и различите поддисциплине друштвених, хуманистичких, али временом и медицинских наука, својом разноликошћу подстицале развој самог квалитативног истраживања. Тако је спрега примене и развоја квалитативних истраживања развијана у многим друштвеним наукама као што су социологија, историја, антропологија, психологија, педагогија, али и у медицини, социјалном раду и другим областима и дисциплинама. Различите поддисциплине и теоријски правци попут симболичког интеракционизма, марксизма, феноменологије, феминизма и других, са свим својим различитим претпоставкама и преференцијама континуирано су развијали квалитативна истраживања како би идентификовали и разумели друштвене процесе и обрасце понашања.[40] Квалитативне методе се примењују и у истраживањима у науци о безбедности, а посебно код истраживања различитих безбедносних појава,[41] криминалитетата (прим. еколошки), а који могу утицати на заједнице и националну безбедност.[42]

---

[37] Frederick Erickson, "A History of Qualitative Inquiry in Social and Educational Research", In: Norman K. Denzin, Yvonna S. Lincoln, Michael D. Giardina and Gaile S. Cannella (eds.), *The SAGE Handbook of Qualitative Research*, Sage Publications, Inc, Thousand Oaks, 2023, p. 33.

[38] Louise H. Kidder and Michelle Fine, "Qualitative and quantitative methods: When stories converge", *New Directions for Program Evaluation*, 35, 1987, pp. 59–60.

[39] Karla Vilig, *Kvalitativna istraživanja u psihologiji*, op. cit., str. 35.

[40] Sharon Lockyer, "Qualitative Research, History of", op. cit., p. 706.

[41] О одабиру различитих квалитативних метода приликом креирања научно-истраживачког нацрта када су истраживања безбедносних појава и процеса у питању, видети више на: Саша Мијалковић и Вера Арежина, „Извори сазнања у процесу научног истраживања безбедносних појава", *Безбедност*, 63 (3), 2021, стр. 5–24.

[42] Пример одабира квалитативних метода у истраживању различитих облика криминалитета, видети више на: Саша Мијалковић, „Методолошки оквир једног научног истраживања организованог криминала и тероризма", *Безбедност*, 54 (2), 2012, стр. 96–113; Saša Mijalković and Marija Popović Mančević, *Contemporary security studies: an introduction to methodological, research and theoretical foundations of security*, Academy of Criminalistic and Police Studies, Belgrade, 2018, pp. 72–77.

Током 90-их година прошлога века дошло је до заокрета у друштвеним наукама што је довело до веће примене квалитативних истраживања, посебно у психологији и педагогији. Примена квалитативних метода у ове две области има релативну примену у данашње време, тј. од скора и то као вид алтернативе доминирајућем позитивизму квантитативног приступа.[43] Примена квалитативног приступа у психологији има дугу традицију, од Фројда (*Sigmund Freud*) и Пијажеа (*Jean Piaget*), а употребу ових метода наставили су и психолози у периоду од 40-их година 20. века. Кроз употребу квалитативних метода, пре свега идиографије и студије случаја, психолози су подстицали и сам развој метода. Њихова примена од 90-их година значајно расте што је приметно кроз пораст броја радова који се базирају на квалитативним истраживањима.[44] Идентична ситуација је и у социологији. Предоминација квантитативног, захтевала је *реарфимацију* квалитативног приступа као одговора на обиље података и статистику. Амерички социолози ослањали су се на традицију Чикашке школе, али бројни аутори су сматрали да су квалитативне методе помоћне и недовољно адекватне. Поред слабости квалитативног приступа, корпус његових метода и техника има значајан допринос у истраживањима различитих друштвених феномена.[45] У претходно наведеним областима истражују се и многе осетљиве теме, те квалитативни приступ и у њима налази своју улогу. Иако за поједине ауторе оваква истраживања са директним учествовањем истраживача и учесника могу имати потенцијалне *стресне моменте* за обе стране, оне упоредо омогућавају и корисност по учеснике из осетљивих категорија.[46]

Квалитативна истраживања имају своје место и у политичким наукама (политикологији), једној од грана друштвених наука. Истражујући предмет ове науке, примењују се методе које су карактеристичне за друштвене науке, али се поставља питање да ли политикологија треба да има конкретне специјалне методе при истраживању њеног предмета?[47] Квалитативна, као и квантитативна истраживања, не везују се само за научни аспект, већ примену налазе и у практичној политици, било да се говори о изборима, политичким процесима или креирању јавних политика.[48] Веза између историје и политике траје вековима, а примена историјских истраживања у политичким наукама кроз квалитативну анализу архивске грађе и различитих докумената отвара и данас простор за преиспитивање различитих историјских момената из прошлости.[49] Бихејвиорални научници праве поделу истраживања на неемпиријска квалитативна и емпиријска квантитативна. За њих, централни проблем представља метод, тачније проблем се огледа у начину на који се изучавају принципи и механизми политичког деловања, индивидуално понашање људи, друштвених група и установа. Бихејвиорални приступ у истраживању политике користи, између осталог и

[43] Slavica Ševkušić, „Dometi i ograničenja kvalitativnih istraživanja u pedagogiji", Doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Novi Sad, 2008, str. 11; 14.
[44] Deborah Biggerstaff, "Qualitative Research Methods in Psychology", In: Gina Rossi (ed.), *Psychology – Selected Papers*, InTech, Rijeka, 2012, pp. 176–177.
[45] Ivan Kuvačić, „O prednostima i nedostacima kvalitativnog pristupa u sociologiji", *Revija za sociologiju*, 3 (3–4), 1973, str. 75–77; 86–87.
[46] Ivan Rimac i Jelana Ogresta, „Etički standardi primjene fokusnih grupa u istraživanju nasilja nad djecom u obitelji", Ljetopis socijalnog rada, 19 (3), 2012, str. 481-482.
[47] Славомир Милосављевић и Иван Радосављевић, *Основи методологије политичких наука*, оп. цит., стр. 46–47.
[48] David Marsh and Gerry Stoker, *Theory and Methods in Political Science*, op. cit., str. 7–9.
[49] О односу и заступљености квалитативних истраживања у политиколигији видети више на: McNabb, David E., *Research Methods for Political Science: Quantitative and Qualitative Approaches*, Routledge, New York, 2015.pp. 244–248.

квалитативне методе и технике попут посматрања, полуструктурисаних интервјуа и анализе садржаја докумената.[50]

Квалитативне методе имају важну улогу у политичким наукама, посебно када је циљ истраживања усмерен ка искуствима, политичким ставовима и понашању људи. Политиколози, као и социолози све више се окрећу техникама директнијег учествовања и интеракцији са учесницима истраживања применом полуструктурисаног и неструктурисаног интервјуа или фокус група. Као и у другим друштвеним наукама, један од примера заокрета са краја прошлога века ка употреби квалитативних метода и техника у политици јесте пример избора и доласка Лабуристичке странке на власт у Великој Британији 1997. године. Употреба квалитативног истраживања у анализи бирачких преференција пружила је кључне увиде за трансформацију политичких актера које квантитативна истраживања Британске изборне анкете (*British Election Surveys*) нису могла дубински уочити.[51]

1.2. Класификација квалитативних метода

За Бријама (*Alan Bryman*), међу најпознатијим/најзаступљенијим квалитативним методама издвајају се посматрање, неструктурисани интервјуи, фокус групе или групни интервју.[52] Сличног мишљења је и Дај (*Ian Dey*) који у квалитативне методе сврстава методе које не користе анкете (квантитативно) те ту превасходно убраја „посматрање учесника (и неучесника), неструктурирано интервјуисање, групни интервју, прикупљање документарног материјала и друго".[53] Међутим, опус квалитативних метода и техника далеко је шири. Према Попадићу, Павловићу и Жежељу „у најопштијем смислу, примарни материјал којим се унутар квалитативних истраживања барата јесте текст; без обзира на то да ли је реч о постојећим документима или о подацима прикупљеним вербалним техникама".[54] Према класификацији квалитативних метода и техника коју пружају ово троје аутора, у ову групацију убрајају се технике попут неструктурисаног и полуструктурисаног интервјуа, фокус-група, интервју, као и методе посматрање, анализа садржаја, тематска анализа, утемељена теорија, интерпретативна феноменолошка анализа, анализа наратива, анализа дикурса, етнографски метод, партиципативно акционо истраживање и студија случаја.[55] За потребе овога рада, у наставку поглавља биће представљене следеће квалитативне методе и технике као што су ***посматрање, интервју, фокус групе, аналаиза садржаја, и студија случаја***. Посебан нагласак је код *анализе садржаја, посматрања и интервјуа*, које по својој природи у зависности од врсте података који се прикупљају/обрађују, могу имати и квалитативну и квантитативну природу. У овом делу наведене методе ће бити анализиране из угла њиховог квалитативног аспекта.

[50] Miodrag Đorđević, *Istraživanje politike: Bihejvioralni pristup*, Službeni glasnik, Beograd, 2012, str. 136–138.
[51] Fiona Devine, „Kvalitativne metode", U: David Marsh i Gerry Stoker (ur.), *Teorije i metode u političke znanosti*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2005, str. 191–192; 201–204.
[52] Alan Bryman, *Quantity and Quality in Social Research,* op. cit., pp. 45–50.
[53] Ian Dey, *Qualitative Data Analysis: A User-friendly Guide for Social Scientists*, Routledge, New York, 1993, p. 15.
[54] Dragan Popadić, Zoran Pavlović i Iris Žeželj, *Alatke istraživača: metodi i tehnike istraživanja u društvenim naukama*, Clio, Beograd, Art print, Novi Sad, 2018, str. 578.
[55] Isto, str. 580–618.

1.2.1. Посматрање

Свакодневним интеракцијама које људи остварују на различите начине примењује се и један сегмент посматрања. Искуства и запажања људи настала на основу тих интеракција наводе их на размишљање и извођење закључака. Међутим, да бисмо говорили о посматрању као методи и извођењу научних истраживања њеном применом, неопходно је истицање одређених специфичности самог метода.[56] Примена посматрања као методе вуче корене далеко у прошлост и дуго времена је представљала једну од ретких метода које су и могле да се користе у смислу како данас познајемо истраживачке методе. Од 19. века можемо говорити о њеној *институционализацији* и то у сегменту истраживања друштвених појава и процеса. Утемељење посматрања налази се у антропологији, социологији и психологији, а посебан допринос имало је у процесима лечења и праћења живота болесника са психолошким проблемима.[57]

Примена посматрања дефинитивно је нашла своје место у друштвено-хуманистичким наукама, што истичу и аутори попут Гуда (*Carter Good*) и Скејтса (*Douglas Scates*) у књизи *Методе истраживања: образовне, психолошке, социолошке* (*Methods of Research: Educational, Psychological, Sociological*) из 60-их година прошлога века. Наведени аутори су става да се путем методе посматрања фокус ставља на истраживању понашања особа, односно како у различитим ситуацијама и у зависности од одређених фактора они делују у јавности.[58] Наспрам виђења двојице аутора, Миодраг Ђорђевић пружа дефиницију посматрања када је сфера политичког у питању, те он истиче да је посматрање „скуп поступака непристрасног опажања, уочавања, праћења и пописивања – бележења и анализе опажених чињеница и података о политичком понашању: појединаца, институција у акцији [...]; актера у процесу одлучивања и усвајања политике [...]; и појединаца и група на политичким скуповима [...], а да они чије се понашање посматра нису свесни тога да су посматрани".[59]

За Гилема (*Bill Gillham*) постоје два облика посматрања, те их он дели на учесничко и неучесничко. Према овом аутору, то су два потпуно супротна вида посматрања са различитим циљевима те их као различите треба третирати и посматрати.[60] На сличном правцу су Радосављевић и Милосављевић, те и они дају већи број класификација посматрања. Према једној од класификација која се фокусира на улогу коју има посматрач у истраживању, посматрање типологизују на следећи начин: „посматрање без учествовања и посматрање са учествовањем".[61] У обе дефиниције аутори разврставају учешће посматрача на основу улоге коју он може имати у процесу реализовања истраживања. У теорији и пракси се неретко занемарује истраживачки поступак код посматрања.[62] Стога се може предложити и додатно проширивање типологије и то кроз моменат учествовања истраживача, али и (не)информисаношћу

[56] Isto, str. 414.
[57] Jack Bratich, "Observation in a Surveilled World", In: Norman K. Denzin, Yvonna S. Lincoln, Michael D. Giardina and Gaile S. Cannella (eds.), *The SAGE Handbook of Qualitative Research*, SAGE Publications, Inc, Thousand Oaks, 2023, p. 337.
[58] Good, Carter V. and Scates, Douglas E., *Metode istraživanja u pedagogiji, psihologiji i sociologiji*, Otokar Keršovani Rijeka, 1967, str. 518–519.
[59] Miodrag Đorđević, *Istraživanje politike: Bihejvioralni pristup*, op. cit., str. 139.
[60] Bill Gillham, Case Study Research Methods, Continuum, London, 2000, p. 46.
[61] Славомир Милосављевић и Иван Радосављевић, *Основи методологије политичких наука*, оп. цит., стр. 516.
[62] Vladimir Ilić, „Planiranje primene metoda posmatranja u društvenim naukama", *Etnoantropološki problemi*, 10 (2), 2015, str. 288.

учесника да су у процесу посматрања. Код посматрања са учествовањем, истраживач може имати улоге – потпуног учесника, учесника-посматрача, посматрача-учесника, док код неучествовања, из угла испитаника може се говорити о неучесничком посматрању уз знање самих испитаника или без њиховог знања.[63] Према Радосављевићу и Милосављевићу код посматрања са учествовањем поред три наведена, издваја се и могућност улоге чистог посматрача и научног посматрача.[64]

На основу примене методе посматрања у области безбедности, на пример, у обавештајно-безбедносним пословима, Даниловић, Гордић и Благојевић издвајају две технике ове методе, односно технике чистог учесника и чистог посматрача. У зависности од обухвата надлежности разиликују се и саме технике.[65] Џевад Термиз у погледу предмета посматрања издваја могућност постојања „*непосредног* посматрања само актуелне појаве за вријеме њиховог догађања и то само њихово испољавање; *посредног* посматрања прошле друштвене појаве – преко посредством очуваних творевина културе".[66] Као закључак исцрпне анализе, само дела од многобројних типологија, издваја се да у зависности од различитих фактора и критеријума, посматрање може да се класификује на више начина.

Када је реч о самом процесу спровођења посматрања као методе важно је истаћи следеће елементе. Пре свега, полази се од теме односно процеса који се обухвата истраживањем, те самим тим, на почетку је потребно одредити методолошки део везан за дефинисање истраживачког питања. Затим следи одабир места на којем ће се вршити истраживање, као и одобрење за вршење истраживања и на крају следе организационо-технички услови. Простор могу бити различите локације – од јавних простора, канцеларија до појединих удаљених места.[67] С друге стране, организационо-технички део подразумева обезбеђивање свих неопходних услова за рад истраживача тј. посматрача на терену, као што су материјали и средства за рад. Међутим, поред пратеће опреме то подразумева и да посматрачи буду адекватно обучени како би се прикупио што већи број квалитетних података, посебно када је нпр. посматрање на догађајима већег опсега. Неке од слабости посматрања су што посматрач може бити субјективан и пристрасан при закључивању, као и да ли је довољно оспособљен да посматра одређени догађај и бележи оно што је битно за истраживања. Сходно томе, може се закључити да је неопходно да постоји адекватан одабир у селекцији и обученост посматрача који ће изаћи на терен и спроводити истраживање.[68]

Поставља се и питање да ли улога посматрача треба да буде јавна или тајна, односно да ли је потребно одобрење за прикупљање информација. Уз то иду наравно и питања етичности, ако је одабир тајног приступа што је свакако и приговор овој методи. Но, само разумевање да су учесници дали сагласност и да су свесни да учествују у истраживању може умногоме утицати да и испитаници буду отворенији за учешће.[69]

---

[63] Класификација посматрања на основу два сегмента: учествовање посматрача и информисања или неинформисања учесника, видети више на: Dragan Popadić, Zoran Pavlović i Iris Žeželj, *Alatke istraživača: metodi i tehnike istraživanja u društvenim naukama,* op. cit.

[64] Славомир Милосављевић и Иван Радосављевић, *Основи методологије политичких наука,* оп. цит., стр 516–517.

[65] Нђо Даниловић, Миодраг Гордић и Срђан Благојевић, *Савремени системи безбедности*, Београд, Завод за уџбенике, 2015, стр. 214.

[66] Dževad Termiz, *Metodologija društvenih nauka*, op. cit., str. 378.

[67] Miloš Bešić, *Metodologija društvenih nauka*, op. cit., str. 295–296.

[68] Stanislav Fajgelj, *Metode istraživanja ponašanja,* Centar za primenjenu psihologiju, Beograd, 2005, str. 287–288.

[69] Charlotte Dargie, "Observation in Political Research: A Qualitative Approach", *Politics,* 18 (1), 1998, p. 68.

Наспрам тога, посматрачи на терену приликом рада имају велику одговорност да што пажљивије забележе податке. Не постоји уско стандардизовани модел како се врше бележења, али постоје поједини водичи, матрице, записници, као и пређашња истраживања и искуства, по којима посматрач може бележити и наративно представљати опсервације. Из угла практичне примене, веома је важно да посматрач правовремено бележи запажања, те да забелешке садрже што више детаља како вербалне тако и невербалне комуникације. На самом крају, посебно је важно истаћи да посматрач не бележи своје интерпретације и ставове већ је фокус на чињеницама са терена.[70] Када је само бележење у питању, посматрачи данас могу примењивати различите алате што је процесом дигитализације умногоме олакшало њихов рад како у прикупљању значајног броја података тако и за саму обраду.[71]

1.2.2. Интервју

Интервјуи, за потребе добијања филозофских сазнања помињу се у стваралиштву Платона и Сократа, док се употреба термина интервју користи од 17. века. Два века касније, интервју се користи у научним истраживањима у друштвеним наукама. Деловањем истраживача Чикашке школе социологије, интервјуи постају издвојени у односу на квантитативна истраживања. Од 20-их година прошлога века, интервјуи добијају све више на значају посебно у психолошким истраживањима, али и у другим научним областима.[72]

Сидман (*Irving Seidman*) у својој књизи *Интервјуисање као квалитативно истраживање: Водич за истраживаче у образовању и друштвеним наукама* (*Qualitative Research: A Guide for Researchers in Education and the Social Sciences*), указује на значај *приче,* односно причања и разговора. Он сматра да приликом разговора људи бирају детаље из свог искуства на којима базирају причу коју истичу према саговорнику. Креирајући тако целину и сам испитаник даје смисао и значење за одређену тему о којој се током истраживања разговара. Свест и знање о одређеним темама чине оно што интересује истраживаче који примењују интервјуе.[73] Примена интервјуа нашла је своје место у бројним областима друштвених наука. Током 20. века интервјуе у значајној мери користе истраживачи у етнографији, социологији, политичким наукама, али посебно истраживачи у психологији за потребе психотерапија. Осим тога, интервјуи имају велику примену у новинарству, а касније и у корпоративној сфери и истраживању тржишта.[74] Напретком технологије у последње време, интервјуи су добили и нове формате, што само показује значај и прилагодљивост у примени.

Код дефинисања интервјуа, постоје различита схватања методолога да ли је то метода или техника у прикупљању података. Представници београдске методолошке школе, Радосављевић и Милосављевић истичу: „интервју је техника прикупљања података испитивањем путем непосредног усменог или личног општења испитивача и

[70] Miloš Bešić, *Metodologija društvenih nauka*, op. cit., str. 297–298.
[71] Stanislav Fajgelj, *Metode istraživanja ponašanja*, op. cit., str. 290–291.
[72] Svend Brinkmann, "Interviewing", In: Lisa M. Given (ed.), *The SAGE Encyclopedia of Qualitative Research Methods*, Sage Publications, Inc, Thousand Oaks, 2008, pp. 471–472.
[73] Irving Seidman, *Interviewing as Qualitative Research: A Guide for Researchers in Education and the Social Sciences*, Teachers College, Columbia University, New York, 2006., pp. 7–8.
[74] Jennifer Platt, "The History of Interview", In: Jaber F. Gulerium and James A. Holstein (eds.), *Handbook of Interview Research: Context and Method*, Sage Publication, Inc, London, 2001, pp. 33–35.

испитаника".[75] За већину страних методолога попут Џона Кресвела, Свена Бринкмана (*Svend Brinkmann*), Ирвинга Сидмана, Стајнара Квалеа (*Steinar Kvale*) и многих других, интервју је метода. С обзиром да интервју има широку примену, свакако да је једна од главних одлика прикупљања података и у истраживачком новинарству. Кљајић наводи: „интервју као истраживачки метод одавно је нашао своје утемељење како у науци, тако посебно у области журнализма за који би се могло рећи да представља један од фундаменталних актова савременог истраживачког новинарства".[76] Према Весни Вучинић Нешковић: „интервју је састанак или разговор у коме учествују најмање две особе, при чему једна страна поставља питања другој у циљу добијања информација о задатој теми ради прављења извештаја".[77]

Иако постоји неколико класификација интервјуа, примарна је на неструктурисане, полуструктурисане и структурисане интервјуе.[78] За потребе рада, наводимо и класификацију коју користе Фонтана (*Andrea Fontana*) и Фрej (*James Frey*) који интрвјуе деле и на индивидуалне и групне.[79] У наставку поглавља, у посебном делу о фокус групама биће ближе разграничена подела по другој класификацијис.

Неструктурисани (*unstructured*) интервјуи су интервјуи током којих истраживач испитанику поставља питања отвореног типа, а која су углавном уопштеног карактера. Истраживач није у могућности да припреми специфична и структурисана питања, већ се кроз општа питања долази до сазнања од испитаника о одређеној теми. Испитаник је тај који износи опсежне одговоре и такорећи усмерава ток интервјуа, док истраживач добија улогу слушаоца и не прекида самог испитаника превише, а питања углавном креира на основу сазнања и информација које добија из исказа испитаника током интервјуа.[80]

Полуструктурисани (*semi-structured*) интервју представља најчешће коришћену врсту интервјуа приликом квалитативних истраживања. Њега одликују припремљена питања од стране истраживача који води и усмерава ток интервјуа. Међутим, ток разговора усмеравају и сами одговори испитаника, те истраживач мора балансирати уз ограничено редефинисање дискусије кроз потпитања која поставља. На тај начин истраживач има шири маневар, јер му се пружа могућност да изласком из дефинисаних питања дође до додатних сазнања о теми. За овај вид интервјуа важно је да постоји поверење између истраживача и испитаника, те сходно томе полуструктурисани интервју има одлике формалног и неформалног разговора.[81]

Структурисане (*structured*) интервјуе карактеришу структурисана односно стандардизована питања које истраживач поставља сваком од испитаника које интервјуише током истраживања. Истраживач питања унапред дефинише у упитнику и поставља их свима без могућности кориговања или појединих одступања приликом

[75] Славомир Милосављевић и Иван Радосављевић, *Основи методологије политичких наука*, оп. цит., стр. 488.
[76] Veselin Kljajić, *Intervju: u štampi, u online magazinima, na internetu*, Fakultet političkih nauka: Čigoja štampa, Beograd, 2009, str. 15.
[77] Весна Вучинић Нешковић, *Методологија теренског истраживања у антропологији*, Српски генеалошки центар, Београд, 2013, стр. 139.
[78] Svend Brinkmann, "The interview", In: Norman K. Denzin and Yvonna S. Lincoln (eds.), *The SAGE Handbook of Qualitative Research*, Sage Publications, Inc, Thousand Oaks, 2017, p. 1000.
[79] Andrea Fontana and James H. Frey, "The Art of Science", In: Norman K. Denzin and Yvonna S. Lincoln (eds.), *The Handbook of Qualitative Research*, Sage Publications, Inc, Thousand Oaks, 1994, p. 361.
[80] Andrea Fontana and James H. Frey, "The Interview: From Neutral Stance to Political Involvement", In: Norman K. Denzin & Yvonna S. Lincoln (eds.), The SAGE Handbook of Qualitative Research, Sage Publications, Inc, Thousand Oaks 2005, pp. 705–707.
[81] Karla Vilig, *Kvalitativna istraživanja u psihologiji*, op. cit., str. 76–78.

интервјуисања. Овакви интервјуи омогућавају истраживачу висок степен поузданости, али уједно могу имати и ограничења уколико се дефинисаним питањима не постигне довољно сазнање о теми разговора.[82]

Пре самог реализовања, неопходан део јесте припрема и организовање интервјуа. Након одређивања теме истраживања, неопходно је пронаћи адекватне учеснике за интервјуисање. То подразумева да сходно теми истраживања, актери са којима се разговара буду упознати са материјом на различите начине, радом у одређеној струци, на основу њиховог образовања, претходног искуства у датој области или томе слично. Када се истраживач определи за особе које ће интервјуисати, неопходно је да организује место и време интервјуа. Одабир места за интервју нуди различите могућности, од домова у којима живе испитаници, њиховог радног места, у кафићима или ресторанима, на улици или парку, до интервјуа на конференцијама или другим догађајима. Организација интервјуа често може бити проблематична због усклађивања са временом и могућностима саговорника, те је веома важно да било која од наведених локација одговара условима за спровођење интервјуа. Различити простори могу имати предности (опуштеност и отвореност саговорника, пријатна атмосфера за разговор, захвалност саговорника што истраживач излази у сусрет да дође на одређену локацију) или пак недостатке (бука, галама, прекидање од стране колега или чланова породице и сл.). Исто важи и када је време реализације интервјуа у питању.[83] Неопходно је да саговорник током интервјуа буде спреман и фокусиран на разговор, односно да друге обавезе не диктирају брзину реализације самог интервјуа што може и те како утицати на његов квалитет. Све ово указује на потребу истраживача да се прилагоди појединим условима самог саговорника како би омогућио што успешније реализовање интервјуа.[84]

Упитници за интервјуе базирају се на томе да истраживач путем њих прикупи што више квалитативних описа односно наратива од стране саговорника. Самим тим, отворени тип питања карактерише ове упитнике, док се питања затвореног типа не препоручују, или пак не у прекомерној мери. Путем отворених питања даје се простор за детаљним објашњењима. Истраживач прикупља велики број описа које је касније у процесу обраде и анализе потребно средити и представити.[85] У наставку ће бити речи о фокус групи за коју важе идентична правила када се говори о концепту питања у упитнику.

У претходном делу истакнута је класификација на неструктурисане, полуструктурисане и структурисане интервјуе. Класификацију поновно помињемо на овом месту из два разлога, зато што од врсте интервјуа за који се определи сам истраживач зависи и његова улога током интервјуисања. Врста интервјуа коју примењује истраживач утиче на концепт самог упитника, те тако код неструктурисаних интервјуа питања су општег типа и сама комуникација усмерава концепт настанка праваца нових питања. Код полуструктурисаних интервјуа, правац питања је делимично одређен током интервјуа, док структурисани интервју истраживачу пружа слободу да унапред припреми питања и прати њихов устаљен след.[86] Истраживач се приликом вршења интервјуа може сусретати са различитим профилима особа. То захтева од

[82] Isidora Wattles, „Intervju kao istraživačka metoda: teorijski aspekti", *Civitas*, 9 (2), 2019, str. 206.
[83] Vera Arežina and Goran Lukić, "Effectiveness of interviews in crisis prevention and detection", *The Policy of National Security*, 28 (1), 2025, pp. 25–26.
[84] Lee Ann Fujii, *Interviewing in Social Science Research: A Relational Approach*, Routledge, New York, 2018, pp. 54–55.
[85] Kathryn Roulston, "Analysing Interviews", In: Uwe Flick (ed.), *The SAGE Handbook of Qualitative Data Analysis*, SAGE Publications Ltd, London, 2014, pp. 303–304.
[86] Isidora Wattles, „Intervju kao istraživačka metoda: teorijski aspekti", op. cit., str. 205–206.

истраживача да за потребе истраживања има приступ који ће омогућити да и од интровентних и екстровентних профила особа прикупи корисне податке. Идеалан истраживач се не рађа, већ кроз праксу реализације интервјуа то постаје, а за то је често потребно и време и континуитет.[87]

Као што је већ истакнуто, интервјуи омогућувају прикупљање великог броја дескриптивних података које је потребно ваљано средити и обрадити. Рад истраживача данас умногоме је олакшан применом, сада већ обавезне опреме за снимање разговора. Док је до скора опрема служила за снимање, те потом за транскрипцију и прекуцавање, данас технологија омогућава истраживачу да брзо и без грешке глас буде конвертован у писани текст. Савремени изазови попут пандемије корона вируса, утицали су на то да се и интервјуи спроводе у онлајн (*online*) форми кроз различите платформе, које такође нуде могућности снимања разговора. Разумевање дескрипитивних података захтева њихово кодирање у програмима како би се из њих извукли корисни обрасци запажања и сазнања. Путем кодирања, ствара се основа за примену различитих скала мерења кодираних података. Истраживачи најчешће користе номиналну, ординалну или интервалну скалу.[88]

1.2.3. Фокус група

Пре него што се упустимо у представљање карактеристика и предности коришћења фокус група, неопходно је на првом месту поћи од њеног терминолошког одређења. Фокус групе су као и интервјуи вид квалитативног прикупљања података. Међутим, за ову методу се неретко користи неколико надасве сличних назива, те се тако у радовима могу пронаћи термини попут: *групни интервју, интервјуи са групом, фокус-групни интервјуи и фокус групе*. За фокус групе се може рећи да су део опуса групних интервјуа као вида социјалне интеракције.[89] Оне ни на који начин не одступају од других облика групних интервјуа, већ се једино може говорити о њиховој фокусираности на одређену тему или проблем о којем се дискутује.[90] У дисертацији ће бити коришћен термин *фокус групе*. Полазећи од дефиниције, Слађана Ђурић за фокус групе истиче да су „квалитативна истраживачка техника која подразумева серију групних разговора који окупљају учеснике, сличне по неким карактеристикама или искуствима, да расправљају о одређеним питањима релевантним за истраживачки проблем".[91]

За утемљивача (оца) фокус група сматра се чувени социолог Роберт Мертон (*Robert Merton*). Најзначајнији представник теоријско-методолошког правца функционализма, Мертон се залагао „за ослобађање научне методологије и научног истраживања од идеологије".[92] На један, може се рећи вид Мертоновог незадовољства

[87] Весна Вучинић Нешковић, *Методологија теренског истраживања у антропологији*, оп. цит., стр. 145–146.
[88] Alison Mackey and Susan M. Gass, *Second Language Research: Methodology and Design*, Routledge, New York, 2015, pp. 155–159.
[89] Andrea Fontana and James H. Frey, "The Interview: From Neutral Stance to Political Involvement", op. cit., pp. 703–704.
[90] Јелена Павловић и Владимир Циновић, „Фокус групе: од прикупљања података до критичке педагошке праксе", *Зборник Института за педагошка истраживања*, 39 (2), 2007, стр. 292.
[91] Slađana Đurić, „Metodologija fokusgrupnog istraživanja", *Sociologija*, 47 (1), 2005, str. 5.
[92] Miodrag Gordić, Dževad Termiz i Dragan Tančić, *Metodološki osnovi istraživanja bezbednosti odbrane i terorizma*, Evropski univerzitet Brčko distrikta, Brčko, 2015, str. 136.

на пуку квантификацију реакција учесника истраживања о пропагандним филмовима, Мертон је креирао процедуру да се путем интервјуа испитају дубљи субјективни ставови учесника. У раду *Фокусирани интервју* (*The Focused Interview*)[93] из 1946. године као и књигом са истоименим називом,[94] заједно са другим ауторима уобличио је своја искуства у креирању фокус група, које ће свој успон доживети у деценијама друге половине 20. века.

Један од разлога ширења примене фокус група био је излазак из оквира академских и упливом у маркентишка, а потом и политичка истраживања. На основу области у којима су нашла своју примену, за фокус групе се може рећи да имају три типа истраживања: академска, маркетиншка и евалуациона истраживања.[95] Радови и приручници у којима се говори о употреби ове технике не праве разлике у погледу њене примене у зависности од области.[96]

Примена фокус група у контексту истраживања може бити самостална, као додатни вид прикупљања података или у мултиметод студијама.[97] Самостална примена као најучесталнији начин примене везује се за маркетиншка истраживања усресређена на уску тему. Као додатни метод прикупљања података, у таквим ситуацијама фокус група пружа допуну примарној, најчешће квантитативној фази истраживања. Наслањајући се на претходни метод, у мултиметод студијама (најчешће комплексним академским истраживањима), фокус групе се као и друге методе које се користе, базирају на одређеном проблему, како би се њиховом заједничком применом дошло до целовитијег сагледавања.[98]

Припрема и спровођење фокус група представља процес од неколико међусобно повезаних етапа. Иако бројни аутори дају своје предлоге за припрему и реализацију фокус група, карактеристике тих процеса се умногоме преклапају. Сходно томе, за потребе овог рада, предлажемо шест фаза у припреми и спровођењу фокус група, а то су: идентификовање циљева истраживања, израда водича и агенде, техничка припрема, конструисање узорка и броја фокус група, спровођење фокус група и обрада података.

Фаза I – Идентификовање циљева истраживања – Полазна тачка у одабиру фокус група јесте контекст њене примене, односно да ли се примењује самостално или као део истраживачког подухвата са другим методама и техникама. Такође, важно је и одређивање примарног циља, али и потенцијалних специфичних циљева истраживања, односно одговора на постављене хипотезе и истраживачка питања која му претходе.

Фаза II – Израда водича и агенде – Претходно постављени циљеви дефинишу и изглед и структуру питања у водичу. По форми, сличан је полуструктурисаним интервјуима, а по правилу садржи примарно питања којих не би требало да буде

[93] Како је Роберт Мертон заједно са Патрисиом Кендал поставио основе за развој методе коју данас истраживаче користе као фокус групу, видети више на: Robert. K. Merton and Patricia L. Kendall, "The Focused Interview", *American Journal of Sociology*, 51, 1946, pp. 541–557.

[94] Десетогодшњи развој методе фокус групе у раду Роберта Мертона и других истраживача видети више на: Robert. K. Merton, Marjorie Fiske and Patricia L. Kendall, *The Focused Interview*, Free Press, New York, 1956.

[95] О областима у којима су заступљенена истраживања применом фокус група, видети више на: David L. Morgan and Richard A. Krueger, "When to use focus groups and why", In: David L. Morgan (ed.), *Successful Focus Groups: Advancing the State of the Art*, SAGE Publications, Inc, Thousand Oaks, 1993, pp. 3–19.

[96] Јелена Павловић и Владимир Циновић, „Фокус групе: од прикупљања података до критичке педагошке праксе", оп. цит., стр. 51–52.

[97] Dragan Popadić, Zoran Pavlović i Iris Žeželj, *Alatke istraživača: metodi i tehnike istraživanja u društvenim naukama*, op. cit., str. 585.

[98] Slađana Đurić, „Metodologija fokusgrupnog istraživanja", op. cit., str. 6.

превише.[99] Додатни материјал може чинити *агенда* која представља вид интерног (за модератора/е) материјала којим се дефинишу саставни елементи, ток дискусије, упутства, сатница. Ово такође уз одређене модификације, може бити и саставни део водича. Трајање фокус групе нема фиксно и унапред одређено време, али пракса показује да се опсези крећу од минимално сат до два и по сата, с тим да бисмо препоручили да време трајања буде између сат и по до максимално два сата.

Фаза III – Техничка припрема – Ову фазу одликује обезбеђивање и припрема свих неопходних услова како би се физички реализовала фокус група. Под тиме се подразумева обезбеђивање простора који може бити канцеларијска или конференцијска сала, простор у школама, на факултетима, компанијама и сл. Простор треба да буде конципиран тако да се учесници међусобно виде (пожељно седење у кругу) и да модератор/и има/ју добар преглед простора и свих учесника. Када је техничка опрема у питању, у зависности од концепта и теме фокус групе, организатор фокус групе треба да обезбеди и аудио-видео опрему, а препоручљиво је да обезбеди и освежење за саме учеснике како би рад био пријатан и адекватан.[100]

Фаза IV – Конструисање узорка и броја фокус група – За квантитативна истраживања при одређивању узорка истраживања најчешће се бира *случајни узорак* којим се пресликавају ставови шире популације. У квалитативним истраживањима, у које спада и фокус група, истраживачи се окрећу *намерном узорку*. Одабир учесника фокус група је хомоген, а да би се постигао адекватан одабир неопходно је да постоји листа заједничких карактеристика учесника.[101] Из овога проистиче недоумица, колико учесника је довољно да учествује на фокус групи? На ово питање постоје разлике у одговорима аутора. Дефинишући број учесника на основу крајности, можемо истаћи да се од утицаја различитих фактора, опсег креће од минимум 6 до 12 учесника. Било да су мање или веће групе у оба случаја постоје ризици у погледу контроле, подједнаког учешћа током разговора и консензуса.[102] Зато препорука иде да број учесника буде златна средина претходно наведеног опсега, односно да се број учесника креће између 8 и 10 по једној групи. Друго важно питање које се веже за ову фазу јесте колики број фокус група, односно колико понављања је минимално потребно? Ово питање се везује за фазу I, јер у великој мери зависи од циљева истраживања, али и од критеријума узорковања односно карактеристика учесника. Поједини аутори предлажу да опсег треба да буде 4 до 8 фокус група. Међутим то не треба узимати као датост, те је најбоље водити се критеријумом *сатурације*, односно док број реализованих фокус група не доведе до научног сазнања.[103]

Фаза V – Спровођење фокус група – Успешност фокус групе зависи од претходно припремљених фаза, али је у овој фази улога истраживача-модератора кључна. Он је тај који води ток дискусије, представља циљеве дискусије и упознаје учеснике са правилима. Поштовање правила од стране учесника је кључ за успешност дискусије како би сви учесници имали једнак однос и могућности учествовања.[104] Модератор мора имати искуства и да буде припремљен, а од њега се очекује да усмерава ток дискусије, укључује све учеснике у дискусију, да не дозволи непријатности и доминацију

[99] Dragan Popadić, Zoran Pavlović i Iris Žeželj, *Alatke istraživača: metodi i tehnike istraživanja u društvenim naukama*, op. cit., str. 585–586.
[100] Isto, str. 586.
[101] Slađana Đurić, „Metodologija fokusgrupnog istraživanja", op. cit., str. 15–16.
[102] Dragan Popadić, Zoran Pavlović i Iris Žeželj, *Alatke istraživača: metodi i tehnike istraživanja u društvenim naukama*, op. cit., str. 586–587.
[103] Stanislav Fajgelj, *Metode istraživanja ponašanja*, op. cit., str. 327.
[104] Karla Vilig, *Kvalitativna istraživanja u psihologiji*, op. cit., str. 89.

појединих учесника, али уједно да не буде и он у улози дискутанта.[105] Од учесника се очекује да дају подједнак допринос дискусији укључивањем у разговор и исказивањем својих мишљења о теми разговора на фокус групи.[106]

Фаза VI – Обрада података – Фокус групе, као и бројне друге квалитативне методе и технике најчешће *трпе* критике у фази обраде и анализе добијених података. Поред белешки модератора, примарни извор података чине аудио записи, те је прво потребно извршити њихову пажљиву транскрипцију. Подаци се затим индексирају у тематски одређене групе и подгрупе. На крају, формира се извештај у писаној форми који сажето сумира ставове, обрасце и запажања учесника, а који представљају ширу слику целокупне дискусије.[107] Према Кругеру (*Richard Krueger*) анализа добијених података путем фокус група мора имати одлике систематичности, секвенцијалности, проверљивости и континуираности, а то се постиже тако што анализа постепено тече већ од самог процеса прикупљања података.[108]

1.2.4. Анализа садржаја

Одређење анализе садржаја обухватиће три кључне недоумице које карактеришу ову методу. На првом месту полазимо од њеног терминолошког одређења с обзиром да се за њу користи више сличних назива. Друго питање тиче се тога да ли је ово техника за прикупљање података или пак метода? На крају, треће питање односи се на њену позицију, односно да ли је она квалитативна или квантитативна метода, или је заправо и једно и друго?

Терминолошко одређење ове методе у српском језику доводи до сусрета са терминима као што је *анализа садржаја*, *анализа докумената*, неки употребљавају оба термина па наводе *анализа (докумената) садржаја*, док се међу терминима може срести и *деск анализа*. Сви ови термини указују на главну одлику ове методе, а то је усмереност на различите материјале из којих се добијају неопходни подаци за истраживање.[109] Примера ради, Нељо Даниловић међу неколико термина истиче – *анализу докумената*, као најадекватнији термин,[110] док Џевад Термиз сматра да је термин *анализа садржаја* сам по себи рестрикитива, те предлаже назив *метода анализе (садржаја) докумената*.[111]

У циљу истицања њене универзалности када је ширина садржаја који се анализира, у дисертацији ће се за ову методу користити термин *анализа садржаја*. При овом одређењу важно је истаћи и историјски контекст њеног развоја. Различити периоди

[105] Dragan Popadić, Zoran Pavlović i Iris Žeželj, *Alatke istraživača: metodi i tehnike istraživanja u društvenim naukama*, op. cit., str. 588.
[106] Božo Skoko i Vanesa Benković, „Znanstvena metoda fokus grupa – mogućnosti i načini primjene", *Politička misao*, 46 (3), 2009, str. 226–227.
[107] Слађана Ђурић, „Metodologija fokusgrupnog istraživanja", op. cit., str. 21–23.
[108] Richard A. Krueger and Mary Anne Casey, *Focus Groups: A Practical Guide for Applied Research*, Sage Publication, Inc, Thousand Oaks, 2000, p. 128.
[109] Детаљније о терминолошком одређењу методе анализе садржаја, видети више на: Миливоје Г. Пајовић, „Примена методе анализе (садржаја) докумената у истраживањима у политичким наукама", Докторска дисертација, Факултет политичких наука, Београд, 2016.
[110] Nađo Danilović, "Application of the Document Analysis Method in the Social Sciences", *Social Communications: Theory and Practice*, 13 (2), 2021, p. 15.
[111] Dževad Termiz, *Metodologija društvenih nauka*, Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka, Sarajevo; Međunarodno udruženje metodologa društvenih nauka, Beograd, 2022, str. 404.

се узимају за основе настанка, али се за прву утемељену примену анализе садржаја сматрају пребројавања религиозних симбола у збиркама песама из 18. века.[112] Допринос овој методи дао је у великој мери Вебер (*Max Weber*) у чувеној *Протестанској етици и духу капитализма* (*The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*). Анализирајући између осталог дела пуританског свештеника Бакстера (*Richard Baxter*), Вебер је узимао у обзир и квалитативне и квантитативне показатеље његових дела међу верницима.[113] Успон анализе садржаја прати период Другог светског рата и њену примену у проучавању нацистичке, а потом и совјетске политичке пропаганде. Анализом су обухватани различити садржаји од званичних докумената, пропагандних постера и текстова, дневне штампе, фотографија и др.[114]

Друго и треће питање далеко је сложеније, а око њих су се бројни аутори у својим виђењима анализе садржаја спорили деценијама. Одговоре на ова питања најбоље је потражити у дефиницијама појединих аутора. На неки начин од Берелсонове (*Bernard Berelson*) дефиниције анализе садржаја од средине 20. века, настаје читав спектар мишљења када се говори о ова два питању. За њега „анализа садржаја је истраживачка техника за објективан, систематски и квантитативан опис манифестног садржаја комуникације".[115] На основу ове дефиниције видимо да Берелсон истиче да је анализа садржаја техника и да има квантитативни карактер. Крипендорф (*Klaus Krippendorff*) за анализу садржаја каже да је „истраживачка техника за извођење поновљивих и ваљаних закључака из текстова (или друге смислене материје) у контекстима њихове употребе".[116] Док је у први мах од стране бројних аутора истицан искључиво квантитативан карактер анализе садржаја, временом су се појавили нови аутори, који су указивали на потребу за равнотежом квалитативног и квантитативног.[117] Првобитни заступници квалитативног приступа били више усмерени на супротстављање квантитативном, новији аутори усмеренији су ка специфичности самог квалитативног момента.[118] Према ауторима попут Сјеа (*Hsiu-Fang Hsieh*) и Шенонове (*Sarah Shannon*), анализа садржаја је „истраживачки метод за субјективно тумачење садржаја текстуалних података кроз систематичну класификацију процеса кодирања и идентификовање тема или образаца".[119] Сумирајући дефиниције заступника квалитативног приступа, Манићева истиче да „анализа садржаја представља квалитативно оријентисан метод, који се састоји из техника за систематично анализирање текстова, али и других носилаца садржаја. Предмет квалитативне анализе садржаја могу бити сви облици забележене друштвене комуникације, вербални, визуелни и акустични, као што су документи, транскрипти интервјуа, протоколи посматрања, видео снимци, музика и друго".[120]

На основу доприноса Вебера, ни квалитативни ни квантитативни елементи анализе садржаја не могу се искључити. Зато, можда, најкоректније решење на питање да ли је анализа садржаја квалитативна или квантитативна метода даје Станислав Фајгељ

[112] Историјски приказ и основе које се узимају за почетне примене методе анализе садржаја, видети више на: Klaus Krippendorff, *Content analysis: An Introduction to Its Methodology*, SAGE Publication, Inc, Thousand Oaks, 2004.
[113] Željka Manić, „Veberov doprinos analizi sadržaja", *Politeia*, 10 (20), 2020, str. 14–15.
[114] Željka Manić, *Analiza sadržaja u sociologiji*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, Beograd, 2017, str. 209–214.
[115] Bernard Berelson, *Content Analysis in Communication Research*, Free Press, Glencoe, 1952, p. 18.
[116] Klaus Krippendorff, *Content analysis: An Introduction to Its Methodology*, op. cit., p. 18.
[117] Vladimir Ilić, „Drugi Aleksandriski tekst o analizi sadržaja", *Sociologija*, 54 (3), 2012, str. 485.
[118] Željka Manić, „Izvođenje kvalitativne analize sadržaja", *Sociologija*, 62 (1), 2020, str. 109.
[119] Hsiu-Fang Hsieh and Sarah Shannon, "Three Approaches to Qualitative Content Analysis", *Qualitative Health Research*, 15 (9), 2005, p. 1278.
[120] Željka Manić, *Analiza sadržaja u sociologiji*, op. cit., str. 33.

који их фузионише и каже да анализа садржаја „има квалитативно прикупљање података и квантитативну анализу података".[121] Као допуна Фајгељовог става, а уједно и потпунији одговор на друго и треће питање, може послужити закључак Џевада Термиза. Овај аутор истиче „двије су технике методе анализе садржаја докумената: квалитативна и квантитативна".[122] Истог става су и аутори Даниловић, Гордић и Благојевић. У књизи *Савремени системи безбедности* ови аутори издвајају две технике методе анализе докумената – квалитативну и квантитативну.[123] Сходно свему претходном, анализу садржаја сматраћемо као методу која има и квалитативне, али и квантитативне елементе.

Анализа садржаја има два примарна облика: квалитативни и квантитативни, али због своје природе она има и *мешовити* облик као комплементарни у којем се практикује примена претходна два елемента.[124] Квантитативну анализу одликује нумеричко представљање текстова, тј. фреквентност коришћења неких речи, термина, слика и сл. у анализираним садржајима. Узорак је сачињен од већег броја текстова, док се за податке користе више дедуктивне или индуктивне листе кодова. С друге стране, квалитативну анализу садржаја карактерише окренутост ка вербалном контексту садржаја, односно, анализирају се интерпретације на које упућује садржај. Анализа обухвата мању бројност текстова који представљају збирну целину, а приликом кодирања користи се један кодер и примарно индуктивни приступ.[125] Иако линија разграничења између два претходно наведена облика у анализи садржаја јасно постоји, савремени истраживачи неретко користе оба облика. За Вебера (*Robert Philip Weber*) „најбоље студије настале применом анализе садржаја примењују и квалитативне и квантитативне операције на тексту".[126] Код мешовите анализе садржаја категорије које се користе су сложеније у односу на оне код квантитативне, а опет мање сложеније у односу на квалитативне, али због своје комплексности захтевају висок степен обучености истраживача.[127]

Процес припреме и примене анализе садржаја има јасно дефинисан след.[128] Разумљиво, почетна фаза огледа се у дефинисању проблема и варијабли које ће се анализом садржаја испитивати. Одабир теме истраживања може основу тражити у претходно спроведеним истраживањима и прегледу постојеће грађе како би се створила база за истраживање. Такође, у самом старту неопходно је одабрати и јединицу анализе, да ли ћемо у анализираним садржајима пратити реч, групу речи, реченице, симболе, лик или друге елементе. Веома важан методолошки аспект јесте одређивање узорка корпуса текстова који ће бити узети у проучавање. Након увида у стање ширине доступности материјала дефинишемо узорак, а у томе улогу имају и јединице анализе јер могу усмеравати одабир узорка.[129] Крипендорф нам нуди следећи сет узорака које истраживачи користе у анализи садржаја: случајни узорак, стратификовани узорак,

[121] Stanislav Fajgelj, *Metode istraživanja ponašanja*, op. cit., str. 341.
[122] Dževad Termiz, *Metodologija društvenih nauka*, op. cit., str. 405.
[123] Нењо Даниловић, Миодраг Гордић и Срђан Благојевић, *Савремени системи безбедности*, оп. цит., стр. 214.
[124] Željka Manić, *Analiza sadržaja u sociologiji*, op. cit., str. 38.
[125] Dragan Popadić, Zoran Pavlović i Iris Žeželj, *Alatke istraživača: metodi i tehnike istraživanja u društvenim naukama*, op. cit., str. 449–451.
[126] Robert Philip Weber, *Basic Content Analysis*, SAGE Publications, Inc, Newbury Park, 1990, p. 10.
[127] Željka Manić, *Analiza sadržaja u sociologiji*, op. cit., str. 58–59.
[128] Детаљније о етапама у примени квалитативне, односно квантитативне технике анализе садржаја, видети више на: Neđo Danilović, "Application of the Document Analysis Method in the Social Sciences", op. cit., p. 18–24.
[129] Stanislav Fajgelj, *Metode istraživanja ponašanja*, op. cit., str. 345–347.

кластерско узорковање, узорак снежне грудве (*snowball*), релевантан узорак и пригодни узорак.[130]

Следећа фаза јесте *категоризација*. Наиме, иако нам степен понављања јединица пружа увид у њихову учесталост, тек са њиховим разврставањем у категорије добијамо прави смисао. Фајгељ их дефинише на следећи начин: „категорије могу бити било која својства јединица анализе која су од интереса за истраживање. Оне могу бити неки општији појмови, или класе, али могу бити и положај јединице у тексту или време појављивања, ако је истраживање лонгитудинално".[131] Технички сагледана категоризација је кодирање, а ове аналитичке конструкције чине основу и кључ анализе садржаја. Креирање категорија нема своју стандардизацију већ се изнова структурирају у зависности од потреба самих истраживања. За потребе провере ваљаности категорија које се дефинишу потребно је реализовати и пилот (пробно) тестирање кодова. Важан детаљ јесте и креирање водича за кодере, као и њихова техничка припремљеност за уносе.[132] Данас се за кодирање користе различити софтвери и програми у којима се креирају категорије и уносе јединице анализе како би се на крају добили резултати на основу обраде података. Тако се за квалитативне анализе користе *Concordance, General Inquirer, LIWC, MCCA, LDA* и друге, док су за квантитативне анализе међу познатијим *ATLAS.ti* и *MAXQDA*.[133]

1.2.5. Студија случаја

Као и са свим претходним методама, ни студију случаја нису заобишла различита спорења. Пре свега кренућу од терминолошког одређења. У литератури се може сусрести неколико назива и то: студија случаја (*case study*), метод случаја (*case method*), или пак анализа случаја (*case analysis*).[134] Јин (*Robert Yin*) поред метода случаја користи чак и термин приступ случаја,[135] али сви ови термини упућују нас на идентичну ствар, за шта ћу у дисертацији користити термин *студија случаја*. Надаље, питање које многи постављају тиче се њене позиције на спектру приступа, те јој због њених карактеристика поједини аутори додељују место у корпусу квалитативног приступа. Овде ћемо прескочити изнова постављено питање које је пратило и неке од претходних метода – да ли је, у овом случају, студија случаја метода, већ ћу се базирати на њеним карактеристикама и појединостима.

Према Радосављевићу и Милосављевићу, студија случаја је „оперативна метода зато што она може да буде самостално примењена и довољна за ваљано научно сазнање друштвеног и политичког процеса односно појаве".[136] Аутори попут Попадића, Павловића и Жежељ, такође сматрају да „студија случаја није посебна метода у

[130] Klaus Krippendorff, *Content Analysis: An Introduction to Its Methodology*, SAGE Publication, Inc, Thousand Oaks, 1980, pp. 113–120.
[131] Stanislav Fajgelj, *Metode istraživanja ponašanja*, op. cit., str. 348.
[132] Miloš Bešić, *Metodologija društvenih nauka*, op. cit., str. 340–343.
[133] Dragan Popadić, Zoran Pavlović i Iris Žeželj, *Alatke istraživača: metodi i tehnike istraživanja u društvenim naukama*, op. cit., str. 470–473.
[134] Славомир Милосављевић и Иван Радосављевић, *Основи методологије политичких наука*, оп. цит., стр. 528.
[135] О терминолошком одређењу методе студије случаја, видети више на: Robert K. Yin, "The Case Study Crisis: Some Answers", *Administrative Science Quarterly*, 26 (1), 1981, pp. 58–64.
[136] Славомир Милосављевић и Иван Радосављевић, *Основи методологије политичких наука*, оп. цит., стр. 527–528.

квалитативним истраживањима јер један ентитет можемо анализирати на различите начине, тј. применом различитих метода и техника за прикупљање података (па и оних квантитативних)".[137] Међутим, студију случаја карактеришу идиографска/интерпретативна начела и холистички приступ. Због свог првенствено изразито идиографског начела, насупрот номотетском приступу, студија случаја је за бројне ауторе сврстана у корпус квалитативног истраживачког приступа. Додатно, у прилог томе иде што је сразмерно холистичком и дубинском приступу она фокусирана на (квалитативне) детаље код различитих феномена који се анализирају.[138]

Оно што представља одлику студије случаја јесте проучавање једног, односно малог броја случајева који се детаљно анализирају. С једне стране, узорак је мали и због тога се за студију случаја каже да представља истраживање са малим *n*, где је често *n=1* (број случајева – величина узорка). Наспрам тога, број варијабли односно сржи истраживања далеко је бројнији.[139] Студија случаја примењује се у различитим областима, које су између осталог помогле и њен развој, те се тако могу издвојити поља културе, права, антропологије, кличничке психологије, социологије, медицине, али све више и у менаџменту.[140] Примена студије случаја присутна је и у политикологији, као и у међународним односима. Неретко се користи и више од једног случаја када се тежи упоређивању различитих односа, процеса или разлика, те тада можемо говорити и о компаративном истраживању, односно компарацији случајева.[141] Приликом прикупљања података узимају се у обзир и квантитативни и квалитативни подаци, који се могу прикупити како на терену, тако и прегледом различите грађе, попут извештаја, архива, званичних докумената и сл., али и применом других техника попут посматрања са учествовањем.[142]

Постоји неколико класификација када је реч о студији случаја, а овде ћу истаћи једну, за коју Богдановић каже да је подела на две варијанте које назива методама појединачног и вишеструког случаја.[143] Шевкушић сумира адекватност примене студије случаја када се проучава један случај, те истиче: „а) када се жели утврдити екстремни или јединствени карактер проучаване појаве; б) када се истражује појава која до тада није била предмет научног истраживања; и у том контексту метод једног случаја служи откривању, а карактер открића може имати и само описивање те појаве; в) када проучавање има прелиминарни карактер, односно представља основу за даље истраживање".[144] Поред тога, ова ауторка истиче да се из појединачног може развити вишеструки случај, а то је ситуација када једна студија случаја обухвата већи број случајева. Њену примену прати и ригорознији селекција и стандаризација, као и мање података у односу на појединачни случај.[145]

---

[137] Dragan Popadić, Zoran Pavlović i Iris Žeželj, *Alatke istraživača: metodi i tehnike istraživanja u društvenim naukama*, op. cit., str. 616.
[138] Ivana Miočić, „Fleksibilnost studije slučaja: prednost ili izazov za istraživače?", *Ljetopis socijalnog rada*, 25 (2), 2018, str. 179.
[139] Stanislav Fajgelj, *Metode istraživanja ponašanja*, op. cit., str. 246.
[140] Malcom Tight, "Designing Case Studies", In: Uwe Flick (ed.), *The SAGE Handbook of Qualitative Research Design*, SAGE Publications Ltd, London, 2022, p. 402.
[141] Stanislav Fajgelj, *Metode istraživanja ponašanja*, op. cit., str. 247.
[142] О начинима прикупљања квалитативних и квантитативних података приликом примене методе студије случаја, видети више на: Robert K. Yin, "The Case Study Crisis: Some Answers", op. cit.
[143] Марија Богдановић, „Метод случаја", *Зборник Филозофског факултета*, 15, 1988, стр. 440.
[144] Славица Шевкушић, „Квалитативна студија случаја у педагошким истраживањима: сазнајне могућности и ограничења", *Зборник Института за педагошка истраживања*, 40 (2), 2008, стр. 242.
[145] Исто, стр. 242–243.

Карла Вилиг истиче да студија случаја има пет карактеристика. Према њеној типологији карактеристике су идиографска перспектива, коју одликује фокус на посебностима и њиховом разумевању, а не на општости. Затим, фокус на контекстуалним подацима где истраживач холистичким приступом прати односе и интеракције посебног случаја. *Триангулација* се односи на узимање у обзир већег броја различитих извора, али и различитих начина за прикупљање података како би се омогућило разумевање сржи случаја. *Темпорални елемент* јесте карактеристика студије случаја да анализира одређени временски период односно процес у којем се нешто дешавало. На крају, студија случаја поседује предност у томе што може да генерише и тестира постојеће теорије као и да формулише хипотезе и саме теорије.[146]

За друштвено-хуманистичке истраживаче при употреби студије случаја примарно је да она да одговоре на питања, идентична новинарском сету питања, односно ко, шта, где, како и зашто?[147] Примена студије случаја у пракси нема посебно дефинисане и униформне начине прикупљања и анализе података. Неминовност је да постоје фазе: припреме, спровођења/прикупљања података и на крају анализе случаја. Постоји неколико стратегија или начина за анализу података који се добију. *Поклапање образаца* подразумева да се креира један теоријски образац, а онда проверавамо постојање поклапања са подацима. На сличном правцу као претходно је и *изградња објашњења*, где се теоријски образац само додатно оплемењује експланаторним елементима проистеклим из евиденције. *Техника градње блокова* базира се на секвенцијалном настављању, односно анализа случаја се реализује на једном случају, а након тога се формирају почетни теоријски појмови. Затим се анализирају и други случајеви како би се проверила преклапања теоријских конструкција, а процес се понавља до момента када преклапања достигну висок степен. На крају, ту је и *проширена анализа случајева* којом се временски гледано, кроз дужи период прате промене и понашање актера у односу на друштво.[148]

1.3. Примена различитих квалитативних метода у прикупљању података

На правцу претходног потпоглавља у којем су представљене основне карактеристике квалитативних истраживачких метода, у наставку поглавља биће анализиране предности и корисност од њихове примене. Указаће се и на недостатке са којима се могу сусретати истраживачи приликом њихове селекције. Конкретно, то ће се огледати у значају које оне имају када је остваривање циљева истраживања у питању, али и улоге у прикупљању квалитативних података, било да су они примарни или чине део додатног/допунског истраживања. С друге стране, указивање на недостатке, који су неминовно карактеристични за сваку квалитативну методу, односиће се на проблеме који могу настати приликом примене метода, као и на квалитет прикупљених и обрађених података.

[146] Karla Vilig, *Kvalitativna istraživanja u psihologiji*, op. cit., str. 221–222.
[147] Срђан Милашиновић и Санела Андрић, „Студија случаја у изучавању политичких појава", *Култура полиса*, 13 (30), 2016, стр. 433.
[148] Miloš Bešić, *Metodologija društvenih nauka*, op. cit., str. 377–379.

1.3.1. Предности и недостаци посматрања

Примена посматрања има посебан значај при истраживању тема које су актуелне или нове, односно за које још увек није било довољно простора да се дубље истраже. Примера ради, то су различити друштвени процеси који се одигравају тренутно, а о којима се недовољно зна. Предност ове методе је у томе што се помоћу ње може прикупити велики број података, а посебно кроз упоредну примену других метода попут интервјуа са учесницима.[149] Посматрањем актуелног дешавања, овом методом се прикупљају примарни, нови подаци, наспрам секундарних који се добијају применом других истраживачких метода. Тај моменат истраживања процеса који су *у току,* даје истраживачима прилику да прикупљају податке који не морају зависити од појединих карактеристика учесника посматрања. Ово је чест проблем код других метода. Примера ради, како мотивисати учеснике истраживања да током два сата комуницирају о одређеној теми или колико су спремни да учествују у дискусији у одређеном временском интервалу.[150]

Иако примена посматрања са собом носи једну дозу неизвесности која зависи од профила потенцијалних посматраних особа/саговорника, увек су присутне особе код којих варира степен спремности за разговор.[151] Према Дину (*John P. Dean*), Ајхорну (*Robert L. Eichhorn*) и Дину (*Lois R. Dean*) постоје саговорници који су далеко отворенији за разговор од других, што је последица њихове фрустрације, налета емоција и других фактора, а који имају већи степен интересовања за разговором. Такве особе стварају простор за унапређење и усмеравање даље примене ове методе у датом истраживању.[152]

Мане у примени посматрања као методе у прикупљању података огледају се у неколико тачака. Наиме, нису све појаве и процеси могући за посматрања, а њихова ограниченост у примени иде и ка томе што посматрање може, у одређеним ситуацијама, захтевати много времена, али и ресурса да би се прикупили подаци. Посебно, проблем може настати ако се овакви процеси понављају на више различитих места/локација.[153] На правцу поменутих ресурса, приговор иде и да је посматрање неекономично, односно да се за време и уложена средства може прикупити значајно више података кроз примену других видова истраживања.[154] Један од најчешћих приговора овој методи тиче се поузданости и валидности података, односно проблема са пристрасношћу и стручношћу лица која врше посматрање. У зависности од способности (припремљености) истраживача, може зависити и начин како тумаче податке, посебно ако су истраживачи са малим или почетним искуством.[155] Проблем може чинити и динамика одвијања посматраног догађаја/процеса, али и ограниченост поља за деловање истраживача у таквим ситуацијама. На то могу утицати поред динамичности, ометања у раду, брзина

[149] Lynne E. F. McKechnie, "Observational Research", In: Lisa M. Given (ed.), *The SAGE Encyclopedia of Qualitative Research Methods*, Sage Publications, Inc, Thousand Oaks, 2008, p. 575.
[150] Dragan Popadić, Zoran Pavlović i Iris Žeželj, *Alatke istraživača: metodi i tehnike istraživanja u društvenim naukama,* op. cit., str. 439–440.
[151] Vladimir Ilić, „Planiranje primene metoda posmatranja u društvenim naukama", op. cit., str. 295.
[152] John P. Dean, Robert L. Eichhorn and Dean Lois R., "Limitations and advantages of unstructured methods", In: John T. Doby (ed.), *Introduction to Social Research,* Meredith Publishing Company, Des Moines, 1967, pp. 275–278.
[153] Lynne E. F. McKechnie, "Observational Research", op. cit., p. 575.
[154] Dragan Popadić, Zoran Pavlović i Iris Žeželj, *Alatke istraživača: metodi i tehnike istraživanja u društvenim naukama,* op. cit., str. 441.
[155] Lynne E. F. McKechnie, "Observational Research", op. cit., p. 575.

одигравања ситуација и брзина одговора истраживача на новонастале ситуације и др.[156] Такође, не треба заборавити и врло важан аспект, а то је етичност у примени ове методе, конкретно од стране истраживача. Самим тајним посматрањем, односно, без назнака да се врши истраживање чини један облик *привидног* неинформисања партиципаната одређеног догађаја да су део истраживања. Истраживачи су дужни да заштите идентитете учесника догађаја при представљању резултата не износећи личне или поједине осетљиве податке до којих су потенцијално дошли током реализације.[157]

1.3.2. Предности и недостаци интервјуа

Примену интервјуа као методе у прикупљању података прати терет одређене стигматизације иако она представља једну од веома поузданих истраживачких метода. Из угла друштвених и хуманистичких наука допринос ове методе огледа се у откривању детаљних и дубинских података од саговорника, односно учесника интервјуа.[158] Ова метода истраживачима помаже да добију нова сазнања која се прикупљају из различитих уверења, мишљења, перцепција, искустава, знања и др., а која имају саговорници. Вербални описи одређених ситуација, односно одговори на питања саговорника, помажу истраживачима да дубље разумеју контексте одређених тема које истражују. Интервјуе карактерише флексибилност добијених сазнања од саговорника односно директних информација *из прве руке*. Уз то, предност ове методе јесте њено комбиновање са другим, превасходно квалитативним методама, што истраживачима друштвено-хуманистичких наука помаже у допунама њихових истраживања.[159] Такође, у предност интервјуа убраја се и то што истраживач има контролисану процедуру прикупљања података. Наиме, претходна припрема и планирање интервјуа, истраживачу помажу у његовом успешном спровођењу прикупљања података. Тим путем, истраживачу се отвара могућност да кроз разговор дође до практичних и директних информација од саговорника, на основу којих може отклонити недоумице и недостатке пређашњих сазнања током саме сесије, што се надаље потврђује и кроз извештаје.[160]

Ограничења и недостаци интервјуа биће сагледани из угла свих претходно наведених тема. Приликом реализације интервјуа могуће су различите врсте пропуста и проблема који могу утицати на квалитет самих извештаја из истраживања. Неретко се може десити да саговорници не буду искрени у својим одговорима или да их модификују у зависности од ситуације или *тежине* постављених питања. Од интервјуера се очекује да развије *довољно* адекватан однос са саговорницима, а све у циљу обезбеђивања спремности испитаника да буде посвећен разговору.[161] Ово се надовезује на истакнуто у претходном делу о интервјуима у погледу њихове организације. Веома је важно да се обезбеде адекватни услови реализације интервјуа у погледу места/простора и времена реализације, али и спремности саговорника за посвећеним учешћем. Такође, изузетно

[156] Радослав Гаћиновић, „Прикупљање података у процесу научног истраживања", *Политичка ревија*, 52 (2), 2017, стр. 141.
[157] Lynne E. F. McKechnie, "Observational Research", op. cit., pp. 574–575.
[158] Isidora Wattles, „Intervju kao istraživačka metoda: teorijski aspekti", op. cit., str. 211.
[159] Kathryn Roulston and Sean N. Halpin, "Designing Qualitative Research Using Interview Data", In: Uwe Flick (ed.), *The SAGE Handbook of Qualitative Data Analysis,* SAGE Publications Ltd, London, 2022, p. 668.
[160] Wafaa Abdullah Alamri "Effectiveness of Qualitative Research Methods: Interviews and Diaries", *International Journal of English and Cultural Studies*, 2 (1), 2019, p. 68.
[161] Kathryn Roulston and Sean N. Halpin, "Designing Qualitative Research Using Interview Data", op. cit., p. 668.

важни услови успешног интервјуа јесу припремљен истраживач, који има истраживачког искуства, непристрасност у истраживању и анализи података, те добро познавање теме истраживања.[162] Још једна од мањкавости интервјуа јесу често високо изражене потребе за спремношћу истраживача када је временско, а неретко и психофизичко ангажовање у питању. То је нарочито изражено када се реализује већи број интервјуа у кратком временском периоду, те истраживач мора бити припремљен како би сваки од интервјуа био спроведен са максималним фокусом и пажњом, тако да се добије од сваког саговорника што већи број квалитетних података.[163] Конкретно, посматрана подела на неструктурисане, полуструктурисане и структурисане интервјуе такође издваја одређене недостатке интервјуа. Наиме, недостаци у зависности о којој врсти интервјуа се говори могу утицати на ток и смер разговора, занемаривања или пренаглашавања одређених тема или пак да се утиче на процес стицања појединих сазнања.[164]

1.3.3. Предности и недостаци фокус група

Поставка фокус групе је таква да подстиче интеракцију и дијалог међу учесницима стварајући на тај начин могућност исказивања различитих гледишта и интерпретација од стране учесника. Кроз групну динамику учесника истраживачу-модератору се обезбеђује ширина у доступности већег броја података. Узгред постојање супротстављених ставова и перцепција учесника идеално се обједињује на једном месту.[165] Природно је да при учешћу већег броја учесника настаје интеракција из које истраживач за кратак временски период може добити увид у дубљи смисао теме пратећи динамику дискусије и како она утиче на заступање или промену ставова код учесника. Чак и у случајевима осетљивих тема, предност у њеној примени, огледа се у чињеници да она учесницима ствара осећај оснаженост и блискости са другим партиципантима.[166] Кроз окупљање већег броја учесника на једном месту, постиже се могућност откривања различитих значења које учесници придају друштвеним феноменима, или пак када се описују поједине друштвене праксе. Такође, позитиван допринос ове методе је и у могућности откривања образаца понашања који нам олакшавају разумевање самог проблема.[167] У односу на дубинске интервјуе или анкете, предност се огледа што за кратко време може да се прикупи значајан број података, а да у истраживању буде укључен већи број испитаника.[168]

Иако репрезентативност узорка учесника на фокус групама није услов за њихово реализовање, као што је случај са нпр. квантитативним анкетирањем, један од приговора иде у правцу самог узорка. Конкретно, то се тиче малог броја учесника, одбараних методом пригодног узорка, где се они одазивају позиву за учествовањем и исказивањем својих ставова. Поред тога, када су учесници у питању, приговор се односи и на њихову

[162] Како припремити идеалне услове и шта је све неопходно истраживачу да би се успешно реализовао интервју, видети више на: Весна Вучинић Нешковић, *Методологија теренског истраживања у антропологији*, оп. цит.
[163] Isidora Wattles, „Intervju kao istraživačka metoda: teorijski aspekti", op. cit., str. 211.
[164] Stanislav Fajgelj, *Metode istraživanja ponašanja*, op. cit., str. 325–326.
[165] Karla Vilig, *Kvalitativna istraživanja u psihologiji*, op. cit., str. 89–90.
[166] Ljubica Paradžik, Josipa Jukić i Ljiljana Karapetrić Bolfan, "Primjena fokusnih grupa kao kvalitativne metode istraživanja u populaciji djece i adolescenata", *Socijalna psihijatrija*, 46 (4), 2018, str. 448–449.
[167] Miloš Bešić, *Metodologija društvenih nauka*, op. cit., str. 318.
[168] Slađana Đurić, „Metodologija fokusgrupnog istraživanja", op. cit., str. 8–9.

спремност и отвореност за учествовањем и пружањем доприноса кроз исказивање ставова у групном разговору.[169] Међутим, приговори о узорку посебно када су квалитативне методе у питању често нису фактори који се истичу као пресудни. Приговор који има већу *основаност* тиче се успешности у прикупљању података, што у великој мери може зависити од динамике и самог тока дискусије, али и припремљености и истраживачких способности самог модератора.[170] Од његових способности да модерира и управља групном динамиком, али и да прикупи што већи број података зависиће и квалитет прикупљених података и њихово крајње интерпретирање. Поред наведених приговора, као недостатак се може издвојити и то што иако се ова метода користи за прикупљање података од особа које су део одређених социјалних категорија/менталних проблема, то може исто представљати и ризик који зависи од њихове жеље и степена укључености у групне дискусије.[171]

1.3.4. Предности и недостаци анализе садржаја

Једна од највећих снага ове методе налази се у њеној *двострукој* квантитативно-квалитатитвној одлици. Кодирани текстови не могу без квалитативне анализе, а опет пак спискови фреквенција подлежу статистичким обрадама, те се две наведене одлике међусобно допуњују.[172] Једна од главних особина и предности анализе садржаја јесте њена *флексибилност* и могућност примене у различитим ситуацијама које истраживачима пружају увиде у конструкције значења и стицање нових сазнања о њима.[173] Сумирајући предности анализе садржаја, група аутора Хавелка, Кузмановић и Попадић истичу да је „основна предност анализе садржаја њена веома широка применљивост, на најразличитије садржаје: било који писани материјал, слике, филмове итд. Сем тога, помоћу анализе садржаја може се закључивати о особама које нису приступачне другачијој анализи, било зато што су просторно удаљене, или су живеле у давној прошлости, или о културама у које не можемо слати посматраче нити њене припаднике можемо испитивати упитницима, само ако имамо сачуване неке трагове о њима".[174] Крипендорф је истицао да анализа садржаја има посебан допринос када се базира на проучавању чињеница које су део језика, те анализираних текстова.[175] Додатну предност временом овој методи дао је и технолошки напредак. Његова улога огледа се како у претрази садржаја који су у савременом свету све више на интернету, али и могућности обраде великог броја података у кратком временском интервалу.[176]

И анализа садржаја, као и друге методе, има својих недостатака. Међу приговорима овој методи иде то да у тежњи за што објективнијим описима одређених

[169] Ljubica Paradžik, Josipa Jukić i Ljiljana Karapetrić Bolfan, „Primjena fokusnih grupa kao kvalitativne metode istraživanja u populaciji djece i adolescenata", op. cit., str. 449.
[170] Božo Skoko i Vanesa Benković, „Znanstvena metoda fokus grupa – mogućnosti i načini primjene", op. cit., str. 232.
[171] Slađana Đurić, „Metodologija fokusgrupnog istraživanja", op. cit., str. 10.
[172] Stanislav Fajgelj, *Metode istraživanja ponašanja*, op. cit., str. 353.
[173] Marija Lončar, „Korištenje dokumentiranih izvora u sociološkim istraživanjima", *Godišnjak Titius: godišnjak za interdisciplinarna istraživanja porječja* Krke, 3 (3), 2010, str. 235.
[174] Nenad Havelka, Bora Kuzmanović i Dragan Popadić, *Metode i tehnike socijalnopsiholoških istraživanja: priručnik za vežbe iz Socijalne psihologije I i Socijalne psihologije II, Centar za primenjenu psihologiju*, Beograd, 1998. str. 2.
[175] О посебном доприносу који метода анализа садржаја има у проучавању грађе, видети више на: Klaus Krippendorff, *Content analysis: An Introduction to Its Methodology*, op. cit.
[176] Željka Manić, *Analiza sadržaja u sociologiji*, op. cit., str. 262–266.

садржаја и квантитативним описима, њена примена иде у танчине које анализиране целине уситњавају и на тај начин деконтекстуализују. Њена примена захтева некада и улагање значајних ресурса, а посебно времена. Такође, приговор иде у правцу релеваности узорка када је нпр. грађа која се анализира у питању. И поред употребе савремених технологија попут интернета, данас и даље постоје проблеми са доступношћу и одабиром садржаја што свакако утиче и на саме резултате.[177] Када је већ реч о доступности, проучавање садржаја ограничава истраживача на опсег информација који је у грађи доступан, те се из тога не може прикупити више од онога што материјали дозвољавају. Самим тим, у таквим ситуацијама тражи се *алтернативна допуна* података кроз друге видове попут разговора са релевантним актерима.[178] Обједињено посматрано, у контексту квантитативног и технолошког сегмента постоје ограничења која се повезују са овом методом. То се односи на употребу програма за обраду већег броја података, с обзиром да за мање количине нужно није неопходна. Иако је употреба рачунара олакшала процес проучавања посебно у брзини обраде великог броја података, приговор иде у домену квалитативне семантичке валидности истих. Наиме, према појединим ауторима њихов допринос је значајан, али је потребно тражити начин како да се из постављених циљева истраживања постигне што потпунија квалитативна ваљаност.[179]

1.3.5. Предности и недостаци студије случаја

Као једна од предности примене методе студије случаја може се издвојити њена улога која се огледа у изградњи и разради теорија. Њен значај огледа се било да је реч о једном или више случајева, када је компаративна политика али и друге области у питању. Проматрањем различитих случајева и њиховим поређењима ова метода даје значај, али и могућности утемељења теорија и специфичних циљева.[180] Њена примена одлична је за откривање тзв. *црних лабудова*, тј. примене теста фалсификације којим се одређене тврдње проверавају. Самим тим, дубинским приступом, студија случаја подстиче на детаљност истраживања што је значајно за утврђивање теорија. Као проблем истиче се субјективна пристрасност истраживача, али то је општи приговор за истраживаче који употребљавају квалитативне методе. Међутим, одговор на то је да истраживачи имају могућност да директним путем, кроз процес истраживања прикупљају податке овом методом, а да ти подаци не служе верификацији њихових ставова, већ да иду у правцу прехтодно поменутог оповргавања и тестирања.[181] Као и код експеримента, и код методе студије случаја могуће је вршити више узастопних провера/понављања, те се тако методом вишеструког случаја увећава и поузданост у истраживању и добијању података.[182]

Као и све претходне методе, и код студије случаја постоје приговори којима се критикују њени недостаци. Базирајући се на слабости, критичари истичу да је примарни

[177] Dragan Popadić, Zoran Pavlović i Iris Žeželj, *Alatke istraživača: metodi i tehnike istraživanja u društvenim naukama*, op. cit., str. 477–478.
[178] Željka Manić, „Izvođenje kvalitativne analize sadržaja", op. cit., str. 121.
[179] Željka Manić, *Analiza sadržaja u sociologiji*, op. cit., str. 262–266.
[180] Nikolina Jožanc, „Studija slučaja u komparativnoj politici", *Politička misao*, 52 (3), 2015, str. 45–46.
[181] Славица Шевкушић, „Квалитативна студија случаја у педагошким истраживањима: сазнајне могућности и ограничења", оп. цит., стр. 246–249.
[182] Срђан Милашиновић и Санела Андрић, „Студија случаја у изучавању политичких појава", оп. цит., стр. 434.

проблем са овом методом у генерализацији. На истраживачко искуство, а посебно код истраживача који су почетници у великој мери утиче могућност појаве генерализовања приликом проматрања резултата. Још један приговор тиче се поузданости и ваљаности као и који су то тестови који могу допринети њеној кредибилности?[183] Поједини аутори истичу да је поред четири традиционална теста за потребе валидности и поузданости, потребно примењивати и још четири одговарајућа теста како би се, између осталог, допринело и самој кредибилности.[184] У погледу ограничења, један од приговора јесте упитност да ли се у појединим истраживачким подухватима студија случаја користи за истраживање одређених студија или је по среди већи скуп студија које истражују сличне теме. Тако се за поједина истраживања која спроводе истраживачи применом анализе дискурса или конверзационе анализе може рећи да су студије са више случајева, што истраживачи који их примењују негирају, те су самим тим довољан истраживачки подухват ове методе.[185]

[183] Malcom Tight, "Designing Case Studies", op. cit., p. 405.
[184] Andreas M. Riege, "Validity and Reliability Tests in Case Study Research: A literature review with 'hands-on' applications for each research phase", *Qualitative Market Research: An International Journal*, 6 (2), 2003, pp. 78–81.
[185] Karla Vilig, *Kvalitativna istraživanja u psihologiji*, op. cit., str. 238.

2. КВАНТИТАТИВНЕ МЕТОДЕ И ПРИМЕНА У ПОЛИТИЧКИМ НАУКАМА

2.1. Дефинисање и развој квантитативних метода

Термин *квантитет* (*quantitas*) дефинише се у *Оксфордском енглеском речнику* (*Oxford Learner's Dictionaries*) као „количина или број нечега".[186] Аутори попут Горарда (*Stephen Gorard*) истичу да је улога бројева, односно квантитативног, неминовно присутна у истраживањима, а чак и као основа при отпочињању било код истраживања.[187] Сходно томе, дефинисање квантитативног, посматрано кроз призму приступа и истраживања базира се на неколико кључних дефиниција. Тако један од најцењенијих савремених методолога, Џон Кресвел сматра да „квантитативно истраживање представља истраживачки приступ који је користан за описивање трендова и објашњавање односа међу промењивим, идентификованим у релевантној литератури. У овом истраживању, истраживач формулише уска, прецизно дефинисана истраживачка питања, проналази или конструише инструменте за прикупљање података неопходних за одговоре на та питања, и анализира добијене нумеричке податке коришћењем статистичких метода. На основу резултата добијених анализом, истраживач интерпретира податке у контексту претходно постављених хипотеза и постојећих истраживања. Завршни извештај, представљен у стандардизованом формату, одражава објективност истраживача и одсуство пристрасности".[188] Према наведеној дефиницији, може се закључити да Кресвел захвата целокупан сет примарних карактеристика квантитативног приступа односно истраживања. Аутори из Америчког психолошког удружења (*American Psychological Association*) у седмом издању Приручника за писање и објављивање радова Америчког психолошког удружења (*Publication Manual of the American Psychological Association*) креирају дефиницију која је усмерена на област њене примене и истичу да се: „квантитативно истраживање односи на скуп приступа који се често користе у бихевиоралним и друштвеним наукама и сродним областима, у којима се посматрани исходи нумерички приказују".[189]

Као и код квалитативних метода, неке квантитативне методе примењивале су се још у античком периоду. За савремена истраживања и статистику, посебно су значајна схватања научника из тог периода који су се бавили математиком и астрономијом.[190] Код развоја и примене квантитативних метода не могу се изоставити три повезане области као што су библиографија, хисториометрија и библиометрија. У зависности о којој области говоримо, њих одликују попис и статистичка анализа како бројности, тако и самих садржаја унутар самих библиографских јединица. Примена библиографије бележи се и пре античког периода, где су пописивана различита дела и документи.

---

[186] *Oxford Learner's Dictionaries*, "Dictionaries", Доступно на: https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/quantity#quantity_idmgs_1, Приступљено: 10.05.2025.

[187] Gorard, Stephen, *Quantitative Methods in Social Science: The role of numbers made easy*, Continuum, London, 2003, p. 3.

[188] John Creswell, *Educational Research: Planning, Conducting, and Evaluating Quantitative and Qualitative Research*, Pearson Education, Boston, 2012, p. 626.

[189] American Psychological Association, Pu*blication Manual (Official) 7th Edition of the American Psychological Association*, American Psychological Association, Washington, 2019, p. 4.

[190] Полазне основе настанка квантитативних метода кроз њихову примену у другим наукама у античком периоду, видети више на: Leonid Zhmud and Alexei Kouprianov, "Ancient Greek Mathēmata from a Sociological Perspective: A Quantitative Analysis", *Isis*, 109 (3), 2018, pp. 445–472.

Хисториометрија је далеко млађа и базира се на примени статистичких алата како би се извршила квантитативна анализа прикупљених историјских података, те на основу ње утврдили одређени историјски процеси и универзални закони. Социолог Квитлет (*Lambert Adolphe Jacques Quetelet*) сматра се идејним творцем хисториометрије, али се његов допринос огледа и у ширем развоју статистике, а пре свега социјалне статистике и теорије вероватноће.[191] У периоду касног средњег и током новог века, долази до развоја квантификације и примене статистике у *грубом* смислу те речи. Пописи становништва и катастри земљишта само су неки од примера квантитативног изражавања, што је дало допринос будућим истраживањима живота и друштва у том периоду историје.[192]

Већина квантитативних метода настала је крајем 19. и почетком 20. века. У Француској је био изражен утицај статистике и примене података код истраживања историје, а посебну улогу имала је Школа Анали (*The Annales school*). Слично је било у Америци крајем 19. века јер су у научним радовима разматрани подаци из пописа становништва.[193] Полазну основу можемо тражити у *квантитативној историји*, односно примени квантитативног приступа у истраживању не само историје као једне од најстаријих наука, већ и у осталим друштвеним наукама, попут економских или политичких. Тако се квантитативна историја у контексту друштвених наука базира на три групе проблема. Прва се односи на обраду података и спој квантитативног са историјом, као и на могућности компатибилности. Друга група се везује за улогу економских историчара који су квантитативну историју покушали да претворе у *економетрију,* са фокусом на већем квантитативном представљању историјских података. Трећа група, пак, преиспитује улогу историје чак и ако јој се дода значајан квантитативни елемент, с обзиром на њену примарну улогу у формирању историјских чињеница из прошлих времена.[194] Од друге половине 20. века за квантитативну историју у употреби је и термин *клиометрија* под којом се подразумева да се научници из друштвених наука све више позивају на развој историје друштвених наука, уз примену различитих метода у њиховом истраживању. У том периоду долази до значајног развоја и све веће примене квантитативних истраживања[195] у друштвених наукама, а превасходно у психологији и социологији. Истраживачи су почели да употребљавају методе природних наука након што су увидели њихове предности у односу на традиционалне до тада примењиване моделе. То се првенствено односи на методе као што су експеримент, анкете и мерење у истраживањима.

Конкретно, у социологији се користе анкете као једна од примарних метода за прикупљање података. Разлог томе су могућности да се, путем репрезентативног узорка, испитају ставови популације о одређеним друштвеним проблемима и феноменима и на тај начин генеришу подаци на основу којих ће се извалчити генерализације. С друге стране, у појединим областима попут социјалне психологије више је присутан експериментални метод као начин прикупљања података. Односно, посматрано у зависности од типа појединих друштвених области, превагу у истраживањима односе

[191] Franjo Pehar, „Od statističke bibliografije od bibliometreije. Povjest razvoja kvantitativnog pristupa istraživanju pisane riječi", *Libellarium*, 3 (1), 2010, str. 3–6.
[192] Andrew Gelman and Jeronimo Cortina, "Historical Background of Quantitative Social Science", In: Andrew Gelman and Jeronimo Cortina (eds.), *A Quantitative Tour of the Social Sciences*, Cambridge University Press, Cambridge, 2009. p. 40.
[193] Margo Anderson, "Quantitative History", In: Stephen P. Turner and William Outhwaite (eds.), *The Sage Handbook Of Social Science Methodology*, Sage Publications, Ltd, London, 2007, pp. 247–248.
[194] François Furet, "Quantitative History", *Daedalus,* 100 (1), 1971, pp. 151–153.
[195] Margo Anderson, "Quantitative History", op. cit., p. 246.

анкете, односно експериментална истраживања.[196] Поред наведених, квантитативни приступ све већу примену добија и у психологији и економији. Тај заокрет ка квантификацији, за Бабоунса (*Salvatore Babones*) и још неке истраживаче, води ка прекомерној окренутости савремене социологије и психологије анкетама и квази-експериментима, што последично доводи до „софистицираног, али стерилног истраживања".[197] У науци о безбедности истраживачи се ослањају на коришћење различитих метода и техника за прикупљањем квантитативних података. Пре свега, истраживачи се фокусирају на коришћењу анкета, скала, тестова и експеримената за прикупљање података, али и савремених облика софистициране обраде истих, како би разумели шире гледиште, често веома сложених безбедносних процеса.[198] Такође, квантитативне методе имају велику примену у истраживањима у политичким наукама, било да се ради о научном истраживању или истраживању ставова грађана о некој политичкој појави или процесу, као на пример, о изборним преференцијама.[199] Код истраживања политичких тема, Стокемер (*Daniel Stockemer*) истиче: „идеално би било да истраживачко питање обрађује политички релевантну и важну тему и да има потенцијал да допринесе теоријској литератури (тј. да потенцијално допуни, измени, промени или оповргне постојећу теорију)".[200]

У овом делу дисертације приказаћемо неке од главних карактеристика квантитативног приступа. Према Стокемеру истраживачки процес који се базира на квантитативном приступу је дедуктиван и вођен теоријом од почетка до извештавања о резултатима истраживања. Квантитативни подаци до којих истраживач дође у процесу истраживања могу послужити за попуну *празнина* које постоје у досадашњим истраживањима, те помоћи у допуни сазнања. Исто тако, квантитативни подаци могу послужити за решавање појединих недоумица, те утврђивања ограничења и граница одређених теорија. Из теорије такође произилази извођење истраживачког питања и хипотеза, а посебно је важно и утврђивање зависних и независних варијабли.[201] Квантитативни приступ базира се на дедукцији у изградњи теорије. За разлику од индуктивног приступа, „дедукција је аналитички и специјализаторски методски поступак, којим се из и на основну општег законског сазнања стичу посебна сазнања и то са неупоредиво већим степеном извесности и поузданости".[202] Праћењем одређених трендова истраживач може формирати истраживачки проблем. Квантитативна истраживања пружају могућност истраживачу да уочене трендове истражи на нивоу већег броја испитаника, односно шире популације. Улога варијабли јесте да се укаже на њихов међусобни однос, а објашњењем тих односа сазнајемо да ли одређене варијабле

[196] Alan Bryman, *Quantity and Quality in Social Research,* op. cit., p. 11.
[197] Salvatore Babones, "Interpretive Quantitative Methods for the Social Sciences", *Sociology*, 50 (3), 2015, pp. 1–3.
[198] Saša Mijalković and Marija Popović Mančević, *Contemporary security studies: an introduction to methodological, research and theoretical foundations of security*, op. cit., pp. 73–76; 79.; Пример одабира квантитативних метода када се истраживачи фокусирају на истраживање појединих облика криминалитета, видети више на: Саша Мијалковић, „Методолошки оквир једног научног истраживања организованог криминала и тероризма", оп. цит., стр. 96–113.
[199] John Creswell, *Educational Research: Planning, Conducting, and Evaluating Quantitative and Qualitative Research*, op. cit., p. 13.
[200] Daniel Stockemer, *Quantitative Methods for the Social Sciences: A Practical Introduction with Examples in SPSS and Stata*, Springer International Publishing, Cham, 2019, p. 18.
[201] Isto, pp. 18–19.
[202] Славомир Милосављевић и Иван Радосављевић, *Основи методологије политичких наука*, оп. цит., стр. 219.

утичу међусобно једна на другу.[203] Када се говори о односима варијабли неопходно је истаћи и каузалност односно узрочно-последичне везе које међу њима могу постојати. Ради једноставнијег разумевања, постоје зависне и независне варијабле које се тестирају како би се указало на постојање везе међу њима.[204]

Као што је већ истакнуто, емпиријска истраживања у друштвеним наукама долазе из природних наука. Улога природних наука огледа се кроз схватања позитивизма. Позитивистички приступ одлика је квантитативних истраживања. Овај приступ верује у примену поступака из природних наука при истраживањима у домену друштвених наука. Надаље, позитивизам заговара да само феномени који су чулно уочљиви, могу бити посматрани директно или путем индиректних инструмената, те да могу чинити основу истраживања. Теорија је у основи емпиријских истраживања, док се акумулацијом проверених чињеница (неретко названи и законитостима) долази до нових научних сазнања. На крају, важно је истаћи и улогу вредности, где се од истраживача очекује да буде објективан, а уједно и да се направи отклон од нормативизма.[205]

2.2. Класификација квантитативних метода

За разлику од квалитативног приступа, где истраживачи имају на располагању изузетно широк спектар метода, код квантитативног приступа, избор је мањи. Иако постоје различите класификације квантитативних метода, у овом делу рада указаћу на класификације најугледних методолога Кресвела и Бријама. За већину аутора, а тако и према Алену Бријаму: „анкете и експерименти су вероватно главна средства квантитативног истраживања".[206] У књизи *Истраживачки дизајн: квалитативни, квантитативни и мешовити методолошки приступи* (*Research design: qualitative, quantitative, and mixed methods approaches*), Џон Кресвел такође наводи класификацију квантитативних метода на анкету и експеримент,[207] а које ћу детаљније образложити у оквиру овог поглавља.

2.2.1. Експеримент

Први експерименти у друштвеним наукама, односно у психологији, реализовани су пре стотитну година. *Павловљев експеримент*, назван по руском лекару Павлову (*Иван Петрович Павлов*) који је спроводио експеримент над псима како би утврдио реаговање на храну.[208] Други, за многе неетичан и интригантан био је *експеримент са малим Албертом* који су спровели Вотсон (*John Watson*) и Рајнер (*Rosalie Rayner*), а који

[203] John Creswell, *Educational Research: Planning, Conducting, and Evaluating Quantitative and Qualitative Research*, op. cit., p. 13.
[204] Gary King, Robert O. Keohane and Sidney Verba, *Design Social Inquiry: Scientific Inference in Qualitative research*, op. cit., p. 77.
[205] Alan Bryman, *Quantity and Quality in Social Research,* op. cit., pp. 11–15.
[206] Isto, p. 12.
[207] Класификација квантитативних метода, видети више на: John W. Creswell and David J. Creswell, *Research Design Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches*, SAGE Publications, Inc, Thousand Oaks, 2018.
[208] Детаљније о Павловљевом експерименту са псима видети више на: Ivo Kohler, "Pavlov and His Dog", *The Journal of Genetic Psychology*, 100 (2), 1962, pp. 331–335.

је испитивао страхове и начине стицања истих.[209] Оба експеримента су постали основа за даља истраживања у области психологије, иако и данас код многих изазивају пажњу због своје неетичности.

У одређењу експеримента постоје бројна тумачења дефиниције којима се ова метода ближе дефинише. Жељка Манић у књизи *Експеримент у социлошким истраживањима* класификује бројне дефиниције експеримента у три групе: прву, експеримент се повезује са посматрањем при прикупљању података; затим на групу дефиниција које се фокусирају на поступак реализације истраживања, а трећу групу чине дефиниције које се базирају на истраживању узрочних односа.[210] Према Војину Милићу, који даје неколико одређења ове методе, експеримент се између осталог може сагледати као „научно посматрање у прецизно одређеним и контролисаним условима, с циљем да се у испитиваној области утврди или провери постојање и природа неког претпостављеног узрочног односа".[211] Слично овој дефиницији, Роуз Мекдермот (*Rose Mcdermott*) сматра да се експеримент „односи на лабораторијска истраживања у којима истраживачи задржавају контролу над регрутовањем, распоређивањем у случајне услове, третманом и мерењем испитаника. Ова дефиниција подразумева да експериментатори улажу напоре да осигурају да се експериментална ситуација ни на који начин не мења, осим на предвиђене независне променљиве, како би обезбедили интерну валидност која омогућава изношење узрочно-последичних тврдњи".[212]

Експеримент данас има широку примену у научним и друштвеним истраживањима. Иако ће у наставку поглавља бити речи о недостацима ове методе, на овом месту је важно истаћи да је експеримент погоднији за истраживања у природним, него у друштвеним наукама. Конкретно, један од главних недостатака истраживања у политичким и другим друштвеним наукама огледа се у „непоновљивости друштвених појава, односно због релативне униформности и једнообразности".[213] Иако се реализација експеримента у природним и друштвеним наукама у великој мери разликује, то не умањује допринос експеримента у друштвеним наукама.

Значај експеримента за друштвене науке најбоље се огледа у развоју ове методе с краја 19. и почетком 20. века када долази до све веће примене, посебно у области психологије.[214] У том периоду почела су да се примењују експериментална истраживања и у социологији. Посебан допринос експерименталним истраживањима у социологији дао је Чапин (*Francis Stuart Chapin*) у књизи *Експериментални нацрти у социолошким истраживањима* (*Experimental Designs in Sociological Research*), проучавајући методолошке проблеме у социолошким истраживањима, а чије решавање је требало да омогући лакша истраживања појава и процеса у друштву.[215] Осим тога, примена експеримента значајна је и за социјалну психологију. У већини друштвених наука од прошлог века до данас, постоје различите фазе развоја експерименталних

[209] Детаљније о *експерименту са малим Албертом* видети више на: John B. Watson and Rosalie Rayner, "Conditioned emotional reactions", *Journal of Experimental Psychology*, 3 (1), 1920, pp. 1–14.
[210] Željka Manić, *Eksperiment u sociološkim istraživanjima*, Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet, Institut za sociološka istraživanja, Beograd, 2024, str. 34.
[211] Vojin Milić, *Sociološki metod*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1996, 680.
[212] Rose McDermott, "Experimental Methods in Political Science", *Annual Review of Political Science*, 5, 2002, p. 32.
[213] Славомир Милосављевић и Иван Радосављевић, *Основи методологије политичких наука*, оп. цит., стр. 520.
[214] John Creswell, *Educational Research: Planning, Conducting, and Evaluating Quantitative and Qualitative Research*, op. cit., p. 295.
[215] Željka Manić, *Eksperiment u sociološkim istraživanjima*, op. cit., str. 94–96.

истраживања,[216] те на основу тога, аутори попут Стенлија (*Julian C. Stanley*) и Кембела (*Donald T. Campbell*), креирали су 15 различитих типова дизајна експеримента који се и данас користе у истраживањима.[217]

У односу на друге друштвене науке, у политичким наукама, експеримент није имао већу примену. Неки од разлога су велике групе и вишеструка регресија у политичким наукама, док је експеримент базиран на мањим групама; као и неповерење у могућност ширег разумевања контекста деловања и структура институција и друштва путем експеримента. Међутим, и поред тога, експеримент је имао одређену примену у политичким наукама, јер је у периоду од 1926. до краја прошлога века објављено око 105 радова заснованих на овој методи. У последње време, долази до пораста примене експеримента у бихевиоралној економији, а ова истраживања су од користи и за политикологију с обзиром да обухватају теме које су од значаја за ову науку.[218]

Код класификације експеримената, међу истраживачима нема потпуне сагласности око критеријума везаних за метод, али се може истаћи постојање више различитих класификација. За велики број аутора основна подела експеримената је на лабораторијске и експерименте у природним условима.[219] Аутори Вуковић и Штрбац истичу да се у истраживањима у друштвеним наукама користе: „1) прави експеримент (експеримент у природним условима и експеримент у лабораторијским условима), 2) предексперимент и 3) квазиексперимент".[220] С друге стране, Радосављевић и Милосављевић праве нешто другачију типологију, те говоре о подели на праве и квазиексперименте. У праве сврставају исте врсте као претходни аутори, а у квазиексперименте сврставају *ex post facto*, природне и модалне.[221]

Лабораторијски експеримент представља експеримент који се спроводи у вештачким (лабораторијским) условима, где истраживач може контролисати варијабле. Примена лабораторијског експеримента тежи приближавању експерименталног момента онаквом какав би могао бити у природним условима. Истраживачи у овој врсти експеримента имају велику слободу у стварању експерименталних ситуација. Међутим, ограничења овог вида, као и код других експерименталних истраживања, огледају се у комплексности бројних друштвених проблема и појава, као и у немогућности стварања вештачких ситуација у природним условима.

Наспрам лабораторијског, *експеримент у природним условима* карактеришу услови који су уобичајенији/свакодневни за учесника експерименталног истраживања. За разлику од лабораторијског, овај експеримент далеко је погоднији за истраживање различитих друштвених појава и процеса. Спровођење ових истраживања пружа већи степен екстерне валидације и поузданости података.[222]

---

[216] Развој екперимента у другој половини 20. века као и о његовој примени у области социјалне психологије видети више на: Kurt Danziger, "Making social psychology experimental: A conceptual history, 1920–1970", *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, 36 (4), 2000, pp. 329–347.

[217] John Creswell, *Educational Research: Planning, Conducting, and Evaluating Quantitative and Qualitative Research*, op. cit., pp. 295–296.

[218] Rose McDermott, "Experimental Methods in Political Science", pp. 41–43; 45.

[219] Keith F. Punch, *Introduction to social research: Quantitative and Qualitative Approaches*, SAGE Publications, Ltd, London, 1998, pp. 68–71.

[220] Milovan Vuković i Nada Štrbac, *Metodologija naučnih istraživanja*, Tehnički fakultet u Boru Univerziteta u Beogradu, Bor, 2019, str. 145.

[221] Славомир Милосављевић и Иван Радосављевић, *Основи методологије политичких наука*, оп. цит., стр. 522.

[222] Željka Manić, *Eksperiment u sociološkim istraživanjima*, op. cit., str. 107–111.

Квази-експеримент у одређеној мери подсећа на праве експерименте, али њему недостаје контрола. Ови експерименти се примењују у ситуацијама када истраживачи немају неопходну контролу у реализацији правог експеримента, односно када њихова примена није могућа. У том погледу, Шонеси (*John Shaughnessy*), Зехмајстер (*Eugene Zechmeister*) и Зехмајстер (*Jeanne Zechmeister*) истичу да „баш као што је рандомизација обележје правих експеримената, тако је и недостатак рандомизације обележје квази-експеримента".[223] Такође, за разлику од правих експеримената, у квази-експерименту је немогуће вршити манипулацију над независном варијаблом услед спонтаности у проучавању појаве.[224]

Природни експеримент у друштвеним и политичким наукама одликује упоређивање истоврсних обележја на која различити актери могу деловати у другачијим ситуацијама. У овој врсти експеримента истраживач истражује деловање или понашање групе или појединца у моментима ванредних дешавања (нпр. поплаве) или из угла друштвених наука ближих догађаја попут протеста, демонстрација и сл. Овај експеримент одликује мањи степен поузданости него што је то случај код правих експеримената. Могућности његове примене су велике, а уз то су ови експерименти и економичнији. С друге стране, *ex post facto* експеримент представља реконструкцију ситуација из прошлости помоћу доступних, најчешће статистичких података. Самим тим се истиче ограниченост овог вида експеримента када је у питању његова поузданост и вероватноћа. Отежаност се огледа у разумевању поступака и мишљења актера после неког протеклог времена, чије се деловање накнадно реконструише.[225]

На крају овог дела истичем и *симулациони или модални експеримент,* путем којег се врши симулација. Она се обавља на основу доступних података или научних процена које се групишу путем савремених алата, креирајући на тај начин представу о одређеној ситуацији. Када конкретно говоримо о модалном експерименту, он се спроводи на већ постојећем моделу. Модални експеримент представља вид вештачког експеримента, путем којег се проверавају одређене појаве у условима које експериментатор може контролисати. Применом постојећег, већ креираног модела, уз његову апликацију у новим истраживањима, долази се и до нових модела.[226]

Када је спровођење експеримената у питању, примарно је истаћи његове саставне елементе (чиниоце), али и фазе које се крећу од припреме до анализе добијених података. Дефинишући главне карактеристике експеримента, Арежина истиче: „експерименти се спроводе у контролисаним условима, имају исте елементе (експериментатор, експериментални чинилац, експериментална и контролна група), и фазе (предекспериментална, експериментална и постекспериментална)".[227] Још један важан чинилац, иако није реч о чиниоцу као учеснику, јесу услови у којима се изводи експеримент. Под условима се подразумева припрема која ће омогућити несметану реализацију експеримента, односно спречавање појаве нежељених фактора.[228]

---

[223] John J. Shaughnessy, Eugene B. Zechmeister and Jeanne S. Zechmeister, *Research Methods in Psychology*, McGraw-Hill, New York, 2012, p. 321.
[224] Isto, p. 322.
[225] Славомир Милосављевић и Иван Радосављевић, *Основи методологије политичких наука*, оп. цит., стр. 522–523.
[226] Миодраг Гордић, *Модални експеримент у истраживањима потенцијалног система безбедности државе*, Медија центар Одбрана, Београд, 2011, стр. 66–68.
[227] Вера Арежина, „Методологија истраживања у политичким наукама", оп. цит., стр. 282.
[228] Dževad Termiz, *Metodologija društvenih nauka*, op. cit., str. 402.

Аутори на различите начине дефинишу фазе, а наведене фазе могу имати и друге, односно сличне називе за процесе, као што су претестирање или посттестирање. Пре самог спровођења конкретног дела експеримента, истраживачи примењују предтест, односно тестирање одабраних учесника. Овиме се постиже провера одабраних учесника, односно њихово уједначавање према зависној варијабли, како се не би створиле неповољне разлике на основу других варијабли које нису обухваћене експерименталним истраживањем. Примера ради, ако експериментом желимо истражити ставове младих о конзумирању цигарета, кроз претестирање можемо проверити поједине атрибуте/појединости експеримента тако што ће млади дискутовати о здрављу.[229] Иако користан, претест може изазвати и потенцијално негативне ефекте на учеснике експерименталне групе, тј. да поспеши ефекте који ће утицати на промену ставова или да створи одбрамбене механизме код учесника када је њихово истицање у питању. У експерименталној фази се експериментална група подвргава третману, односно врши се манипулација независне варијабле, док контролна пролази без третмана. Након експерименталне фазе, односно третмана, додатно се врши још један вид провере кроз посттест. Овим тестом се након претходне две фазе утврђује процена ставова учесника, а додатним упоређивањем ставова из два теста добија се далеко целовитија слика.[230]

При одабиру учесника за спровођење експеримената, односно чланова експерименталне и контролне групе, истраживачи, између осталог, посежу за случајним узорком. Овај вид узорковања је погодан, јер би након дефинисања популације над којом ће се вршити експериментисање, уследио одабир учесника из ње, а потом и њихово разврставање у ове две наведене групе. Међутим, овај вид узорка има и својих недостатака попут неекономичности, потенцијалне незаинтересованости свих учесника за партиципацијом и прекомерне сложености која се може на једноставнији начин применити у одабиру учесника.[231] *Рандомизација* пружа могућност, да на различите практичне начине одабране учеснике из популације разврстамо у групе, попут исписивања имена и накнадног извлачења, коришћењем новчића или пак путем случајних бројева, или на други начин којим се не нарушава концепт случајног.[232] Још један вид разврставања је упаривање где се према унапред дефинисаним варијаблама стварају парови учесника у двема групама. Међутим, ризик који се јавља јесте изостављање потенцијално релевантних варијабли чиме се надаље отвара простор за креирање системских разлика.[233]

2.2.2. Анкета

Ни данас није прецизно утврђено које би се анкетно истраживање могло сматрати званично првим које је у историји спроведено. Поједини сматрају да је то истраживање које је крајем 19. века спровео Чарлс Бут (*Charles Booth*) на територији Лондона испитујући животне услове становништва. За друге, пак, то је истраживање Џона Граунта (*John Graunt*) из периода средине 17. века, који је проучавао људску популацију

[229] John Creswell, *Educational Research: Planning, Conducting, and Evaluating Quantitative and Qualitative Research*, op. cit., p. 297.
[230] Dragan Popadić, Zoran Pavlović i Iris Žeželj, *Alatke istraživača: metodi i tehnike istraživanja u društvenim naukama*, op. cit., str. 244–245.
[231] Isto, str. 246.
[232] Miloš Bešić, *Metodologija društvenih nauka*, op. cit., str. 118–119.
[233] Dragan Popadić, Zoran Pavlović i Iris Žeželj, *Alatke istraživača: metodi i tehnike istraživanja u društvenim naukama*, op. cit., str. 246.

у Енглеској. Иако око временског оквира настанка можда и има спорења, непобитна је чињеница да су истраживања анкетом обележила 20. век. Од 40-их година прошлога века ова истраживања улазе у све већој мери на универзитете широм Америке. У деценијама које ће уследити истраживачи су развијали ову квантитативну методу, а током 60-их година појавили су се и први софтверски програми који су омогућили софистицираније рад истраживача.[234] Примена анкета добила је своје место у истраживањима у друштвеним наукама, али и за шире потребе испитивања ставова грађана о бројним друштвеним темама. Када су политичке науке у питању, анкетирање је присутно у истраживању различитих друштвених процеса, али је посебно интересантна њихова примена у истраживању изборних процеса и повезаних политичких феномена. Анкетирања су веома учестала и у ваннаучним истраживањима у домену избора и бирачких преференци, посебно у периодима пред њихово одржавање.[235]

Радосављевић и Милосављевић, говорећи о методама за прикупљање података полазе од испитивања, које дефинишу као „начин сакупљања података преко исказа других субјеката (испитаника), а путем вербалног општења са њима употребом ʻупитних исказа'".[236] Испитивање представља широко постављену методу која се може класификовати по неколико основа. Једна од тих класификација је да се испитивање дели на две технике испитивања – интервју и анкету.[237] За наведене ауторе, анкетно испитивање представља технику, а не посебну истраживачку методу. У раду ћемо заступати гледиште, према коме је примена анкета, засебна метода. Важно је истаћи и постојање појединих терминолошких недоумица које су међу истраживачима и даље присутне. Наиме, упитник представља инструмент путем којег се прикупљају подаци и приликом интервјуисања, али и анкетирања. Анкетни упитник је само посебна врста упитника који се често назива и само упитник, а који се користи приликом прикупљања података у анкетним истраживањима. Поред тога разлику чини и концепт упитника у интервјуима и анкети, који је у случају анкете са фиксним питањима и нуди више могућности попуњавања одговора од стране испитаника тј. истраживача (анкетара).[238]

Ако сагледамо ширу дефиницију анкетног истраживања, Кресвел у његовом одређењу каже: „дизајнирање анкетних истраживања су процедуре у квантитативном истраживању у којима истраживачи спроводе анкету по узорку или читавој популацији људи како би описали ставове, мишљења, понашања или карактеристике популације. Током процеса, анкетни истраживачи прикупљају квантитативне, нумерисане податке користећи упитнике (нпр. упитнике послати поштом) или интервјуе (нпр. интервјуи један на један) и статистички анализирају податке како би описали трендове у вези са одговорима на питања и тестирали истраживачка питања или хипотезе".[239]

Када је реч о врстама анкетног истраживања, постоје различите класификације. Према Фајгељу, на основу циљева истраживања можемо говорити о следећим анкетним

[234] James D. Wright and Peter V. Marsden, "Survey Research and Social Science: History, Current Practice, and Future Prospects", In: James D. Wright and Peter V. Marsden (eds.), *Handbook of Survey Research*, Emerald Group Publishing Limited, Bingley, 2010, pp. 5–10.
[235] Janet Buttolph Johnson, H. T. Reynolds and Jason D. Mycoff, Political Science Research Methods, Sage Publication, Inc, Thousand Oaks, 2016, pp. 295–296.
[236] Славомир Милосављевић и Иван Радосављевић, *Основи методологије политичких наука*, оп. цит., стр. 484.
[237] Исто, 487.
[238] Sigmund Grønmo, *Social Research Methods: Qualitative, Quantitative and Mixed Methods Approaches*, SAGE Publications, Ltd, London, 2020, pp. 131–132.
[239] John Creswell, *Educational Research: Planning, Conducting, and Evaluating Quantitative and Qualitative Research*, op. cit., p. 376.

истраживањима: „политиколошка (избори, партијска опредељења, поверење у политичаре и институције [...]), маркетиншка (потрошачке преференције и понашање), медијска (‘слушаност’ медија), социопсихолошка (вредности, животни стилови, навике), социоекономска (социјална покретљивост, материјални статус)”.[240] Из угла начина прикупљања одговора од испитаника, спектар могућности се кроз време, а пре свега захваљујући употреби савремених технологија, ширио или сужавао. Ако се у разматрање узму поједине јединице литературе од пре само десетак година, могу се пронаћи одређене врсте анкетирања које су из данашње перспективе, напретком технологија, застареле, или су их пак замениле неке новије софистицираније опције. Међутим, на првом месту треба истаћи оне врсте које карактеришу анкетирања као таква. У то се може убројати теренско – лицем у лице (*face-to-face*), телефонско и интернет (*web*), односно онлајн (*online*) анкетирање.[241]

Од припремне фазе па до самог спровођења анкетирања дуг је процес који се састоји од неколико етапа. Поједини аутори рашчлањују ове фазе на већи број фаза и подфаза, али сматрамо да је овом приликом потребно издвојити најосновније. Тако предлажемо класификацију фаза у анкетирању на: 1) дефинисање истраживања (концептуализација); 2) оперативну припрему истраживања; 3) креирање упитника; 4) креирање узорка; 5) припрему и тестирање; 6) спровођење анкетирања; 7) обраду (кодирање), анализу података и извештавање. То подразумева следеће:

1) *Дефинисање истраживања* (*концептуализација*) – Пре саме реализација анкетирања, најважније је извршити адекватну припрему и испланирати неопходне аспекте предстојећег истраживања.[242] Припрема се може поделити у две групе. У фази концептуализације истраживач се фокусира на сам контекст истраживања. То подразумева усмереност на методолошке аспекте попут теме истраживања, хипотетички оквир, врсте сазнања (нова открића или провера постојећих) које жели постићи, упознатости са темом коју истражује и друго.[243]

2) Следећа фаза коју смо назвали *оперативна припрема истраживања*, представља фазу у којој истраживач у току методолошких припреме за реализацију истраживања мора бити у потпуности свестан капацитета (људски и стручни), али и трошкова (финансијски капацитети) који су саставни део овог истраживања. У случају анкетирања, трошкови су често веома високи и њихово прећашње обезбеђивање чини основу за отпочињање истраживања. Пракса показује да се многи који се одлучују за анкетна истраживања у данашње време окрећу анкетирању путем савремених интернет опција (више о врстама у наставку целине), због мањих финансијских и временских трошкова припреме и реализације истраживања.

3) *Креирање упитника* је сложен поступак на који утичу бројни фактори. Његово креирање прате различити изазови, а потенцијални пропусти могу у значајној мери утицати и на одговоре испитаника, те, последично и на свеукупне резултате и закључке из истраживања. Дејвид МекНаб (*David McNabb*) истиче да је приликом креирања упитника неопходно да се остваре три циља, те се самим тим кроз упитник морају: „1)

[240] Stanislav Fajgelj, *Metode istraživanja ponašanja*, op. cit., str. 224.
[241] McNabb, David E., *Research Methods for Political Science: Quantitative and Qualitative Approaches*, op. cit., p. 110.
[242] О значају креирања нацрта истраживања, као и како се кроз емпиријски прикупљене податке могу проверити полазне основе (хипотезе), видети више на: Živan Ristić, *Logičke osnove nacrta istraživanja i statističkog proveravanja hipoteza u psihologiji i pedagogiji*, Institut za istraživanja: Prosveta, Beograd, 1983, str. 21–41.
[243] Miloš Bešić, *Metodologija društvenih nauka*, op. cit., str. 179–181.

успешно прикупити одговори који одговарају на свако питање студије; 2) мотивисати испитанике да одговоре на сва питања најбоље што могу; и 3) свести све потенцијалне грешке на минимум".[244] Да би се у томе успело, МекНаб предлаже да се истраживачи придржавају препоручљивог концепта састављеног од осам корака: „1. утврдите које информације се морају прикупити; 2. наведите одговарајући метод прикупљања података; 3. одредите процедуру за анализу прикупљених података; 4. изаберите тип питања и одлучите се за структуру питања; 5. изаберите најбољу формулацију за свако појединачно питање; 6. организујте питања у логичан редослед; 7. претходно тестирајте упитник и ревидирајте га уколико је потребно; 8. расподела упитника и обрада података".[245] Приликом креирања упитника важну улогу има формулација, као и одабир различитих врста питања. Анкетне упитнике карактеришу, пре свега, питања затвореног типа код којих су понуђени одговори испитаницима. Као посебна врста могу се издвојити питања мешовитог типа код којих се поред понуђених одговора налази и опција отвореног типа. Поред њих могу се употребити и питања потпуно отвореног типа, мада нису препоручљива из практичних разлога. Питања затвореног типа имају различите облике као што су дихотомије (да/не), питања са више понуђених одговора, скале, рангирање и друго. Питања у упитнику морају бити јасно конципирана и формулисана, разумљива за сваког ко би могао бити потенцијални испитаник. Исто тако важно је да број питања буде *оптималан* како анкетирање не би предуго трајало, што може утицати на расположење за даљим учествовањем испитаника, али и због степена фокусираности код анкетара после одређеног времена рада.[246] Формулисани упитник пре самог истраживања, истраживач претходно мора и проверити кроз тестирање како би био сигуран у његову прецизност, о чему ће више речи бити у наставку.

4) Једна од најважнијих улога у анкетирању је *одабир узорка* и његово прецизно одређивање. Постављање узорка популације над којом ће се вршити анкетирање од изузетне је важности јер од *придржавања* предвиђеног, зависи и квалитет самог истраживања. Истраживачима у друштвеним наукама, међу које се убрајају и истраживачи у политичким наукама, узорци чине неизоставан елемент истраживања. Узорци се могу дефинисати на већим и мањим опсезима популације, а један од најчешћих узорака је случајни.[247] Овај узорак се може поделити на два облика једноставно случајно и систематско узорковање. Једноставно случајно узорковање може се упоредити са лутријом и извлачењем из бубња. Након одабира почетног броја испитаника из укупне популације њих надаље бирамо случајним одабиром за учешће у истраживању. Често се за ове процедуре користе програми који врше насумични одабир. С друге стране, систематско случајно узорковање предвиђа да изаберемо из популације јединицу, а потом у односу на њу бирамо јединицу која је једнако удаљена од претходне. Иако су оба облика репрезентативна, други смањује веорватноћу случајног избора у односу на јединствено случајно узорковање.[248] Међутим, већина узорака није случајна, те наспрам њих стоје неслучајни, односно конкретно стратификовани и кластерски тј.

[244] McNabb, David E., *Research Methods for Political Science: Quantitative and Qualitative Approaches*, op. cit., p. 110.
[245] Isto, p. 111.
[246] Dragan Popadić, Zoran Pavlović i Iris Žeželj, *Alatke istraživača: metodi i tehnike istraživanja u društvenim naukama*, op. cit., str. 278–280.
[247] McNabb, David E., *Research Methods for Political Science: Quantitative and Qualitative Approaches*, op. cit., p. 109.
[248] Sigmund Grønmo, *Social Research Methods: Qualitative, Quantitative and Mixed Methods Approaches*, op. cit., pp. 163–164.

квотни узорци.[249] Стратификовани узорак карактерише распоређивање популације у *стратуме* и то најчешће према демографским основама као што су пол, године, средина, образовање и друго. Унутар дефинисаних стратума примењујемо случајно узорковање приликом одабира испитаника што самим тим гарантује репрезентативност узорка.[250] Квотно узорковање слично је стратификованом. Квоте се формирају према одређеним критеријума популације и из сваког од стратума се одређује број испитаника креирајући тако оквиран пресек категорија целокупне популације. Анкетари на терену потом прикупљају одговоре од испитаника, чија је заступљеност предвиђена квотама. Поред наведених, можемо издвојити и узорке попут наменског или намераваног, узорка снежне грудве (*snowball sampling*) и пригодног узорка. Намеравани узорак базира се на одређеним сегментима попут региона, у којем су испитаници у неком претходном периоду показали висок степен могућности да предвиде трендове. Примера ради у истраживању преференција гласача, истраживач може узети за узорак испитанике одређеног региона који је индикатор ширих тенденција, уместо да му узорак одсликава целокупну популацију гласача у држави. Узорак снежне грудве као што му и сам назив каже, креће се од појединих чланова одређене групе, а онда се број испитаника ланчано увећава као што се грудва снега може увећати спуштањем низ падину. Овај узорак, као и пригодни сматрају се узорцима који се не базирају на вероватноћи. На крају, пригодни узорак се не базира на репрезентативности, већ је фокус на случајности одабраних испитаника. Овај узорак је погодан за пилот пробна, односно истраживања у којима се тестирају и развијају анкете.[251]

5) *Припрема и тестирање* – С обзиром да прикупљање одговора анкетирањем захтева дуже време, за потребе овог процеса на терену је неопходно ангажовање већег броја анкетара. Када се користи телефонско прикупљање података, такође је неопходан већи број оператера који ће контактирати испитанике и доставити у потпуности попуњене упитнике. Сходно томе, неопходни део припреме пре спровођења анкетирања јесу обуке анкетара за рад на терену. Обучавање анкетара веома је важан процес јер се он састоји од неколико елемената. С једне стране, то се односи на сам анкетни упитник и њихово упознавање са свим појединостима, односно питањима и одговорима које морају знати да пруже испитаницима приликом анкетирања. Наспрам тога, анкетари морају бити обучени како да одаберу испитанике као и да се придржавају правила приликом њиховог одабира. Такође, неизоставни део је да располажу свим неопходним информацијама када представљају истраживање (циљеве, ко спроводи, оквирно време трајања и сл.), али и да забележе све потребне техничке податке, а посебно одговоре на постављена питања. Рад на терену подложан је случајним или намерним пропустима анкетара. Такве ситуације могу довести до озбиљног утицаја на свеукупне резултате истраживања. Стога се традиционално користе контроле рада анкетара на терену, а данас је то поједностављено путем праћења података који са терена стижу у базе при прикупљању података.[252] Процес анкетирања данас нуди већи број различитих начина за прикупљање података. Међутим, пре отпочињања званичног анкетирања грађана, веома важну улогу за успешност истраживања има *пилот* анкетирање (тестирање) самог упитника. Пилот тестирање не подразумева да се спроводи потпуно истраживање или да

[249] Paul Pennings, Hans Keman and Jan Kleinnijenhuis, *Doing Research in Political Science: An Introduction to Comparative Methods and Statistics*, SAGE Publications, Ltd, London, 2006, pp. 60–62.
[250] John W. Creswell and David J. Creswell, *Research Design Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches*, op. cit., p. 212.
[251] Ronald A. McQueen and Christina Knussen, *Introduction to Research Methods and Statistics in Psychology: A practical guide for the undergraduate researcher*, Pearson Education Limited, Harlow, 2013, pp. 103–109.
[252] Dragan Popadić, Zoran Pavlović i Iris Žeželj, *Alatke istraživača: metodi i tehnike istraživanja u društvenim naukama*, op. cit., str. 320–321.

се нагласак ставља превише на узорку који је планиран за главно истраживање. Овај тест помаже истраживачу да утврди неколико компоненти самог упитника. Ту се пре свега мисли на помоћ коју истраживач добије када је просечна дужину трајања анкетирања на основу броја питања, алтернативе за поједина питања у погледу њиховог конципирања, препоруке и предлози који би побољшали коначан упитник и др.[253]

6) *Прикупљање података* анкетирањем од половине 20. века превасходно се примењивало путем теренског, лицем у лице (*face-to-face*) модела, уз истовремно практиковање поштанског анкетирања испитаника.[254] Теренско истраживање је најскупљи начин анкетирања, али истраживачу (анкетарима) отвара простор за контролу тока анкетирања и редоследа одговора на постављена питања, праћења гестикулација испитаника, као и могућност да се ближе појасне питања испитанику. Одзив код овог вида анкетирања већи је него код нпр. поштанског, а најчешће се испитаници анкетирају на јавним просторима или у њиховим домовима.[255] Претходно поменуто поштанско анкетирање, уз постојање одређених предности, показало се веома неефикасним у прикупљању података. Анкетирање путем слања упитника поштом има далеко најмањи одзив, а чак и бројне услуге према испитаницима нису дале значајних резултата у расту њиховог одзива.[256] Са растом доступности телефона ствара се алтернатива теренском анкетирању, а телефонске анкете, конкретно у Америци од 80-их година прошлога века добијају на значају. Овај модел се и данас у великој мери практикује.[257] Анкетирања телефонским путем (*Computer-assisted telephone interviewing – CATI*) су са финансијске стране повољнија у односу на теренска, пружају могућност бржег анкетирања, али исто тако имају неминовно и недостатака.[258] У доба информатичке револуције, технолошки развој омогућио је да се анкетирање спроводи онлајн путем, а у првом реду истиче се слање анкета корисницима путем мејл поште (*e-mail*). Овај вид анкетирања обезбеђује брзо попуњавање упитника и достављање практичним слањем путем електронске поште. Иако код овог вида анкетирања не постоји потенцијални ризик од пристраности испитаника као у случају са теренским, проблем може представљати одзив испитаника у попуњавању, односно прослеђивању упитника.[259] Поред анкетирања путем мејла као опција су присутни и други видови анкетирања путем интернета или рачунарског одговарања на упитнике. Својевремено је за овај вид анкетирања коришћен термин Компјутерски потпомогнуто прикупљање података (*Computer assisted data collection – CADAC*).[260] Широк спектар различитих видова анкетирања био је у оптицају анкетарима као могућност да прикупе одговоре од испитаника. Данас, такође постоје различите апликације и програми који нуде софистициране и иновативне могућности приликом креирања анкетних упитника и њиховог дељења према грађанима. За овај вид

[253] О пилот тестирању анкетног упитника видети више на: Dźwigoł, Henryk, "Pilot study in the research procedure", *Organization and Management*, 50 (2), 2020, pp. 5–13.
[254] Dragan Popadić, Zoran Pavlović i Iris Žeželj, *Alatke istraživača: metodi i tehnike istraživanja u društvenim naukama,* op. cit., str. 277.
[255] John J. Shaughnessy, Eugene B. Zechmeister and Jeanne S. Zechmeister, *Research Methods in Psychology*, op. cit., p. 150.
[256] Stanislav Fajgelj, *Metode istraživanja ponašanja*, op. cit., str. 226.
[257] Dragan Popadić, Zoran Pavlović i Iris Žeželj, *Alatke istraživača: metodi i tehnike istraživanja u društvenim naukama,* op. cit., str. 277.
[258] McNabb, David E., *Research Methods for Political Science: Quantitative and Qualitative Approaches*, op. cit., p. 112.
[259] John J. Shaughnessy, Eugene B. Zechmeister and Jeanne S. Zechmeister, *Research Methods in Psychology*, op. cit., pp. 148–149.
[260] Stanislav Fajgelj, *Metode istraživanja ponašanja*, op. cit., str. 227.

анкетирања данас се често сусреће назив односно скраћеница Компјутерски потпомогнуто веб интервјуисање (*Computer-assisted web interviewing – CAWI*).

7) Последњу фазу чине *обрада, анализа података и извештавање* – Обрада података добијених путем анкетирања олакшана је могућношћу да се бројни *велики подаци* (*big data*) пре свега среде и сортирају, а потом и обраде путем статистичких програма. Анкетирањем се прикупља велики број података који се прво морају *пречистити* како би се могла извршити анализа истих. За потребе тих процеса примењују се различити рачунарски дизајнирани статистички програми. Добијени подаци из попуњених анкетних упитника преносе се у програмске табеле уносима који су нумеричког типа. Кодирање подразумева да су подацима из упитника додељене нумеричке вредности које се потом уносе у креиране варијабле које представљају основни концепт квантитативног приступа. Овај процес такође може захтевати време и могућност грешака при уносу велике количине података.[261] Још једно од обележја ове фазе јесте шифарник помоћу којег особе које уносе податке у програме имају дефинисана нумеричка конвертовања података. У претходним деценијама развијени су многи од програма међу којима се истичу: *IBM SPSS Statistics (Statistical Package for the Social Sciences), JMP (John's Macintosh Project), JASP, Minitab Statistical Software, Stata* и други. Ови програми омогућавају да се на основу добијених података изврше статистичке анализе и утврде резултати помоћу бројних алата и техника. Такође, додатне могућности које ови програми пружају јесу и графичко представљање резултата који настају у оквиру задатих функција, што додатно олакшава њихово представљање.[262]

2.3. Примене различитих квантитативних метода у прикупљању података

Као и у случају претходног поглавља, након карактеристика квантитативних истраживачких метода, у наставку поглавља представићу и њихове предности и ограничења. Предности ових метода биће истакнуте кроз њихов допринос истраживањима у друштвеним наукама. Ограничења и недостаци неминовно не заобилазе ни квантитативне методе, што додатно указује на чињеницу да не постоји *идеална* метода приликом спровођења истраживачких поступака.

2.3.1. Предности и недостаци експеримента

Како је у уводном делу истакнуто, експеримент је често окарактерисан као истраживачка метода која се примењује у природним наукама. Међутим, његов допринос у научном сазнању драгоцен је и за друштвене науке, а тај допринос је посебно видљив у изучавању каузалних (узрочних) односа у вештачки створеним условима. Баш ти, контролисани услови омогућавају валидност истраживања, што је предност

[261] По завршетку фазе прикупљања података, за истраживач, односно истраживачки тим предстоји опсежан посао који најчешће обухвата комбинацију ручног и рачунарског подухвата обраде, контроле, сређивања и класификације великог броја података. Детаљније о овим веома важним процесима финалне припреме прикупљених података пред статистичку анализу, те касније извештавање, видети више на: Dževad Termiz, *Metodologija društvenih nauka,* op. cit., str. 470–487.

[262] John W. Creswell and David J. Creswell, *Research Design Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches,* op. cit., p. 218.

експеримента, пошто се истраживање спроводи у унапред одређеним условима који спречавају да други елементи (чиниоци) наруше истраживачки концепт. Као предност експеримента аутори истичу манипулацију у креирању појава које су предмет истраживања. То омогућава истраживачу да без чекања да се одређене појаве испоље унутар друштва, као и у условима који му одговарају реализује експериментално истраживање у које ће увести независну варијаблу и посматрати њен утицај на зависну. Ово уједно пружа експериментатору и могућност да се адекватно припреми с обзиром на захтевност експерименталног истраживања.[263]

Наспрам предности, експериментална истраживања имају и своја ограничења. Донекле су већ у делу о карактеристикама експеримента истакнута поједина ограничења при самој класификацији експеримената. Пре свега, то се односи на немогућност понављања догађаја и ситуација, што је посебно карактеристично за друштвене науке. Поновно, експериментално, извођење таквих ситуација губи карактеристике примарног и тешко га у потпуности обновити. Иако је експеримент пожељан у друштвеним наукама, постоје моменти попут истраживања глобалних макропојава из позиције друштва, које је тешко експериментално истраживати и брзо извести закључке.[264] У односу на експерименте у природним наукама, истраживања у друштвеним наукама имају израженија ограничења. С циљем да се испитају одређени аспекти друштва и друштвених односа применом експеримента, наилази се на препреке јер је тешко изазвати ситуације попут подстицања сукоба, селидбе становништва, кориговања унутар социјалних структура и др. Учесници експеримента су људи, који су свесна бића, те самим тим могу мењати своје ставове и понашање у вештачким (експерименталним) условима.[265] Можда и примаран аргумент против примене експеримента односи се на *етичност*. Док у природним наукама приговор иде у правцу извођења експеримента над животињама, у друштвеним наукама проблем је креирање ситуација у којима се зарад научних истраживања људи/учесници излажу најчешће емоционалним утицајима или, пак угрожавању живота наношењем дугорочног стреса. Због потенцијалних осуда, истраживачи посежу за аргументом да се експерименти могу спроводити за потребе општег друштвеног напретка или, пак, да су учесници прихватили своју улогу на добровољној бази уз давање пристанка и сагласности.[266] Такође, код експеримента је спорно што се учесници, уколико имају сазнања да су део експерименталне групе, не понашају *довољно природно*, већ желе да се прикажу *бољим* и тиме утичу на сам истраживачки процес.

2.3.2. Предности и недостаци анкете

Анкетирања омогућавају прикупљање одговора и информација од значајног броја испитаника. У односу на анализиране методе у прва два поглавља у погледу квантитета, тј. броја учесника/испитаника, а у зависности од величине узорка, једино посматрање може имати већи обухват. За поједина сазнања за која су неопходни ставови шире популације, анкетна истраживања представљају заправо и једино решење у њиховом прикупљању. Анкетирања отварају простор за сондирање друштвених и

[263] Željka Manić, *Eksperiment u sociološkim istraživanjima,* op. cit., str. 35–36.
[264] Славомир Милосављевић и Иван Радосављевић, *Основи методологије политичких наука*, оп. цит., стр. 520–521.
[265] Milovan Vuković i Nada Štrbac, *Metodologija naučnih istraživanja*, op. cit., str. 149.
[266] Mihailo Đurić, *Problemi sociološkog metoda*, Savremena škola, Beograd, 1962, str. 202.

политичких трендова не само на микро-друштвеном плану, већ и у широј, компаративној перспективи. Тако се могу пратити промене у ставовима и преференцијама грађана различитих држава што пружа основ за даља истраживања и анализе.[267] Такође, за поједине врсте анкета, као проблем се истиче неопходност обезбеђивања значајних финансијских средстава. Међутим, у складу са претходно наведеним, анкетирањем се могу прикупити велике количине података што на одређени начин може анулирати овај вид ограничења.[268]

Као што је већ истакнуто, између појединих врста анкетирања постоје разлике у погледу брзине прикупљања одговора од испитаника, али и трошкова тих поступака. Заокрет ка широј употреби дигиталних алата и интернета од стране грађана отвара простор и за далеко већу употребу бројних облика онлајн анкетирања у истраживању ставова јавног мњења. Примена ове врсте анкетирања пружа могућност брзог прикупљања одговора од испитаника из различитих крајева, уз веома мала финансијска издвајања.[269] Такође, савремене информационе технологије омогућавају бржи и директан унос података/одговора од испитаника у базе чак и када су телефонско и теренско анкетирање у питању, што додатно скраћује свеукупно време истраживања и дуплирање послова, а уједно олакшава наредне фазе истраживања попут уноса и обраде података.[270] Последњих година у научној сфери присутан је тренд појаве великих података. Између осталог ово карактерише и велике количине података добијених из анкетних истраживања, који се складиште у базама и надаље обрађују путем софистицираних програма.[271] То само додатно указује на општи тренд у коришћењу анкетних истраживања у друштвеним наукама.

У претходном делу када су конкретно представљене карактеристике начина на који се грађани могу анкетирати, издвојили су се и потенцијални проблеми, односно ограничења у ефикасности њиховог спровођења. Анкете које се шаљу путем поште показале су се као веома неефикасне у повратном броју одговора, а слични проблеми дешавају се и са анкетама које се шаљу електронском поштом.[272] За разлику од њих, анкетирање путем интернет платформи и апликација, пружа могућност брзог прикупљања одговора од испитаника. Код ова три вида анкетирања, али и код телефонског, проблем је што истраживач/анкетар нема увид у говор тела испитаника,

---

[267] Као пример се могу узети Компаративна студија изборних система (*The Comparative Study of Electoral Systems – CSES*), видети више на: Comparative Study of Electoral Systems – CSES, „Home", Доступно на: https://cses.org/, Приступљено: 10.05.2025.; Такође још један вид праћења друштвених трендова представља Светско истраживање вредности (*The World Values Survey – WVS*), видети више на: *World Values Survey*, "Who we are", Доступно на: https://www.worldvaluessurvey.org/WVSContents.jsp, Приступљено: 10.05.2025.; Затим Европско друштвено истраживање (*The European Social Survey – ESS*) путем којих се прикупљају ставови грађана из различитих држава Европе и света видети више на: *European Social Survey*, "About ESS", Доступно на: https://www.europeansocialsurvey.org/about-ess, Приступљено: 10.05.2025. Детаљније о значају квантитативних истраживања за разумевање феномена у друштвеним наукама видети више на: Daniel Stockemer, *Quantitative Methods for the Social Sciences: A Practical Introduction with Examples in SPSS and Stata*, op. cit., pp. 28–30.

[268] Dragan Popadić, Zoran Pavlović i Iris Žeželj, *Alatke istraživača: metodi i tehnike istraživanja u društvenim naukama*, op. cit., str. 329–330.

[269] Mudavath Siva Durga Prasad Nayak and K.A. Narayan, "Strengths and weaknesses of online surveys", *IOSR Journal of Humanities and Social Sciences (IOSR-JHSS)*, 24 (5), 2019, pp. 32–37.

[270] TL Jones, MA Baxter and V Khanduja, "A quick guide to survey research", *The Annals of The Royal College of Surgeons of England*, 95 (1), 2013, p. 7.

[271] Jelisaveta Petrović, "'Veliki podaci' – veliki izazov za sociologiju?", *Sociologija*, 60 (3), 2018, str. 560.

[272] Stanislav Fajgelj, *Metode istraživanja ponašanja*, op. cit., str. 226;

односно не успоставља се контакт очима.[273] Док је код телефонских анкетирања карактеристично постојање ризика од дужине разговора и прекида комуникације/разговора,[274] код теренског анкетирања јавља се ризик од пристрасности анкетара при постављању питања или бележењу одговора.[275] Поред тога, проблеми се могу јавити и приликом узорковања. Проблеми се конкретно односе на неквалитетно постављен узорак, што може бити последица недовољног истраживачког искуства или других разлога. Проблеми настају и у пресликавању карактеристика испитаника на узорак. Ова последица може настати деловањем анкетара на терену који теже експресном прикупљању одговора, односно пристрасном узорковању.[276]

Још један у низу недостатака који се може издвојити тиче се *злоупотребе* личних података испитаника. Иако приликом истраживања у свакој од претходних метода у којима се испитују ставови особа може доћи до злоупотребе података, приликом прикупљања одговора код анкетирања најчешће се ради о већем броју испитаника, а самим тим су и веће могућности злоупотребе, пре свега демографских података у које спадају лични подаци испитаника. Неретко истраживачи, или агенције које спроводе истраживања, користе податке испитаника (попут броја телефона или имејл адресе) за потребе нових истраживања, иако испитаници нису дали своју сагласност да поновно буду контактирани.[277]

Коришћење анкетирања може имати и последице у стварању искривљене слике реалности, што се може рефлектовати у ситуацијама када се испитују ставови о преференцијама гласача. Пример тога јесу дешавања са изборима у Великој Британији 90-их година прошлога века, о чему је делом било речи у претходном поглављу. Британска изборна анкета превише се ослањала на поузданост анкетног истраживања и статистику. То није било довољно да се разумеју дубљи индикатори промена, који су се догодили на изборима 1997. године. Тиме се показало да превелико поверење које је владало у анкетна истраживања није дало резултата, те да се путем њих не могу испитати све појединости које су заправо биле кључне за разумевање реалног стања преференција гласача, а које су квалитативним методама детектоване.[278] Зато, како сматра Питер Џон (*Peter John*), „квантитативни истраживачи троше много времена и труда размишљајући о својим подацима. Одабир података или узорковање изгледа као лаган задатака, но садржи много скривених замки".[279]

[273] John J. Shaughnessy, Eugene B. Zechmeister and Jeanne S. Zechmeister, *Research Methods in Psychology*, op. cit., p. 149.
[274] McNabb, David E., *Research Methods for Political Science: Quantitative and Qualitative Approaches*, op. cit. p. 112.
[275] John J. Shaughnessy, Eugene B. Zechmeister and Jeanne S. Zechmeister, *Research Methods in Psychology*, op. cit., p. 150.
[276] Ronald A. McQueen and Christina Knussen, *Introduction to Research Methods and Statistics in Psychology: A practical guide for the undergraduate researcher*, op. cit., pp. 107–109.
[277] Vera Arežina, Nenad Spasojević and Aleksandar Peković, "Misuse of personal data in public opinion polls – new examples in the form of Internet of Things devices and applications", In: Nenad Koropanovski (ed.), *International Scientific Conference "Archibald Reiss Days" Thematic Conference Proceedings of International Significance*, University of Criminal Investigation and Police Studies, Belgrade, 2021. pp. 346–349.
[278] Fiona Devine, „Kvalitativne metode", op. cit., str. 201–204.
[279] Peter John, „Kvantitativne metode", U: David Marsh i Gerry Stoker (ur.), Teorije i metode u političke znanosti, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2005, str. 213–214.

3. МЕШОВИТЕ МЕТОДЕ И ЊИХОВА ПРИМЕНА У ПОЛИТИЧКИМ НАУКАМА

3.1. Дефинисање мешовитих метода

У претходна два поглавља указали смо да су квалитативни и квантитативни приступ тек с крајем 19. и почетком 20. века почели да се озбиљније развијају и примењују у пракси. Међутим, читав прошли век обележен је развојем ових приступа, што је водило и ка поларизацији међу ауторима, која је позната као *методолошки догматизам.* Тек крајем прошлог века долази до веће примене мешовитих метода, период који је познат и као *III методолошки талас* који комбинује методе два претходно наведена приступа.

Осврнувши се на моменат примарности и тога да ли постоји доминантнија метода или приступ у методологији, Могалакве (*Monageng Mogalakwe*) у контексту метода истиче: „не постоји само једна истраживачка метода и не постоји истраживачка метода која има превласт над неком другом".[280] С тим у вези, не постоји *идеал* када су методе у питању, већ би фокус истраживања требало усмерити на то да се дође до што бољег решења самог истраживачког проблема. У претходним поглављима смо истаклии бројне предности, али и мане које одликују примену различитих квалитативних и квантитативних метода.

Методолошки догматизам је током претходног века био толико изражен да је поларизовао приступе у две потпуно супротне крајности. Термин *методолошки догматизам* користи још 1936. године у свом раду Кауфман (*Felix Kaufmann*), наводећи да се без пређашњих истраживања методолошки догамтизам у истраживањима издваја као бирање једне методе као најпогодније за испитаивање неке појаве.[281] Догматизам у методологији постојаће и неколико деценија касније, а према Бријаму настале су две групе мишљења у оквиру методолошког догматизма. Према првој, разлика се заснива не у самим истраживањима из угла праксе, колико на теоријским основама, филозофским претпоставкама и епистемолошким разликама. На основу другог мишљења, одабир квалитативних или квантитативних метода врши се у зависности од њихових могућности да одговоре изазовима истраживачког проблема. Ова струја мишљења сматра да одабир само једног метода није пожељна опција за истраживање свих проблема, већ треба тежити методама које најбоље могу одговорити истраживачким изазовима.[282]

Средином прошлог века, у циљу превазилажења методолошког догматизма формира се *III методолошки талас*, а поједини аутори га називају и *методолошки покрет*[283], који представља примену мешовитих метода[284] односно комбиновање различитих квалитативних и квантитативних метода или интеграцију њихових елемента у циљу доласка до нових сазнања. Видицки и Стојшин сматрају да се претече

[280] Monageng Mogalakwe, "The Use of Documentary Research Methods in Social Research", *African Sociological Review* 10 (1), 2006, p. 229.
[281] Felix Kaufmann, "Remarks on methodology of the social sciences", *The Sociological Review,* 28 (1): 64–69.
[282] О врстама мишљења унутар методолошког догматизма видети више на: Alan Bryman, *Quantity and Quality in Social Research,* op. cit.
[283] Melvyn Read i David Marsh, „Kombiniranje kvantitativnih i kvalitativnih metoda", op. cit. str. 230.
[284] Поред мешовитих метода, истраживачи често користе се и друге термине како на енглеском, тако и у преводу на српски језик о чему ће у наставку бити речи.

комбиновања квалитативних и квантитативних метода јављају током прве половине 20. века и то у појединим радовима и експериментима у областима социологије и антропологије.[285] Кресвел и Плано Кларк наводе пет фаза развоја мешовитих метода, а које од домаћих аутора темељно појашњава професрка Наташа Матовић.

Прву фазу с краја 50-их година обележила је потребе за применом већег броја метода унутар једног истог приступа или чак комбиновања квалитативног и квантитативног приступа у циљу било прикупљања података, било њиховог комбиновања зарад бољих сазнања. То је представљало тек основу, која ће се половином 60-их година даље развијати кроз оно што је обележио термин *триангулација* (*triangulation*).[286] Овај појам у методологији уводе аутори попут Веба (*Eugene Webb*), Кембла (*Donald Campbell*), Шварца (*Richard Schwarz*) и други[287], док му ближе одређење даје Дензин. За Дензина тринагулација представља „комбинацију методологија у проучавању истог феномена".[288] Исти аутор истиче постојање четири типа триангулације, с тим да фокус стављамо на последњем који се дели у два подтипа односно на триангулацију унутар једне методе што подразумева употребу више метода, али стриктно само квалитативних или само квантитативних. Други подтип јесте триангулација међуметодског типа у којој се практикује комбиновање квалитативне и квантитативне методе. У осталим типовима Дензин разматра могућности комбинације заједничког рада истраживача, добијених података, теорија, али свакако и метода. Примену триангуалције, аутори су видели као вид додатног *верификовања* и допуне поузданости резултата, али и као и могућност за откривање контрадикторности у научним сазнањима.[289]

Друга фаза обухвата период 70-их и 80-их година 20. века када је постојала дебата о могућности комбиновања метода које су на супротним епистемолошким и онтолошким основама. Из тога су се издвојили аутори који подржавају могућност компатибилности метода и који су названи *прагматичарима*. У прагматизму се налази и будућа теоријска и парадигматска основа успостављања мешовитог приступа.[290] Овде је потребно истаћи и *мултиметод*, који настаје током 80-их, а као потреба истраживача да пронађу начине за надомешћивање ограничења у примени само једног метода. Основа на којој се развија мултиметод налази се у прагматизму, а одлика је примена више метода унутар једног квалитативног или квантитативног истраживања. Неретко сличан наведеним подтиповима триангулације, он се ипак издваја као засебан модел. Примена квалитативне и квантитативне фазе у мултиметоду подразумева могућности међусобног допуњавања и усмеравања метода, док се у триангулацији примена метода одвија изоловано једна од друге.[291]

---

[285] Vladan Vidicki i Snežana Stojšin, „Prevazilaženje metodološkog dogmatizma u društvenim istraživanjima: triangulacija, multimetod i kombinovani metod", *Sociologija*, 63 (1), 2021, str. 8.
[286] Nataša Matović, *Kombinovanje kvantitativnog i kvalitativnog pristupa u pedagoškom istraživanju*, op. cit., str. 45–47.
[287] Todd D. Jick, "Mixing Qualitative and Quantitative Methods: Triangulation in Action", *Administrative Science* Quarterly, 24 (4), 1979, p. 602.
[288] Norman K. Denzin, *The Research Act: A Theoretical Introduction to Sociological Methods*, McGraw-Hill, New York, 1978, p. 291.
[289] Vladan Vidicki i Snežana Stojšin, „Prevazilaženje metodološkog dogmatizma u društvenim istraživanjima: triangulacija, multimetod i kombinovani metod", op. cit., str. 9–12.
[290] Nataša Matović, *Kombinovanje kvantitativnog i kvalitativnog pristupa u pedagoškom istraživanju*, op. cit., str. 46.
[291] Vladan Vidicki i Snežana Stojšin, „Prevazilaženje metodološkog dogmatizma u društvenim istraživanjima: triangulacija, multimetod i kombinovani metod", op. cit., str. 12–15.

Трећа фаза је била од краја 80-их до краја 20. века и представља веома богат период истраживачке делатности бројних аутора, који су утрли пут даљем развоју мешовитих метода. Између осталог ту су Грин (*Jennifer Greene*), Карасели (*Valerie Caracelli*), Грејем (*Wendy Graham*), Кресвел, Морган (*David Morgan*), Тедли, Ташакори, Морс (*Janice Morse*) и многи други. Аутори се базирају на питањима могућности примене комбинованог истраживања и изазовима превазилажења јаза у онтолошким и епистемолошким основама два приступа. Ту се убрајају и методолошка питања у погледу одабира метода, циљева истраживања, креирања узорка и друго. Ову фазу карактерише и успостављање првих типологија различитих модела мешовитих метода, што ће бити основа за креирање нових класификација у наредним фазама.[292] Последње две фазе представљају савремени развој мешовитих метода током 21. века.

У четвртој фази, од почетка 21. века креће и израженија експанзија мешовитих метода. Све већи број радова у којима се оне примењују, а узгред и број аутора који их практикује у својим истраживањима, довео је и до формирања посебног часописа посвећеног мешовитим методама.

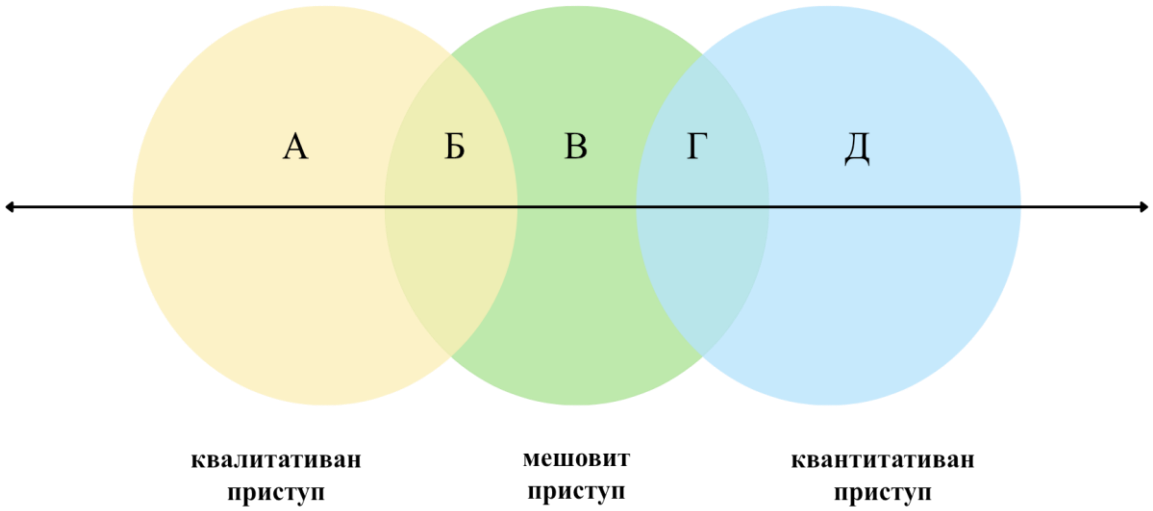
Напослетку, у петој фази која се одвија од прелаза прве у другу деценију овога века, фокус је усмерен на анализи досадашњих постигнућа, као и на правце будућег развоја. То подразумева разрађивање филозофских основа, истраживање различитих проблема, као и подстицање шире употребе модела.[293]

У наредној, шестој фази, могли би да се решавају практични изазови интеграције различитих сегмената у моделима током примене квалитативних и квантитативних метода. Потенцијална појава и развој нових модела, посебно сложених, могу бити додатни истраживачки изазови. Такође, развој софистицираних програма за истраживања, као и напредак нових дигиталних алата, остављају простор за истраживање етичности у научном и друштвеном раду истраживача.

Као и код квалитативног и квантитативног приступа, и мешовити приступ се базира на одређеним теоријским и филозофским основама. Да ли су мешовите методе трећи методолошки приступ, поред два већ одавно устаљена или су оне ипак само један вид практичног комбиновања метода којима се постижу шира и свеобухватнија сазнања? Бројна су додатна питања која су оптерећивала и спутавала да се мешовите методе са нивоа практичног комбиновања уздигну на ниво засебног методолошког приступа. Представници мешовитих метода сматрају да број приступа није ограничен на два, већ да се, као трећи, у дужем временском периоду, у њих убраја и комбиновани/мешовити приступ.[294] На Слици 1. је приказан однос и позиција методолошких приступа у истраживањима. На дужи словом А представља се потпуни квалитативни, односно словом Д потпуни квантитативни приступ на половима. Словом Б означен је део на дужи који представља истраживања у којима је присутнији квалитативни, односно словом Г које означава истраживања у којима доминира квантитативни приступ. Средишњи део, слово В, представља део на дужи, односно истраживања у којима доминира комбиновани/мешовити приступ.

[292] Nataša Matović, *Kombinovanje kvantitativnog i kvalitativnog pristupa u pedagoškom istraživanju*, op. cit., str. 46–47.
[293] Isto, str. 47.
[294] Isto, str. 66.

Слика 1. Однос и позиција методолошких приступа у истраживањима

Извор: Прилагођено од Charles Teddlie and Abbas Tashakkori, *Foundations of Mixed Methods Research: Integrating Quantitative and Qualitative Approaches in the Social and Behavioral Sciences*, Sage Publications, Inc, Los Angeles, 2009, p. 28.

Док је за квалитативни и квантитативни приступ јасно које их парадигме одређују, односно какве су онтолошке, епистемолошке и аксиолошке основе, код мешовитог приступа је упитно како је могуће примењивати различите парадигме унутар једног истраживања? Аутори Џонсон (*Burke Johnson*) и Онвегбизи наводе прагматизам као парадигму због његове практичности у погледу усмерења на резултате у истраживању одређеног феномена. На сличном правцу је и Џон Кресвел који као једну од примарних одлика ове парадигме издваја *растерећеност* истраживача у одабиру квантитативних и квалитативних метода.[295] Још током 80-их година прошлога века појавиле су се теоријске и филозофске сумње у пуко комбиновање метода унутар једног истраживања. Триангулација као вид провере конзистентности резултата применом већег броја метода није била довољна потврда, већ је представљала практично само комбиновање. Постајући трећа методолошка парадигма, мешовити приступ се позиционирао на средини између две крајности квалитативног и квантитативног приступа, дајући релативно подједнак значај за оба приступа у истраживању, а сежећи ка практичности у решавању истраживачких проблема.[296]

Секол и Мауровић истичу да се прагматизам и трансформативна парадигма понајвише везују за мешовити приступ. Трансформативна парадигма је повезана са друштвеном правдом, проблемима неједнакости и позицијом маргинализованих група, а њен циљ је постизање одређених промена.[297] Прагматизам за многе методологе, представља кључну филозофску основу на којој почивају мешовите методе. Он се заснива на принципу *функционалности*, односно онога што функционише у пракси, при

[295] Umair Baig, Muhammad Arsalan Hashmi, Syed Babar Ali and Saba Zehara, "Exploratory Sequential Mixed Methods in Doctorate Research: Extended Application of Constructivist Grounded Theory", IBT Journal of Business Studies (IBT-JBS), 16 (2), 2020, pp. p. 288.
[296] Thamara Gunasekare, "Mixed Research Method as the Third Research Paradigm: A Literature Review", *International Journal of Science and Research (IJSR)*, 4 (8), 2015, p. 361.
[297] Ivana Sekol i Ivana Mauović, "Miješanje kvantitativnog i kvalitativnog istraživačkog pristupa u društvenim znanostima – mješanje metoda ili metodologijia?", *Ljetopis socijalnog rada*, 24 (1), 2017, str. 16–17.

чему се истраживач усмерава на сам проблем, а не на метод као такав. Прагматизам омогућава флексибилност у избору метода, што истраживачима пружа могућност да комбинују квантитативне и квалитативне приступе ради свеобухватнијег разумевања појаве. Уместо тражења апсолутне истине, нагласак је на решавању конкретних питања у датом социјалном, политичком и историјском контексту. На тај начин, мешовите методе под утицајем прагматизма интегришу различите перспективе како би обезбедиле холистичко разумевање истраживачког проблема.[298]

Квалитативни и квантитативни приступ утицали су на развој мешовитих метода, али се ипак прагматизам сматра њиховим филозофским темељем. Тедли и Ташакори су спајајући прагматизам и мешовите методе истицали да је најважније истраживачко питање, па тек онда методе које се комбинују или одабране парадигме на којима се базира истраживање. Бројни аутори су следили овај став, истичући прагматизам као главну филозофску основу мешовитих метода. Посматрано из угла одлика, прагматизам обухвата индукцију у домену ближег разјашњења контекста, затим дедукцију када је квантитативно прикупљање података и тестирање хипотеза и абдукцију приликом тражења најбољих одговора путем којих се ближе објашњавају сами резултати.[299]

Прагматичност тежи ка ономе што је *реална корисност* по друштво, те на тај начин ставља у секундарни положај теоријске расправе квантитативних и квалитативних заступника. Како запажа Шевкушић „практичне потребе постају императив за истраживаче који желе да се баве ʻреалношћуʼ уважавајући што је могуће више њену сложеност. У том смислу, истина је нормативни појам, попут ʻдоброгʼ; истина је оно што ʻзавршава посаоʼ и потврђује се и валидира у животној пракси. Изгледа да је ово преовлађујући став у залагању за микс-методска истраживања".[300] На основу анализе, Секол и Мауровић закључују да „приликом израде нацрта мешовитог истраживања основно питање није шта и како с парадигмама, него помоћу које врсте нацрта најприкладније одговорити на истраживачка питања".[301] Такође, ауторке истичу да „код планирања и спровођења мешовитог истраживања најважније је успети осмислити и спровести квалитетно истраживање, односно истраживање које ће примерено и темељито одговорити на истраживачка питања, било мешањем метода или методологија".[302] Поред значаја који имају парадигме, заузимам став да ако примењујемо мешовити приступ у истраживањима, што се посебно односи на допринос који имају за друштво и решавање различитих проблема, далеко је значајније говорити о прагматичности. С тим у вези, позиција на коју се ослањамо тежи практичности, која има помирљив методолошки основ, зарад ширег друштвеног и научног доприноса.

Током развоја мешовитих метода, пратило их је схватање да то није приступ, већ да оне представљају само практично комбиновање метода из два различита приступа. Савременија одређења овог термина имају шири обухват и не подразумевају само комбиновање метода.[303] Оне неминовно немају филозофску и теоријску основу као што

[298] Nur-e "Mixed Methods Research: An Overview for Beginner Research", *Journal of Literature, Languages and Linguistics,* 58, 2019, pp. 46–47.
[299] Stephen Ochieng Migiro and Benard A. Magnangi, "Mixed methods: A review of literature and the future of the new research paradigm", *African Journal of Business Management,* 5 (10), 2011, pp. 3758–3759.
[300] Славица Шевкушић, „Комбиновање квалитаитвних и квантитативних метода у проучавању образовања и васпитања", *Зборник Института за педагошка истраживања*, 41 (1), 2009, стр. 49.
[301] Ivana Sekol i Ivana Mauović, "Miješanje kvantitativnog i kvalitativnog istraživačkog pristupa u društvenim znanostima – mješanje metoda ili metodologijia?", op. cit., str. 28.
[302] Isto, str. 28.
[303] Nataša Matović, *Kombinovanje kvantitativnog i kvalitativnog pristupa u pedagoškom istraživanju*, op. cit., str. 41–42.

је то случај код квалитативног и квантитативног приступа. Међутим, поред два приступа током претходних деценија недвосмислено су се позиционирале и мешовите методе формирајући свој *идентитет,* а то потврђује и њихова огромна примена у истраживањима у различитим наукама.

Осим тога, од настанка мешовитих метода, постојале су терминолошке дилеме. Прва се тиче речи *мешовито* и синонима повезаних са тим термином попут *комбиновано, миксовано* или *мешано*. Друга дилема се односи на то да ли се ради о методама, истраживању или приступу? У иностраној литератури превасходно доминира термин *Mixed Methods Research – MMR,*[304] који је у одређеној мери стекао статус *примарне асоцијације*.

У радовима на српском језику, аутори су користили различите термине попут: микс-методска истраживања,[305] комбинована истраживања, интегрисана истраживања, истраживање помешаним методама, али и многе друге термине. Вера Арежина у свом раду издваја: „комбиноване тј. мешовите методе се често примењују у истраживањима када комбиновање квалитативних и квантитативних метода омогућава боље схватање истраживачког проблема и предмета истраживања".[306] Такође, Арежина наводи да се у литератури сусрећу и термини попут трећи методолошки покрет, као и интегративна истраживања. Када се говори о одређењу истраживачког дизајна, поред квалитативног и квантитативног приступа, истраживачи могу своја истраживања конципирати и на мешовитом (методском) приступу.[307] Славица Шевкушић користи термин микс-методска истраживања, за који каже: „формално се дефинише као врста истраживања у коме истраживач комбинује квалитативне и квантитативне истраживачке технике, методе, приступе, појмове или језик".[308] Као што се може приметити, она и за мешовита истраживања говори из угла могућности комбиновања широког спектра елемената, од техника, па све до приступа. Наташа Матовић у наслову своје књиге говори о комбиновању два приступа. Ова ауторка на основу анализе различитих терминолошких одређења прави низ где закључује да користи следеће називе „истраживање комбинованим квантитативним и квалитативним приступом, односно краћи назив истраживање комбинованим приступом, или још краће – комбиновано истраживање".[309] Ауторка сматра да постоје и комбинована истраживања и приступ. Та питања да ли се може и шта се заправо може комбиновати, остаће још дуго спорна питања у методологији.

---

[304] У великом броју књига, зборника радова, радова у научним часописима, већ у самим насловима се среће термин *Mixed Methods Research*. У наставку су издвојени само неки од примера јединица научне грађе у којима аутори у насловима користе овај термин, попут: John W. Creswell and Vicki L. Plano Clark, *Designing and Conducting Mixed Methods Research,* op. cit.; Cheryl N. Poth, *The Sage Handbook of Mixed Methods Research Design*, Sage Publications Ltd, London, 2023. Међутим, ово не искључује наслове у којима аутори користе термине као што су *Mixed Methods, Mixed Methods Approach,* као што су: Abbas Tashakkori and Charles Teddlie, *SAGE Handbook of Mixed Methods in Social & Behavioral Research,* SAGE Publications, Inc, Thousand Oaks, 2010.; Nancy Leech, Amy B. Dellinger, Kim B. Brannagan and Hideyuki Tanaka, "Evaluating Mixed Research Studies: A Mixed Methods Approach", *Journal of Mixed Methods Research*, 4 (1), 2010, pp. 17–31. и друге.

[305] Овај термин представља дословни превод изворног термина *Mixed Methods Research*.

[306] Вера Арежина, „Методологија истраживања у политичким наукама", оп. цит., стр. 282–283.

[307] Vera Arežina, "Research Design in Methodology of Political Science", In: Proceedings of ADVED 2018 – 4th International Conference on Advances in Education and Social Sciences, International Organization Center of Academic Research – OCERINT, Istanbul, 2018, pp. 697–698.

[308] Славица Шевкушић, „Комбиновање квалитаитвних и квантитативних метода у проучавању образовања и васпитања", оп. цит., стр. 46.

[309] Nataša Matović, *Kombinovanje kvantitativnog i kvalitativnog pristupa u pedagoškom istraživanju*, op. cit., str. 44.

Из наведеног бирамо да користимо термин *мешовите методе*, али исто тако у употреби кроз дисертацију ће бити коришћени и термини попут *комбиноване методе*. У дисертацији почев од наслова коришћен је термин мешовите методе, чиме смо фокус ставили на моменат практичне примене и значај који различити модели имају за подстицање нових сазнања. Овим не ограничавамо да и поред приговора који и даље постоје о теоријским недостатацима, мешовите методе назовемо трећим методолошким приступом, односно конкретније *мешовитим приступом*, што оне опрадано и јесу. Такође, у зависности од контекста употребе метода, користићемо и термине *мешовито* односно *комбиновано истраживање*, када је реч о истраживањима која се базирају на већем броју коришћених метода.

У погледу дефинисања мешовитог приступа отишло се у *ширину*, чему је допринела његова позиција која се сликовито може описати као тас на ваги наспрам квалитативног и квантитативног приступа. Анализирајући 19 дефиниција, у коауторском раду, аутори Џонсон, Онвегбизи и Тарнер (*Lisa Turner*) истичу да се већина дефиниција односи на аспект примене, тј. комбиновања квалитативних и квантитативних истраживања. Затим, у многим дефиницијама наводи се моменат комбиновања, уз истицање да се оно може вршити у свим фазама истраживања. У неким дефиницијама се помиње да се могу комбиновати само подаци, или се наводе разлози зашто истраживачи комбинују методе у истраживању, а најчешће се у ширем смислу то усмерава на допуне, целисходност и ближа појашњења. На крају, у дефиницијама се наводи усмереност истраживања, што одређује само истраживачко питање.[310]

Дефинишући појам мешовитих метода, методолог Џон Кресвел истиче следеће: „истраживање мешовитим методама је истраживачки дизајн (или методологија) у којем истраживач прикупља, анализира и комбинује (интегрише или повезује) и квантитативне и квалитативне податке у једној студији или у вишефазном програму истраживања".[311] Исти аутор је истражујући мешовите методе, дао до сада већи број дефиниција. Наспрам ове дефиниције, такође познати методолози Ташакори и Тедли за истраживање мешовитим методама истичу да је оно: „врста истраживачког дизајна у којем се квалитативни (*QUAL*) и квантитативни (*QUAN*) приступи користе у врсти истраживачких питања, истраживачким методама, поступцима прикупљања и анализе података или у извођењу закључака".[312] Домаћи аутори, Попадић, Павловић и Жежељ, дефинишући врсте истраживања, дају и симболичну назнаку како се разлика између квантитативног и квалитативног може превазићи. Према њима „подела на квантитативно и квалитативно – квантитативне и квалитативне методе, квантитативна и квалитативна истраживања – једна је од основних у методолошких приручницима. Ова разлика се некад приказује као непомирљива супротност, а некад као разлика у приступима који не само да се не искључују већ их је и најбоље комбиновати".[313]

Све претходне дефиниције и одређења крећу се у правцу појашњења могућности и предности истраживања у којима се комбинују квалитативне и квантитативне методе. То нужно не искључује могућности примене само квалитативних или само квантитативних метода у зависности и од тога шта су предмети истраживања.

[310] Burke R. Johnson, Anthony J. Onwuegbuzie and Lisa A. Turner, "Toward a Definition of Mixed Methods Research", *Journal of Mixed Methods Research,* 1 (2), 2007 pp. 118–122.
[311] Prema Burke R. Johnson, Anthony J. Onwuegbuzie and Lisa A. Turner, "Toward a Definition of Mixed Methods Research", op. cit., p. 119.
[312] Prema Burke R. Johnson, Anthony J. Onwuegbuzie and Lisa A. Turner, "Toward a Definition of Mixed Methods Research", op. cit., p. 121.
[313] Dragan Popadić, Zoran Pavlović i Iris Žeželj, *Alatke istraživača: metodi i tehnike istraživanja u društvenim naukama,* op. cit., str. 58.

Анализирајући претходне дефиниције, мешовите методе дефинишемо као *скуп примене различитих модела у комбиновању квалитативних и квантитативних метода, чиме се постиже превазилажење парадигматског јаза између два традиционална приступа, те самим тим пружа прилика истраживачима да у истраживању одређеног проблема или појаве добију целисходније резултате*. Ова дефиниција иде више у правцу одређења значаја комбиновања квалитативног и квантитативног приступа. Из ње је изузета практичност коју у својем ширем одређењу нуди Кресвел, а што ће бити представљено у наредном делу дисертације. Мешовите методе овако представљене, чине мост за превазилажење методолошког догматизма који је и даље пристуан у методологији.

Као што смо претходно истакли, иако су мешовите методе настале у другој половини 20. века, тек од 80-их година оне постају посебан методолошки покрет. С тим у вези, важно је истаћи да су неки од најпознатијих методолога утицали на развој мешовитих метода у методологији као што је Џон Кресвел, који је оставио највећи траг у погледу развоја и успостављања трећег методолошког таласа. Поред Кресвела, истичу се и Ташакори, Онвуегбузие, Тедли, Плано Кларк, Иванкова (*Nataliya Ivankova*), Фетерс (*Michael Fetters*) и многи други. Ови аутори објавили су бројне научне радове и публикације у којима истражују теоријске поставке мешовитих метода, проблеме терминолошких одређења, али и предности и мане мешовитих метода. Посебни сегменти јесу класификације и примена у пракси различитих модела у истраживањима. Мешовите методе и даље представљају погодно тло које у методологији као науци пружа прилику за новим истраживањима и преиспитивањима. Конкретан пример јесу процеси интеграција приликом примене различитих модела мешовитих метода, а посебан изазов представљају и сложени модели и могућности њихове примене у пракси.[314]

У последње две деценије, због све веће примене мешовитих метода формирана је Међународна истраживачка асоцијација мешовитих метода (*Mixed Methods International Research Association – MMIRA*), која представља једну од најутицајнијих организација која окупља неке од најпознатијих светских методолога. Оснивач овог удружења је претходно поменути Џон Кресвел, а главни фокус усмерен је на подстицање развоја истраживања мешовитих метода, као и на умрежавање истраживача из целог света кроз научне скупове.[315]

С друге стране, важно је истаћи и научно-истраживачку делатност у области мешовитих метода. *Часопис за истраживања мешовитим методама* (*Journal of Mixed Methods Research – JMMR*) први је високо рангирани специјализовани научни часопис посвећен развоју и примени мешовитих метода у разлитичим областима друштвених и медицинских наука. Овај часопис представља кључни извор за најновије теоријске и примењене радове чија су истраживања конциширана на примени мешовитих метода.[316]

Истраживања применом различитих аспеката мешовитих метода омогућава стицање поузданијих података и нових научних сазнања. Каснији развој мешовитих метода истраживачима пружа додатни простор како за истраживања самог методолошког покрета, тако и за бројне компарације са квалитативним и

[314] О процесу интеграције приликом примене различитих модела мешовитих метода видети више на: Alannah L. Cooper, Marian C. Brennan, Gavin D. Leslie and Janie A. Brown "Integrating Literature as a Data Source in Mixed Methods Research", *Journal of Mixed Methods Research*, 18 (4), 2024, pp. 447–461.

[315] *Mixed Methods International Research Association – MMIRA*, "About Us", Доступно на: https://mmira.wildapricot.org/about, Приступљено: 23.05.2025.

[316] *Sage Journals*, "Journal of Mixed Methods Research", Доступно на: https://journals.sagepub.com/overview-metric/MMR, Приступљено: 23.05.2025.

квантитативним приступом. Како то аутори попут Џонсона и Онвегбизија истичу: „дошло је време за истраживања мешовитим методама".[317] Међутим, бројни методолози и аутори све више примењују мешовите методе у својим истраживањима у различитим наукама посебно у медицини, јавном здрављу, затим у образовању, за потребе евалуација, али и у друштвеним наукама попут социологије, психологије и у истраживањима друштвених процеса и појава.[318]

У области медицине, многобројни аутори су своја истраживања посветили могућностима примене различитих модела. Међу те ауторе се убрајају и Морс, Кресвел, Морган, Иванкова, Нихаус (*Linda Niehaus*) и други.[319] Њихова истраживања су помогла у образовању медицинског особља, а различити модели мешовитих метода подстакли су нова сазнања и њихову практичну примену и у домену стоматологије. Посебну важност ова истраживања имају за потребе креирања (јавних) политика унутар медицинских наука.[320]

Током последње две деценије бележи се раст истраживања која су базирана на примени различитих модела мешовитих метода, што потврђују и бројне анализе. У раду из 2010. године, анализа показује да у примењеним друштвено-бихејвиоралним наукама преваленција истраживања заснованих на мешовитим методама износи око 15%, што указује на стабилну позицију овог приступа. Образовање се издваја са 24% радова, а насупрот томе, у *чистим* дисциплинама попут психологије и социологије учешће истраживања путем мешовитих метода је знатно мање са око 6%. Највећа примена мешовитих метода бележи се у здравственим и медицинским наукама, које чине више од 50% свих радова у којима се користе мешовите методе. Посебно је значајан раст фреквенције са свега 5 објављених радова у 2000. години, на 190 радова током 2008. године, што сведочи о убрзаном ширењу и растућем прихватању различитих модела мешовитих метода у дисциплинама друштвено-бихејвиоралних наука.[321] Поједини аутори у Србији подстичу примену мешовитих истраживања како у друштвеним наукама попут социологије и педагогије, али и у другим.[322] Међутим, у друштвеним и хуманистичким наукама у Србији, примена различитих модела мешовитих метода у правом смислу те речи, ни до данас није достигла значајан ниво.

Када је реч о политикологији, приметан је пораст броја научних радова у последњих неколико година.[323] Најчешће се мешовите методе користе у истраживањима јавних политика и рада управе, где омогућавају да се истовремено измери ефекат различитих политика и програма и да се разумеју механизми њихове примене у

[317] Burke R. Johnson and Anthony J. Onwuegbuzie, "Mixed Methods Research: A Research Paradigm Whose Time Has Come", *Educational Researcher,* 33 (7), 2004, p. 24.
[318] Jessica T. DeCuir-Gunby and Paul A. Schutz, *Developing a Mixed Methods Proposal: A Practical Guide for Beginning Researchers,* SAGE Publications, Inc, Thousand Oaks, 2017, p. 27.
[319] О истраживањима која су реализована применом различитих модела мешовитих метода видети више на: Vicki L. Plano Clark and Nataliya V. Ivankova, *Mixed Methods Research: A Guide to the Field*, SAGE Publications, Inc, Thousand Oaks, 2016.
[320] Disha Nagpal, Ida Kornerup and Monica P. Gibson, "Mixed-method Research: A Basic Understanding", *CODS Journal of Dentistry*, 12 (1), 2020, p. 15.
[321] Mark A. Alise and Charles Teddlie, "A Continuation of the Paradigm Wars? Prevalence Rates of Methodological Approaches Across the Social/Behavioral Sciences", *Journal of Mixed Methods Research,* 4 (2), 2010, pp. 119–121.
[322] Ту се могу издвојити аутори/ке, попут Наташе Матовић, Славице Шевкушић, Живана Ристића и других.
[323] Радови у области политикологије у којима су истраживања базирана на моделима мешовитих метода, видети више на: Burt S. Barnow, Sanjay K. Pandey and Qian Eric Luo, "How Mixed-Methods Research Can Improve the Policy Relevance of Impact Evaluations", *Evaluation review*, 48 (3), 2024, pp. 495–514.

конкретним контекстима.[324] Такође, значајан број радова указује на њихову примену у компаративној политици, где се статистичке анализе великих узорака комбинују са студијама случаја, омогућавајући истраживачима да повежу опште трендове са специфичним институционалним или културолошким контекстом.[325] Још једна значајна област примене је проучавање политичког насиља, конфликата и безбедности, где мешовите методе помажу у сагледавању и структурних узрока, као и индивидуалних искустава и процеса који се не могу адекватно *ухватити* само једним методом.[326] Заједничка нит која пролази кроз све ове студије јесте тежња ка валиднијим, поузданијим и богатијим закључцима. Мешовите методе се овде виде као средство за потврду и допуну налаза различитих приступа, али и за развијање теоријских увида који би једностраним приступом били ограничени или непотпуни.

3.2. Развој и класификације различитих модела мешовитих метода

Мешовите методе пружају бројне могућности у циљу стицања нових сазнања приликом истраживања. Међутим, оне су и надаље предмет истраживања бројних аутора, с обзиром на комплексност и широк спектар повезаних методолошких дилема које и даље егзистирају. То се односи и на недоумице у вези њихових класификација. Заправо, анализирајући радове неких од најпознатијих светских методолога који се баве изучавањем мешовитих метода, може се уочити да су они дали велики број класификација. Већина методолога користи сличне поделе у својим класификацијама модела уз разлике у појединим сегментима или самим називима модела.

Као и код традиционалних метода, методолози из бројних научних области и дисциплина креирали су класификације мешовитих метода, а Џон Кресвел и Вики Плано Кларк су само до 2011. године издвојили укупно 13 класификација које су понудили различити аутори.[327] Иако су у међувремену настале нове или су поједине класификације допуњене, анализа ће обухватити радове у периоду од 1989. до 2022. године, у којима су истакнуте неке од најпознатијих типологија.

Ову анализу започећу са радом *Према концептуалном оквиру за евалуационе истраживачке дизајне са мешовитим методама* (*Toward a Conceptual Framework for Mixed-Method Evaluation Designs*) из 1989. године, чије су ауторке Грин, Карасели и Грејем, које су међу првима понудиле класификацију мешовитих метода. Њихово истраживање долази до креирања пет циљева, односно сврха зашто истраживачи комбинују квалитативне и квантитативне методе. На основу њих ауторке формирају и истоимене дизајне: триангулација (*triangulation*), комплементарност (*complementary*), развој (*development*), иницијација (*initiation*) и експанзија (*expansion*). Теоријску базу на основу које је креирана наведена класификација, аутори су поткрепили и емпиријском

[324] Радови у области јавне политике у којима су истраживања базирана на моделима мешовитих метода, видети више на: Kathryn Hendren, Qian Eric Luo and Sanjay K. Pandey, "The State of Mixed Methods Research in Public Administration and Public Policy", *Public Administration Review,* 78, 2018, pp. 904–916.
[325] Радови у области компаративне политике у којима су истраживања базирана на моделима мешовитих метода, видети више на: Stylianos Ioannis Tzagkarakis and Dimitrios Kritas, "Mixed research methods in political science and governance: approaches and applications" *Quality & Quantity* 57 (1), 2023, pp. 39–53.
[326] Радови у областима политике насиља и безбедности у којима су истраживања базирана на моделима мешовитих метода, видети више на: Kai M. Thaler, "Mixed Methods Research in the Study of Political and Social Violence and Conflict", *Journal of Mixed Methods Research,* 11 (1), 2017, pp. 59–76.
[327] Živan Ristić, *Objedinjavanje kvantitativnih i kvalitativnih istraživanja*, op. cit., str. 242.

провером на узорку од 57 студија о евалуацијама из 80-их година у којима су примењене мешовите методе. Први, *дизајн триангулације*, базира се на конвергентности, односно међусобним потврђивањем резултата добијених из квалитативне и квантитативне методе. *Дизајн комплементарности* спроводи се симултано, а квалитативни и квантитативни резултати пружају увид у исти феномен на основу њихове интеракције. За разлику од претходног, *дизајн развоја* се примењује секвенцијално односно једно за другим, а резултати прве фазе, односно методе, користе се за конципирање методологије друге фазе истраживања као и за сумирање коначних резултата. *Дизајн иницијације* има улогу да открије противречности из резултата квалитативних и квантитативних истраживања и да на основу тога преиспитује проблем истраживања, те с могућношћу да га потенцијално и редефинише. На крају, *дизајн експанзије,* који је био и најчешће коришћен у наведеним радовима које су аутори анализирали, има улогу да пружи шири обим истраживања, односно да се кроз коришћење различитих метода пруже и квантитативни и квалитативни, односно дескрипитвни увиди.[328]

Додатна компонетна ове класификације дата је кроз седам карактеристика које ауторке наводе, а које ближе одређују одлике мешовитих метода. Прва се односи на степен сличности или различитости између квалитативних и квантитативних метода које се комбинују. Друга се тиче феномена, који означавају да ли различите методе истражују исте или различите појаве. Трећа је везана за парадигме, односно да ли су методе смештене у исте или различите епистемолошке оквире. Четврта је статус, који показује колики значај односно примарност добија свака од метода унутар истраживања. Пета карактеристика је независност или интерактивност у примени, односно да ли се методе спроводе одвојено или узајамно повезано. Шеста је временски оквир, који се односи на то да ли се методе примењују истовремено или секвенцијално. Седма и уједно последња је тип студије, односно да ли истраживање обухвата једну или више повезаних студија.[329] Наведених седам карактеристика у различитим комбинацијама дефинишу и обликују како ће изгледати конкретан модел мешовитих метода. Иако је ово одређење настало пре осталих класификација које ћу у наставку појаснити, оно може послужити као оријентир приликом одређивања значајног броја модела мешовитих метода који су у међувремену креирани.

Неколико година по објављивању претходно анализираног рада, Грин и Карасели у коауторском раду баве се проблемима и изазовима еволуције мешовитих метода. Према њиховом истраживању разматра се једно од кључних питања развоја истраживања мешовитих метода – однос између истраживачких парадигми и могућности њиховог комбиновања у оквиру једног истраживања. Ауторке анализирају различите ставове о томе да ли су парадигме међусобно неспојиве или се могу интегрисати, те закључују да расправу не треба сводити на супротстављање квалитативног и квантитативног приступа. Уместо тога, залажу се за дијалог различитих филозофских и методолошких перспектива, сматрајући да сложени друштвени проблеми захтевају коришћење више начина сазнања и истраживања.[330]

Дејвид Морган у свом раду из 1998. године, под називом *Практичне стратегије за комбиновање квалитативних и квантитативних метода: примена у истраживањима здравља* (*Practical Strategies for Combining Qualitative and Quantitative*

[328] Jennifer C. Greene, Caracelli J. Valerie and Wendy F. Graham, "Toward a Conceptual Framework for Mixed-Method Evaluation Designs", *Educational Evaluation and Policy Analysis*, 11 (3), 1989, pp. 258–261.
[329] Isto, pp. 262–264.
[330] Jennifer C. Greene and Caracelli J. Valerie, "Defining and Describing the Paradigm Issue in Mixed-Method Evaluation", *New Directions for Evaluation*, 74, 1997, pp. 5–11.

Methods Applications to Health Research) креира типологију у виду матрице од четири дизајна комбиновања квалитативних и квантитативних приступа. Према овом методологу, приликом комбиновања квалитативних и квантитативних метода, неки од два приступа мора имати доминантнију улогу наспрам другог. Морган се противи примењивању двеју различитих метода истовремено, већ фокус ставља на секвенцијалном следу, чиме *споредна* метода има улогу да буде прелиминарна или пратећа.[331]

Као што је истакнуто на основу матрице, постоје четири комбинације дизајна које формирамо на основу главног метода и комплементарности метода. *Квалитативни прелиминарни дизајн* (*квал+КВАН*) у којем квалитативна метода има улогу да помогне главну квантитативну методу у процесу спровођења прикупљања података, док је у *Квантитативном прелиминарном дизајну* (*кван+КВАЛ*) ситуација у обрнутом процесу. Друга два дизајна базирају се за разлику од претходних, на улози *праћења* (*follow up*). *Квалитативни пратећи дизајн* (*КВАН+квал*) фокусира се на томе да квалитативна метода помогне примарној квантитативној приликом фазе анализе и тумачења података, док *Квантитативни пратећи дизајн* (*КВАЛ+кван*) има исту сврху, само су замењене улоге у односу на претходни.[332]

Морган својом матрицом даје крајње упрошћен и практичан пример класификације комбиновања метода два методолошка приступа. Његова подела базира се на једноставности и стриктном заступању доминантности једног приступа, уз одређену премису секвенцијалног момента, с обзиром да заузима став да методе иду у следу, а не истовремено. Наспрам Моргана, неколико година пре њега, Џенис Морс разрађује своју класификацију која се фокусира на креирању типова методолошке триангулације. У зависности од развоја теорије, односно да ли је примењен индуктиван или дедуктиван приступ, као и на основу тога да ли се триангулација примењује симултано или секвенцијално, ауторка је развила четири типа дизајна.[333] Годинама касније, ова ауторка у неколико радова уводи у типологију компоненте истих, односно различитих парадигми, те се истиче укупна комбинаторика од осам примарних секвенцијалних и симултаних дизајна мешовитих метода.[334]

Двојица методолога, Тедли и Ташкори у неколико коауторских радова дефинишу своју типологију мешовитих метода и притом ближе одређују поједине дизајне. У својој типологији дизајна деле их *на једноструке*, који се односе на дизајне у којима постоји примена квалитативне и квантитативне компоненте истраживања, али се добијени резултати не интегришу већ се претварају у један тип података те се самим тим из тога извлаче закључци. Док у другу групу сврставају *вишеструке дизајне* и ту сврставају пет дизајна: „паралелне (симултане), секвенцијалне, конверзионе мешовите дизајне, вишестепене мешовите дизајне и потпуно интегрисане мешовите дизајне".[335] Као што је већ у претходним типологијама објашњено, тако и Тедли и Ташкори виде симултани, односно два секвенцијална дизајна. У првом, *паралелном дизајну* истраживање се спроводи истовремено до последње фазе када се подаци синтетизују у закључке.

---

[331] David Morgan, "Practical Strategies for Combining Qualitative and Quantitative Methods: Applications to Health Research", *Qualitative Health Research*, 8 (2), 1998, pp. 366–367.
[332] Isto, pp. 367–368.
[333] Janice M. Morse, "Approaches to Qualitative-Quantitative Methodological Triangulation", *Nursing Research*, 40 (2), 1991, pp. 121.
[334] Janice Morse, "Procedures and Practice of Mixed Method Design: Maintaining Control, Rigor, and Complexity", In: Abbas Tashakkori, Charles Teddlie (eds.), *SAGE Handbook of Mixed Methods in Social and Behavioral Research*, SAGE Publications, Inc, Thousand Oaks, 2010, p. 341.
[335] Živan Ristić, *Objedinjavanje kvantitativnih i kvalitativnih istraživanja*, op. cit., str. 246–247.

Секвенцијални иду фазно, с тим да прва фаза утиче на формирање друге. Ови аутори уводе и *итеративни секвенцијални дизајн* у којем постоји више од две фазе, те тако след може ићи прим. КВАЛ–КВАН–КВАЛ, али се дизајн спроводи по принципу фаза за фазом. *Конверзиони дизајн* подразумева трансформацију једног типа података у други (нпр. квалитативних у квантитативне или обрнуто) ради њиховог довођења на заједнички аналитички ниво и омогућавања директног поређења и интеграције у оквиру јединствене анализе. *Вишестепени дизајн* је такође један од вишеструких дизајна у којима се подаци прикупљају симултано или секвенцијално, с тим да се у квалитативној фази прикупљају подаци на једном нивоу анализе, а у квантитативној на другом нивоу. На крају, *потпуно интегрисани дизајн* је најзахтевнији вишеструки дизајн, јер у њему потпуна интеграција квалитативне и квантитативне фазе подразумева да се она одвија током целокупног процеса и кроз све сегменте истраживања.[336]

Џон Кресвел и Вики Плано Кларк су као и Тедли и Ташакори у неколико наврата ажурирали своје типологије. У књизи *Дизајнирање и спровођење истраживања мешовитим методама* (*Designing and Conducting Mixed Methods Research*) из 2018. године, која уједно представља и треће допуњено издање, они дају генезу развоја и промена својих разумевања мешовитих метода и типологија. Ови аутори истичу да се у литератури може наћи велики број класификација, од једноставних до оних сложенијих, што указује да су мешовите методе пролазиле кроз фазе тражења јасних оквира. У својим новијим радовима, ови аутори су увидели да превише модела у класификацијама које су дате у њиховим ранијим радовима ствара конфузију код истраживача. Сходно томе, они наглашавају да је циљ њиховог настојања да у процесу ревизије типологије понуде практичан и прегледан систем, који ће бити довољно једноставан за употребу, али и довољно флексибилан да покрије најважније истраживачке потребе. Из тих разлога, они су у новијим издањима постепено преименовали неке дизајне, друге елиминисали, а укупан број умањили. Овај *практичнији* приступ омогућио је да се истраживачима пружи јасна основа за избор модела. Њихов циљ био је да се истраживачи усмере на кључне форме дизајна који представљају суштину мешовитих метода, а да се они касније могу надограђивати кроз сложеније варијанте.

Кресвел и Плано Кларк су заједно или у сарадњи са другим методолозима попут Гатмана (*Michelle Gutmann*) и Хенсона (*William Hanson*), креирали различите типологије. У првим верзијама своје типологије аутори су имали више различитих дизајна, као што су триангуларни, уграђени/уметнути или трансформативни, али су временом увидели да толика разуђеност доводи до преклапања и недовољне јасноће. Недуго затим неке од тих дизајна су преименовали, као нпр. триангуларни у конвергентни, а неке потпуно елиминисали јер су сматрали да се могу подвести под друге облике. У издању из 2011. додатно су поједноставили типологију, задржавајући само оне који су се најчешће користили у пракси и показали највећу применљивост.

У трећем издању књиге они долазе до најсведеније и најјасније верзије и истичу три кључна дизајна, као што су: *конвергентни, експланаторно секвенцијални и експлораторно секвенцијални,* сматрајући да ови облици најбоље представљају суштину мешовитих метода. *Конвергентни дизајн*, у којем се квалитативни и квантитативни подаци прикупљају паралелно, а потом интегришу ради свеобухватнијег разумевања. *Експланаторно секвенцијални дизајн,* који почиње квантитативним налазима, а затим користи квалитативну фазу како би ти налази били боље објашњени и интерпретирани. *Експлораторно секвенцијални дизајн,* у којем квалитативна фаза служи

[336] Charles Teddlie and Abbas Tashakkori, *Foundations of Mixed Methods Research: Integrating Quantitative and Qualitative Approaches in the Social and Behavioral Sciences*, op. cit., pp. 150–157.

као полазиште за откривање појава и идеја, а потом квантитативна фаза проверава њихову ширину или применљивост.[337] Овим одабиром, аутори су истакли да ови дизајни представљају *језгро и основу* свих мешовитих метода и да могу бити полазна тачка за све остале, односно сложеније комбинације модела мешовитих метода.

Кресвел и Плано Кларк поред три основна истичу још три дизајна: уграђени тј. уметнути, трансформативни и вишефазни дизајн. *Уграђени/уметнути дизајн* (*Embedded Design*) аутори такође сврставају у основне поред три примарна. Овај дизајн подразумева да се један тип података, било квалитативни или квантитативни, уграђује у примарни дизајн истраживања. Та *уметнута* компонента служи за објашњење, подршку или продубљивање налаза главне компоненте, најчешће у контексту експерименталних, евалуационих или интервенционих студија. Према њима, група *напредних, односно унапређених дизајна* настаје када се на основне дизајне додају комплексни елементи чиме се они усложњавају у погледу истраживања, а у њих се сврставају трансформативни и вишефазни дизајн. *Трансформативни дизајн* (*Transformative Design*) заснива се на трансформативном или социјално праведном оквиру, као што су феминистичка, критичка или постколонијална парадигма. У овом дизајну, мешовите методе се користе како би се оснажиле маргинализоване групе и подстакле друштвене промене, при чему избор метода, редослед и интеграција имају етичку и политичку димензију. *Вишефазни дизајн* (*Multiphase Design*) користи се када се истраживање спроводи у више међусобно повезаних фаза или студија, које обухватају различите комбинације квалитативних и квантитативних метода. Свака фаза односно студија има специфичне циљеве, али су све усмерене ка заједничком истраживачком проблему или дугорочном пројекту, чиме се гради кумулативно разумевање теме.[338] Листа унапређених дизајна није коначна, јер Кресвел говори о развоју неких нових видова унапређених дизајна који се такође развијају на основу три примарна дизајна. Он између осталог помиње *експериментални дизајн, дизајн социјалне правде* и *вишефазни евалуациони дизајн*.[339] С обзиром на њихову специфичност и да не представљају дизајне који су шире заступљени у истраживањима, њих на овом месту нећемо надаље појашњавати.

Најзад, последња класификација коју издвајам у овој анализи, а засигурно не и последња коју ће методолози предложити, заснована је на раду Мајкла Фетерса из 2022. године. Овај аутор креира таксономију различитих модела мешовитих метода, где фокус ставља на анализу постојећих, а за разлику од свих претходних класификација, он се бави проблемом терминолошког одређења појмова. Класификација иде у две групе: *основни дизајни и напредни/шири дизајни*.[340] У групу *основних дизајна* убраја доминантне моделе попут експлораторно секвенцијалног и експланаторно секвенцијалног дизајна и конвергентног, односно паралеленог дизајна. Око ових дизајна нема превише двоумљења јер су они засигурно устаљени и чине основне моделе код већине методолога, те тако и код Фетерса. Међутим, групу коју назива *напредни/шири модели,* заправо чине сви модели који су комплекснији у самом процесу спровођења, те

[337] John W. Creswell and Vicki L. Plano Clark, *Designing and Conducting Mixed Methods Research,* SAGE Publications, Inc, Thousand Oaks, 2007, p. 59.
[338] О напредним тј. унапређеним моделима видети више на: John W. Creswell and Vicki L. Plano Clark, *Designing and Conducting Mixed Methods Research,* op. cit.
[339] John W. Creswell, "Revisiting Mixed Methods and Advancing Scientific Practices", In: Sharlene Nagy Hesse-Biber and Burke R. Johnson (eds.), *The Oxford Handbook of Multimethod and Mixed Methods Research Inquiry*, Oxford Library of Psychology, Oxford, 2016, p. 63.
[340] Michael D. Fetters, "A Comprehensive Taxonomy of Research Designs, a Scaffolded Design Figure for Depicting Essential Dimensions, and Recommendations for Achieving Design Naming Conventions in the Field of Mixed Methods Research", *Journal of Mixed Methods Research* 16 (4), 2022, p. 397.

овде имамо и већи број термина. Фетерс истиче термине *напредни* и *комплексни* које Кресвел и Плано Кларк дефинишу у својим радовима. *Напредни* (*Advanced Designs*) односно *софистицираниј*и, је термин који се користи у односу на основне дизајне чиме се они на један начин сврставају у једноставније.[341] *Комплексни* (*Complex Designs*) представљају замену и такође истичу софистицираност, са већим нагласком на сложеност и изазовност примене ових дизајна, али уз терминолошку забуну коју ствара термин због учестале употребе и теорије комплексности.[342] Џон Кресвел нуди термин *уграђени/уметнути дизајн (Embedded Designs*), који подразумева да се основни дизајн користи као део сложенијег истраживачког оквира и да наглашава одређени кључни елемент истраживања, али остаје нејасно на који начин се друга методологија укључује у тај оквир и какав је њен однос према основном дизајну.[343] Плано Кларк и Иванкова користе термин пресечени дизајни (*Intersected Designs*), који описује комбиновање различитих филозофских, теоријских и методолошких приступа, али може бити нејасно како су ти приступи међусобно важни и теже их је визуелно представити.[344] На крају, Фетерс уводи и свој предлог термина називајући га *подешеним дизајнима* (*Scaffolded Designs*). Ови дизајни заснивају се на идеји да истраживања базирана на мешовитим метода могу имати више нивоа или димензија, које се комбинују у складу са циљевима студије. Они подразумевају прикупљање и квалитативних и квантитативних података, при чему се основни дизајн интегрише са другим дизајном, теоријом или парадигмом. Њихова флексибилност омогућава различите комбинације, али термин може изазвати забуну јер се у образовању већ користи у другачијем значењу.[345]

Сви наведени модели, као и други који нису у ширем опсегу обухваћени овом анализом различитих класификација, неминовно налазе своју примену у истраживањима аутора у различитим наукама. Из неколико познатијих радова који су део ове анализе, може се приметити да постоје бројне сличности и такорећи понављања у класификацијама међу различитим ауторима, уз одређене терминолошке разлике. Такође, приметан је и тренд да су протоком времана аутори развијали различите класификације, па су их сводили на оне које имају највећу примену у истраживањима. Из анализе се може јасно приметити да се међу најчешће истицаним моделима издвајају *конвергентни,* као и два *секвенцијална модела* (*експлораторни и експланаторни*). За већину аутора, а како се и у Фетерсовој класификацији истиче, ови дизајни се називају *основни модели*, док уз њих постоје и они *комплекснији* тј. *вишеструки захтевнији модели*. Међутим, и поред тога што су многи методолози данас сагласни око класификација мешовитх метода, не треба искључити могућност да се развојем неких нових предлога дизајна, класификације надаље прошире и допуне.

[341] Детаљније о напредним дизајнима (*Advanced Designs*) видети више на: John W. Creswell and Vicki L. Plano Clark, *Designing and Conducting Mixed Methods Research*, op. cit.
[342] Детаљније о комплексним дизајнима (*Complex Designs*) видети више на: John W. Creswell and Vicki L. Plano Clark, *Designing and Conducting Mixed Methods Research*, SAGE Publications, Inc, Thousand Oaks, 2018.
[343] Детаљније о уграђеном/уметнутом дизајну (*Embedded Designs*) видети више на: John. W. Creswell, *A Concise Introduction to Mixed Methods Research*, SAGE Publications, Inc, Thousand Oaks, 2021.
[344] Детаљније о пресеченим дизајнима (*Intersected Designs*) видети више на: Vicki L. Plano Clark and Nataliya V. Ivankova, *Mixed Methods Research: A Guide to the Field*, op. cit.
[345] Детаљније о подешеним дизајнима (*Scaffolded Designs*) видети више на: Michael D. Fetters, *The mixed methods research workbook: Activities for designing, implementing, and publishing studies*, Sage Publication, Inc, Thousand Oaks, 2020.

3.3. Предности примене модела мешовитих метода

Употреба различитих модела мешовитих метода у истраживањима доприноси на више повезаних начина. Прво, то је *употпуњавање* добијених резултата из једне фазе истраживања, путем интеграције података добијених од друге методе. Као што смо већ истакли у претходном делу, мешовите методе су од значаја због тога што употреба више од једне методе доприноси одређеној *верификацији* добијених резултата. Триангулација као главно обележје од којег се креће, указује на значај истраживања истог феномена из више углова, односно истраживачких перспектива, било да су оне унутарметодске, или међуметодске.[346] Док се поједина истраживања могу реализовати применом само једне методе, реализација појединих истраживања захтева шири истраживачки оквир како би се испитали бројни аспекти предмета истраживања. Када се примењују, због својих специфичности и у зависности од потреба, комбинована истраживања омогућавају већи степен научне и друштвене утемељености спроведеног истраживања.

Иако примена различитих дизајна мешовитих метода омогућава проширивање резултата истраживања, у овом делу дисертације указаћемо на неке од конкретних предности којима примена ових модела може допринети у циљу стицања научних и друштвених сазнања. Такође, указаћемо и на *методолошку подршку* коју њихова имплементација пружа у остваривању циљева истраживања, што у противном често није могуће остварити применом само једне методе. У том смислу, фазе у реализацији дизајна мешовитих метода имају широку лепезу утицаја на: развијање инструмената (техника) за прикупљање података, допуну и детаљније разрађивање сазнања, међусобно усмеравање тока истраживања, припрему наставка истраживања кроз одређивање истраживачког питања и других елемената методолошког оквира наредне фазе истраживања као што су одабир учесника истраживања, креирање узорка итд.

Када су конкретни модели у питању, предности њихове примене базираће се на класификацији коју су развили Кресвел и Плано Кларк. У овом делу рада, приказаћемо предности примене за три основна дизајна, односно конвергентно-паралелни, експланаторно секвенцијални дизајн, експлораторно секвенцијални дизајн, као и за уметнути, односно унедрени дизајн. Поред њих, представићемо и предности за унапређене односно сложеније дизајне попут трансформативног и вишефазног дизајна.[347]

Конвергентно-паралелни дизајн подразумева истовремено одвијање две етапе истраживања. То представља захтеван подухват у погледу постизања успешне реализације и примене диферентних метода из два општа приступа. Међутим, за истраживача/истраживачки тим то је уједно и предност, јер се због симултаног спровођења овог дизајна, добија на ефикасности у погледу брзине спровођења истраживања.[348] Док се подаци прикупљају у слично време или истовремено, сазнања до којих се долази током паралелних фаза могу међусобно усмеравати истраживање. Тако, нпр. „почетни квантитативни налази могу утицати на фокус и врсте квалитативних

[346] Vladan Vidicki i Snežana Stojšin, „Prevazilaženje metodološkog dogmatizma u društvenim istraživanjima: triangulacija, multimetod i kombinovani metod", op. cit., str. 11.
[347] О предностима примене основних модела мешовитих метода по Кресвелу и Плано Кларк, видети више на: John W. Creswell and Vicki L. Plano Clark, *Designing and Conducting Mixed Methods Research*, op. cit.
[348] Judith Schoonenboom and Burke R. Johnson, "How to Consturct a Mixed Methods Research Dessign", *Kolner Z Soz Sozpsychol*, 69 (7) 2017, pp. 116–117.

података који се прикупљају или обрнуто".[349] Прикупљање података траје истовремено, али обрада и анализа добијених података се одвија одвојено, а тек по завршетку се врши сумирање и интеграција појединачних закључака истраживања.[350] Још једна од предности овог дизајна тиче се формулисања истраживачких питања, те иако се спроводи истовремено, дизајн омогућава да се формира по питање за сваку од компоненти. С тим у вези, квантитативна компоненета служи да тестира теорију односно да је оповргне или потврди, док квалитативна фаза омогућава да се теорија развија.[351]

Вреди поново поменути да се *експланаторно секвенцијални дизајн* мешовитих метода базира на примарној квантитативној, након чега следи квалитативна фаза. Квалитативна фаза, која је секундарна, служи томе да буде допуна детаљнијем разумевању квантитативних података прикупљених током прве фазе. Резултати квантитативне фазе могу указати на статистичке разлике међу категоријама испитаника, те је неопходно додатно продубити испитивање уочених разлика. С друге стране, обрнутим следом, квантитативна компоненета истраживања може користити за формирање група учесника у квалитативној фази, а чији се ставови испитују у циљу добијања допунских, продубљених и свеобухватнијих увида и сазнања.[352] У раду који се бави истраживањем у области медицине, прецизније болестима повезаним са карциномом плућа, аутори Берк Дроукр (*Claire Burke Draucker*), Рол (*Susan M. Rawl*), Воуд (*Emilee Vode*), Картер-Херис (*Lisa Carter-Harris*), показују да је предност повезујућег/интегрирајућег (*connecting*) приступа унутар експланаторно секвенцијалног дизајна у томе што квантитативни резултати помажу у селекцији и одабиру узорка за нпр. интервјуе у квалитативној фази. То је посебно корисно из угла конвергенције, јер се на тај начин могу укључити и учесници чији профили/карактеристике преклапају са моделом, али и учесници који одступају.[353]

За потребе дисертације навешћемо само неке предности примене *експлораторно секвенцијалног дизајна*, а које се првенствено односе на његове користи у погледу развијања различитих елемената истраживања. Детаљним карактеристикама овог дизајна више ћу се бавити у поглављима која следе. Као и остали дизајни и експлораторно секвенцијални због своје примене у виду квалитативне и квантитативне фазе истраживања пружа допринос валидацији података који се добијају кроз две сепаратне истраживачке фазе.[354]

Препоруке за коришћењем експлораторно секвенцијалног дизајна, а свакако и примарни циљ овог дизајна јесте да се кроз две одвојене компоненте пружи могућност провера и верификација налаза. Наиме, овај дизајн своју примену налази када је у истраживању неопходно развити адекватне и иновативне квантитативне инструменте за истраживање у области у којој они не постоје. Такође, његова употреба тендира ка још два правца. Уколико теорија на којој треба да се базира истраживање није у довољној

[349] Michael D. Fetters, Leslie A. Curry and John W. Creswell, "Achieving Integration in Mixed Methods Designs – Principles and Practices", *Health Services Research*, 48 (2), 2013, p. 2137.
[350] Isto, p. 2137.
[351] Nataša Matović, *Kombinovanje kvantitativnog i kvalitativnog pristupa u pedagoškom istraživanju*, op. cit., str. 86.
[352] Charles Teddlie and Abbas Tashakkori, *Foundations of Mixed Methods Research: Integrating Quantitative and Qualitative Approaches in the Social and Behavioral Sciences*, op. cit., p. 152.
[353] Claire Burke Draucker, Susan M. Rawl, Emilee Vode and Lisa Carter-Harris, "Integration Through Connecting in Explanatory Sequential Mixed Method Studies", *Western Journal of Nursing Research*, 42 (12), 2020, pp. 1139–1141.
[354] Vicki, L. Plano Clark and John Creswell, *Understanding Research: A Consumer's Guide*, Pearson Education, Inc, Boston, 2015, p. 392.

мери развијена или уколико се у истраживању не зна које варијабле треба да буду релевантне за тему истраживања.[355]

Код уметнутог/унедреног модел, кораци у истраживању се заснивају на спајању две различите компоненте уметањем једне у другу. То подразумева две могућности: да се приликом реализације квантитативног дела истраживања као примарног, угради квалитативна компонента, или обрунто (КВАН у квал). Уметнута компонента може ићи пре, током, или после примарне компоненте у зависности од одређених фактора. Свакако, основна примена, а и предност овог дизајна огледа се у томе што он служи да се ојача и прошири примарна компоненета. Примера ради, уметнута компонента може подстаћи додатна питања која ће путем друге методе, пружити по структури другачије одговоре и тиме поспешити сазнања. Такође, у истраживању које се базира на уметнутом дизајну, а у којем је примарно експериментално истраживање, секундардна квалитативна компонента, уколико му претходи, може допринети обликовању експерименталног процеса пре његовог почетка.[356] Фетерс, Кари (*Leslie Curry*) и Кресвел овај дизајн виде као погодан, јер је уметање једне компоненте у другу конкретан начин интеграције два типа података у оквиру истог истраживања, што јача валидност и дубину налаза подацима из више перспектива.[357] Неспорно је уметнути дизајн одличан пример модела који указује на значај примене квалитативних и квантитативних метода, и потврђује становиште како интеграција и *допуна* компоненти имају утицај на укупни квалитет истраживања.

Сложенији дизајни мешовитих метода подразумевају додавање одређених елемената и својстава на основе дизајне чиме се постиже да њихов процес примене буде знатно сложенији или захтевнији из угла истраживача. Када је реч о предностима трансформативног дизајна, може се закључити да су оне у одређеној мери специфичне. Наиме, предности од примене различитих модела мешовитих метода у истраживањима дефинитивно имају значајан допринос како за науку тако и за друштво. Међутим, за разлику од осталих дизајна, трансформативни се истиче по томе што има прецизније дефинисан друштевени допринос који се огледа у циљу друштвене ангажованости и инклузије маргинализованих група. Резултати који се добијају на основу одабира овог дизајна у значајној мери служе и решавању проблема маргинализованих група и питања социјалне правде.[358] Дона Мертенс (*Donna Mertens*) на правцу појашњења овог дизајна истиче и трансформативну парадигму као оквир који усмерава истраживања у овој области.[359] Примера ради, Џексон (*Karen Moran Jackson*) и други су на практичном примеру који се тицао потреба становништва града Гринфилда (*Greenfield*) у Тексасу, показали како употреба трансформативне парадигме у мешовитом дизајну омогућава да се потребе маргинализованих група идентификују и мере на начин који води ка конкретним интервенцијама. Као основну предност наводе бољу усмереност на политички/акциони аспект, као и чињеницу да дизајн помаже да се узорковање,

[355] Charles Teddlie and Abbas Tashakkori, *Foundations of Mixed Methods Research: Integrating Quantitative and Qualitative Approaches in the Social and Behavioral Sciences*, op. cit., p. 153.
[356] Vicki, L. Plano Clark and John Creswell, *Understanding Research: A Consumer's Guide*, op. cit., p. 392.
[357] Michael D. Fetters, Leslie A. Curry and John W. Creswell, "Achieving Integration in Mixed Methods Designs – Principles and Practices", op. cit., p. 2141.
[358] Видети више на: John W. Creswell and Vicki L. Plano Clark, *Designing and Conducting Mixed Methods Research*, op. cit.
[359] Donna M. Mertens, "Transformative Mixed Methods Research", *Qualitative Inquiry*, 2010, 16 (6), pp. 471–472.

инструменти и анализе осмисле тако да укључе гласове који би иначе били занемарени, чиме се повећава валидност и практична вредност резултата за те заједнице.[360]

На крају, вишефазни дизајн мешовитих метода је у погледу своје примене метода ширег обухвата. Његова специфичност лежи у томе што он представља симбиозу више засебних студија, квалитативних и квантитативних, о одређеној теми унутар једног, свеобухватног истраживачког пројекта. Ово истраживање може имати правац примене КВАН–КВАЛ–КВАН или обрнутим следом, КВАЛ–КВАН–КВАЛ. Одговором на више појединачних истраживачких питања и прикупљањем података из више појединачних фаза истраживања која се спроводе једна за другим, обезбеђује се *обиље* података. Његова примена комплекснија је од свих осталих дизајна, а процес реализације истраживања одређене теме самим тим и временски дуже траје. Предност, а и сам одабир примене овог дизајна је, као што је већ истакнуто, у специфичним ситуацијама када је за одговор на општи циљ истраживања неопходно укомбиновати више појединачних истраживање. Овим дизајном обезбеђује се шира лепеза података, те самим тим и ширина могуће анализе истих, што консеквентно, истраживачу пружа могућност дубљег разумевања одређеног феномена или појаве кроз неколико различитих углова истраживања.[361]

[360] Karen Moran Jackson, Suzy Pukys, Andrene Castro, Lorna Hermosura, Joanna Mendez, Shetal Vohra-Gupta, Yolanda Padilla and Gabriela Morales, "Using the transformative paradigm to conduct a mixed methods needs assessment of a marginalized community: Methodological lessons and implications", *Evaluation and Program Planning*, 66, 2018, pp. 115–119.

[361] John W. Creswell and Vicki L. Plano Clark, *Designing and Conducting Mixed Methods Research*, op. cit., 75–78.

4. ЕКСПЛОРАТОРНО СЕКВЕНЦИЈАЛНИ МОДЕЛ КАО ЈЕДАН ОД МОДЕЛА МЕШОВИТИХ МЕТОДА

4.1. Дефинисање експлораторно секвенцијалног модела

Ово поглавље, као и претходно, односи се на методологију истраживања у дисертацији. Код дефинисања експлораторно секвенцијалног модела биће коришћена примарно литература која је на енглеском језику, с обзиром да на српском није доступан значајнији научни фонд којим се обрађује овај, али и други модели мешовитих метода. Већина страних аутора као синониме у одређењу ових модела користи термине као што су: модел, дизајн или нацрт.

У претходном поглављу, анализирали смо да су аутори Кресвел и Плано Кларк, а са њима у једном делу коауторски и Гатман и Хенсон, у периоду од 2003. до 2018. године, развијали своју типологију дизајна мешовитих метода. Широк спектар дизајна, аутори су, на основу својих анализа временом редефинисали, те су у новијим типологијама поједине дизајне одстранили као сувишне, а друге пак преименовали. Експлораторно секвенцијални дизајн су ови аутори првобитно именовали као секвенцијално истраживачки (s*equential exploratory*), да би од 2007. године користили термин експлораторни дизајн (*exploratory design*), а од 2011. године у употреби су усталили термин експлораторно секвенцијални дизајн (*exploratory sequential design*).[362]

Експолораторно секвенцијални дизајн користе и домаћи аутори у својим радовима, или, пак, о овом моделу говоре у контексту упоредне анализе са другим моделима мешовитих метода. Наташа Матовић у књизи *Комбиновање квантитативног и квалитативног приступа у педагошком истраживању*, користи термин *експлоративно-сукцесивни модел*.[363] Живан Ристић у својој књизи *Обједињавање квантитативних и квалитативних истраживања*, поред термина *експолораторно секвенцијални дизајн* користи и термине попут *експолораторни дизајн* или за термин секвенцијално практикује *сукцесивно*.[364] Ауторке са хрватског говорног подручја Ивана Секол и Ивана Мауровић у раду посвећеном мешању два приступа у истраживањима у друштвеним наукама, овај модел називају *експлоративно секвенцијални нацрт*.[365] Пошто је примарна одлика овог модела да се спроводи секвенцијално, често се користе и термини: *у следу,* односно *у низу* како би се означио процес засебне односно фазне реализације истраживања. Сви претходно истакнути термини су са семантичке стране прихватљиви за коришћење и представљају дозвољене интерпретације и синониме превода са енглеског језика и указују на исто значење. С тим у вези, а за потребе дисертације, ослањаћемо се на изворни термин из енглеског језика и користићемо језичке конструкције – *експолораторно секвенцијални дизајн,* односно *експолораторно секвенцијални модел*.

[362] John W. Creswell and Vicki L. Plano Clark, *Designing and Conducting Mixed Methods Research*, op. cit., 113.
[363] Nataša Matović, *Kombinovanje kvantitativnog i kvalitativnog pristupa u pedagoškom istraživanju*, op. cit., str. 90–91.
[364] Živan Ristić, *Objedinjavanje kvantitativnih i kvalitativnih istraživanja*, op. cit., str. 244–267.
[365] Ivana Sekol i Ivana Mauović, "Miješanje kvantitativnog i kvalitativnog istraživačkog pristupa u društvenim znanostima – mješanje metoda ili metodologijia?", op. cit., str. 13.

Експлораторно секвенцијални дизајн, премда не у називу по којем је данас препознат, настао је са развојем мешовитих метода. У претходном поглављу анализирали смо рад ауторки Грин, Карасели и Грејам из 1989. године, који се може узети као референтна тачка и основ за све даље класификације и развоје модела мештовитих метода. Иако ове ауторке не помињу стриктно експлораторно секвенцијални дизајн као модел, оне између осталог у својих пет сврха комбиновања метода издвајају и *дизајн развоја*. Овај дизајн одликује секвенцијално примењивање квалитативних и квантитативних метода. Резултати из прве фазе истраживања користе се за потребе формирања основе друге фазе истраживања, односно за развој инструмената, узорка, питања и сл.[366] Тиме се јасно може закључити и без конкретнијег именовања, да наведене ауторке у самом раду говоре о моделима који припадају групи секвенцијалних дизајна.

На том правцу, ни Џенис Морс не говори конкретно о експлораторно секвенцијалном дизајну, али она, као и претходне ауторке говори о примарним и допунским фазама у комбинованим истраживањима. Наиме, Морсова у својим *методошлошким триангулацијама* као виду типологије, истиче постојање симултаних и секвенцијалних типова. Најближи одређењу експлораторно секвенцијалног дизајна свакако је модел у којем се у истраживању секвенцијално примењује примарно индуктивни приступ заснован на квалитативној методи, а потом се, кроз дедукцију, користи квантитативна метода као допуна.[367] Скоро две деценије након тога, Морсова је своје типове проширила укључивањем парадигми, односно кроз питање да ли су истраживања базирана на истим или различитим парадигмама, чиме је додатно проширен спектар симултаних и секвенцијалних комбинација.[368]

Код Моргана, у типологији комбиновања метода, такође се могу срести назнаке експлораторно сквенцијалног модела, са опаском да по њему није пожељно да приликом комбиновања квалитативни и квантитавни приступ *уживају* исти статус. Поред тога, Морган напомиње и да у зависности од избора, могу постојати примарне и допунске методе, али да се те фазе спроводе једна за другом одвојено, а никако истовремено. У типологији овај аутор издваја дизјан који је сличан експлораторном, а у коме се прво спроводи квалитативна метода, а квантитативна има пратећу улогу са циљем да помогне код оцењивања података из квалитативне студије.[369] Поред Морсове и Моргана, и аутори попут Џонсона и Онвуегбузија, проматрају дизајне кроз симултане и секвенцијалне фазе с тим да и они укључују аспект *позиције приступа*. Комбинујући на свој начин типологије претходно наведених аутора, Џонсон и Онвуегбузи истичу постојање секвенцијалне примене квалитативне и квантитативне фазе у два различита облика. У првом, приступи имају једнак статус, док је други много сличнији одликама експлораторно секвенцијалног дизајна, у коме је квалитативна фаза прва и примарнија наспрам квантитативне.[370]

---

[366] Jennifer C. Greene, Caracelli J. Valerie and Wendy F. Graham, "Toward a Conceptual Framework for Mixed-Method Evaluation Designs", op. cit., pp. 266–267.
[367] Janice M. Morse, "Approaches to Qualitative-Quantitative Methodological Triangulation", op. cit., pp. 120–123.
[368] Janice Morse, "Procedures and Practice of Mixed Method Design: Maintaining Control, Rigor, and Complexity", op. cit., pp. 341–343.
[369] David Morgan, "Practical Strategies for Combining Qualitative and Quantitative Methods: Applications to Health Research", op. cit., pp. 368–369.
[370] Burke R. Johnson and Anthony J. Onwuegbuzie, "Mixed Methods Research: A Research Paradigm Whose Time Has Come", op. cit., p. 22.

Тедли и Ташакори дизајне мешовитих метода раздвајају на једноструке и вишеструке. Вишеструки дизајни укључују квалитативну и квантитативну компоненту, а добијени подаци из обе фазе се анализирају и из њих се изводе закључци. Између осталих, аутори су истакли секвенцијалне дизајне као део групе вишеструких дизајна. Они истичу постојање три врсте секвенцијалних дизајна у зависности од тога да ли имају две или више компоненти. Када имају две компоненте, Тедли и Ташакори их раздвајају у зависности да ли је примарна квалитативна (експлораторно секвенцијални дизајн), односно квантитативна компоненета (експланаторно секвенцијални дизајн). Подаци из прве компоненте помажу у креирању друге компоненте, а у метазакључку налази истраживања из обе компоненте се интегришу. Тедли и Ташакори издвајају и трећи, сложенији секвенцијални тип – *итеративни*, који подразумева постојање више од две компоненте.[371] Ови аутори, као и неки од претходно наведених, говоре и о одређеним специфичностима и карактеристикама дизајна. Пошто се то у највећој мери преклапа са становиштем Кресвела и Плано Кларк, а како не би долазило до понављања, у наставку ћу настојати да обједињено појасним аспекте овог дизајна.

У типологији коју су креирали методолози Кресвел и Плано Кларк, већ је било речи о еволуцији експлораторно секвенцијалног дизајна. Они су далеко прецизнији у одређењу онога што овај модел представља, уз детаљнија појашњења која су понудили истраживачима. Прво полазиште је да секвенцијални модел, свакако представља јасно дефинисани став да се фазе спроводе одвојено, односно да следе једна за другом. Затим, да фаза која се прва спроводи има приоритет у односу на другу, те да се на основу тога одређује да ли је у питању експлораторни или експланаторни дизајн. У овом конкретном случају, експлораторно секвенцијални дизајн подразумева да се прво примењује квалитативна компонента, а након ње квантитативна. Међутим, у експланаторно секвенцијалном дизајну друга фаза предстаља вид наставка и проширивања сазнања. У експлораторно секвенцијалном дизајну, прва, квалитативна фаза помаже у конструкцији основе за реализацију друге, квантитативне фазе. Квантитативна фаза служи и као вид додатне провере у истраживању, односно она служи као тестер који може потврдити или оповргнути резултате из прве фазе. Једна од основних карактеристика овог дизајна јесте да се он примењује када у областима које се истражују не постоје прецизно дефинисани инструменти којима би се прикупљали подаци. Додатно, његова примена је корисна у ситуацијама када не постоји довољно јасан теоријски оквир на који би се ослањало истраживање, или ако су непознате или је неопходно изабрати релевантне варијабле. Самим тим, улога овог дизајна налази се и у његовим подмоделима, односно када се развијају и креирају инструменти или када се развијају таксономије.[372]

Листа аутора који у својим типологијама говоре о експлораторно секвенцијалном моделу, не завршава се досадашњим набрајањем. Између осталих, ту се свакако могу још издвојити и имена попут Фетерса, Њумана, Лича, а списак аутора који су се или ће се у будућности бавити овим моделом убраја још значајних методолога. У овом делу дисертације, представили смо генезу и развој експлораторно секвенцијалног дизајна почевши од оних критеријума који одређују Грин, Карасели и Грејам. Осим тога, представили смо његову еволуцију која га је кроз пар деценија искристалисала до коначног назива и примене дизајна каквог данас познајемо у виду нотације *КВАЛ+кван*.

[371] Charles Teddlie and Abbas Tashakkori, *Foundations of Mixed Methods Research: Integrating Quantitative and Qualitative Approaches in the Social and Behavioral Sciences*, op. cit., p. 155.
[372] John W. Creswell and Vicki L. Plano Clark, *Designing and Conducting Mixed Methods Research*, op. cit., pp. 75–76.

Иако смо у претходном поглављу објаснили на којим се парадигмама заснива мешовити приступ, неопходно је истаћи и основе на којима се базира група секвенцијалних модела, који су део ширих, мешовитих метода. У погледу питања да ли је могуће и пожељно комбиновати методе, а самим тим и различите парадигме, методолози су развили приступе на којима се модели мешовитих метода заснивају. Ту се издвајају, апарадигматизам, вишеструки прагматизам и приступ јединствених парадигми.

За оба секвенцијална дизајна везује се апарадигматско полазиште. Заступници овог приступа не игноришу у потпуности парадигме, већ сматрају да прихватање неке парадигме не значи аутоматски и одбацивање метода нетипичних за њу. Консеквентно, не придаје се велики значај питањима парадигми, већ је фокус усмерен на комбиновање метода унутар једне доминантне парадигме. Истраживања заснована на апарадигматизму су истраживања у којима се не врши комбиновање парадигми, већ се комбинују искључиво методе.[373] Као такав, апарадигматизам јасно одређује експлораторно секвенцијални дизајн као дизајн у којем се квалитативна парадигма истиче као *доминантна*, а унутар ње се врши истраживање спровођењем одабране квалитативне, а потом и квантитативне методе. Аутори попут Кресвела и Плано Кларк истичу и традиционалне приступе, те се, по њима, квалитативна фаза базира на конструктивизму, док се квантитативна фаза истраживања ослања на постпозитивистички приступ.[374]

4.2. Карактеристике експлораторно секвенцијалног модела

Након што је у неколико наврата наведен процес фазне реализације експлораторно секвенцијалног дизајна, у наставку овог дела, ближе ћемо представити основне одлике модела, као и то како процес његове примене изгледа у пракси.

Пре свега кренућемо од основних одређења, која су дата у Слици 2. Према шеми на коју указују Кресвел и Плано Кларк, експлораторно секвенцијални дизајн се спроводи фазно према нотацији *КВАЛ–кван*. Они тиме јасно указују да квалитативна компонента има примарну улогу у истраживању, док је квантитативна компонента секундарна и зависи од резултата и налаза анализе квалитативне компоненте. Закључци квалитативне и квантитативне компоненте у финалном делу пружају налазе који се тумаче и из њих изводе метазакључци.

[373] Ivana Sekol i Ivana Mauović, „Miješanje kvantitativnog i kvalitativnog istraživačkog pristupa u društvenim znanostima – mješanje metoda ili metodologijia?", op. cit., str. 18–19.
[374] О односу традиционалних приступа и апарадигматизма у конципирању истраживања које се базира на експлораторно секвенцијалном моделу видети више на: John W. Creswell and Vicki L. Plano Clark, *Designing and Conducting Mixed Methods Research*, op. cit.

Слика 2. Општи приказ фаза у спровођењу експлораторно секвенцијалног модела

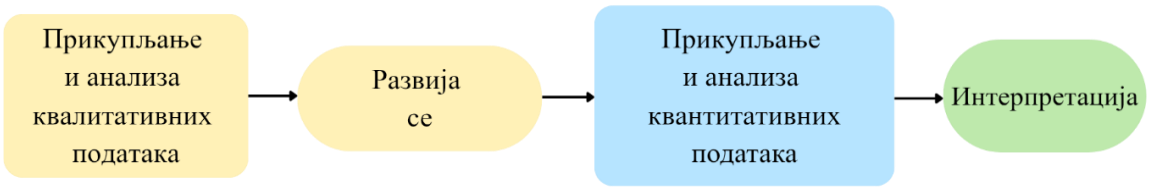

Извор: Усклађено из John W. Creswell and Vicki L. Plano Clark, *Designing and Conducting Mixed Methods Research*, op. cit., p. 76.

Претходно наведена *зависност* квантитативне компоненте истраживања у експлораторно секвенцијалном дизајну, огледа се у ономе што је ближе представљено путем Слике 3.

Прво се у квалитативној фази прикупљају и анализирају подаци добијени применом неке од квалитативних метода. Затим се, путем тих података (закључака) развијају, а потом и примењују квантитативне методе у циљу прикупљања и обраде података квантитативних налаза. Резултати анализа из обе фазе се у последњем кораку заједнички интерпретирају кроз метазакључивање.

Слика 3. Експлораторно секвенцијални модел

Извор: Усклађено из John Creswell, *Educational Research: Planning, Conducting, and Evaluating Quantitative and Qualitative Research*, op. cit., p. 541.

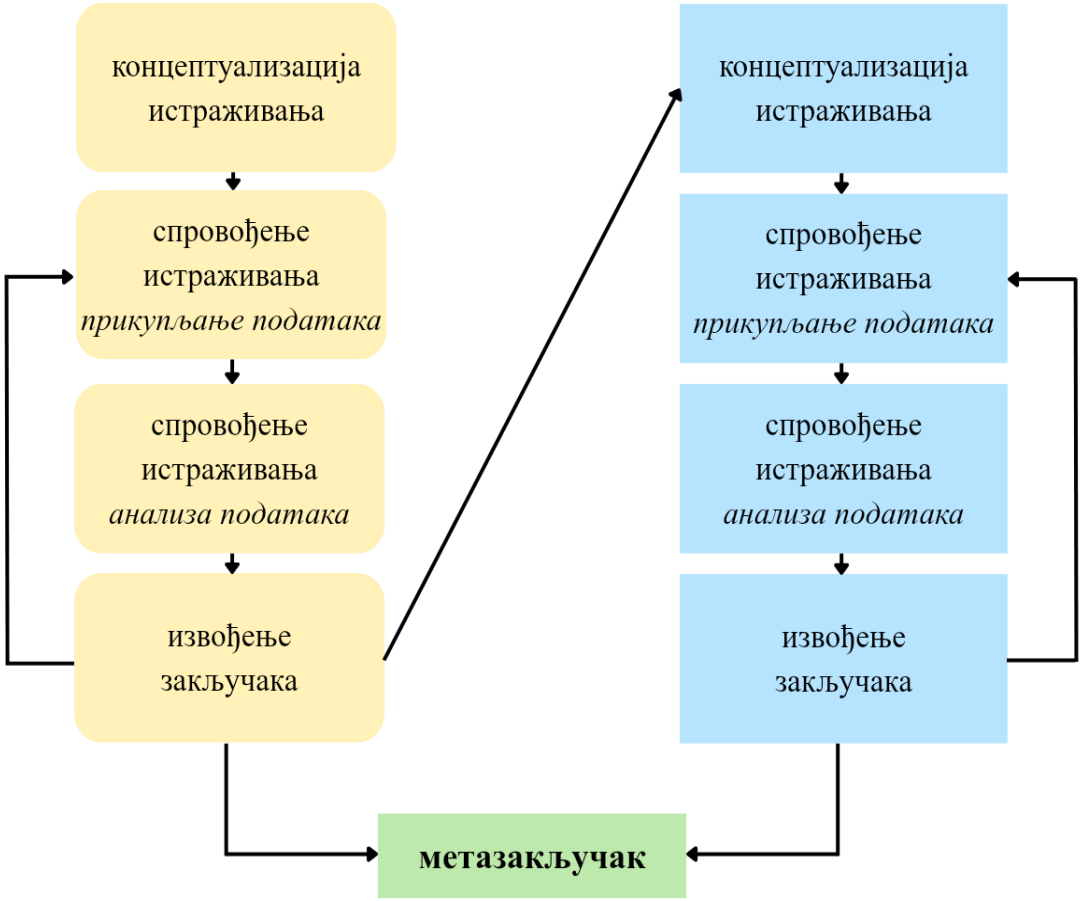
На Слици 4. дат је приказ корака по фазној реализацији секвенцијалних модела мешовитих метода. Приказани дизајн је преузет од аутора Тедли и Ташакори, а додатно је прилагођен у погледу назива корака у свакој од фаза. Пре ближег појашњења корака, истакли бисмо да ову шему Тедли и Ташакори користе као *универзалну* за представљање оба секвенцијална дизајна – експланаторног и експлораторног. Разлика је само у погледу фаза – квалитативне и квантитативне, које су међусобно у обрнутом следу у зависности који од ова два секвенцијална дизајна примењујемо. Извођење закључка из прве и концептуализација истраживања у другој фази имају своје разлике за ова два секвенцијална дизајна, а аутори то представљају мимо самог графикона.

Ако се графички приказ са Слике 4. примени на примеру експлораторно секвенцијалног дизајна, след етапа је следећи. Полази се од концептуализације истраживања, односно од одређивања истраживачког питања у квалитативној компоненти. Такође, ову етапу прати и даље одређивање циљева истраживања, као и пратећих оперативних припрема за спровођење истог. Примена квалитативне методе

подразумева прикупљање, а затим и обраду, те потом анализу добијених и сређених података.

Из анализе квалитативних података издвајају се закључци прве фазе. Концептуализација истраживања у другој фази, базира се на исходима до којих се дошло реализацијом квалитативне фазе. То подразумева креирање истраживачког питања у овој фази, помоћ у одређивању узорка квантитативне методе, креирања питања у упитнику и друго. Процес спровођења корака у квантитативној фази има идентичан след као и у квалитативној, те се тако после концептуализације, прво прикупљају, а потом и обрађују и анализирају квантитативни подаци у циљу извођења закључака и из ове фазе. Коначно финални део је метазакључивање, које представља спој закључака из квалитативне и квантитативне фазе истраживања.[375]

Слика 4. Секвенцијални модел мешовитих метода

Извор: Усклађено са Charles Teddlie and Abbas Tashakkori, *Foundations of Mixed Methods Research: Integrating Quantitative and Qualitative Approaches in the Social and Behavioral Sciences*, op. cit., p. 154.

[375] Charles Teddlie and Abbas Tashakkori, *Foundations of Mixed Methods Research: Integrating Quantitative and Qualitative Approaches in the Social and Behavioral Sciences*, op. cit., p. 154.

У наредном поглављу дисертације биће приказане етапе у спровођењу експлораторно секвенцијалног дизајна мешовитих метода у зависности од његове сврхе, а које су предложили Кресвел и Плано Кларк. То се односи на поводе за применом овог дизајна, односно да ли је истраживачима дизајн неопходан за развијање квантитативног инструмента или за развој и потврђивање/оповргање теорија коришћених у истраживању.

Сваки од претходно наведених дизајна мешовитих метода карактерише примена и квалитативних и квантитативних метода. У неким случајевима, попут вишестепеног дизајна, карактеристична је примена и већег броја фаза, те самим тим и метода из два наведена приступа. Када је реч о моделима мешовитих метода, али и када се конкретно говори о експлораторно секвенцијалном дизајну, одабир метода или методологије зависи од истраживача, његових могућности, времена, али свакако и од теме која је предмет истраживања. Као што смо већ више пута истакли, истраживачи у првој фази примењују квалитативне методе. Најчешће примењивани методе у прикупљању податак у овој фази су: интервјуи и посматрање.[376] Поред њих, истраживачи могу користити и фокус групе, али исто тако за потребе додатне разраде самог истраживања или пак као примарну, могу користити различите методе попут студије случаја, феноменолошку, етнографску студију и друге.[377] Наспрам квалитативне фазе истраживања, у квантитативној фази која се надовезује на њу, примењују се експериментална истраживања, али далеко учесталије се користи анкетирање испитаника као вид прикупљања података.[378]

Приликом припреме истраживања у експлораторно секвенцијалном дизајну стоји и одређење још једне важне компоненте – узорка истраживања. Дефинисање узорка истраживања има важну улогу у сваком истраживању, а из угла мешовитих истраживања, његово креирање је у одређеној мери сложеније. Разлог томе је што се примењују две или више метода путем којих се мора одредити ко ће бити учесници у истраживању, а поред тога постоји и концептуални оквир који треба да одговори на питања попут популације која се испитује, да ли су то исти испитаници, колики је обухват популације који ће бити део (пре свега) квантитативне фазе, али у зависности од одабраних метода и квалитативне фазе и слично.

Када се креира узорак за било који од модела мешовитих метода, универзално важе карактеристике самих узорака који се типично везују за квантитативне, тј. квалитативне методе. Како наводи Наташа Матовић: „За квантитативну методологију везује се примена случајних узорака. За ту групу узорака карактеристично је то да сви чланови популације имају подједнаку вероватноћу да буду изабрани у узорак. [...] У квалитативној методологији користе се неслучајни, углавном намерни, узорци. За ту групу узорака карактеристично је то да се избор чланова у узорак заснива на процени истраживача, а у складу са специфичним потребама предмета проучавања".[379] Упркос њиховој разлици, мешовита истраживања их *прихватају подједнако* с обзиром да

[376] John Creswell, *Educational Research: Planning, Conducting, and Evaluating Quantitative and Qualitative Research*, op. cit., pp. 543–544.
[377] Kathleen M. T. Collins, "Advanced Sampling Designs in Mixed Research: Current Practices and Emerging Trends in the Social and Behavioral Sciences", In: Abbas Tashakkori and Charles Teddlie (eds.), *SAGE Handbook of Mixed Methods in Social and Behavioral Research*, SAGE Publications, Inc, Thousand Oaks, 2010, pp. 361–363.
[378] John Creswell, *Educational Research: Planning, Conducting, and Evaluating Quantitative and Qualitative Research*, op. cit., p. 544.
[379] Nataša Matović, *Kombinovanje kvantitativnog i kvalitativnog pristupa u pedagoškom istraživanju*, op. cit., str. 111.

квалитативне и квантитативне методе задржавају своје одлике када су узорци у питању. Сходно томе, одлика мешовитих истраживања је у настојању да се премости методолошки јаз који је присутан међу квалитативним и квантитативним истраживачима и приликом одређивања узорка. Заступање ригидних ставова у погледу концепција истраживачког дизајна може довести у питање примену метода у мешовитим истраживањима, те је стога потребно да сами истраживачи отклоне овај и њему сличне ризике.[380]

За разлику од бројних класификација које егзистирају унутар дизајна мешовитих метода, овај приступ је *сиромашнији* из угла једног практичног сегмента. У овом случају, то се односи на креирање узорака као једне од важних карика у припреми и спровођењу сваког, па и мешовитих истраживања. Наводећи поједине типологије у дисертацији, у наредним одељцима пажњу ћемо усмерити на креирање узорака за секвенцијални дизајн посве, са посебним фокусом на експлораторно секвенцијални дизајн.

Аутори Колинс (*Kathleen Collins*) и Онвуегбузи развили су типологију узорковања на основу два критеријума, времена реализације, односно да ли је симултано или секвенцијално истраживање и на основу односа између квалитативних и квантитативних узорака, те ту разврставају четири типа и то, идентични, паралелни, уметнути и вишестепени однос. *Идентичност* одликује да су узорком како квалитативне тако и квантитативне компоненте обухваћени исти испитаници. *Паралелност* одликују различити испитаници, али који припадају истој популацији/групи. Код *уметнутог,* испитаници једне компоненте чине подузорак друге компоненте. Напослетку, *вишестепени* однос обухвата два или већи број узорака који су бирани из различитих популација или са различитих нивоа. Приликом укрштања ова два критеријума добија се комбинаторика од укупно осам комбинација узорака.[381]

Тедли и Ташакори развили су пет основних типова, или како их они називају *стратегија узорковања*. Ту спадају: „основне стратегије узорковања; стратегије паралелног узорковања; стратегије секвенцијалног узорковања; стратегије вишестепеног узорковања; и узорковање комбинацијом стратегија".[382] Поједине стратегије које су двојица аутора развили носе називе као и сами дизајни. Стратегију секвенцијалног узорковања деле на два дела, а конкретно за експлораторно секвенцијални дизајн за квалитативну компоненту узорак се бира *сврховито*. Резултати анализе података из квалитативне фазе служе за формирање узорка квантитативне фазе, који се бира пробабилистичким, односно случајним техникама.[383]

Када је број узорака у питању, Тедли и Ташакори су дали предлоге за поједине квалитативне методе, те тако од 4 до 12 за број студија случаја ако се истражују институције, односно од 6 до 24 ако се односе на индивидуе. За етнографска истраживања опсег иде између 30 и 50 интервјуа. Код коришћења фокус групе, аутори препоручују три до четири са опсезима учесника од 6 до 8. За утемељену теорију број

[380] Leslie A. Curry, Harlan M. Krumholz, Alicia O`Cathain, Vicki L. Plano Clark, Emily Cherlin and Elizabeth H. Bradley, "Mixed Methods in Biomedical and Health Services Research", *Circulation: Cardiovascular Quality and Outcomes*, 6 (1), 2013, pp. 121–122.
[381] Anthony J. Onwuegbuzie and Kathleen M. T. Collins, "A Typology of Mixed Methods Sampling Designs in Social Science Research", *The Qualitative Report*, 12 (2), 2007, pp. 285–296.
[382] Charles Teddlie and Abbas Tashakkori, *Foundations of Mixed Methods Research: Integrating Quantitative and Qualitative Approaches in the Social and Behavioral Sciences*, op. cit., p. 183.
[383] Isto, p. 190.

интервјуа је од 20 до 50, док за феноменолошку студију број учесника износи од 6 до 10 уз могућност да буде и више.[384]

Колинсова такође даје предлог минималних опсега за узорке различитих квалитативних и квантитативних истраживања, где сумирајући предлоге других аутора даје обједињени пресек. Њена анализа показује да за интервјуе различити аутори нуде и различите опсеге. Према збирним оценама посматрано од неколико аутора, они се у крајностима крећу од 6 до 12, док је за фокус групе исти случај када су крајности броја учесника у питању, али се број група креће у опсегу између 3 и 6. За етнографске и феноменолошке студије, ауторка има исте опсеге као и Тедли и Ташакори, док за студију случаја узима Кресвелов предлог да је минимални опсег од 3 до 5. За експериментална истраживања препоручује се број од 21-ог учесника по групи. Ауторка такође обрађује и минималне узорке за корелациона, каузална, етнолошка и друга истраживања.[385]

У погледу квантитативних истраживања, а посебно анкетних која су свакако најраспрострањенији вид приступа, а у контексту њихове примене у оквиру мешовитих истраживања такође је важно правилно одређивање узорка. Аутори Бартлет (*James Bartlett*), Котлик (*Joe Kotrlik*) и Хигинс (*Chadwick Higgins*) су у свом раду, базирајући се на квантитативним оквирима које је понудио Кохран (*William Cochran*), пружили своје предлоге увида у начин обрачунавања узрока. Они су узели у обзир три нивоа значајности (.01; .05; и .10), као и процене грешке (.03; и .05). Тако су развили формулу пратећи Кохранову поставку и пружили увид за израчунавање узорака за континуиране и бинарне податке.[386]

Приликом спровођења квантитативних истраживања важан сегмент јесте и поузданост квантитативних података која се процењује применом различитих статистичких показатеља поузданости. Кронбах алфа (*Cronbach's alpha*) представља један од основних индикатора унутрашње конзистентности инструмента. У том делу улогу има статистички програм *SPSS* који се користи за обраду и анализу података, уз проверу нормалности расподеле, корелацију и регресију варијабли ради процене прилагођености овог модела. На крају се врши и спровођење тестирања хипотеза како би се потврдила валидност и поузданост добијених резултата.[387]

Сви прехтодно наведени опсези за квалитативне и квантитативне методе значајни су и из угла експлораторно секвенцијалног дизајна. Приликом спровођења мешовитих истраживања базираних на експлораторно секвенцијалном дизајну, истраживачи могу комбиновати неке од претходно наведених квалитативних и квантитативних метода. У наставку дајемо увид у неке од оквирних препорука када је одређење узорка у питању. Одабир квалитативних и квантитативних метода од стране истраживача, које ће користити приликом спровођења истраживања базираног на овом дизајну зависе од проблема истраживања, али и од тога у коју сврху се користи овај дизајн. Опус квалитативних метода за прву фазу истраживања свакако је доста шири. Истраживачи

[384] Isto, p. 184.
[385] Kathleen M. T. Collins, "Advanced Sampling Designs in Mixed Research: Current Practices and Emerging Trends in the Social and Behavioral Sciences", op. cit., p. 362.
[386] О креирању формуле узорка за квантитативне фазе у мешовитим истраживањима видети више на: James E. II Bartlett, Joe W. Kotrlik and Chadwick C. Higgins, "Organizational Research: Determining Appropriate Sample Size in Survey Research", Information Technology, Learning, and Performance Journal, 19 (1), 2001, pp. 43–50.
[387] Siphiwe Gogo and Innocent Musonda, "The Use of the Exploratory Sequential Approach in Mixed-Method Research: A Case of Contextual Top Leadership Interventions in Construction H&S", *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19, 2022, pp. 10–12.

тако могу користити комбинацију две квалитативне методе у првој фази, као неопходни део истраживања за потребе креирања основних налаза о проблему који се истражује.

Можда и најважнији елемент одређења узорка за експлораторно секвенцијални дизајн јесте структура самих испитника/учесника у истраживању. За прикупљање података у секвенцијалним дизајнима, Кресвел и Плано Кларк истичу да се у случајевима када су експланаторно секвенцијални дизајн и унедрени дизајн у питању, истраживања спроводе са истим испитаницима. Наспрам њих експлораторно секвенцијални дизајн је другачији, јер се у квалитативној и квантитативној фази испитаници разликују. Како истичу аутори, квантитативна фаза[388] је у погледу узорка свакако бројнија, са значајнијом улогом у домену уопштавања сазнања.[389] Као што смо већ истакли, ово додатно указује на комплексност одређења узрока када су модели мешовитих метода у питању. У односу на нпр. експланаторно секвенцијални дизајн или унедрени дизајн, експлораторно секвенцијални дизајн се може сматрати у одређеној мери и захтевнијим због додатне ширине опсега испитаника који се морају разликовати међу фазама у истраживању.

Сумирајући све претходно у вези са експлораторно секвенцијалним моделом на овом месту дајем и његову дефиницију. *Експлораторно секвенцијални модел представља један од основних модела мешовитих истраживања у којем се једна за другом спроводи прво квалитативна, а потом и квантитативна фаза. Резултати прве фазе кроз међуфазу усмеравају и креирају другу фазу, пружајући тако основни значај примене овог модела за потребе развоја или провере инструмента, развој теорије, или пак селекције релевантних варијабли.*

4.3. Предности примене експлораторно секвенцијалног модела

У претходном поглављу представљене су бројне предности које за истраживања има примена различитих модела мешовитих метода. У најширем смислу, генерална предност комбинованих истраживања јесте у употпуњавању резултата добијених путем примене једне методе додатном употребом других метода. Комбиновање подразумева употребу квалитативних и квантитататативних метода, а коришћење више метода у истраживању подстиче унапређење и верификацију добијених налаза, као и научно и друштвено утемељење спроведеног истраживања. Ова чињеница важи за све моделе мешовитих истраживања, па тако и за експлораторно секвенцијални модел. У наставку ћемо представити све главне карактеристике, као и предности и разлоге примене овог модела мешовитих метода.

Пре свега, полазну тачку чини оно што је већ напоменуто: експлораторно секвенцијални модел је двофазни модел који се спроводи парцијално, односно фаза за фазом. Код овог модела, креће се од квалитативне фазе, које има примарну улогу, и у којој се прикупљају и анализирају квалитативни подаци, а након тога се спроводи секундарна квантитативна фаза у којој се прикупљају и анализирају квантитативни

[388] Прва фаза је квалитативна, друга фаза на овом месту је међуфаза у којој се ближе одређује употреба прикупљених података, док је трећа фаза квантитативна, односно фаза која је у претходним графичким приказима представљена као друга компонента истраживања.
[389] John W. Creswell and Vicki L. Plano Clark, *Designing and Conducting Mixed Methods Research*, op. cit., pp. 122–123.

подаци.[390] Како Џесика Декјур-Ганби (*Jessica DeCuir-Gunby*) и Пол Шуц (*Paul Schutz*) наводе „овај дизајн је релативно лак за примену и описивање, јер се састоји из две фазе".[391] То и јесте једна од његових предности у примени, посебно за истраживаче који имају више искуства у маневрисању и спровођењу истраживања са више метода. Сличног су става и Тедли и Ташакори, који истичу да је предност овог модела наспрам нпр. конвергентог модела мешовитих метода, баш у томе што код њега фазе иду *у следу*.[392] Из угла истраживача ово је свакако лакше јер је мање захтевно и то највише у погледу послова координације истраживања. То је посебно приметно у ситуацијама када истраживач не спроводи самостално истраживање, или онда када за потребе прикупљања података (нпр. анкетирање) мора да ангажује особе за рад на терену. Ова предност у спровођењу експлораторно секвенцијалног дизајна за собом повлачи и један недостатак, који се огледа у временском интервалу истраживања, због његове двофазности.[393] Сва побројана схватања аутора су утемељена, с тим да могу постојати и одређена одступања, која највише зависе од вештина истраживача, упознатости са темом истраживања, захтевности одабраних метода, узорка и комплексности истраживања. Самим тим, истраживања применом експлораторно секвенцијалног модела могу умногоме зависити од капацитета истраживача да примени одговарајући методолошки оквир у истраживању одређене појаве или феномена.

У литератури се може срести и становиште одређених аутора о експлораторно секвенцијалном моделу као *трофазном дизајну*. Под овим се заправо мисли на исте две фазе (квалитативну и квантитативну), али се у таквим одређењима експлораторно секвенцијалног дизајна придодаје и *међуфаза* као равноправна фаза. Џон Кресвел и Дејвид Кресвел (*David Creswell*) ближе објашњавају ову ситацију наводећи да „трофазни експлоративно секвенцијални дизајн мешовитих метода подразумева да истраживач најпре започиње са прикупљањем и анализом квалитативних података, затим развија неку функционалност која се тестира (нпр. нови анкетни инструмент, експерименталне процедуре, веб-сајт или нове варијабле), а потом у трећој, квантитативној фази, тестира ту функционалност".[394] Слично њима, одређење даје и Лабан Ајиро (*Laban Ayiro*), према коме „експлоративни дизајн почиње са квалитативном, експлоративном фазом; затим прелази у другу, квантитативну фазу, као што је развој инструмента или креирање материјала за интервенцију; и на крају обухвата трећу, квантитативну фазу, у којој се инструмент или материјали тестирају на великом узорку популације".[395] Овако дата објашњења експлораторно секвенцијалног дизајна нису ништа друго, до додатни видови прецизирања његове фазне природе и корака у спровођењу. Међуфаза дата у објашњењима, заузима у таквој констелацији позицију – фаза II, те се може одредити и као *прелазна* фаза.

---

[390] Patricia Larkin, "Breaking from binaries – using a sequential mixed methods design", *Nurse Researcher,* 4, 2014, p. 10.
[391] Jessica T. DeCuir-Gunby and Paul A. Schutz, *Developing a Mixed Methods Proposal: A Practical Guide for Beginning Researchers*, op. cit., p. 98.
[392] Charles Teddlie and Abbas Tashakkori, *Foundations of Mixed Methods Research: Integrating Quantitative and Qualitative Approaches in the Social and Behavioral Sciences*, op. cit., pp. 153–154.
[393] О изазовима спровођења истраживања базираног на експлораторно секвенцијалном моделу, видети више на: John W. Creswell and Vicki L. Plano Clark, *Designing and Conducting Mixed Methods Research*, op. cit.
[394] John W. Creswell and David J. Creswell, *Research Design Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches*, op. cit., p. 306.
[395] Laban P. Ayiro, *The Nature and Design of Mixed Methods Research*, Daystar University, Nairobi, 2021, p. 115.

Примена сваког од модела мешовитих метода има своје примарне разлоге када је препоручљиво користити их како би се остварили различити циљеви истраживања. У случају експлораторно секвенцијалног дизајна истичу се два момента односно два модела примене овог дизајна. Основна сврха примене експлораторно секвенцијалног дизајна јесте у формирању или потенцијалној провери инструмената који ће се примењивати у квантитативној фази истраживања за прикупљање одговора од испитаника. Ово се чини у ситуацијама, односно разлог примене овог дизајна је зато што не постоје конкретно развијени инструменти за истраживање у некој области због појединих специфичности.[396] Инструмент се развија на основу квалитативне фазе истраживања, а поједини налази (цитати, фразе) могу се инкоорпорирати у сам инструмент. У појединим случајевима се могу развити и посебни дигитални алати (онлајн апликације или веб-сајтови/платформе) путем којих ће се прикупљати одговори од испитаника у квантитативној фази.[397]

Друга сврха употребе овог дизајна базира се на сличном моменту као претходно, односно у ситуацијама када постоје одређени недостаци у теоријско-методолошком оквиру. Тако се експлораторно секвенцијални дизајн примењује у случајевима потребе за развијањем теорија или изналажења и одабира адекватних варијабли. Квалитативна фаза истраживања помаже у развоју класификација или теоријског оквира, које се затим у квантитативној фази истраживања, анкетирањем испитаника додатно проверавају. Експлораторно секвенцијални дизајн служи у оним ситуацијама када област у којој се истраживање спороводи нема довољно утемељену теоријску основу као смерницу. Квалитативна фаза истраживања служи да идентификује или развије потпуно нове варијабле, које су истраживачу неопходне за даљи ток истраживања. Када су варијабле у питању, услед претходно наведене флексибилности овог дизајна, истраживач такође може развијати и тестирати варијабле пре него што ће приступити истраживању са читавим сетом дефинисаних варијабли.[398]

У наредном поглављу, кроз графичко и дескриптивно појашњење, ближе ће бити представљено како изгледа практична примена овог дизајна у два конкретна случаја. Из свега наведеног, а у погледу сврхе примене овог дизајна, може се сумирати да „сврха експлоративног дизајна је да се најпре истраже варијабле, теорије или хипотезе које нису познате, да се развије инструмент или типологија која не постоји, као и да се процени да ли се квалитативне теме могу генерализовати на ширу популацију или не".[399]

Посматрано из праксе, за експлораторно секвенцијални дизајн може се закључити да је „једноставан је за осмишљавање, примену и извештавање".[400] Кресвел

---

[396] John W. Creswell and Vicki L. Plano Clark, *Designing and Conducting Mixed Methods Research*, op. cit., p. 78.

[397] John W. Creswell and David J. Creswell, *Research Design Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches,* op. cit., p. 306.

[398] Детаљније о ситуацијама у којима се предлаже спровођење истраживања заснованог на експлораторно секвенцијалном моделу, видети више на: John Creswell, *Educational Research: Planning, Conducting, and Evaluating Quantitative and Qualitative Research,* op. cit.; John W. Creswell and Vicki L. Plano Clark, *Designing and Conducting Mixed Methods Research*, op. cit.; Charles Teddlie and Abbas Tashakkori, *Foundations of Mixed Methods Research: Integrating Quantitative and Qualitative Approaches in the Social and Behavioral Sciences,* op. cit.; David Morgan, "Practical Strategies for Combining Qualitative and Quantitative Methods: Applications to Health Research", op. cit.; John W. Creswell and David J. Creswell, *Research Design Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches*, op. cit.;

[399] Lok Raj Sharma, Sandesh Bidari, Dinesh Bidari, Sushil Neupane and Rambabu Sapkota, "Exploring the Mixed Methods Research Design: Types, Purposes, Strengths, Challenges, and Criticisms", *Global Academic Journal of Linguistics and Literature*, 5 (1), 2023, p. 8.

[400] Isto, p. 8.

такође истиче да због своје секвенцијалне природе и постепеног прикупљања података, дизајн је, како то истичу и Шарма и остали (*Lok Raj Sharma*), једноставан у погледу описивања, употребе и интерпретације резултата.[401] Међутим, та једноставност се не треба олако схватити, нити би требало умањити улогу модела. Употреба овог модела у истраживањима као једног од концепата комбинованог истраживања пружа истраживачима вишеструке могућности у домену научних и друштвених сазнања. Узгред, разлози који воде његовој употреби на различите начине подстичу даља истраживања и попуњавају празнине са којима се истраживачи сусрећу и то путем креирања и развијања иновативних инструмената, варијабли или теорија.

Из угла предности експлораторно секвенцијалног дизајна треба узети у обзир и питање интеграције различитих приступа, а самим тим и метода. Како Шарма и остали наводе, снагу овог дизајна чини могућност да се различите методе интегришу на начин да „квантитативна компонента може учинити квалитативни приступ прихватљивијим за публику склону квантитативним методама".[402] Истог става су и Декјур-Ганби и Шуц, који верују да експлораторно секвенцијални модел може бити „привлачан и за истраживаче оријентисане на квалитативне и за оне оријентисане на квантитативне методе".[403] Плано Кларк и Кресвел имају скоро идентично виђење, по којем квантитативна фаза има улог да на одређени начин ублажи методолошки догматизам својом применом.[404] Експлораторно секвенцијални модел је као и други модели у оквиру мешовитих метода, због својих општих карактеристика *флексибилан* у домену концепције истраживања и повезивању квалитативног и квантитативног приступа. На тај начин се овим још једном потврђује да комбинована истраживања теже превазилажењу методолошког догматизма. Чак и у случајевима какав је концепт експлораторно секвенцијалног дизајна у питању, у којем квалитативна компонента иде прва, а самим тим има и примарну улогу, без адекватне улоге квантитативне компоненте немогуће је постићи очекиване резултате у погледу успешности истраживања.

Одлика експлораторно секвенцијалног дизајна је и његова *емергентна природа*. То подразумева да је способност овог дизајна да се концепција његовог истраживања развија током самог процеса реализације, а самим тим „овај дизајн погодан је за емергентне (развијајуће) приступе".[405] Тако постављен „дизајн је заснован на подацима и настаје као резултат процеса (емергентан), јер квантитативна компонента проистиче из квалитативне".[406] Природна одлика емергентности била би најбоље видљива у поменутој међуфази експлораторно секвенцијалног дизајна. Посебан вид емергентности огледа се у примеру развоја инструмената за квантитативну фазу, али и за генерално креирање целокупног концепта те фазе истраживања. Оваква природа дизајна се у одређеној мери може узети и као *ризик*, више него што би се могла окарактерисати као недостатак. Разлог томе налази се у потенцијалним изазовима и непредвидивости, као и у томе што је статус истраживања перманенто отворен и креира се током самог

[401] John W. Creswell and Vicki L. Plano Clark, *Designing and Conducting Mixed Methods Research*, op. cit., 150–151.
[402] Lok Raj Sharma, Sandesh Bidari, Dinesh Bidari, Sushil Neupane and Rambabu Sapkota, "Exploring the Mixed Methods Research Design: Types, Purposes, Strengths, Challenges, and Criticisms", op. cit., p. 8.
[403] Jessica T. DeCuir-Gunby and Paul A. Schutz, *Developing a Mixed Methods Proposal: A Practical Guide for Beginning Researchers*, op. cit., p. 98.
[404] John W. Creswell and Vicki L. Plano Clark, *Designing and Conducting Mixed Methods Research*, op. cit., 150–151.
[405] Lok Raj Sharma, Sandesh Bidari, Dinesh Bidari, Sushil Neupane and Rambabu Sapkota, "Exploring the Mixed Methods Research Design: Types, Purposes, Strengths, Challenges, and Criticisms", op. cit., p. 8.
[406] Jessica T. DeCuir-Gunby and Paul A. Schutz, *Developing a Mixed Methods Proposal: A Practical Guide for Beginning Researchers*, op. cit., p. 98.

спровођења истраживања. За неке истраживаче ово би могао бити (можда чак и непремостив) изазов, док за друге ово представља још један вид флексибилности експлораторно секвенцијалног дизајна.

Интеграција квалитативних и квантитативних елемената двеју компоненти истраживања у експлораторно секвенцијалном дизајну не обухвата само интеграцију у међуфази приликом креирања квантитативне компоненте. Процес прати шири обухват могућности и потреба када је интеграција у овом дизајну у питању. Као пример за то узећемо рад који се бави темом болести дијабетеса код Афроамериканаца, путем којег се показују видови могућих интеграција. Аутори наглашавају да се интеграција остварила у домену креирања ставки у анкетном упитнику у међуфази, али и приликом интерпретације резултата тј. закључака њиховог истраживања. Цитати из квалитативне фазе помогли су у креирању конкретних делова анкете што је олакшало разумевање теме из угла испитаника.[407] Интеграција у овом дизајну је једноставнија и не обухвата стриктно упоредо интегрисање свих елемената кроз истраживање, као што је то случај у примеру потпуно интегрисаног модела мешовитих метода. Међутим, како истичу Џон и Дејвид Кресвел „изазов се састоји у томе како искористити податке из почетне квалитативне фазе за развој или избор квантитативног инструмента у другој фази. То представља тачку интеграције у експлоративно секвенцијалном дизајну".[408] Питање интеграције у комбинованим истраживањима може представљати, у већој или мањој мери изазов за истраживаче, па тако и приликом примене истраживања кроз експлораторно секвенцијални дизајн. О овом *недостатку* или пак *изазову* када је експлораторно секвенцијални дизајн у питању, више речи ће бити у наредном поглављу.

[407] Olayinka Shiyanbola, Deepika Rao, Daniel Bolt, Carolyn Brown, Mengqi Zhang and Earlise Ward, "Using an exploratory sequential mixed methods design to adapt an Illness Perception Questionnaire for African Americans with diabetes: the mixed data integration process", *Health Psychology and Behavioral Medicine*, 9 (1), 2021, p. 814.

[408] John W. Creswell and David J. Creswell, *Research Design Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches*, op. cit., p. 306.

5. ПРИМЕНА ЕКСПЛОРАТОРНО СЕКВЕНЦИЈАЛНОГ МОДЕЛА У ИСТРАЖИВАЊИМА

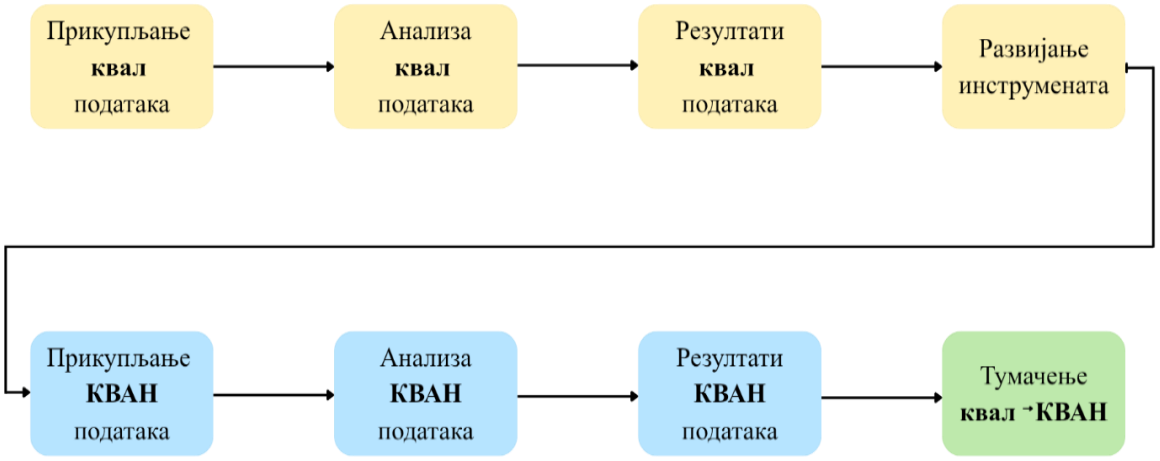
5.1. Примена експлораторно секвенцијалног модела у друштвеним наукама

Комбиновање квалитативних и квантитативних метода своју примену све више налази у истраживањима у друштвеним наукама. Разлитичити дизајни, као што је већ речено, отварају додатне могућности у вишеструкој валидацији истраживања, детаљнијим разумевањем одређених проблема и феномена кроз допуну резултата применом више метода. У конкретном случају експлораторно секвенцијалног дизајна, издвајају се три примарна доприноса његове употребе – развијање инструмената, развој таксономија/теорија и селекција релевантних варијабли. У свим случајевима почиње се са квалитативном, а потом следи квантитативна фаза, а разлика се састоји у акценту који се даје методама и начину конекције двеју фаза.

На Слици 5. дат је пример корака у примени експлораторно секвенцијалног модела када се он конкретно користи за потребе развијања инструмента. Кресвел и Плано Кларк наводе да истраживач на основу квалитативних налаза креира, а потом и тестира инструмент у одређеној области у којој не постоје ваљани или специфични квантитативни инструменти. Овај модел карактерише примарна улога квалитативне компоненте и она свакако заузима прво место у спровођењу истраживања и чини основу за развој квантитативног инструмента. Међутим, због развоја, а затим и потоње верификације и тестирања инструмента, у овом случају примене експлораторно секвенцијалног дизајна, истраживачи пружају одређени значај квантитативном аспекту истраживања по овом моделу.[409] Из истог разлога су у графикону на следећи начин наведене фазе – квал и КВАН. Важно је напоменути, да графичко истицање у којем је кроз КВАН, квантитативна фаза *наглашена*, не представља уједно поистовећивање са експланаторно секвенцијалним моделом. У том моделу квантитативна фаза се реализује као прва, а уједно јој то даје и примат над квалитативном фазом и концепција модела је потпуно другачија. Самим тим у наведеном примеру на Слици 5. дат је нешто другачији акценат квантитативној фази, док и да даље основа њеног развоја зависи од реализације и закључака квалитативне компоненете истраживања.

[409] John W. Creswell and Vicki L. Plano Clark, *Designing and Conducting Mixed Methods Research*, op. cit., p. 77.

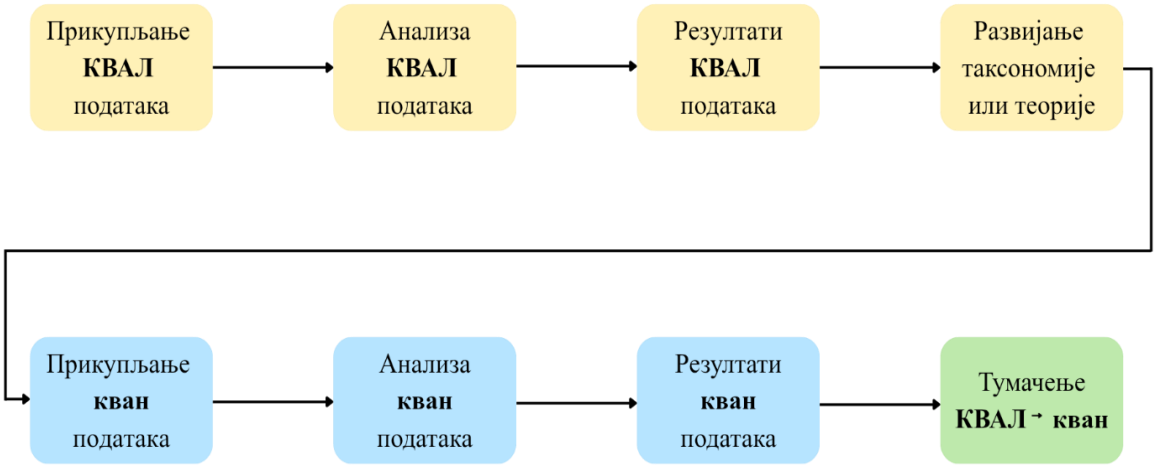
Слика 5. Етапе у примени експлораторно секвенцијалног модела у случају развијања инструмената

Извор: Прилагођено од John W. Creswell and Vicki L. Plano Clark, *Designing and Conducting Mixed Methods Research*, op. cit., p. 76.

На Слици 6. дат је приказ коришћења експлораторно секвенцијалног модела у случајевима када се трага за кључним варијаблама, затим за потребе развоја таксономије или формирање теорије. Квалитативна фаза служи да се створе основе и формира квантитативна фаза којом се потом квалитативни налази тестирају. Квалитативни налази служе да истраживач прикупи податке и формулише хипотетички оквир, а потом путем квантитативне фазе може вршити провере и допуне квалитативних налаза, или да врши испитивање учесталости одређених категорија и појава.[410]

Слика 6. Етапе у примени експлораторно секвенцијалног модела у случају развоја таксономија/теорија

Извор: Прилагођено од John W. Creswell and Vicki L. Plano Clark, *Designing and Conducting Mixed Methods Research*, op. cit., p. 76.

[410] Isto, pp. 77–78.

Зарад прецизнијег одређења етапа у процесу истраживања које је конципирано на експлораторно секвенцијалном моделу, важно је напоменути да овако наведене етапе на две претходне слике, имају донекле другачију представљеност у односу на пример који је дат на слици у Поглављу IV. На слици која прати графичко представљање које су пружили Тедли и Ташаркори, уврштена је и етапа концептуализације. Њено неистицање на претходне две слике исту не искључује.

На основу представљених случајева, који чине основни разлог примене експлораторно секвенцијалног модела, закључује се да корисност лежи у откривању, углавном недостајућих елемената истраживања. Он своју основу тражи у прагматизму који настоји да „уважи мудрост оба становишта, истовремено тражећи практично средишње решење за бројне истраживачке проблеме".[411] Из тих разлога, коришћење овог модела као и других модела мешовитих метода, присутно је од стране истраживача из бројних научних дисциплина, а посебно у области медицинских наука и са њима повезаним подобластима.[412]

У поглављу III, већ је било речи о расту примене модела мешовитих метода у истраживањима у различитим наукама и дисциплинама. Како то анализом види обједињено Гунасекаре (*Thamara Gunasekare*), почев од 60-их година прошлога века, примена мешовитих метода у истраживањима постаје све интересантнија за истраживаче и то између осталог и у областима попут социологије, психологије, евалуације, образовања, али и читавог спектра у вези са медицином и пружањем различитих видова медицинских услуга.[413] Статистички посматрано, од 2010. године примена различитих модела бележи све израженији раст у научним истраживањима, што указује на појаву позитивног тренда за мешовите методе.[414] Уједно то је и период IV и V фазе развоја мешовитих метода, односно период када долази до њиховог даљег позиционирања и све израженијег препознавања код истраживача.[415]

Тренутно не постоји детаљна научно-истраживачка студија која свеобухватно анализира присуство експлораторно секвенцијалног модела мешовитих метода у друштвеним наукама, а ни уже посматрано појединачно за сваку од области ових наука. То би подразумевало детаљан, временски широк опсег и веома захтеван истраживачки подухват анализе бројних научних база са доступним јединицама литературе у којима је коришћен експлораторно секвенцијални модел. Овакав амбијент отвара простор за ново истраживање које би додатно учврстило позицију како експлораторно секвенцијалног, тако и других модела мешовитих метода. Морган је у своме раду из 2025. године спровео анализу досадашњих истраживања у погледу примене експланаторног, експлораторног и конвергентног модела мешовитих метода у неколико области. Овом анализом Морган је обухватио преко 3.000 радова, који су већ анализирани од стране других аутора, односно кроз њихова истраживања. На основу ове анализе, уочено је да експлораторно секвенцијални модел има учесталу примену, а посебно су се издвојиле области менаџмента, стратешког менаџмента, туризма, одрживог туризма, менталоног здравља

[411] Thamara Gunasekare, "Mixed Research Method as the Third Research Paradigm: A Literature Review", op. cit., p. 361.
[412] John W. Creswell and David J. Creswell, *Research Design Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches*, op. cit., p. 306.
[413] Thamara Gunasekare, "Mixed Research Method as the Third Research Paradigm: A Literature Review", op. cit., p. 361.
[414] Mark A. Alise and Charles Teddlie, "A Continuation of the Paradigm Wars? Prevalence Rates of Methodological Approaches Across the Social/Behavioral Sciences", op. cit., pp. 120–121.
[415] Nataša Matović, *Kombinovanje kvantitativnog i kvalitativnog pristupa u pedagoškom istraživanju*, op. cit., str. 46–47.

и истраживања друштвених мрежа.[416] Треба узети у обзир да су овакве анализе различитог временског опсега, тако да не покривају подједнак период. Такође, у једном истраживању из 2010. године подаци показују, да је збирно посматрано, једино образовање као област имало већи степен примене истраживања заснованог на мешовитим моделима, док су традиционалне науке у виду социологије и психологије биле доста слабије котиране.[417] Протоком времена употреба модела мешовитих метода бележи раст, што доказује и Морганова анализа која је обухватила велики број радова. Овим се још једном истиче потреба за спровођењем детаљног истраживања са утврђивањем учесталости примене свих модела мешовитих метода у различитим научним гранама.

Више пута наведено, примена експлораторно секвенцијалног модела присутна је у медицинским истраживањима, али и у бројним областима медицинске неге и услуга. Употреба овог, али и других модела мешовитих метода помаже истраживачима, омогућавајући им да сагледају шири контекст различитих проблема у медицини, истраживању болести, али и задовољство услугама медицинске неге, што захвата једну широку целину и плодно тло за даља истраживања.[418] Истраживање које се заснива на овом моделу, пружа истраживачима и корисна сазнања о перцепцијама испитаника, посебно оних који су се суочавали или имају проблема са одређеним здравственим проблемима. Налази из комбинованих истраживања омогућавају унапређење здравствене заштите грађана и превенцију болести, што се и те како одражава на друштво у целини.[419]

У претходних неколико реченица смо говорили о примени мешовитих метода у оквиру медицинских наука. Стога је неопходно истаћи да су утемељивачи овог правца истраживачи из области медицине у којој је он нашао адекватну примену. Самим тим, овај еклатантан пример може пружити добру основу истраживачима из сфере друштвених наука за даља инкорпорирања различитих модела мешовитих метода у својим истраживањима.

Ауторке Матовић и Овесни су у области људских ресурса (*Human Resource Development*) истраживале учесталост модела мешовитих метода као основа на којима су се базирала истраживања у научним радовима. Као савремено мултидисциплинарно поље, људски ресурси су све више присутни у корпоративном свету, али истраживања се могу наћи и у друштвеним, пре свега организационим наукама. Истраживање је показало да су у селектованим радовима у анализи, истраживачи највише примењивали секвенцијалне моделе, с тим да у нешто већој мери се издвојио експланаторни у односу на експлораторни модел. Оно што ауторке такође запажају јесте питање да ли

[416] Детаљније о резултатима анализе коју је спровео Дејвид Л. Морган, видети више на: David L. Morgan, "Power, Benefits, and Visibility in Qualitatively Driven Mixed Methods Research", 2025, *OnlineFirst*, https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/15586898251396763.
[417] Mark A. Alise and Charles Teddlie, "A Continuation of the Paradigm Wars? Prevalence Rates of Methodological Approaches Across the Social/Behavioral Sciences", op. cit., p. 115.
[418] Michael D. Fetters, Leslie A. Curry and John W. Creswell, "Achieving Integration in Mixed Methods Designs – Principles and Practices", op. cit., pp. 2150–2151.
[419] Olayinka Shiyanbola, Deepika Rao, Daniel Bolt, Carolyn Brown, Mengqi Zhang and Earlise Ward, "Using an exploratory sequential mixed methods design to adapt an Illness Perception Questionnaire for African Americans with diabetes: the mixed data integration process", op. cit., pp. 814–816.

истраживачи врше интеграцију или само комбинују методе,[420] што ће бити детаљније анализирано у наставку овог поглавља.

За политикологију допринос примене експлораторно секвенцијалног модела свакако је једнако вредан, као и за друге друштвене науке. Свакодневна дешавања доводе до појаве нових феномена и процеса у различитим друштвеним сферама повезаним са оним што припада области интересовања политикологије, а што изнова захтева нова истраживања. Посебност политиколигије јесте у томе што су поједини процеси вишегодишњег трајања, те самим тим добијају на додатној захтевности и обухвату истраживања.[421] Баш таква динамика може утицати на истраживаче да комплексност одређених тема испитују применом експлораторно секвенцијалног модела. Његове одлике попут креирања недостајућих квантитативних инструмената, развоја теорија или одабира кључних варијабли пружају основе и предност су у стицању нових сазнања у политикологији.

Употреба експлораторно секвенцијалног модела у научним истраживањима у свету бележи постепен раст, као и када су остали модели мешовитих метода у питању. У Србији овај модел још увек није достигао значајан ниво, што показују доступне базе за претрагу научних радова. Утисак је да истраживачи у Србији недовољно примењују моделе мешовитих метода. Један од разлога за њихову учесталију употребу јесте и потреба за акумулирањем практичних знања. Ту се посебно издвајају истраживања јавног мњења и пројекти које реализују представници цивилног сектора. Неретко се срећу проблеми у примени мешовитих метода, којима се приступа *ad hoc* и без пређашњег етнометодолошког знања од стране истраживача/реализатора. У наредним сентенцама рада биће представљени и поједини примери који указују на такву врсту пропуста, односно неискоришћени потенцијал интеграције података добијених применом различитих метода.

Изучавајући методологију као науку, методолози, како некада на просторима бивше Југославији, тако и данас у Србији, остају заробљени у *старим* расправама. Оне нису само на нивоу методолошког догматизма квантитативног *versus* квалитативног приступа, већ иду и даље у расправе које су превазиђене у савремене светским оквирима. Остајући на тим позицијама, они на индиректан начин спутавају годинама рапидније окретање методологије ка практичности и већој примени, између осталог употребом различитих модела мешовитих метода. Истраживачима у Србији потребан је већи степен практичног знања за примену квалитативних и квантитативних метода, али и модела мешовитих метода у њиховим научним истраживањима.[422]

[420] Nataša Matović i Kristinka Ovesni, "Interaction of quantitative and qualitative methodology in mixed methods research: integration and/or combination", *International Journal of Social Research Methodology*, 26 (1), 2021, pp. 10–11.
[421] Saša Mijalković and Vera Arežina, "Qualitative, Quantitative and Mixed Methods in Researching Security and Political Phenomena", *Bezbednost*, 66 (3), 2024, p. 35.
[422] Ненад Спасојевић, „Примена квалитативних и квантитативних истраживачких метода у испитивању јавног мњења о проблему аерозагађења у Републици Србији", оп. цит., стр. 218–219.

5.2. Примена експлораторно секвенцијалног модела у истраживањима квалитета ваздуха

Досадашња анализа показује да се експлораторно секвенцијални модел користи у истраживањима у бројним научним областима. Употреба модела мешовитих метода бележи у претходним годинама раст интересовања превасходно код иностраних истраживача. У овом делу дисертације фокус је на конкретној примени експлораторно секвенцијалног модела где је предемет истраживања био усмерен на конкретни еколошки проблем као што је квалитет ваздуха, односно питање загађења ваздуха и његовог утицаја на грађане и друштво у целини.

Полазна анализа литературе у Србији у домену квалитета ваздуха усмерила је рад на две корисне јединице литературе. Наведене јединице грађе представљају стручне анализе аутора који су експерти у области енергетике. У издвојеној литератури аутори користе квантитативне и квалитататативне методе, попут анкетног истраживања и фокус група у циљу прикупљања података. Иако у истраживањима користе различите квалитативне и квантитативне методе, ови аутори не врше њихово комбиновање у правом смислу применом неког одређеног модела мешовитих метода. Књига професора Ковачевића издата је почеком 21. века, што је за тај период, пратећи већ истакнуте фазе развоја мешовитих метода, било још увек донекле *рано* да се очекује већи степен примене различитих модела и могућности интегрисања закључака и верификације резултата из више извора. [423] С друге стране, студија професорке Петовар, иако објављена 2018. године, показује да истраживачи у Србији и када су стручне студије у питању, нису препознали могућности коришћења појединих мешовитих модела кроз дужи временски период, што је донекле и данас пракса.[424] За тему дисертације ове јединице су примери који указују на корисност коју од обима прикупљених података има коришћење већег броја метода, али исто тако и да би потпунија употреба кроз њихово комбиновање уз интеграције података и закључивања, пружила далеко шире увиде.

Посебан фонд литературе у Србији чини стручна грађа, односно јединице литературе које најчешће настају кроз рад представника цивилног сектора. Деловање организација цивилног друштва у областима животне средине, климатских промена, енергетике и слично, остварује се и кроз креирање докумената који у себи садрже резултате истраживања. Тренд који је приметан у тим публикацијама указује да се углавном фокус ставља на анализи постојећег стања најчешће кроз упоређивање са имплементацијом постојеће регулативе. Додатно, фокус је на коришћењу метода попут анкетног истраживања, фокус група или интервјуа. То не умањује значај и квалитет самих публикација, али се истраживања не морају нужно базирати на овим моделима. Међутим, у појединим публикацијама приметно је коришћење већег броја различитих метода, али без потпуне примене етапа које карактеришу моделе, чиме се између осталог прескачу и кључни кораци интеграције, а уједно се губи на квалитету када је вишеструко потврђивање сазнања у питању. Тако стање отвара простор у будућности за далеко већом *практичном* употребом мешовитих модела, а између осталог и експлораторно секвенцијалног модела у циљу стицања нових друштвених и научних сазнања. Поједине

[423] Видети више: Aleksandar Kovačević, *Zaglavljeni u prošlost: energija, životna sredina i siromaštvo u Srbiji i Crnoj Gori*, op. cit.

[424] Видети више: Petovar, Ksenija, „Stavovi građana o uslovima života u naselju Kličevac“, CEKOR, Subotica, 2018, Доступно на: https://www.cekor.org/documents/pages/674_1.pdf, Приступљено: 03.01.2023.

публикације биће коришћене у наставку рада, конкретно у поглављима VI и VII, где ће бити више речи о теми загађења ваздуха и партиципацији грађана.

Полазећи од предмета у дисертацији, преглед литературе обухватиће примену експлораторно секвенцијалног модела у истраживањима проблема загађења ваздуха, односно квалитета ваздуха и са њима повезаним подтемама попут извора загађења, утицаја на здравље, животну средину и слично. На тај начин, пружа се увид у то колико је на глобалом нивоу, али и у Србији присутна примена овог модела мешовитих метода у истраживањима конкретног еколошког проблема. Поред тога, преглед научне грађе даће нам одговор да ли је налик теми ове дисертације, до сада вршена примена експлораторно секвенцијалног модела у истраживању неког вида партиципације грађана у домену проблема загађења ваздуха.

Преглед литературе на основу претраге неколико научних база, урађен је систематски према Призма (*PRISMA*) смерницима,[425] уз графичко представљање остварених резултата и селекције претраге. Анализом су узете у обзир искључиво јединице научне литературе у којима је примењен експлораторно секвенцијални модел мешовитих метода. Узорак литературе који је претражен обухватио је неколико критеријума и то: а) врста литературе: рецензирани прегледни и оригинални научни радови, поглавља у зборницима и књигама, монографије, докторске дисертације, а који одговарају претходно наведеном тематском фокусу претраге; б) претрага је обухватила искључиво радове на српском и енглеском језику; в) временски обухват претраге почиње са 1989. годином, а завршава закључно са 2025. годином; г) рукописи су доступни у целости. Почетна година узета је на основу података да су тада објављени међу првим радови који се мешовитим методама баве као засебним истраживачким дизајном и налик ономе што данас истраживачи користе када су модели у питању.[426]

Проналазак релевантних јединица грађе подразумевао је претрагу различитих интернет база, те се фокус усмерава у неколико праваца. Први правац чинила је претрага платформе Кобис (*COBISS+*) која представља библиотекарску базу грађе у Републици Србији. Затим, следећи корак је обухватио претрагу базе Српског цитатног индекса (*SCIndeks*), која пружа увид у претраге научних радова објављених у научним часописима у Републици Србији, чиме се додатно употпуњује претрага претходне националне базе. Други правац претраге усмерен је на јединице доступне на бази Кобсон (*KoBSON*), која за разлику од претходних база има шири, међународни обухват претраге. На самом крају, претражена је база Академик (*Google Scholar*) која је значајно проширила и омогућила додатну проверу извора, а који нису пронађени у претходним базама.

Претрага је урађена путем напредних функција претраге база, на основу кључних речи, односно синтагми, у зависности од начина на који су дефинисани алгоритми наведених база, како би претрага била што прецизнија. Коришћене кључне речи/синтагме на српском језику биле су: експлораторно секвенцијални дизајн; експлораторно секвенцијални модел; загађење ваздуха; и квалитет ваздуха. За напредне претраге на енглеском језику коришћене су речи: *exploratory sequential design*; *exploratory sequential model*; *air pollution*; и *air quality*. Приликом постављања упита у претрагама база коришћене су логичке вредности (*boolen*) конкретно – *AND* и *OR*, као и

[425] David Moher, Larissa Shamseer, Mike Clarke, Davina Ghersi, Alessandro Liberati, Mark Petticrew, Paul Shekelle and Lesley A. Stewart, "Preferred reporting items for systematic review and meta-analysis protocols (PRISMA-P) 2015 statement", *Systematic reviews*, 4 (1), 2015, pp. 2–4.
[426] Jennifer C. Greene, Caracelli J. Valerie and Wendy F. Graham, "Toward a Conceptual Framework for Mixed-Method Evaluation Designs", op. cit., pp. 258–260.

ознаке попут заграда ("") и знака навода "", у циљу прецизнијег одређивања смера претрага.

Пример упита претраге за базу *COBISS+*

Упит: ((("експлораторно секвенцијални дизајн")/KW) OR (("експлораторно секвенцијални модел")/KW) AND ("загађење ваздуха")/KW) OR (("квалитет ваздуха")/KW)

Пример упита претраге за базу *SCIndeks*

Упит: (ARTAK: "exploratory sequential design" OR "exploratory sequential model" AND "air pollution" OR "air quality") AND (FLTFTX: true) AND (FLTARTKW: exploratory sequential design)

Пример упита претраге за базу *KoBSON*

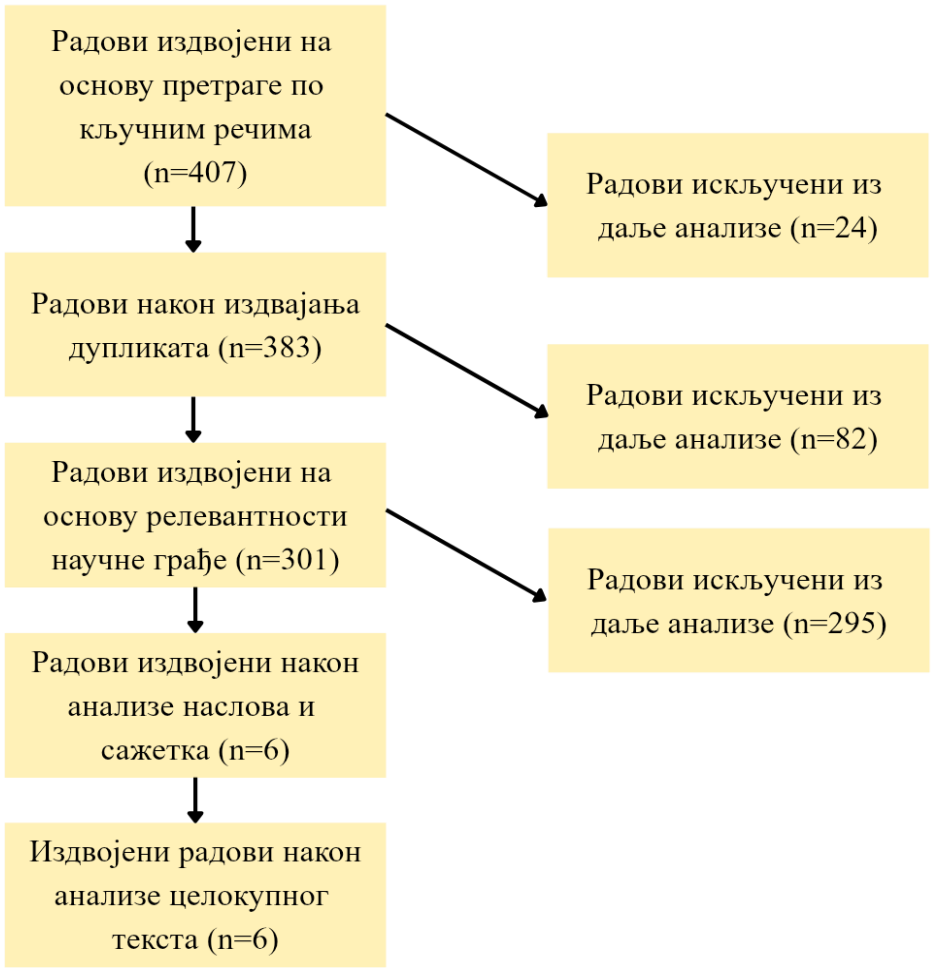
Упит: (("exploratory sequential design") OR ("exploratory sequential model")) AND (("air pollution") OR ("air quality"))

Пример упита претраге за базу *Google Scholar*

Упит: ("exploratory sequential design") OR ("exploratory sequential model") AND ("air pollution") OR ("air quality")

Применом претходно наведених упита у напредним претрагама четири интернет базе укупно је у првом кругу према кључним речима издвојено 407 јединица литературе. Из даље анализе искључене су 24 јединице литературе које су представљале дупликате забележене током претраге. Потом је из даље анализе искључено још 82 јединице литературе, које нису испуниле наведене критеријуме научне релевантности (прим. мастер радови, дипломски радови, стручне/експертске анализе и др.). Ове јединице су и поред примене напредних филтера селекције ушле у ужи круг претраге база, те су накнадно морале бити уклоњене. Након анализе наслова, апстраката/сажетака и кључних речи, анализа је сведена на укупно 6 јединица које су ушле у финалну анализу. У финалну анализу прегледа литературе из угла структуре јединица издвојено је: четири научна рада, једна докторска дисертација и једно саопштење са научне конференције/скупа.

Слика 7. PRISMA дијаграм прегледа литературе

Извор: Обрада аутора

Анализа података добијених из прегледа литературе

Након завршене селекције радова приступљено је детаљној анализи саме садржине текстова јединица литературе. У Табели 1. приказана је класификација студија на основу њихових главних карактеристика. Као што се може запазити анализа обухвата податке о ауторима и години објављивања истраживања. Затим следе подаци о држави у којој је истраживање спроведено применом експлораторно секвенцијалног модела. Посебан сегмент анализе представљају врсте квалитативних односно квантитативних метода који су коришћени током прве тј. друге фазе истраживања у издвојеним јединицама литературе. На крају преглед литературе пружа увид у податке о темама које су истраживане, чиме се испитују конкретне области у којима се примењује овај модел, у контексту истраживања последица или решавања проблема загађења ваздуха.

Табела 1. Класификација студија прегледа литературе на основу главних карактеристика

Истраживања	**Држава**	**КВАЛ методе**				**КВАН методе**		**Област примене**		
		Интервјуи	ФГ*	Сис. преглед литературе	Секундарни извори	Анкетно истраживање	Анализа регулативе	Здравље	Саобраћај	Регулатива
Hui, McKinstry, Fulton, Buchner and Pinnock[427]	УК	+				+		+		
Okoye[428]	Нигерија	+	+			+		+		
Mukhametrakhimova, Dulambayeva and Utepov[429]	Казахстан				+		+		+	+
Kuppuswamy, Venugopal and Paramasivam[430**]	Индија							+		

* Фокус група.

[427] Видети више на: Chi Yan Hui, Brian McKinstry, Olivia Fulton, Mark Buchner and Hilary Pinnock, "Patients' and Clinicians' Visions of a Future Internet-of-Things System to Support Asthma Self-Management: Mixed Methods Study", *Journal of Medical Internet Research*, 23 (4), 2021, pp. 22432.

[428] Видети више на: Ogochukwu Chinedum Alice Okoye, "Ambient Air Pollution near Petrochemical Industries and Chronic Kidney Disease Risk: Integrating Citizen Science within an Exploratory Mixed Methods Study", Doctoral dissertation, Edinburgh Napier University, Edinburgh, 2023.

[429] Видети више на: Lyalia Mukhametrakhimova, Raushan Dulambayeva and Arman Utepov, "Implementation of the 'Polluter Pays' Principle in Kazakhstan's State Environmental Regulation", *Public Administration and Civil Service*, 91 (4), 2024, pp. 118–127.

[430] Видети више на: Rajarajeswari Kuppuswamy, Vidhya Venugopal and Rajkumar Paramasivam, "Effect of macro nutrients and household environmental factors on birth weight in selected districts of a southern state in India: A mixed method study", In: Royal College of Nursing (RCN) (ed.), *RCN International Nursing Research Conference, Nursing Research: Transforming Global Health in a Changing World*, Exeter University, 2025, pp. 247–248.

** Ова јединица представља категорију саопштење са научне конференције/скупа и као такво концептом анализе није предвиђено да буде укључена у даље разматрање прегледа литературе, с обзиром да није доступан комплетан текст јединице. Разлог навођења ове јединице у финалном прегледу јесте то што је рад презентован на конфенрецији у септембру 2025. године, те се може очекивати објављивање комплетног рада са резултатима истраживањау у 2026. години. Ова

Langit, Samantela, Devanadera, and Boongaling Agaton[431]	Филипини	+				+			+	+
Doshi and Aletta[432]	глобално	+		+		+		+		

Извор: Обрада аутора

јединица од свих осталих које су изузете због *некомплетности*, тј. недостатка целокупног текста (а реч је био о саопштењима са конференција/скупова), једина је испуњавала минимум којим се истицала јасноћа у методолошком оквиру истраживања.

[431] Видети више на: Ericka Renee A. Langit, Sandra S. Samantela, Ma. Catriona E. Devanadera and Casper Boongaling Agaton, "Acceptability of The Proposed Congestion Charging System in The Central Business District of Baguio City, Philippines", *CSID Journal of Infrastructure Development*, (8) 1, 2025, pp. 4–19.

[432] Видети више на: Pearl Doshi and Francesco Aletta, "Developing Design Recommendations for Meditation Centres Through a Mixed-Method Study", *Buildings,* 15, 2025, pp. 4182.

Кључни налази прегледа литературе указују да примена експлораторно секвенцијалног модела у истраживањима теме квалитета ваздуха и са њом повезаним темама није значајније присутна у научној библиографији. Прегледом литературе није евидентирана нити једна јединица литературе која се односила на истраживање у наведеним темама, а које је спроведено у Србији. Географски посматрано, издвојене су студије које су спроведене у земљама Африке и Азије, али и државама попут Уједињеног Краљевства и Сједињених Америчких Држава. Интересантно је приметити да су издвојене студије објављене током последњих неколико година, што додатно указује да примена експлораторно секвенцијалног дизајна у истраживању квалитета ваздуха и те како има простора за већу примену у будућности.

Додатно, анализа показује да када су методе у питању, у квалитативној фази доминира примена различитих врста интервјуа (полуструктурисани, дубински, експертски интервју). Присутна је и примена метода попут фокус група, али и примена анализа секундарних извора у виду база података или пак студија случаја и других извора који чине основу квалитативне фазе у овим истраживањима. Наспрам прве, у другој квантитативној фази истраживања у наведеним радовима доминира анкетирање. Путем анкета прикупљени су подаци од различитих категорија становништва у зависности од теме истраживања. У погледу начина анкетирања присутни су теренски, телефонски и онлајн видови анкетирања, с тим да је последњи најзаступљенији и то кроз различите интернет форме. Код области примене издваја се неколико тема, али превасходно утицај на здравље. Ова тема обрађена је кроз утицај на здравље трудница, спој савремених технологија и здравственог информисања, конкретног респираторног проблема у виду астме као и улоге медитације. Тиме се још једном потврђује да се модели мешовитих метода најчешће примењују у истраживањима различитих облика негативних утицаја на здравље. Од тема издваја се и примена регулативе и политика које имају за циљ смањивање даљег опадања квалитета ваздуха и утицај загађења, као и однос грађана према тим мерама. Међутим, и поред наведеног, примена експлораторно секвенцијалног дизајна у испитивању партиципације грађана у решавању овог еколошког проблема изостаје како на светском тако и на нивоу научног фонда у Србији.

5.3. Недостаци интеграције у експлораторно секвенцијалном моделу

Пре анализе недостатака интеграције елемената у експлораторно секвенцијалном моделу, приказаћемо и неке од *замерки* које се генерално приписују моделима мешовитих метода, као и конкретно експлораторно секвенцијалном моделу. У претходном поглављу, истакали смо неке од предности експлораторно секвенцијалног модела, како као засебног модела, тако и у компарацији са другим моделима. Исто важи и када су недостаци у питању. Као један од секвенцијалних модела, експлораторни модел карактерише дужи временски процес реализације истраживања због његове секвенцијалне природе. И док је за поједине ауторе то предност, јер омогућава *растерећење* и лакше спровођење истраживања у односу на нпр. конвергентни модел, то истовремено представља иману услед дужине самог процеса.[433]

[433] О недостацима експлораторно секвенцијалног модела видети више на: Charles Teddlie and Abbas Tashakkori, *Foundations of Mixed Methods Research: Integrating Quantitative and Qualitative Approaches in the Social and Behavioral Sciences*, op. cit.

Поред потребе за дужим временским интервалом, који одликује не само овај модел него и друге моделе мешовитих метода, уз ограду да секвенцијални модели захтевају дужи временски распон, експлораторни модел има и приговор у погледу *емергентности*. Наиме, немогућност да се креира, као ни да се започне квантитативна фаза истраживања пре него што се заврши квалитативна, представља само по себи засебан изазов за истраживаче. Квантитативна фаза остаје у одређеној мери непознаница за истраживача, те посматрано из угла искуства истраживача, може представљати терет, посебно када се зна да се приликом формирања инструмената они морају тестирати у квантитативној фази.[434] У претходном делу, емергентност је истакнута као предност, јер пружа истраживачима флексибилност и могућност усклађивања квантитативне фазе на основу налаза из прве фазе. У том смислу, а у зависности од искуства и праксе истраживача, емергентност се може двоструко посматрати.

Трећи проблем се надовезује на претходни и односи се на међуфазу када овај модел најчешће треба да послужи за креирање и тестирање инструмента. Креирање инструмента у међуфази, а унутар експлораторно секвенцијалног дизајна представља једна од најкарактеристичнијих разлога употребе овог модела. Тај проблем се разлаже на више подпроблема и најчешће зависи од спретности и запажања самог истраживача приликом креирања инструмента. Током фазе креирања инструмента истраживач се мора водити пажљивим одабиром на основу анализе података и добијених закључака из квалитативне фазе. Одабир се тиче адекватних тема и подтема, сазнања елемената који ће чинити инструмент, као и то на који начин ће се вршити примена ових елемената кроз инструмент.[435] Самим тим, њихова компетентност представља *универзални изазов* за истраживаче који примењују моделе мешовитих метода. Уколико истраживач не поседује адекватна знања у примени и квалитативних и квантитативних метода, може доћи у ситуацију да се сусретне са упитношћу квалитета спроведеног истраживања.[436] С овим проблемом везује се и постављање основа истраживања, тј. како истраживачи креирају концепт и методологију истраживања. Истраживачи морају знати у којим ситуацијама ће користити овај модел и да његова примена није само спровођење истраживања у којем се комбинују квалитативна и квантитативна метода и на основу резултата изводи закључак истраживања.

Џон и Дејвид Кресвел такође истичу да приликом креирања инструмената улога, односно искуство истраживача *играју* главну улогу. Сходно томе, они указују на ризик од тога да приликом креирања упитника истраживач не прати све кораке, што се последично одражава на квалитет резултата. Наиме, ови аутори указују да креирање инструмената није једноставан и линеаран, већ сложен процес који захтева фокусираност на креирање методологије током спровођења истраживања. Зарад што сврсисходније креираног инструмента, истраживач мора водити рачуна о томе да се не задржи само на општим местима и подтемама из квалитативне фазе, већ да из дубљих анализа прве фазе оформи тематске целине неопходне за креирање инструмента. Истраживачи који користе експлораторно секвенцијални дизајн, испред себе имају

[434] Jessica T. DeCuir-Gunby and Paul A. Schutz, *Developing a Mixed Methods Proposal: A Practical Guide for Beginning Researchers*, op. cit., p. 98.
[435] Nataša Matović, *Kombinovanje kvantitativnog i kvalitativnog pristupa u pedagoškom istraživanju*, op. cit., str. 92.
[436] Alicia O'Cathain, Jon Nicholl and Elizabeth Murphy, "Structural issues affecting mixed methods studies in health research: a qualitative study", *BMC Medical Research Methodology*, 9 (82), 2009, pp. 2; 7.

одговоран задатак да обухватајући кључне елементе формирају инструменте који ће бити примарно средство у квантитативној фази.[437]

Као што је већ напоменуто, мешовита истраживања захтевају време, а због своје секвенцијалности, експлораторни модел траје дуго, те се то посебно односи на међуфазу и процес креирања и тестирања инструмента. Томе додатно доприноси и концепција модела, где се квантитативна фаза не може развијати пре него се заврши и обради квалитативна фаза.[438] Истраживачи који користе експлораторно секвенцијални дизајн морају се припремити и на изазов различитих категорија испитаника. Учесници истраживања у квалитативној и квантитативној фази не би смели да се понављају. То може довести до понављања одговора, без обзира на величину узорка у квантитативној фази, те самим тим и утицати на валидност провере резултата квалитативне фазе.[439] Истраживачи пре самог одабира појединих модела мешовитих метода, морају бити свесни обухвата броја испитаника, као и категорија и времена неопходног за прикупљање и обраду свих података.

Додатни методолошки и оперативни изазов за истраживаче представља и то како креирати узорак, као и критеријуме за одабир популације учесника друге фазе. Ту поновно треба нагласити да се испитаници у две фазе истраживања не смеју понављати.[440] Истраживачи приликом примене експлораторно секвенцијалног дизајна, али генерално и осталих модела, морају се придржавати прагматизма и приликом креирања узорака. То значи да се морају превазићи разлике квантитативно *versus* квалитативно, те тако у квантитативној фази није неопходно да се формирају репрезентативни узорци на великом броју испитаника (изузев ако то истраживање не захтева), као и да заговорници квалитативног приступа морају превазићи јаз према коришћењу квантитативних инструмената у прикупљању и обради података.[441]

Спровођење истраживања применом овог модела може наићи на непредвиђене ситуације које се и у било којем другом истраживању могу догодити, а које се односе на проблеме приликом прикупљања података. Процес реализације било квалитативних или квантитативних метода варира у зависности од бројних контекстуалних фактора (профила или занимања саговорника, деликатности теме истраживања, ширине или специфичности узорка, временског оквира и сл.) и може стварати проблеме истраживачу. Конкретно, одзив учесника у анкетирању, чак и ако се изузме моменат ширине узорка, може имати драматичан исход на резултате истраживања. Временски оквир трајања истраживања, квалитет прикупљених података као и придржавање предвиђеног узорка само су неки од примера овог проблема.[442] Пример за овакву ситуацију је истраживање аутора Веса (*Theres Wess*), Штајнера (*Wolfgang Steiner*), Дира

[437] John W. Creswell and David J. Creswell, *Research Design Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches,* op. cit., pp. 306–307.
[438] Sezen Garip "Use of Exploratory Sequential Design as a Mixed Method Design in the Field of Communication: Possible Problems and Suggestions", *Akademik Açı*, 5 (1), 2025, p. 19.
[439] John W. Creswell and David J. Creswell, *Research Design Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches,* op. cit., p. 307.
[440] Lok Raj Sharma, Sandesh Bidari, Dinesh Bidari, Sushil Neupane and Rambabu Sapkota, "Exploring the Mixed Methods Research Design: Types, Purposes, Strengths, Challenges, and Criticisms", op. cit., p. 7.
[441] Leslie A. Curry, Harlan M. Krumholz, Alicia O`Cathain, Vicki L. Plano Clark, Emily Cherlin and Elizabeth H. Bradley, "Mixed Methods in Biomedical and Health Services Research", op. cit., pp. 121–122.
[442] О специфичностима које могу бити изазови и недостаци приликом спровођења различитих квалитативних и квантитативних метода, више речи је било у поглављима I и II дисертације, у којима су представљене методе. У конкретном случају наводи се само примери проблема који могу бити препреке истраживачу приликом спровођења анкетирања, а самим тим и приликом спровођења квантитативне компоненте у склопу експлораторно секвенцијалног модела.

(*Mona Dür*) и Јансена (*Jessie Janssen*), који су истраживали здравствене услуге за старе особе. Квантитативна фаза обухватила је свега 16 попуњених анкетних упитника и поред континуираних подсећања потенцијалних испитаника. Иако се резултати могу сматрати корисним, неминовно није затворен простор за поновне покушаје истраживања применом другачијих метода узорковања (аутори предлажу ланчано узорковање), како би се ставови истражили на већем броју испитаника.[443]

Постоје и поједини етички изазови истраживања у експлораторно секвенцијалном дизајну, који се могу догодити и приликом других истраживања уколико се истраживачи не придржавају одређених етичких стандарда, постојећих правила и моралних начела. Ту се као кључни изазов за истраживаче налазе питања пристрасности приликом спровођења интервјуа, што се и те како може одразити на даље истраживање. Више пута је поменуто да се модели комбинованих истраживања често примењују у областима медицинских наука, што захтева разговоре са испитаницима који представљају осетљиве категорије становништва. На крају, приликом спровођења истраживања путем анкетирања, неопходно је обратити пажњу на начин прикупљања одговора посебно ако се користе онлајн видови попут имејл или онлајн платформи, што може изузети поједине дигитално *неедуковане* групе испитаника из самог узорка.[444]

Такође, експлораторно секвенцијалном моделу се може приговорити и када су у питању трошкови за његово спровођење, односно процеси ангажовања људства и прикупљања и анализе података. Међутим, овај недостатак се може посматрати двојако. С једне стране, трошкови не морају нужно бити драстични, на шта може утицати одабир метода, или пак узорак који може зависити од теме или територијалног нивоа (национални/локални), што га може учинити далеко мањим у погледу броја учесника. Поред тога, треба имати у виду да финансијски издаци у спровођењу не само експлораторно секвенцијалног модела, него и свих других модела мешовитих метода, могу бити потенцијално већи него приликом примене само једне методе. Финансијски издаци донекле се могу сматрати оличењем истраживања базираних на моделима у којима се комбинује већи број метода. Самим тим се овај, финансијски аспект у припреми истраживања унапред ставља пред истраживаче као потенцијални организациони изазов.

Наспрам свих претходних изазова и проблема који су наведени, а који се узгред не морају нужно и догодити приликом примене експлораторно секвенцијалног дизајна, остаје још један, пре свега изазов методолошке природе. Интеграција представља један од кључних проблема у примени експлораторно секвенцијалног дизајна, али и осталих модела приликом спровођења комбинованих истраживања. Питање интеграције различитих елемената попут истраживачких питања, узорковања, прикупљања, обраде и анализе података, извођења закључака, али и других елемената у квантитативним и квалитативним компонентама модела мешовитих метода, представља актуелну тему у истраживањима аутора чија је пажња, из угла методологије, усмерена на проучавање модела мешовитих метода. Ова питања све више заокупљују пажњу аутора у потрази за једноставнијим и сигурнијим начинима интеграције приликом спровођења истраживања базираних на различитим моделима. У претходним деловима, говорећи о фазама

[443] Theres Wess, Wolfgang Steiner, Mona Dür and Jessie Janssen, "Reablement – relevant factors for implementation: an exploratory sequential mixed-methods study design", *BMC Health Services Research*, 22 (1), 2022, pp. 9–10.

[444] Paulann Grech and Reuben Grech, "Stroke knowledge: Developing a framework for data integration in a sequential exploratory mixed method study", *Research Methods in Medicine & Health Sciences*, 2 (2), 2021, pp. 11–12.

мешовитих метода истакли смо да се питања интеграције налазе у жижи интересовања аутора који се баве комбинованим истраживањима.

Посматрајући генерално проблем интеграције у комбинованим истраживањима, што обухвата између осталог и експлораторно секвенцијални дизајн, враћамо се на запажања која је у два своја рада Ален Бријам указао пре скоро две деценије. Овај аутор наводи да недостаје права интеграција двеју група налаза и да аутори у пракси спроводе и представљају налазе паралелно, што је последица наклоњености одређеној методологији. Такође, проблем присутности методолошког догматизма утиче и на могућности објављивања научних сазнања, што додатно фрагментира резултате и спутава њихову интеграцију.[445] Бријам такође истиче да аутори неретко спроводе мешовита истраживања, али да их комбинују без прецизне и јасне методолошке основе, чиме се губи на значају и смислу комбинованог истраживања. Методолошке мањкавости у поставци самих истраживања као што су одабири модела по којима ће се истраживање спроводити, начини и разлози одабира комбинованог истраживања и тачке интеграције представљају само неке од полазних основа које, како наводи Бријам, аутори занемарују. У складу са изнетим аргументима, истраживачи морају бити концизнији у свом раду и показати већи степен познавања овог вида истраживања.[446]

У научном раду из 2021. године, ауторке Матовић и Овесни, вршиле су анализу 65 радова у тежњи да покажу који су недостаци у погледу интеграције квантитативне и квалитативне методологије. Овај рад представља потпору Бријамовим запажањима у делу комбинованих истраживања када се (не) врши интеграција. Ауторке указују да је употреба комбинованих истраживања све присутнија, али да интеграција двеју методологија и даље остаје слаба карика у целокупном процесу. Њихово истраживање анализираних радова показало је да се интеграција пре свега остварује у почетним фазама истраживања, него што је то случај у делу када се врши прикупљање и обрада података. То доводи у ситуацију да се у малом броју радова развијају специфичне процедуре и процеси дубљих интеграција прикупљених података. Изазов се налази и у терминолошком одређењу комбиновања и интеграције, које услед непрецизног разграничавања у истраживањима доводи до каснијих проблема. Зато је важно да се унапреди процес интеграције мимо почетних фаза комбинованих метода. Тачке интеграције на нивоу метода, кроз развијање нових типологија, инструмената и техника у истраживањима усмерило би даљи правац напретка мешовитог приступа.[447]

Да би се боље разумео значај интеграције, неопходно је истаћи прво њено одређење у контексту целокупног комбинованог истраживања. У сада већ чувеном раду из 2007. године, аутора Џонсона, Онвуегбузија и Тарнера, *Према дефиницији истраживања мешовитих метода* (*Toward a Definition of Mixed Methods Research*), издвојиле су се две дефиниције које су посебно погодне за тему овог дела дисертације, односно када је реч о интеграцији. Пет Бејзли (*Pat Bazeley*) даје широко виђење мешовитих метода, а између осталог у том дефинисању истиче и то да: „истраживање мешовитим методама подразумева употребу више од једног приступа или методе дизајна, прикупљања или анализе података унутар једног истраживачког програма, при чему до интеграције различитих приступа или метода долази током самог

[445] Alan Bryman, "Barriers to Integrating Quantitative and Qualitative Research", op. cit., pp. 10–19.
[446] Alan Bryman, "Integrating quantitative and qualitative research: how is it done?", op. cit., pp. 107–112.
[447] Nataša Matović i Kristinka Ovesni, "Interaction of quantitative and qualitative methodology in mixed methods research: integration and/or combination", op. cit., pp. 2–12.

истраживачког процеса, а не само на његовом крају".[448] Бејзли на овај начин искључује интеграцију као вид *финалног извођења закључка* и даје јој шири оквир где се и током етапа истраживања могу одвијати процеси интеграције, што ће у наставку посебно бити истражено. Аутор Хјуи Чен (*Huey Chen*) даје нешто другачије виђење и наводи да „истраживање мешовитим методама представља систематску интеграцију квантитативних и квалитативних метода у оквиру једне студије, са циљем да се добије потпуна слика и дубље разумевање неког феномена. Мешовите методе могу бити интегрисане на начин да квалитативне и квантитативне методе задрже своје изворне структуре и поступке (мешовите методе у чистом облику)".[449] Према Чену, важност интеграције се усмерава у правцу позиције приступа приликом спровођења истраживања. Из селекције дефиниција које су урадили Џонсон, Онвуегбузи и Тарнерова, ова двојица аутора су најконкретније говорили о сегменту интеграције различитих квалитативних и квантитативних метода приликом спровођења комбинованих истраживања. Они указују на неке од основних појединости мешовитих истраживања и јасно издвајају интеграцију као примарни елемент ових истраживања.

У раду Морана Елиса (*Jo Moran-Ellis*) и других говори се о важности коју питање интеграције има приликом комбиновања метода. Према овим ауторима „'интеграција' означава специфичан однос између две или више метода, при чему различите методе задржавају своју парадигматску природу, али су међусобно испреплетене у настојању да се 'сазна више'. Највиши ниво интеграције описујемо као *интегрисане методе*, у којима се то испреплитање дешава од самог осмишљавања па све до завршног извештавања о истраживању".[450] Слично претходној дефиницији Чена, и ови аутори указују на то да различите парадигме остају при својим полазиштима, односно конкретније да се методе базирају на својим основама. Баш те разлике у квантитативним и квалитативним методама и задржавање основа, отвара простор за тумачења како правилно комбиновати квалитативно и квантитативно, а посебно како их интегрисати на исправан и концизан начин.

Још средином прошлога века, бројни аутори су, тестирајући комбиновање различитих метода започели процесе у циљу провере и потврђивања резултата, стављајући фокус на њихову конвергенцију. Временом се појавила нова основа за мотивисање истраживача кроз комплементарност и међусобне допуне истраживања путем разноврсних метода. У пракси, развој комбинованих истраживања био је изузетно трновит, што је захтевало и дуже време да би се развили савремени дизајни.[451] Аутори попут О'Катејн (*Alicia O'Cathain*), Марфи (*Elizabeth Murphy*) и Никол (*Jon Nicholl*), употребљавају термин *добит* (*yield*), да њиме означе корисност коју примена комбинованих истраживања има, а што употереба искључиво квалитативних или квантитативних метода не би могла да оствари.[452] Пратећи рад Дензина и Моргана, Славица Шевкућић истиче њихова решења за два нерешена питања у вези разлога зашто се комбинују методе. Разлози које наводе двојица аутора састоје се у томе да се целовито

[448] Prema Burke R. Johnson, Anthony J. Onwuegbuzie and Lisa A. Turner, "Toward a Definition of Mixed Methods Research", op. cit., p. 119.
[449] Prema Burke R. Johnson, Anthony J. Onwuegbuzie and Lisa A. Turner, "Toward a Definition of Mixed Methods Research", op. cit., p. 119.
[450] Jo Moran-Ellis, Victoria D. Alexander, Ann Cronin, Mary Dickinson, Jane Fielding, Judith Sleney and Thomas Hilary, "Triangulation and integration: Processes, claims and implications," *Qualitative Research*, 6 (1), 2006, p. 51.
[451] David Morgan, "Practical Strategies for Combining Qualitative and Quantitative Methods: Applications to Health Research", op. cit., pp. 364–365.
[452] Alicia O'Cathain, Elizabeth Murphy and Jon Nicholl, "Integration and Publications as Indicators of 'Yield' From Mixed Methods Studies", *Journal of Mixed Methods Research*, 1 (2), 2007, pp. 147–148.

истражи одређени феномен кроз унакрсну валидацију и применом различитих метода и истовремено детаљно разумеју подцелине истраживаног феномена/појаве.[453]

Међутим, отвара се још једно важно питање а то је да ли су лингвистички и методолошки, комбиновање и интеграција исто? Из лингивстичког угла, то дефинитивно нису, али и из методолошког, који је за потребе овог истраживања далеко важнији, иако у одређеном делу слични, такође нису исти. Потребно је направити јасну дистинкцију између ових термина код мешовитих метода. Комбиновање се може одредити у овом контексту као процес одабира комбинације квантитативних и квалитативних метода које ће се применити за потребе истраживања одређеног феномена. Такође, комбиновање се односи и на процес самог истраживања у којем се поред метода комбинују парадигме, приступи, али и технике обраде, анализе и интерпретације података. Наспрам њега, интеграција има ужи, али конкретнији обухват и не односи се на пуку интеграцију квалитативних и квантитативних метода, већ је овај процес фокусиран на саставне елементе од чијег степена интеграције заправо зависи квалитет и успешност једног комбинованог истраживања.[454] У контексту разлике међу терминима, Наташа Матовић истиче „да би се одредила суштина комбинованог истраживања, може се указати на то да природа везе која се успоставља између квантитативне и квалитативне методологије није на нивоу њиховог једноставног повезивања, већ подразумева њихову чвршћу и дубљу интеракцију".[455] Одређење ове разлике, важно је и због превазилажења ставова који неретко изједначавају ове термине. То се посебно негативно одражвања у контексту реализације комбинованих истраживања, јер се на тај начин губи њихов основни смисао.

Савремена питања на која се фокусирају истраживачи, обилују истраживањима интеграције и превазилажења истраживачких изазова који се могу догодити током примене различитих модела. Важно је истаћи и шта се то заправо интегрише од саставних елемената. Почетно се креће од фазе конципирања самог истраживања те се ту издвајају елементи попут одређивања истраживачког проблема, анализе литературе и одређивања хипотеза и истраживачког питања.[456] Примарна сврха коришћења комбинованих истраживања налази се у тражењу одговора на истраживачка питања односно када је немогуће доћи до сазнања применом само једног приступа. За Ташакорија и Њумана, истраживачка питања у једном истраживању се могу дефинисати на два начина. Прва варијанта је када постоји једно главно истраживачко питање са пропратним помоћним питањима, које интегришу квалитативну и квантитативну компоненту. Друга варијанта се заснива на одвојеним истраживачким питањима – квантитативном и квалитативном, као и на посебном питању које се тиче интеграције.[457] Од осталих елемената који су важни за интеграцију свакако се издаваја и процес прикупљања података применом квалитативних и квантитативних метода. Посебно значајна је обрада, односно анализа прикупљених података. На самом крају, издваја се елемент тумачења резултата односно свођења закључака из истраживања.[458]

---

[453] Славица Шевкушић, „Комбиновање квалитаитвних и квантитативних метода у проучавању образовања и васпитања", оп. цит., стр. 52–53.
[454] Nataša Matović, *Kombinovanje kvantitativnog i kvalitativnog pristupa u pedagoškom istraživanju*, op. cit., str. 63–64.
[455] Isto, str. 64.
[456] Vera Arežina, "Mix Methods in Political Sciences", *SCIENCE International journal*, 2 (4), 2023, p. 210.
[457] Abbas Tashakkori and Isadore Newman, "Mixed Methods", In: Penelope Peterson, Eva Baker and Barry McGaw (eds.), *International Encyclopedia of Education (Third Edition)*, 2010, pp. 515–516.
[458] Vera Arežina, "Mix Methods in Political Sciences", op. cit., p. 210.

Гест (*Greg Guest*) и Флеминг (*Paul Fleming*) истакли су три кључне димензије – „временско усклађивање, тежина и сврха",[459] које ауторима одређују питање интеграције. Временско усклађивање односи се првенствено на то да ли се подаци интегришу фазно (секвенцијално) или истовремено. Тежина као друга димензија тиче се примарне позиције коју заузима квалитативни односно квантитативни приступ у истраживању и које истраживач пре отпочињања истраживања одређује. На крају, трећа димензија за ауторе јесте сврха прикупљања и интеграције добијених података у истраживању.[460] Аутори у овој димензији конкретније наводе: „обезбеђивање информација за наредно прикупљање и анализу података (...), објашњавање резултата претходно анализираног скупа података (...), и поређење два скупа података (...) и тумачење да ли се подаци поклапају, разилазе или су контрадикторни".[461]

Генерално гледиште указује на неопходност постојања минимално једне тачке интегрисања да би се могло говорити о комбинованом истраживању.[462] Поједини аутори попут Морс, Нихауса и Геста, у својим радовима говоре о термину *тачке интеграције* (*point of integration*), односно местима у којима долази до интеграције елемената унутар комбинованог истраживања. Тачке интеграције се с разлогом могу сматрати кључним местима у моделима мешовитих метода, а интегрисање у тим тачкама мора се пажљиво спроводити. Број тачака интеграције једно је од питања о којем истраживачи говоре као о још једној *методолошкој дискусији* унутар мешовитих метода.[463] Морсова и Нихаусова тачку интеграције називају још и *тачком повезивања* (*point of interface*). Одређење тачке интеграције, по овим ауторкама је најважнија одлука приликом спровођења истраживања. Зато истичу кораке интеграције резултата и анализе као две кључне могуће тачке интеграције.[464]

Код бројних аутора, најчешће се може срести мишљење о две основне тачке интеграције. Међу тим ауторима Морсеова и Нихаусова су издвојиле две конкретне тачке интеграције – у резултатима и анализи истраживања. Прва се односи на интеграцију резултата из двеју фаза које се могу представљати појединачно, али и заједнички као једна интегративна целина. Друга тачка интеграције јесте пре финалног извештавања и остварује се у анализи где се подаци конвертују.[465] За Кресвела, Фетерса и Иванкову, такође су могуће два тачке интеграције. Анализирајући неколико студија, ови аутори су дошли до закључка да тачке интеграције постоје у случајевима када анализа података дефинише и одређује даљи ток прикупљања података. Други случај интеграције је приликом извештавања о резултатима истраживања. Из тих разлога, ови аутори за веома важан сегмент истраживања узимају првобитно одређење модела мешовитих метода на којем ће се базирати целокупно истраживање.[466]

Према Тедлију и Ташакорију постоје четири потенцијалне тачке интеграције и то у делу одређивања истраживања, затим током процеса прикупљања података, потом и у

[459] Greg Guest and Paul Fleming, "Mixed Methods Research" In: Greg Guest and Emily Namey (eds.), *Public Health Research Methods*, SAGE Publications, Inc, Thousand Oaks, 2015, p. 587.
[460] Isto, p. 587.
[461] Isto, p. 587–588.
[462] Greg Guest, "Describing Mixed Methods Research: An Alternative to Typologies" *Journal of Mixed Methods Research* 7 (2), 2013, pp. 141–146.
[463] Judith Schoonenboom and Burke R. Johnson, "How to Consturct a Mixed Methods Research Dessign", op. cit., p. 116.
[464] Janice M. Morse, and Linda Niehaus, *Mixed method design: Principles and procedures*, op. cit., pp. 55–57.
[465] Janice M. Morse, and Linda Niehaus, *Mixed method design: Principles and procedures*, Left Coast Press, Walnut Creek, 2009, pp. 29–30.
[466] John W. Creswell, Michael D. Fetters and Nataliya V. Ivankova, "Designing A Mixed Methods Study In Primary Care", *Annals of Family Medicine* 2 (1), 2004, p. 10.

фази њихове обраде, односно анализе, те напослетку у финалној фази тачку интеграције представља закључивање. У односу на претходне две позиције, ови аутори поред претходно наведених, дају додатни опсег могућих тачака интеграције. Полазна основа приликом комбиновања метода јесте да су у свим моделима елементи у квантитативној и квалитативној фази, упућени једни на друге кроз примену различитих метода.[467] Поред кључних тачака интеграције као што су конципирање истраживања, прикупљање, анализа података и извештавање, истраживачи морају укључити у обзир и друге претходно побројане елементе у истраживању, а све у циљу да се омогући постизање исправног и потпуног интегрисања и извођења закључака истраживања.

Кресвел заступа потпуно другачију поставку интеграције. Он такође истиче важност интеграције за моделе мешовитих метода, међутим код њега се интеграција посматра у завиности од модела који се примењује у истраживању. Тако овај аутор издваја четири врсте механизама интеграције, међу којима се надограђујући (*building*) најприродније повезују са експлораторно секвенцијалним моделом. Конкретније, надограђујући механизам карактеристичан је за експлораторно секвенцијални модел, јер се у међуфази *изграђује* одређени методолошки елемент (прим. инструмент), те се самим тим у међуфази врши примарна тачка интеграције.[468]

Изазови интеграције елемената могу бити изузетно захтевни за истраживаче. Пре свега, ти изазови долазе од комплексности самих модела мешовитих метода који су у већој или мањој мери захтевнији у погледу корака и опсега имплементације истраживања. Прво, то се односи на питање да ли се дизајни примењују секвенцијално или паралелно. Потом следи и питање да ли су то основни или сложенији модели. И једно и друго утиче на спровођење истраживања, а на све то надовезује и процес интеграције фаза у различитим моделима мешовитих истраживања.

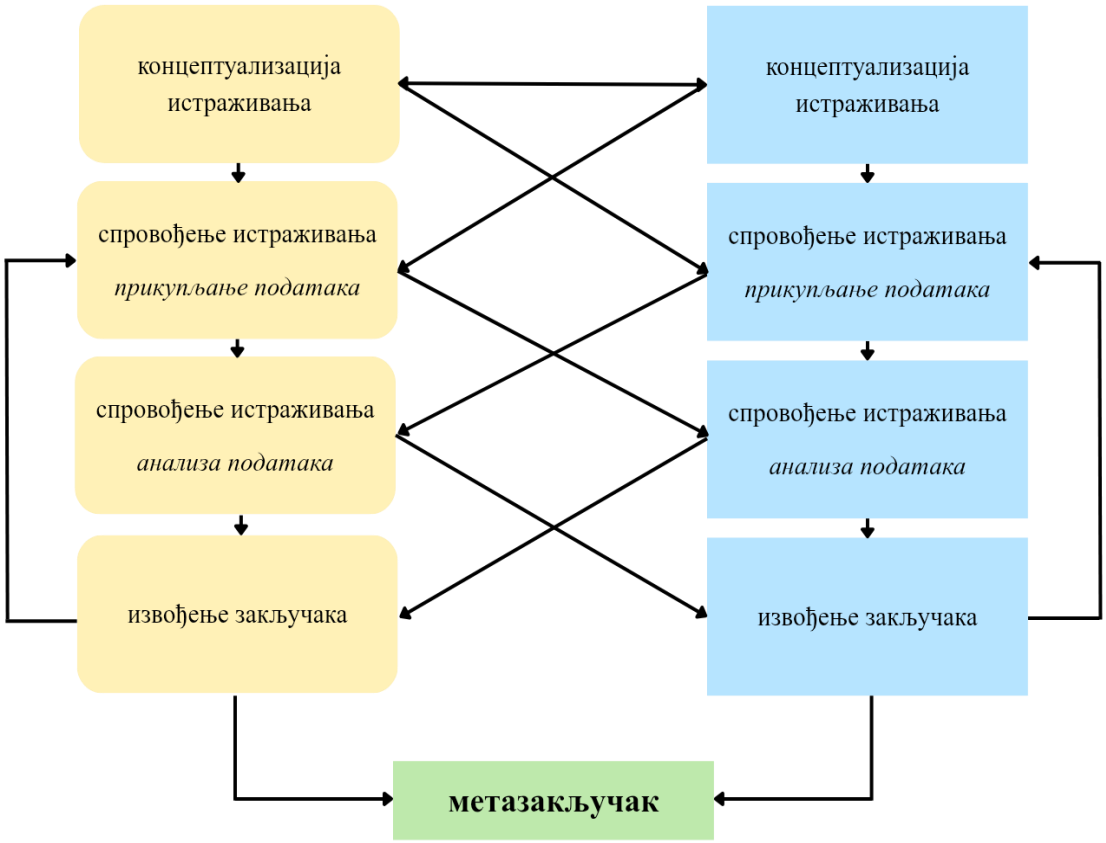
Свакако да постоје разлике у степену комплексности интеграције у случајевима примене различитих модела. Узмимо за пример потпуно интегрисани модел мешовитих метода и експлораторно секвенцијални модел, односно сложенији и основни модел као пример компарације. Иако подсећа на паралелни модел, у потпуно интегрисаном моделу карактеристика је да се две компоненте – квалитативна и квантитативна интегришу у потпуности, што ће рећи од почетне фазе концептуализације истраживања до финалног извођења закључивања.

Као што је приказано на Слици 8, интеракција фаза и елемената унутар овог модела је изразито *интезивна* што самим тим доводи до потпуне интегрисаности и узајамног праћења, односно прожимања истраживања у етапама двеју компоненти.[469] Како Кремер (*Elizabeth Creamer*) наводи за потпуно интегрисани модел, то је „приступ у којем постоји намера да се квалитативна и квантитативна компонента повезују или интегришу у свакој фази или кораку истраживачког процеса".[470] Овај модел мешовитих метода представља изузетно захтеван посао, али је повезан и са искуством које истраживач мора имати како би успешно извео интеграцију свих кључних тачака интеграције.

---

[467] Charles Teddlie and Abbas Tashakkori, *Foundations of Mixed Methods Research: Integrating Quantitative and Qualitative Approaches in the Social and Behavioral Sciences*, op. cit., pp. 153–154.
[468] О четири облика интеграције, видети више на: John. W. Creswell, *A Concise Introduction to Mixed Methods Research,* op. cit.
[469] Charles Teddlie and Abbas Tashakkori, *Foundations of Mixed Methods Research: Integrating Quantitative and Qualitative Approaches in the Social and Behavioral Sciences*, op. cit., pp. 156–157.
[470] Elizabeth G. Creamer, *An Introduction to Fully Integrated Mixed Methods Research*, SAGE Publications, Inc, Thousand Oaks, 2018.p. 12.

Слика 8. Потпуно интегрисани модел мешовитих метода

Извор: Усклађено са Charles Teddlie and Abbas Tashakkori, *Foundations of Mixed Methods Research: Integrating Quantitative and Qualitative Approaches in the Social and Behavioral Sciences*, op. cit., p. 157.

Примарна интеграција у експлораторно секвенцијалном моделу настаје на преласку фаза, односно у међуфази приликом креирања квантитативне компоненте. Иако је наизглед, потпуно интегрисани модел мешовитих метода, тај у којем се сви кораци у истраживању (од почетног дефинисања до закључивања) интегришу, донекле треба те кораке пратити и приликом спровођења експлораторно секвенцијалног модела. Постоје разлике између ова два модела када је интеграција у питању. У потпуно интегрисаном моделу као што му и назив казује, интеграција се остварује у потпуности. То подразумева обавезну интеграцију међу свим етапама (КВАЛ и КВАН) истраживања, а сама интеграција је далеко динамичнија. Из свега претходно наведеног, јасно се издваја да за експлораторно секвенцијални модел интеграција не постоји само у међуфази, већ да егзистира шири сет могућности интегрисања елемената у истраживањима. Међутим, намеће се питање колика је могућност интеграције и у којим сегементима овог модела?

У наставку, фокус ће искључиво бити на питању интеграције различитих елемената у експлораторно секвенцијалном моделу, како бих нагласио које су то могућности, али и изазови за истраживача приликом примене овог модела. Према Гестовој и Флемингової концепцији о димензијама које одређују интеграцију за експлораторно секвенцијални дизајн се може рећи да је у погледу времена секвенцијалан, односно да се интеграција одвија у међуфазном делу двеју компоненти. У погледу тежине, или доминације, квалитатитвна компонента има приоритет, а

квантитативна има помоћну функцију као пратећа подршка истраживања. Напослетку, трећа димензија истиче да је сврха прикупљања података у експлораторно секвенцијалном дизајну у обезбеђивању и припремању информација како би се омогућило даље прикупљање података, а потом и финално извештавање.[471]

Питање степена интеграције оставља пракси *слободу* да покаже и докаже важност могућности интегрисања већег броја тачака у експлораторно секвенцијалном моделу. Узимајући као пример поједина истраживања која су се заснивала на експлораторно секвенцијалном моделу показаћемо обим интегрисања. Почећемо од нешто стандарднијих интеграција, те тако Олајинка Шијанбола (*Olayinka O. Shiyanbola*) и други у раду примењују експлораторно секвенцијални модел у истраживању које се тиче перцепција Афроамеричког становништва које се суочава са дијабетесом типа 2 и улоге културне адаптације. Поред интеграције на нивоу изградње приступа (*building approach*) у домену формирања нових сегменената за потребе истраживања, интеграција је остварена и на крајњем делу извештавања, јер су резултати двеју фаза показали висок степен подударности.[472] Овај рад потврђује да се интеграција засигурно може остварити у две примарне тачке – међуфази и извођењу метазакључка.

Изабел Ведел (*Isabelle Vedel*) и други спровели су истраживање у којем су тражили индикаторе неопходне за мерење акутне деменције и адекватност у пружању неге код старије популације. Комбинујући резултате из већег броја квалитативних метода (тематска анализа, интевјуи, фокус групе), истраживачи су интегрисали податке креирајући индикаторе за мерење наведеног проблема. Истраживање је, као и претходно наведено, показало да се поред међуфазе, интеграција остварује и у делу извештавања о резултатима истраживања.[473]

Студија аутора Полана Грека (*Paulann Grech*) и Рубена Грека (*Reuben Grech*) указала је на могућност вишеструке интеграције у оквиру експлораторног секвенцијалног дизајна и то кроз развој инструмента, анализу података и интерпретацију закључака. Налази квалитативне фазе интегрисани су са резултатима тематске синтезе литературе како би се развио квантитативни инструмент. Затим су интеграцију остварили у аналитичкој фази применом матрица као механизма за повезивање квалитативних и квантитативних података. На крају, трећа тачка била је у фази интерпретације закључака кроз заједничко тумачење резултата.[474] Ова студија проширује домет интеграције укључујући и етапу анализе података.

У раду који се бави истраживањем живота болесника и превенцији акутног инфаркта миокарда остварена је интеграција на више нивоа. Аутори истичу да је интеграција вршена приликом креирања дизајна, у међуфази и при извештавању. Почетни вид интеграције наведен је приликом креирања дизајна (одабира метода) и креирања методологије истраживања, с обзиром да је у питању вишегодишње истраживање. Други вид интеграције остварен је у фази анализе, спајање резултата квалитативне и квантитативне компоненте у јединствено објашњење фактора који утичу

[471] Greg Guest and Paul Fleming, "Mixed Methods Research", op. cit., pp. 587–588.
[472] Olayinka Shiyanbola, Deepika Rao, Daniel Bolt, Carolyn Brown, Mengqi Zhang and Earlise Ward, "Using an exploratory sequential mixed methods design to adapt an Illness Perception Questionnaire for African Americans with diabetes: the mixed data integration process", op. cit., p. 814.
[473] Vedel, Isabelle, Kaur, Navdeep, Hong, Quan Nha, Sherif, Reem El, Khanassov, Vladimir, Godard-Sebillotte, Claire, Sourial, Nadia, Yang, Xin Qiang and Pluye, Pierre, "Why and how to use mixed methods in primary health care research", *Family Practice*, 36 (3), 2019, pp. 366–367.
[474] Paulann Grech and Reuben Grech, "Stroke knowledge: Developing a framework for data integration in a sequential exploratory mixed method study", op. cit., pp. 5–9.

на стопе смртности пацијената. Финална интеграција је остварена и приликом извештавања, налази обе компоненте интегрисани су применом наративног преплитања (*weaving*), при чему су квантитативни резултати у великој мери потврдили и додатно оснажили закључке добијене квалитативном анализом где су квалитативни и квантитативни закључци синтетизовани.[475] За разлику од претходних, истраживање у овом раду показало се као додатна могућност за интегрисање и у фази концептуализације.

Највећи број истраживања која су послужила као примери, реализована су у темама које се односе на неки вид здравља, односно здравствених услуга. Ово није случајност, јер је генерално висок степен примене експлораторно секвенцијалног модела као и других модела у истраживањима у домену здравља, медицине, пружању различитих врста услуга неге и сл. Међутим, простора за применом овог модела у истраживањима у друштвеним наукама и те како има, те се у будућности може очекивати да све више истраживача из друштвено-хуманистичких области почну са већом применом овог модела.

Као што смо претходно истакли, позивајући се на Грега Геста, у комбинованим истраживањима, за њихову успешну примену неопходно је постојање барем једне тачке интеграције.[476] На основу анализе датих примера радова, као и претходног навођења, интеграција у експлораторно секвенцијалном моделу остварује се најчешће у тачкама – међуфазе (доминантно при развоју инструмента) и инференцијалној фази односно извођењу метазакључака. Примарно место интеграције квалитативне и квантитативне компоненте налази се у међуфази у којој се креирају квантитативни инструменти, или развијају и потврђују теорије и одређују кључне варијабле. Друго место интеграције (према учесталости и значају) представља тачка у финалном делу истраживања, тј. током извештавања о резултатима истраживања када се закључци квалитативне и квантитативне компоненте интегришу у метазакључак. На том месту се додатно потврђује резултат квалитативне фазе кроз закључке квантитативне, али исто тако се може утврдити и ефикасност истраживања, нпр. у контексту креирања инструмента. Додатно, могућност интеграције су и тачке – концептуализације истраживања и анализе података. Ове фазе преклапају се са местима интеграције које у односу на поједине ауторе, Тедли и Ташакори издвајају као четири примарне могуће тачке интеграције. Према овим ауторима могућност интеграције је присутна у корацима/фазама истраживања почев од концептуализације, преко фазе прикупљања података, њихове анализе (аналитичка фаза), све до фазе закључивања.[477]

Када је интеграција у домену концептуализације у питању, неизоставно је да се у истраживањима са секвенцијалним основама, креирају два одвојена методолошка истраживачка оквира. Узмимо за пример једну од важних карика методолошког оквира – истраживачка питања. Креирање истраживачког питања друге, квантитативне фазе у случају ескплораторно секвенцијалног модела, подразумева ослањање на квалитативну фазу. Код истраживача мора да постоји усресређеност на полазне основе приликом њиховог креирања, као и да имају јасно дефинисану хипотетичку поставку истраживања. Фаза концептуализације односно планирања као важан и неизоставан

[475] Michael D. Fetters, Leslie A. Curry and John W. Creswell, "Achieving Integration in Mixed Methods Designs – Principles and Practices", op. cit., pp. 2144–2148.
[476] Greg Guest, "Describing Mixed Methods Research: An Alternative to Typologies" *Journal of Mixed Methods Research* 7 (2), 2013, pp. 141–146.
[477] Charles Teddlie and Abbas Tashakkori, *Foundations of Mixed Methods Research: Integrating Quantitative and Qualitative Approaches in the Social and Behavioral Sciences*, op. cit., pp. 153–154.

методолошки оквир сваког истраживања захтева да се одржи *повезаност* између фаза кроз читаво истраживање без обзира на његову секвенцијалну природу. То не подразумева апсолутну прожетост као што је случај у поменутом потпуно интегрисаном моделу, већ овим указујемо на неопходност да се прецизно прате кораци квалитативне фазе како би се из њених закључака издвојили и интегрисали кључни правци у домену концептуализације друге компоненте. Квалитативна фаза, сходно томе служи као основ за планирање квантитативне фазе.[478] Међутим, у етапи концептуализације може се говорити о ограниченом облику интеграције, јер се она у највећој мери ослања на међуфазу истраживања. На тај начин, интеграција у фази концептуализације више представља допуну и наставак интеграције из међуфазе. Формирањем и одређењем појединих елемената методолошког оквира квантитативне фазе наставља се процес усмерења који полази од квалитативних закључака.

Интеграција у домену анализе података јасно указује на могућност постојања повезница две или више различитих група прикупљених података унутар одвојених фаза. Конкретно, у експлораторно секвенцијалном моделу налази из квалитативне фазе могу указивати на потребу за њиховом допуном кроз додатна сазнања. Чак и када се говори о једноставном потврђивању података, основе за проверу квантитативних налаза се интегришу кроз квалитативне податке и закључке. Додатно, интеграција у овој тачки се може остварити и путем различитих облика конвертовања података који се у каснијој анализи пореде и проверавају. У случају експлораторно секвенцијалног модела то се односи на квантификацију квалитативних података. Такође, није искључена и могућност примене одређених техника и алата, путем којих се одређени квалитативни подаци могу *припремити* за потребе обједињене анализе. Када се говори о интеграцији у овој тачки истраживања, то не подразумева просто повезивање две групе података. На тај начин се не постиже ништа више од стапања две групе података. Потпуна анализа података у моделима мешовитих метода, заправо се односи на укрштање различитих перспектива, методологија и на крају података, како би се омогућио процес интеграције.

Процес интеграције у експлораторно секвенцијалном моделу у зависности од проблема који се истражује, одабира метода као и других сегмената, може имати шири обухват интегрисаности елемената, односно више од једне тачке интеграције. Сходно томе, из свега претходно истакнутог кроз истраживање које ће бити представљено у поглављу VIII, указаћемо на домет интеграције приликом истраживања проблема са загађењем ваздуха на локалном нивоу и његовим импликацијама на различите аспекте живота грађана.

[478] О улози фазе концетуализације и њеном односу када је контекст интеграције у питању, видети више на: Charles Teddlie and Abbas Tashakkori, *Foundations of Mixed Methods Research: Integrating Quantitative and Qualitative Approaches in the Social and Behavioral Sciences*, op. cit.

6. ЗАГАЂЕЊЕ ВАЗДУХА КАО ЈЕДАН ОД НАЈОЗБИЉНИЈИХ ЕКОЛОШКИХ ПРОБЛЕМА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

6.1. Настанак и развој проблема загађености ваздуха

Иако је загађење ваздуха од друге половине 20. века достизало високе нивое концентрације штетних материја, оно је настало много раније. У Енглеској је још у 13., а касније и током 16. и 17. века забележено постојање проблема са загађењем ваздуха које је најчешће потицало од сагоревања угља, коришћеног за загревање домаћинстава. И у Сједињеним Америчким Државама се током 19. века становништво сусрело са истим проблемима.[479]

Међутим, уврежено мишљење је да загађење ваздуха настаје средином 18. века са почетком индустријске револуције (*Industrial revolution*).[480] На основу упоредних података хемијског састава атмосфере пре почетка индустријске револуције и почетка 21. века, запажају се увећане концентрације гасова који су познати и као гасови са ефектом стаклене баште (*greenhouse gas – GHG*). Тако су гасови попут CO_2 (угљен-диоксид), NO_2 (азот-диоксид) и CH_4 (метан), деловањем човека увећани у мери која је нарушила *природни* састав атмосфере.[481]

Експлоатација фосилних горива (необновљивих извора) у први мах се фокусирала на угљу, али убрзо, своје место са вртоглавим растом потражње пронаћи ће и нафта. Са почетним истраживањима у Сједињеним Америчким Државама средином 19. века, овај енергент није имао посебан значај. Прекретницу овом енергенту начинио је Готлиб Дајмлер (*Gottlieb Daimler*) конструисањем мотора који је користио нафту као погонско гориво.[482] У укупној експлоатацији и потрошњи нафта ће у другој половини 20. века престићи угаљ. Примера ради између 1948. године и првог нафтног шока (*Oil Crisis*) који се догодио 1973. године, потрошња нафте на дневном нивоу се ушестостручила растом са 9,3 милиона на износ од 56 милиона барела.[483] Према последњим извештајима Међународне агенције за енергију (*International Energy Agency – IEA*), дневна производња нафте на глобалном нивоу се удвостручила и износи у просеку преко 100 милиона барела на дневном нивоу током 2024. године.[484]

После свих недаћа које је са собом донео Други светски рат, свет се убрзано опорављао почевши нови процес развоја. Значај глобалног развоја и повезивања привреда, као и улазак нових актера на тржишта, пратио је раст улагања, селидбе капитала у друге (неразвијене) делове света, али и претходно поменуту експлоатацију

[479] Karl B. Schnelle Jr., Russell F. Dunn and Mary Ellen Ternes, *Air Pollution Control Technology Handbook*, CRC Press, Boca Raton, 2016, p. 1.
[480] Thomas Southcliffe Ashton, *The Industrial Revolution, 1760–1830*, Oxford University Press, London, 1948, pp. 56; 58;
[481] Aaron Daly and Paolo Zannetti, "An Introduction to Air Pollution – Definitions, Classifications, and History", In: Paolo Zannetti, Dhari Al-Ajmi and Saud Al-Rashied, (eds.), *Ambient Air Pollution*, The Arab School for Science and Technology (ASST) and The EnviroComp Institute, Damascus, 2007, pp. 1–2.
[482] William F. Engdahl, *Stoljeće rata: anglo-američka naftna politika i novi svjetski poredak*, AGM, Zagreb, 2013, p. 53.
[483] Leonardo Maugeri, *The Age of Oil: The Mythology, History, and Future of the World's Most Controversial Resource*, Prager Publishers, Westport, 2006, pp. 77–79.
[484] International Energy Agency, "OIL 2025: Analysis and forecast to 2030", International Energy Agency, Paris, 2025, p. 49.

необновљивих ресурса. Свет је постао *глобалан и повезан* као никада раније. Термин који посебно добија на значају јесте *глобализација*, а њоме се као једним видом карактеристике описује и повезује све што је везано за другу половину 20. века. Проучавање глобализације кроз различите теорије како истиче Кејт Неш (*Kate Nash*), фокусира се на бављење „већим бројем сложених и узајамно повезаних процеса, пре свега, оних у домену економије, технологије, културе, животне средине и политике".[485] Ова *реч зујалица* (*buzzword*) има бројна тумачења, па тако Мирослав Печуљић наглашава „глобализација је за једне објективан и спонтан планетарни процес, а за друге искључиво пројекат доминације Запада, американизације света. Док за једну теоријску струју она означава интеграцију света, стварање глобалне економије и космполитске културе, по другој она неизбежно изазива фрагментацију, све дубљи социјални јаз између светова и сукоб цивилизација".[486] Колико је предности донео феномен глобализације, толико је утицао и на раслојавање и нове облике социјалне стратификације у друштву, те последично и развоју нових проблема који су нам познати као *еколошки проблеми*.

Социолог Алвин Тофлер (*Alvin Toffler*) извршио је поделу на у *три таласа цивилизације* и развоја људске културе кроз призму енергената. По Тофлеру први талас су чинили тешко доступни природни извори и контрола у њиховој употреби, други талас обележио је период коришћења фосилних горива, а који је са друге стране довео до достизања извесног благостања. Суочавање са ограниченошћу ресурса, доводи до окретања ка обновљивим изворима,[487] фази коју је и сам Тофлер предочио као неминовну. Проблеми ограничености ресурса из Тофлеровог другог таласа цивилизације представљају основу на којој ће 1972. године светску јавност кроз књигу *Границе раста* (*The Limits to Growth*), упознати научници и истраживачи Римског клуба (*The Club of Rome*). Главни фокус који су апострофирали истраживачи односио се на потребу за променама јер кроз неколико деценија свет би могао доћи до лимита и неодрживог стања, праћеног дисбалансом у погледу односа еколошке и економске стабилности.[488] Основаност закључака и упозорења Римског клуба најбоље се види у односу – константан раст становништва у последњих неколико деценија наспрам њихових потреба и све веће потрошње ресурса. Неопходност енергије за функционисање живота људи на планети је разумљива, али питање је реалних могућности у дугорочном задовољавању тих потреба. Додатни разлог налази се у неједнакој расподели ресурса и енергије, те бројности становништва земаља у развоју које утиче на све већу потребу за енергијом, зарад сопственог развоја што додатно усложњава стање на глобалном плану.[489]

Упоређујући податке о потрошњи енергије на светском нивоу, 1900. године потрошња је износила око 12.000 TWh, док 2022. године подаци показују да је она износила преко 179.000 TWh. Континуитет раста потрошње енергије пратио је и тренд да су примарни извори из којих је она обезбеђивана били фосилна горива, док је тек у последњих пар година дошло до пораста количине енергије произведене из обновљивих

[485] Kejt Neš, *Savremena politička sociologija: Globalizacija, politika i moć*, Službeni glasnik, Beograd, 2006, str. 59.
[486] Pečuljić, Miroslav, „Paradoksi globalizacije." U: Zoran Stojiljković (prir.), *Politička sociologija savremenog društva*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2014, str. 17.
[487] Darko Nadić, *Ogledi iz političke ekologije*, op. cit., str. 43.
[488] О лимитима одрживости живота у наредним деценијама видети више на: Donella H. Meadows, Dennis L. Meadows, Jørgen Randers and William Behrens III, *The Limits od Growth, A Report for the Club of Rome's Project on the Predicament of Mankind*, Universe Books, New York, 1972.
[489] Christian Ngo and Joseph Natowitz B., *Our Energy Future - Resources, Alternatives and the Environment*, John Wiley & Sons, Inc, New Jersey, 2009, pp. 11–12.

извора.[490] Тренд доминантне производње енергије из необновљивих извора доводи до емисија различитих гасова у атмосферу, а у највећој мери угљендиоксида (CO_2) једног од гасова који највише доводи до ефекта стаклене баште. Укупне емисије на глобалном нивоу у периоду од 2012. до 2022. године и поред бројних напора да се умање, расле су у континуитету, са изузетком 2020. године, када је пандемија вируса ковид-19 (*Covid-19*) утицала на привреду, а самим тим и на глобално загађење. Према подацима Енергетског института (*Energy Institute*) из њихових годишњих извештаја, у наведеном периоду укупне емисије CO_2 кретале су се у опсегу од 32.000 до скоро 35.000 милиона тона.[491]

Рејчел Карсон (*Rachel Carson*) је својевремено у књизи *Тихо пролеће* (*Silent Spring*) сумирала негативно антропогено деловање: „само у временском тренутку који представља садашњи век, једна врста – човек – стекла је значајну моћ да промени природу света".[492] Услед прекомерног деловања човека на природу у другој половини 20. века није дошло само до раста у бројним економским сегментима, већ је то био период *еколошке стагнације* настале нарушавањем *еколошке равнотеже*. Међу бројним еколошким проблемима као најдоминантније издвојиле су се климатске промене (*climate change*). Колико је целокупан систем природе нарушен указује и немогућност повратка на стање од прединдустријског периода и потребе за *адаптацијом* (*adaptation*) на глобално загревање које ће према извештајима Међувладиног панела о климатским променама (*Intergovernmental Panel on Climate Change*) у будућности расти и до неколико степени.[493] Иако је документом *Наша заједничка будућност* (*Our Common Future*) постављено као задатак да „развој који задовољава потребе садашњости без угрожавања способности будућих генерација да задовоље сопствене потребе"[494], остаје упитно колико ће и генерације људи током 21. века имати прилике да *уживају* у појединим, природом датим могућностима.

Сходно свему претходно наведеном, загађење ваздуха представља један од најизраженијих еколошких проблема са којим се суочава светско становништво. Према Питеру Бримблкомбу (*Peter Brimblecombe*) који у књизи *Еколошка енциклопедија* (*Environmental Encyclopedia*), објашњава овај појам, истиче да „загађење ваздуха представља општи појам који покрива широк спектар загађивача у атмосфери. Загађење може настати из природних узрока или из људских активности. Загађивачи ваздуха се манифестују као гасови или честице, а у ограниченом обиму могу се заробити у затвореном простору као затворени загађивачи ваздуха".[495] У терминолошком одређењу, прихватљиво је користити термин загађење ваздуха или термин који је позајмљеница из превода са енглеског језика – аерозагађење (*air pollution*). Загађење ваздуха је комплексан проблем и као такав прожима бројне сегменте друштва. Како би се разумела комплексност проблема загађења ваздуха у Србији, али и како би се указало на значај његовог убрзаног решавања, ово поглавље ће размотрити улогу правне регулативе и институција задужених за спровођење мониторинга квалитета ваздуха. Указаћемо на различите изворе који су се деценијама развијали и утицали на развој

[490] Hannah Ritchie and Pablo Rosado, "Energy Mix", Доступно на: https://ourworldindata.org/energy-mix, Приступљено: 10.01.2025.
[491] Energy Institute, "Statistical Review of World Energy", Energy Institute, London, 2025, p. 12.
[492] Rachel Carson, *Silent Spring*, Fawcett Publications, Greenwich, Conn, 1962, p. 16.
[493] Entoni Gidens, *Klimatske promene i politika*, Clio, Beograd, 2010, str. 31.
[494] United Nations, Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future, New York, 1987, Доступно на: http://www.un-documents.net/our-common-future.pdf.
[495] Peter Brimblecombe, "Air Polution", In: Deirdre S. Blanchfield (ed.), *Environmental Encyclopedia*, Gale Cengage Learning, Farmington Hills, 2011, pp. 38–39.

загађења ваздуха у Србији. Завршни део поглавља бавиће се негативним последицама које ово загађење има с обзиром на веома изражен негативни ефекат како по грађане, тако и по животну средину.

Проблеми са загађењем ваздуха у Србији појављују се са развојем индустријализације. Интензивирање рударства у Србији почиње тек у другој половини 19. века и то под деловањем страног капитала, пре свега француског, белгијског и британског, који су омогућили услове за развој ове гране привреде. Међутим, од једне мале пољопривредне државе, Србија је под утицајем страног капитала, развоја железнице и индустријских предузећа почела свој развој и продор ка европском и светском тржишту.[496] После Првог светског рата, нова држава наставила је индустријски раст кроз покретање нових грана индустрије, што је било најизраженије у првих пет послератних година.[497]

Интензивнији развој привреде, а са тиме и прогресију загађења ваздуха треба повезати са убрзаним светским развојем карактеристичним за другу половину 20. века. После Другог светског рата, Југославија је имала тежак задатак у обнови разорене привреде и инфраструктуре. Обнова разорене државе кроз бројне петогодишње планове била је праћена индустријализацијом, ревитализацијом и модернизацијом постојећих индустријских капцититета. Стационирањем индустрије у урбаним срединама кроз развоје индустријских зона, покренут је и тренд урбанизације и миграције становништва у велике градове.[498] Тај период, послератне Југославије, обележио је економски опоравак државе, што се одразило и на животни стандард и раст куповне моћи становништва.[499]

Нарушавање квалитета животне средине, а самим тим и квалитета ваздуха у Србији последица је континуираног деловања различитих извора загађења. Данило Ж. Марковић истиче три основна узорка деградације животне средине: „убрзани економски раст, пораст броја становништва са наглом урбанизацијом и употреба технологије усмерене на максималну експлоатацију природних ресурса".[500] На правцу претходно наведених, а у контексту извора загађења у некадашњој Југославији, овај аутор издваја пет узрока који су подстицали деградацију животне средине, и то: „брз и специфичан процес индустријализације; урбанизација; употреба 'профитно оријентисане' технологије; 'расипнички' модел потрошње и механизам тржишног привређивања".[501] Еколошка равнотежа у Југославији нарушена је чињеницом да је у послератном периоду, унутар привреде дошло до радикалне трансформације. Развој индустрије праћен је употребом нових технологија које су захтевале раст у експлоатацији бројних ресурса. Развој целокупне привреде подигао је ниво продуктивности, али и ширење урбаних средина и саобраћајница. Стварањем таквог окружења становништво у Југославији подстицано је да постане пример потрошачког друштва.[502] Све наведено је у Југославији

[496] Vesna Aleksić, „Uloga i značaj stranog kapitala u industrijalizaciji predratne Srbije", U: Božo Drašković (ur.), *Deindustrijalizacija u Srbiji: mogućnost revitalizacije industrijskog sektora*, Institut ekonomskih nauka, Beograd, 2014, str. 163–164.
[497] Мари-Жанин Чалић, *Социјална историја Србије 1815–1941: успорени напредак у индустријализацији*, Clio, Београд, 2004, стр. 209.
[498] Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije: 1918–1988. Kniga 3, Socijalistička Jugoslavija: 1945–1988*, Nolit, Beograd, 1988, str. 418–421.
[499] Ljubiša Adamović, *Jugoslavija i međunarodno ekonomsko okruženje*, Potrošački informator, Beograd, 1983, str. 49–50.
[500] Данило Ж. Марковић, *Социјална екологија*, оп. цит., стр. 272.
[501] Исто 272.
[502] Исто 273.

опоншало светско стање, а поред привредног развоја створена је и основа за вишедеценијско угрожавање квалитета животне средине.

Док се загађење ваздуха у Србији у мањем и већем обиму развијало у прошлости и поред постојања научних сазнања и доказа о његовој заступљености, тек ће у последњих неколико година доћи до израженијег интересовања шире јавности за овај проблем. Проблем загађења ваздуха је присутан и даље, а за његово решавање у Србији може се утврдити да је тек у *почетној фази*.

Посматрајући са историјске дистанце, процес настанка и развоја загађења ваздуха, али и његовог решавања у Србији може се класификовати кроз пет фаза:

I фаза – *прелиминарна* (период од средине 19. века до Првог светског рата, стварање савремене државе, долазак страног капитала и започињање развоја рударства и индустрије);

II фаза – *развојна* (период између два светска рата, који је обележила послератна обнова и даљи развој индустрије);

III фаза – *експанзионистичка* (период од 1945. године до средине 80-их година 20. века, када долази до убрзаног развоја индустрије, урбанизације и раста стандарда грађана);

IV фаза – *неприоритетности* (од краја 80-их година до 2015. године, период уочавања различитих загађења створених на основама претходних фаза, наставак загађења, распад Југославије и вишедеценијско занемаривање решавања еколошких проблема);

V фаза – *интересовања* (од 2019. године, деловање различитих актера на пољу информисања и почетка већег интересовања јавности за тему загађења ваздуха и друге еколошке проблеме).

Из класификације која обухвата раздобље од око 170 година скоро целокупан период представља развој загађења ваздуха, чак и последња, V фаза, је период у којем се овај проблем у Србији даље наставља. Из перспективе других држава које су напредовале у процесу решавања овог проблема, а којем би требала у већој мери да тежи и Србија, у класификацији би се у наредним годинама могла додати још једна фаза, чији би фокус био на систематском приступању проблему. Наспрам комплексности и заступљености загађења ваздуха, а поред компаративних искустава у решавању проблема, та фаза би у Србији могла да траје и до неколико деценија.

Временско одређење предмета истраживања проблема загађења ваздуха обухвата у ширем контексту период од његовог интензивнијег развоја широм света, тачније од друге половине 20. века. Пошто се у дисертацији проучава проблем загађења ваздуха у Србији, примарни фокус истраживања овог проблема биће на анализи стања и деловања свих релевантних актера по овом питању у периоду од 2019. године до 2025. године. Година 2019. се узима као референтна за детаљнију анализу с обзиром да у Србији од тада почиње интензивнија јавна дебата у вези проблема аерозагађења.

6.2. Правна регулатива о квалитету ваздуха

Са развојем бројних еколошких проблема у свету јавила се и потреба за њиховим решавањем, што је између осталог подразумевало и правно регулисање и креирање глобалних, супранационалних и националних политика. Основа за решавањем ових

проблема на националним и локалним нивоима првобитно је проистекла из закључака глобалних скупова који су утицали на регулисање еколошких проблема. Бројне међународне конференције и самити у највећем броју били су организовани под окриљем Уједињених нација (*United Nations*). Конференција о човековој средини (*United Nations Conference on the Human Environment*) одржана у Стокхолму 1972. године представља прву у низу конференција *еколошког типа*.[503] Додатно, сам назив конференције њу издваја, јер ће све наредне конференције фокус стављати на *животној средини*, тј. њеној заштити.[504] У канадском граду Монтреалу 1987. године представници држава света склопили су споразум у виду Монтреалског протокола (*The Montreal Protocol*), који је ратификован од стране 197 држава света, а већ 1989. године је ступио на снагу. У годинама након доношења овог уговора, дугорочне промене и спречавање већих проблема кроз контролу и смањење употребе хлорофлуороугљеника (*chlorofluorocarbons – CFC*) постали су могући што је временом довело до обнове озонског омотача.

У Рио де Жанеиру, 20 година након Стокхолмске, одржана је Конференција о животној средини и развоју (*United Nations Conference on Environment and Development*), познатија и као Земаљски самит (*Earth Summit*). Од ове Конференције, у многим сегментима започета су нова поглавља деловања актера широм света и то пре свега доношењем Декларације из Рија (*The Rio Declaration)* са 27 универзалних принципа, креирања новог концепта у виду *одрживог развоја* и уз њега донетог оптимистичног програма, познатијег као Агенда 21 (*Agenda 21*). Међутим, ова конференција има посебан значај због усвајања Оквирне конвенције Уједињених нација о климатским променама (*United Nations Framework Convention on Climate Change – UNFCCC*).[505]

Претходно наведене конференције и споразуми, али и многи други скупови праћени бројним консултацијама различитих актера пружили су основу за утемељење принципа на којима ће се решавати еколошки проблеми. Посебну пажњу светске јавности привлаче скупови и споразуми који за циљ имају решавање климатских промена. Овај термин често се користи као синоним или замена за термине попут *глобално загревање* (*global warming*) или *ефекат стаклене баште* (*the greenhouse effect*). Иако су за многе ови термини асоцијација на промене у клими које су извор човековог деловања, постоје јасне терминолошке и суштинске разлике како у значењу, тако и у њиховом коришћењу. Употреба ових термина може изазватии различите реакције у конверзацијама у зависности од различитих контекста, те додатно произвести већи степен интересовања или утицати на перцепције у вези степена озбиљности проблема.[506]

Након примене Оквирне конвенције Уједињених нација о климатским променама, коју је ратификовало 195 држава, почело је одржавање годишњих конференција о климатским променама. Посебно се истиче Конференција о климатским променама из 1997. године (*The 1997 United Nations Climate Change Conference – COP 3*), која је одржана у јапанском граду Кјоту. Ратификацијом уговора од стране Русије,

[503] Dragoljub Todić, *Ujedinjene nacije, međunarodni ugovori i životna sredina*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 2018, str. 48–49.
[504] United Nations, *Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment (Stockholm Declaration)*, Stockholm, 1972.
[505] Dragoljub Todić, *Ujedinjene nacije, međunarodni ugovori i životna sredina*, op. cit., str. 65.
[506] Jonathon P. Schuldt, Sara H. Konrath and Norbert Schwarz, "'Global Warming' or 'Climate Change'? Whether the planet is warming depends on question wording", *Public Opinion Quarterly*, 75 (1) 2011, pp. 2; 22.

Кјото протокол (*The Kyoto Protocol*)[507] деценију након почетка потписивања, коначно је добио глобалну подршку. Међутим, на основу односа који су према њему имале пре свега развијене светске државе, изузев Европске уније (*European Union*) као целине која је била највећи заговорник његовог спровођења, овај протокол је уз све напоре да опстане, био одбачен и осуђен на неуспех.[508]

Након евидентних и дуготрајних неуспеха са Кјото протоколом, званичници су разматрали алтернативни и дугорочни начин да се одговори на израженије изазове климатских промена, али и на питања енергетске транзиције, еколошких миграција и другог. Конференција о климатским променама Уједињених нација која је одржана 2015. године у Паризу (*The 2015 United Nations Climate Change Conference – COP 21*), представља не само ново поглавље у глобалном решавању климатских промена, већ и нову, а по многим истраживачима и *последњу шансу* да се покрене питање решавања проблема и кроз заустављање у границама које су прихватљиве за живот на планети.[509] Париски климатски споразум (*The Paris Agreement*)[510] карактерише по многима оптимистичност, а као главна *обавеза* држава потписница јесте план да до краја 21. века одржи увећање просечне глобалне температуре испод 2°C у односу на прединдустријски период, те да загревање не прелази 1,5°C.[511] Усвајање Париског споразума на међународном нивоу допринело је да тема климатских промена поново добије на значају и позиционира се као једна од примарних тема на светским агендама.

На нивоу Европске уније регулација еколошких и климатских проблема високо је позиционирана тема. У последње две деценије Европска унија увелико ради на заговарању борбе против глобалног загревања, а посебно на контроли и смањењу емисија штетних гасова. Ово деловање не односи се само на ниво чланица, већ Европска унија подстиче и државе на глобалном нивоу да следе њен пример у редуковању емисија гасова.[512] Опредељеност ка решавању климатских промена на нивоу држава чланица Европске уније види се и по томе што су за велики број конференција о климатским променама домаћини били управо градови Уније. Тако су климатски самити одржани у Берлину 1995, у Бону 1999, 2001 и 2017, Хагу 2000, Милану 2003, Познању 2008, Копенхагену 2009, Варшави 2013, Катовицама 2018. и Мадриду 2019. године.[513] Тиме се потврђује да поред Француске (због важности самита из 2015. године) и Немачке (у којој је највећи број самита одржан) и друге чланице Европске уније у овим политикама настоје да буду покретачи промена на европском и светском нивоу.

Европска унија је још током 70-их година 20. века започела дефинисање еколошких политика и решавања проблема у тој области. По проценама Европске агенције за животну средину (*European Environment Agency*) око 85% регулатива држава

[507] United Nations Framework Convention on Climate Change, *Kyoto Protocol to the United Nations Framework Convention on Climate Change*, Kyoto, 1997, Доступно на: https://treaties.un.org/pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=XXVII-7-a&chapter=27&clang=_en.
[508] Entoni Gidens, *Klimatske promene i politika*, op. cit., str. 224–230.
[509] Guoguang Zheng, Qingchen Chao and Yongxiang Zhang, "Paris Climate Change Conference: A Fresh Start of International Climate Governance in the New Era", *Chinese Journal of Urban and Environmental Studies*, 4 (1), 2016, p. 4.
[510] О садржини Париског споразума (*The Paris Agreement*)видети више на: United Nations Framework Convention on Climate Change, *Paris Agreement*, Paris, 2015, Доступно на: https://unfccc.int/sites/default/files/resource/parisagreement_publication.pdf.
[511] Robert Falkner, "The Paris Agreement and the New Logic of International Climate Politics", *International Affairs*, 92 (5), 2016, pp. 1114.
[512] Entoni Gidens, *Klimatske promene i politika*, op. cit., str. 231–234.
[513] *United Nations Climate Change*, "Conference of the Parties (COP)", Доступно на: https://unfccc.int/process/bodies/supreme-bodies/conference-of-the-parties-cop, Приступљено: 11.04.2026.

чланица у овим областима чине прописи проистекли из европског законодавства. Концепт *20-20-20* Европска унија је усвојила како би се у области енергетике за 20% смањиле емисије гасова са ефектом стаклене баште, увећала енергија из обновљивих извора (20%) и за исто толико процената подигла енергетска ефикасност до 2020. године.[514] Високе амбиције Европске уније у овој борби најбоље се огледају кроз нови документ – Европски зелени договор (*European Green Deal*). Договором се предвиђа да до 2050. године Европа буде климатски неутрална, да до краја века потпуна производња енергије буде из обновљивих извора, али и да се више ради на решавању проблема загађења ваздуха и његовог негативног утицаја на здравље.[515]

Конкретније посматрано, а у домену квалитета ваздуха на нивоу Европске уније ове политике су регулисане још током 90-их година прошлога века, кроз неколико директива (*directives*). Прва у низу која је усвојена у овој групи јавних политика јесте Оквирна директива о квалитету ваздуха 96/62/ЕЗ[516] (*Council Directive 96/62/EC*) из 1996. године. У годинама које су следиле, на нивоу Европске уније рађено је на даљем развоју политика у циљу смањења емисија штетних материја и контроле квалитета ваздуха. Тако данас у европском законодавству примарну позицију заузима Директива о амбијенталном квалитету ваздуха 2008/50/ЕЗ[517] (*Directive 2008/50/EC*). Као централна, ова Директива обухвата још и: Директиву 1999/30/ЕЗ о граничним вредностима за сумпор диоксид, азот диоксид и оксиде азота, прашкасте честице и олово у ваздуху[518] (*Council Directive 1999/30/EC*), Директиву 2000/69/ЕЗ о граничним вредностима бензена и угљен моноксида у ваздуху[519] (*Directive 2000/69/EC*), Директиву 2002/3/ЕЗ о приземном озону у ваздуху[520] (*Directive 2002/3/EC*) и Директиву 2004/107/ЕЗ о арсену, кадмијуму, живи, никлу и полицикличким ароматским угљоводоницима у ваздуху[521] (*Directive 2004/107/EC*). Стара Директива 96/62/ЕЗ, иако је до пре извесног времена била део претходно наведене групе директива, није остала на снази.

Обавезе кандидата за чланство у Европској унији налажу потребу за хармонизацијом националне регулативе са европским законодавством. Овај процес са животном средином, а конкретно загађењем ваздуха и енергетском транзицијом веома је захтеван, а посебно за кандидате са Западног Балкана (*Western Balkans*) с обзиром на кашњење у отпочињању решавања ових изазова. Досадашња проширења Европске уније су за нове чланице карактерисала постављање високих стандарда у овим областима. Хармонизација регулативе омогућује да се обезбеди основа за стварање стандарда Европске уније у домену животне средине, али њихово реално остваривање

[514] Duško Lopandić, *Evropska unija i Srbija: Novo vreme i novo okruženje*, Evropski pokret u Srbiji, Beograd, 2017, str. 82–84.
[515] European Commission, "Communication from the Commission – The European Green Deal", *COM/2019/640 final*, Brussels, 11.12.2019.
[516] Council Directive 96/62/EC of 27 September 1996 on ambient air quality assessment and management, *OJ L 296*, 21.11.1996, pp. 55–63.
[517] Directive 2008/50/EC of the European Parliament and of the Council of 21 May 2008 on ambient air quality and cleaner air for Europe, *OJ L 152*, 11.6.2008, pp. 1–44.
[518] Council Directive 1999/30/EC of 22 April 1999 relating to limit values for sulphur dioxide, nitrogen dioxide and oxides of nitrogen, particulate matter and lead in ambient air, *OJ L 163*, 29.6.1999, pp. 41–60.
[519] Directive 2000/69/EC of the European Parliament and of the Council of 16 November 2000 relating to limit values for benzene and carbon monoxide in ambient air, *OJ L 313*, 13.12.2000, pp. 12–21.
[520] Directive 2002/3/EC of the European Parliament and of the Council of 12 February 2002 relating to ozone in ambient air, *OJ L 67*, 9.3.2002, pp. 14–30.
[521] Directive 2004/107/EC of the European Parliament and of the Council of 15 December 2004 relating to arsenic, cadmium, mercury, nickel and polycyclic aromatic hydrocarbons in ambient air, *OJ L 23*, 26.1.2005, pp. 3–16.

претпоставља и практичну имплементацију регулативе.[522] Област животне средине је *прескупа* јер је за спровођење прописа и решавање бројних еколошких проблема потребно обезбедити велика финансијска средства. У појединим проценама се пре око деценију истицало да ће Србији бити неохподно око 10,6 милијарди евра.[523] Процене неопходних средстава су се касније само додатно увећавале, али остаје питање колико су се реално остварели помаци у решавању проблема на терену.

Почетком 2020. године Савет Европске уније (*Council of the European Union*) одобрио је ревидирање методологије проширења за актере са Западног Балкана, те је тако Поглавље 27 у преговорима Србије са Европском унијом заједно са Поглављем 14 – Транспортна политика, Поглављем 15 – Енергетика и Поглављем 21 – Трансевропске мреже, постало део Кластер 4 – Зелена агенда и одржива повезаност. Идеја са овом новином јесте прегруписавање поглавља у сродне кластере и унапређење процеса приступања кроз већу кредибилност у самом процесу.[524] За многе је изненађујућа била вест с краја 2021. године, када је у Briселу на Међувладиној конференцији отворен Кластер 4 у преговорима са Србијом.[525] Ипак, отварање овог Кластера значи да Србију чека још много посла на усаглашавању регулативе у четири поглавља како би дошло до њиховог затварања. За период од скоро пет година од његовог отварања, само у области квалитета ваздуха на релацији држава (институције) – цивилни сектор, догодио се велики број размимоилажења и проблема, који свакако да не иду у прилог напретку Србије у овој области.

Анализом редовних годишњих извештаја Европске комисије (*European Comission*) у периоду од 2020. до 2025. године[526] у Поглављима 15 и 27, Србија је углавном добијала исте оцене. Наиме, оба поглавља су оцењивана тако да је према мишљењима Европске комисије начињен ограничени напредак, док је у погледу припремљености област енергетике оцењенивана са умерено припремљена, а животна средина да је остварен известан ниво припремљености. Током последње три године, у извештајима Европске комисије, истиче се да у ова два поглавља Србија најчешће бележи умерени или одређени ниво припремљености, док у погледу напредовања најчешћа оцена је била – известан напредак. Овде треба напоменути да су постојали и поједини изузеци са моментима оцене постизања ограниченог до нешто повољнијих, попут доброг напретка.[527] Међутим, поред тога што је Кластер 4 отворен у преговорима

---

[522] Андреа Матијевић, „Кључни изазови Републике Србије у процесу приступања Европској унији у области животне средине и климатских промена", *Администрација и јавне политике*, 13 (1), 2020, стр. 77–79.

[523] Марко Вујић, „Реалност и изазов поглавља 27 у преговорима Републике Србије са ЕУ", *Политичка ревија*, 49 (3), 2016, стр. 69–70.

[524] Европска комисија, „Унапређење процеса приступања – кредибилна перспектива ЕУ за Западни Балкан", Европска комисија, Брисел, 2020, стр. 1–7.

[525] *EU u Srbiji*, „Srbija otvorila EU pregovarački Klaster 4 – Zelena agenda i održivo povezivanje", Доступно на: https://europa.rs/srbija-otvorila-eu-pregovaracki-klaster-4-zelena-agenda-i-odrzivo-povezivanje/, Приступљено: 09.06.2024.

[526] Детаљније о оценама Европске комисије о напретку Србије, видети више на: Европска комисија, „Република Србија Извештај за 2020. годину", Европска комисија, Брисел, 2020, стр. 4–138.; Европска комисија, „Република Србија Извештај за 2021. годину", Европска комисија, Брисел, 2021, стр. 1–152.; Европска комисија, „Република Србија Извештај за 2022. годину", Европска комисија, Брисел, 2022, стр. 1–154; Европска комисија, „Република Србија Извештај за 2023. годину", Европска комисија, Брисел, 2023, стр. 1–178.; Европска комисија, „Република Србија Извештај за 2024. годину", Европска комисија, Брисел, 2024, стр. 1–117.; Европска комисија, „Извештај за Србију за 2025. годину", Европска комисија, Брисел, 2025, стр. 1–128.

[527] Детаљније о оценама од стране Европске комисије о напретку Србије у последња три годишња извештаја, видети више на: Европска комисија, „Република Србија Извештај за 2023. годину", оп. цит.;

и што се види благи напредак у појединачним поглављима, у извештајима се наводе и бројни недостаци како у погледу усвајања стратешких и законских докумената, тако још више у домену њихове примене.

Са својим ширењем у погледу броја чланица, али и сфера интереса, Европска унија је све више подстицала регионалне сарадње у различитим областима са државама које претендују да постану чланице. У региону Балкана, посматрано у ужем или ширем географском контексту, у прошлости је покренуто неколико иницијатива које су подстицале сарадњу и у областима као што су животна средина, енергетика, економија и саобраћај, а као примери истичу се „Процес сарадње у југоисточној Европи (ПСЈИЕ), ЦЕФТА 2006 (тзв. нова ЦЕФТА), Пакт за стабилност у југоисточној Европи (који је укључио и 'старије' иницијативе, попут СЕЦИ и Роајомонског процеса), са његовим 'наследником', Саветом за регионалну сарадњу (СРС)".[528] Данас у погледу регионалне сарадње са државама кандидатима у области енергетике и тржишта енергије, постоји Енергетска заједница (*Energy Community*), настала потписивањем Уговора о оснивању Енергетске заједнице 2005. године. Значај Енергетске заједнице је вишеструк, а између осталог огледа се и кроз стварање подстицајног окружења уз увећање енергије из обновљивих извора, побољшања енергетске ефикасности, а самим тим и утицаја на квалитет ваздуха држава потписница.[529]

У вези правних аката у Републици Србији и раније у Савезној Федеративној Републици Југославији (СФРЈ), непоходно је да укажемо на значај Устава СФРЈ из 1974. године. Иако су овај Устав пратиле бројне критике, тада је установљено уставно право на здраву животну средину у СФР Југославији.[530] Тиме овај устав „први је устав у свету који садржи ново индивидуално право човека на здраву животну средину".[531] Деценијама после њега у регулативи у Србији се постепено развијао читав сет правних докумената којима су се одређивали начини за обезбеђивање квалитета разлитичих аспеката животне средине. Регулатива у домену квалитета ваздуха у Републици Србији данас обухвата међународне споразуме, стратешке документе, националне планове, законе, подзаконске акте и другу регулативу. Важно је напоменути да то нису само документи који се односе на мониторинг и извештавање о квалитету ваздуха, већ да су за тему рада важни и документи који фокус стављају на климатске променаме, енергетску транзицију, енергетску ефикасност и остале теме које непосредно утичу на квалитет ваздуха у Србији.

Старим Законом о заштити ваздуха из 2021. године у члану 27. каже се „Стратегија заштите ваздуха је основни документ на основу кога се доносе планови квалитета ваздуха, краткорочни акциони планови и програми за смањење емисија

Европска комисија, „Република Србија Извештај за 2024. годину", оп. цит.; Европска комисија, „Извештај за Србију за 2025. годину", оп. цит.

[528] Duško Lopandić i Jasminka Kronja, *Regionalne inicijative i multilateralna saradnja na Balkanu*, Evropski pokret u Srbiji, Beograd, 2010, str. 18–19.; Детаљније о политичким и економским ефектима учешћа и чланства Републике Србије у наведеним иницијативама, видети више на: Vera Arežina i Saša Mijalković, "Assessment of International cooperation of the Republic of Serbia in European Regional Initiatives", U: Dragan Đukanović i Vladimir Trapara (prir.), *Evropska unija i Zapadni Balkan – izazovi i perspektive*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 2014, str. 73–85.

[529] *Energy Community*, "EnC-LEX", Доступно на: https://www.energy-community.org/enc-lex/search.html, Приступљено: 09.06.2024.

[530] Детаљније о уставном праву којим се у неколико чланова дефинишу начини за обезбеђивање здраве животне средине за човека, а које је успостављено Уставом СФР Југославије из 1974. године, видети више на: Устав Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, *Службени лист СФРЈ*, бр. 9/74.

[531] Данило Ж. Марковић, *Социјална екологија*, оп. цит., стр. 285.

загађујућих материја у ваздуху и који морају да буду у сагласности са њом".[532] Међутим, овај кровни стратешки документ у области квалитета ваздуха у Србији и даље није усвојен, али јесте Програм заштите ваздуха у Републици Србији за период од 2022. до 2030. године са Акционим планом.[533] Министарство заштите животне средине фокусирало се на израду Програма пре него Стратегије, што са правне стране није најјаснији потез. У хијерархији јавних политика програм има мањи обухват од стратегије, тј. он треба да разрађује посебан циљ овог документа. Ако се текст програма упореди кроз делове Закона о заштити ваздуха који дефинишу садржину стратегије, закључује се да програм по томе има одлике које би требала да садржи стратегија.[534] Судећи по садржини новог Закона о заштити ваздуха који је усвојен 2025. године, тешко је очекивати да ће Србија и усвојити Стратегију у области заштите ваздуха. У целини IV Програми и планови, Закона о заштити ваздуха, говори се искључиво о Програму заштите ваздуха и различитим врстама планова, без икаквог навођења стратегије као документа.[535]

У погледу планских докумената издваја се Национални план за смањење емисија загађујућих материја које потичу из старих великих постројења за сагоревање (*National Emission reduction plan – NERP*).[536] Србија се као и остале потписнице обавезала према Енергетској заједници на доношење овог документа, што је учињено у јануару 2018. године. Међутим, Секретаријат Енергетске заједнице је против Србије покренуо поступак због процеса доношења и (не)спровођења усвојеног документа. Овај документ, иако донет 2018. године, широј јавности је представљен током наредне године, а уз то јавност није имала увид у његову садржину. Србија је 2020. године усвојила унапређени Национални план за смањење емисија, али и овог пута јавност није била консултована.[537] Процес спровођења овог плана обележили су проблеми, јер термоенергетска постројења у Обреновцу и Костолцу стварају емисије које су далеко веће од предвиђених НЕРП-ом.[538]

Поред НЕРП-а важан за дисертацију је и Интегрисани национални енергетски и климатски план за период до 2030. године са визијом до 2050. године – ИНЕКП, који је Влада Србије усвојила средином 2023. године.[539] На усвајање овог документа Србија се обавезала у процесу европских интеграција, а он уједно претпоставља и достизање стандарда који су предвиђени Европским зеленим договором. Процес креирања овог документа трајао је од марта 2021. године, а тај процес пратио је недовољно транспарентан однос надлежних, посебно у делу сарадње са стручном јавношћу и

[532] Закон о заштити ваздуха, *Службени гласник РС*, бр. 36/2009, 10/2013, 26/2021 - др. закон, чл. 27.
[533] Програм заштите ваздуха у Републици Србији за период од 2022. до 2030. године са Акционим планом, *Службени гласник РС*, бр. 140/2022.
[534] Ognjan Pantić, Lazar Jovčić, Hristina Vojvodić i Ana Filipović, „Vazduh je čist dok se ne dokaže suprotno: Analiza Izveštaja o stanju kvaliteta vazduha u Srbiji u 2021. godini", Regulatorni institut za obnovljivu energiju i životnu sredinu i Beogradska otvorena škola, Beograd, 2020, str. 16.
[535] О плановима за усвајање стратешких докумената у домену ваздуха, видети више на: Закон о заштити ваздуха, *Службени гласник РС*, бр. 51/2025-11.
[536] Национални план за смањење емисија главних загађујућих материја које потичу из старих великих постројења за сагоревање, *Службени гласник РС,* 10/2020-225.
[537] Koalicija 27, „Poglavlje 27 u Srbiji: Napredak u magli", Mladi istraživači Srbije, Beograd, 2020, str. 25–26; 38.
[538] Koalicija 27, „Poglavlje 27 u Srbiji: 'Korak napred, nazad dva', Mladi istraživači Srbije, Beograd, 2022, str. 43–44.
[539] Интегрисани национални енергетски и климатски план Републике Србије за период до 2030. године са визијом до 2050. године, *Службени гласник РС*, бр. 70/2024-59.

грађанима, као и по питању организовања јавних консултација.[540] Током 2023. године, Србија је усвојила Стратегију нискоугљеничног развоја за период од 2023. до 2030. с пројекцијама на 2050. годину. Овим документом се подстиче да Србија до 2050. године постане нискоугљенично и климатски отпорно друштво, с тим што се њоме не поставља циљ потпуне угљеничне неутралности, већ се кроз његову примену подстиче постепено смањење емисија, што ће изнова довести до кашњења за нивоом Европске уније. Иако је Закон о климатским променама обавезао Владу да усвоји и Акциони план за спровођење ове стратегије, он није донет, већ су супротно томе најаве биле да ће спровођење Стратегије ићи путем постојећег Акционог плана ИНЕКП-а што отвара додатна питања усклађености.[541]

Поред Закона о заштити ваздуха који је несумњиво најзначајнији за тему, издвајају се и Закон о климатским променама, али и сет нових и допуна постојећих закона, које је Влада Србије усвојила током 2021. године, а поједине и накнадно допуњавала. Ту се издвајају: Закон о коришћењу обновљивих извора енергије, Закон о енергетској ефикасности и рационалној употреби енергије, Закон о рударству и геолошким истраживањима и Закон о енергетици. Наведени закони треба да створе основу за заокрет према обновљивим изворима енергије и енергетској ефикасности с обзиром да Србију у том делу у наредним годинама тек очекују изазови како у административном погледу, тако и кроз реализацију пројеката на терену.[542]

Средином 2025. године Влада Србије је усвојила нови Закон о заштити ваздуха.[543] Организације цивилног друштва у Србији које делују у областима животне средине и енергетике, истакле су да је процес измена овог закона био нетранспарентан и дискриминаторан, са кратком јавном дискусијом и ограниченим учешћем јавности. У Радној групи су се нашле само две организације, које су према виђењу других, изабране по условима који су искључили друга удружења са дугогодишњом експертизом. Поред процедуралних проблема, предлог закона, по мишљењу представника организација цивилног друштва, не отклања кључне узроке загађења јер не уводи свеобухватан мониторинг, ефикасне мере у случају инцидената, нити довољно јасне механизме одговорности за загађиваче ваздуха.[544] Цивилни сектор је оценио непотребним усвајање новог закона, већ је предлагао измене и допуне постојећег, док је процес његовог усвајања обележило значајно кашњење. Критике се односе и на то да су консултације спроведене супротно прописима, да је експертска јавност фактички била искључена из рада на документу и да кључна питања – попут ефикасног мониторинга, правовремених мерења у инцидентима, јасног уређења НЕРП-а и јачих санкција – нису адекватно решена. Упркос новој европској директиви која поставља строже стандарде до 2030.

[540] Koalicija 27, „Poglavlje 27 u Srbiji: ʻZelena agenda bez agendeʼ", Mladi istraživači Srbije, Beograd, 2023, str.120–123.
[541] Koalicija 27, „Poglavlje 27 u Srbiji: ʻSistemska greškaʼ", Mladi istraživači Srbije, Beograd, 2025, str. 187–188.
[542] Ненад Спасојевић, „Улога агенције за енергетику Републике Србије у регулацији енергије из обновљивих извора - студија случаја Ветропарк ʻЧибук 1ʼ", *Администрација и јавне политике*, 17 (1), 2022, стр. 37.
[543] Влада Републике Србије, „Усвојен Програм заштите ваздуха у Србији до 2030. године са Акционим планом", Доступно на:, https://www.srbija.gov.rs/vest/669916/usvojen-program-zastite-vazduha-u-srbiji-do-2030-godine-sa-akcionim-planom.php. Приступљено: 09.06.2024.
[544] *Regulatorni institut za obnovljivu energiju i životnu sredinu*, „Novi Zakon o zaštiti vazduha ne otklanja suštinske uzroke zagađenja – Proces izrade zakona je nezakonit i diskriminatoran", Доступно на: https://reri.org.rs/novi-zakon-o-zastiti-vazduha-ne-otklanja-sustinske-uzroke-zagadjenja-proces-izrade-zakona-je-nezakonit-i-diskriminatoran/, Приступљено: 09.06.2024.

године, закон није усклађен са тим захтевима, те ће према мишљењу цивилног сектора, додатне измене бити неопходне у и наредном периоду.[545]

Поред новог Закона о заштити ваздуха, 2025. годину обележиле су расправе у контексту Закона о порезу на гасове са ефектом стаклене баште и Механизма за прекогранично усклађивање (цене) угљеника (*Carbon Border Adjustment Mechanism – CBAM*). Европска унија је увела ЦБАМ као вид механизма којим ће спречавати *измештање угљеника* и којим подстиче трговинске партнере да пооштре своје климатске политике, тако што ће наплаћивати емисије CO_2 и других GHG на увезене производе. Овај механизам обухвата директне и индиректне емисије, а Србија увођењем интерне наплате емисија настоји да умањи издатке за своје извознике, али то не елиминише обавезе, јер ће компаније или платити домаћу карбонску таксу или ЦБАМ накнаду при уласку на тржиште Европске уније.[546] Крајем 2025. године Србија је усвојила нови закон који се односи на загађење животне средине, те самим тим и ваздуха – Закон о порезу на гасове са ефектом стаклене баште.[547] Усвајање овог закона представља још једно у низу кашњења Србије у процесу усклађивања са регулативом Европске уније, у конкретном случају са ЦБАМ механизмом. Закон предвиђа да национални порез износи четири евра по тони CO_2 како би се умањиле будуће обавезе при увозу у земље Европске уније. Иако овај порез делимично штити конкурентност домаћих извозника и обезбеђује приходе за *зелену транзицију*, он не гарантује да ће средства бити усмерена у те политике. У наредним годинама Србија ће морати да изнова повећава стопу овог пореза како би успела да парира растућем ЦБАМ-у, што ће неминовно оптеретити домаћу привреду, али и остати једини пут ка очувању конкурентности на тржишту Европске уније.[548]

Непостојање Стратегије заштите ваздуха као кровног документа у овој области за последицу има конфузју у процесу *доношења* локалних планова квалитета ваздуха и краткорочних акционих планова. Наиме, ови планови по правилу треба да се усмеравају и креирају према Стратегији, те остаје нејасно зашто је у Србији усвојен Програм заштите ваздуха у Србији до 2030. године са Акционим планом,[549] изостављајући усвајање кровне Стратегије. Њено дугогодишње непостојање ствара проблеме за надлежне на локалном нивоу који су у обавези да, посебно у појединим јединицама локалне самоуправе, имају засебне локалне планове квалитета ваздуха и дефинисане одговоре за смањење загађења.[550] Због чињенице да је квалитет ваздуха у појединим јединицама локалне самоуправе био III категорије односно прекомерно загађен, 13 градова и општина у Србији су у обавези да усвоје планове квалитета ваздуха и то: „Београд, Смедерево, Панчево, Нови Сад, Ниш, Косјерић, Бор, Ужице, Суботица, Сремска Митровица, Крагујевац, Краљево и Ваљево".[551] Према годишњим извештајима

[545] Koalicija 27, „Poglavlje 27 u Srbiji: ʻSistemska greškaʼ", op. cit., str. 79–81.
[546] Lazar Jovčić i Janko Jaćović, „Odlaganje dekarbonizacije: Izveštaj o sprovođenju mera Zelene agende za Zapadni Balkan u Srbiji", Beogradska otvorena škola, Beograd, 2025, str. 31–35.
[547] О садржини Закона, видети више на: Закон о порезу на емисије гасова са ефектом стаклене баште, *Службени гласник РС*, бр. 109/2025-104.
[548] Kozbašić, Jelena, „Dok CBAM vreba iza ćoška: U zadnji čas, Srbija je usvojila Zakon o porezu na gasove sa efektom staklene bašte", Доступно на: https://klima101.rs/zakon-porez-na-ugljenik-srbija-cbam/, Приступљено: 17.02.2026.
[549] Влада Републике Србије, „Усвојен Програм заштите ваздуха у Србији до 2030. године са Акционим планом", оп. цит.
[550] Ognjan Pantić, „Analiza zakonodavnog okvira: zaštita vazduha", Beogradska otvorena škola, Beograd, 2020, str. 24.
[551] Tihomir Popović, "Report on air quality protection at the local self-government level in the Republic of Serbia", UNDP Serbia, Belgrade, 2020, p. 34.

Агенције за заштиту животне средине током 2021. и 2022. године забележен је пораст сагласности Министарства заштите животне средине на усвајање локалних планова, те су тако одобрена четири плана квалитета ваздуха и шест краткорочних планова.[552] Упркос томе, проблема је много, а поред непостојања кровног стратешког документа, они се огледају и у недовољним средствима да би се планови реализовали, што онемогућује напредак. Додатни проблем су и примери неодговорности појединих локалних власти да планове усвоје и онда када добију сагласности.[553]

6.3. Извори загађење ваздуха у Републици Србији

Широм света постоје различити загађивачи који утичу на квалитет ваздуха и њих можемо груписати према томе како они настају. Данило Ж. Марковић истиче да у погледу утицаја на квалитет животне средине, постоје „квантитативни и квалитативни загађивачи".[554] Под квантитативним загађивачима се подразумевају елементи који постоје у природи, а које човек интензивним деловањем у значајнијој мери ослобађа и тиме нарушава природни баланс. С друге стране, квалитативни загађивачи представљају синтетичке супстанце.[555] Класификација која је најзаступљенија, а уједно и примарна истиче поделу на изворе загађења ваздуха који настају природним путем попут шумских пожара, распадањем органских материја (прим. дрвећа), вулканских ерупција[556] и извора загађивача који су вештачки (антропогеног порекла), настали негативним деловањем човека.[557] Арон Дели (*Aaron Daly*) и Паоло Занети (*Paolo Zannetti*) зато кажу „загађивач ваздуха је свака супстанца која се емитује у ваздух из антропогеног, биогеног или геогеног извора, која или није део природне атмосфере или је присутна у вишим концентрацијама од природне атмосфере, и може изазвати краткорочно или дуготрајно нежељени ефекат".[558] У атмосфери су, свакако, присутне бројне загађујуће честице, али је човековим негативним деловањем тај удео повећан нарушавањем природног баланса. Међу антропогеним изворима издвајају се индустријска постројења, посебан део њих су термоелектране, загревање стамбених објеката, саобраћај, депоније, али и други извори који негативно доприносе загађењу ваздуха.[559] Амелија Ђорђевић иситче да „пут који

[552] Јасмина Кнежевић, Биљана Јовић, Лидија Марић-Танасковић, Мирјана Митровић-Јосиповић, Ана Љубичић, Данијела Стаменковић, Небојша Вељковић, Бранислава Димић и Мила Петковић, „Годишњи извештај о стању квалитета ваздуха у Републици Србији 2022. године", Министарство заштите животне средине, Агенција за заштиту животне средине, Београд, 2023, стр. 61.
[553] Jovana Nikolić, „Dok građani udišu loš vazduh, rešenja za zagađenje ne daju rezultate Доступно на: https://www.cins.rs/dok-gradjani-udisu-los-vazduh-resenja-za-zagadjenje-ne-daju-rezultate/, Приступљено: 10.06.2025.
[554] Данило Ж. Марковић, *Социјална екологија*, оп. цит., стр. 169.
[555] Исто 169.
[556] Бранка Стевановић, Лука Кнежић, Слободан Чикарић, Гордана Илић-Попов, Гордан С. Караман, Бранислав Недовић, Драгољуб Тодић, Вид Вукасовић, Миодраг Вујошевић, Божидар Стојановић, Слободан Тошовић, Бранислав Божовић, Душан Мијовић, Јован Ангелус, Милутин Пантовић и Ђорђе Стефановић, *Енциклопедија Животна средина и одрживи развој: књига тачних одговора,* Ecolibri, Београд; Завод за уџбенике и наставна средства, Српско Сарајево, 2003, стр. 147.
[557] Amelija Đorđević, *Kvalitativno – kvantitativna ocena kvaliteta vazduha grada Niša*, Zadužbina Andrejić, Beograd, 2008, str. 14.
[558] Aaron Daly and Paolo Zannetti, "An Introduction to Air Pollution – Definitions, Classifications, and History", op. cit., p. 3.
[559] Francisc Popescu and Ioana Ionel, "Anthropogenic air pollution sources", In: Ashok Kumar (ed.), *Air Quality,* InTech, Rijeka, 2010, p. 2.

загађујућа супстанца пређе од извора преко атмосфере до земљине површине цикличног је карактера",[560] а тај циклус негативно се одражава на природу и човека.

Деловање различитих извора загађења негативно је утицало на атмосферски састав у који се свакодневно испуштају прекомерне количине различитих честица. Иако је спектар штетних материја велик, за потребе дисертације наведене ће бити оне које су међу најкарактеристичнијим, а које и загађивачи у Србији најчешће емитују. Међу њима су свакако гасови са ефектом стаклене баште попут карбон-диоксида (CO_2), метана (CH_4), азотних оксида (NO), хлорофлуороугљеници (CFCs).[561] Такође међу гасовима и честицама које су међу најзаступљенијим у Србији свакако су и суспендоване честице познатије и као прашкасте материје односно ПМ честице (PM 2.5 и PM 10) и сумпор диоксид (SO_2), а које настају сагоревањем, најчешће у процесима добијања енергије из електрана и загревањем домаћинстава.[562] Потребно је истаћи да се у многим урбаним срединама у Србији могу забележити концентрације и других супстанци као што су арсен (As), бензен, тешки метали попут кадмијума (Cd), никла (Ni), олова (Pb), али других супстанци.[563]

Ситуација у Србији се не разликује у односу на свет, те примарни извор загађења ваздуха потиче у највећој мери је антропогеног порекла. У наставку поглавља кроз појединачну анализу, биће представљени главни извори загађења ваздуха у Србији и то: индустријска постројења, термоелектране, индивидуална ложишта, саобраћај и (дивље) депоније. Просторно одређење предмета истраживања дисертације фокус ставља на поједине градове и места која се посебно суочавају са израженим проблемом загађења ваздуха, као што су: Бор, Мајданпек, Београд, Лазаревац, Обреновац, Костолац, Смедерево, Панчево, Ваљево, Ужице, Косјерић, Беочин, Поповац, Краљево, Лесковац, а за потребе ове дисертације поменућемо и/или делимично анализирати и друга места. Приликом анализе различитих извора загађења ваздуха у Србији, изузећемо изворе са територије АП Косово и Метохију, с обзиром да не постоји приступ поузданим изворима података, а уједно у случају појединих субјеката (пре свега термоенергетских постројења) који су примарни извор загађења, Србија више нема потпуне ингеренције.

6.3.1. Индустријска постројења

За развој индустрије неопходни су ресурси, а током 19. века у Србији је ископавање различитих руда било тек у повоју. Према доступним подацима, од краја 30-их година 19. века, па до 1900. године у некадашњој Србији било је отворено 60 рудника, где су половина били рудници угља, а остали су били рудници метала и каменоломи. Поред рудника у државном, највећи број њих био је под страним власништвом. Руда се вадила из различитих крајева Србије, а између осталог је експлоатисан и цемент, бакар,

[560] Amelija Đorđević, *Kvalitatitvna – kvantitativna ocena kvaliteta vazudha Niša,* op. cit., str. 16.
[561] Michael Lazarus, Lisa, Greber, Jeff Hall, Carlton Bartels, Steve Bernow, Evan Hansen, Paul Raskin and David Von Hippel, *Towards a Fossil Free Energy Future: The Next Energy Transition,* Stockholm Environment Institute, Boston, 1993, p. 30.
[562] World Health Organization, *Air Quality Guidelines: Global Update 2005*, World Health Organization Regional Office for Europe, Copenhagen, 2005, pp. 11; 13.
[563] Детаљније о супстанцама које се мерењима региструју, а које не представљају стандардни природни састав ваздуха, видети више на: Amelija Đorđević, *Kvalitatitvna – kvantitativna ocena kvaliteta vazudha Niša,* op. cit., str. 14.

олово, сребро, злато, антимон и друго.[564] Изразитији развој загађења ваздуха у Србији долази у периоду после Другог светског рата, када се на територији данашње Србије покреће, као и у већем делу тадашње Југославије, производња из бројних индустријских постројења и термоелектрана. Уједно индустрија се стационирала у градовима, што је довело до додатних миграција становништва у урбане средине.[565]

Индустријска постројења у Србији у зависности од самог типа производње емитују различите гасове и тешке метале. Радом индустријских постројења и емисијама штетних материја градови попут Бора, Смедерева и Панчева дуго су сматрани за најзагађеније градове у Србији. Међутим, листа агломерација и градова у којима се бележи прекорачење граничне вредности за једну или више загађујућих материја према годишњим извештајима Агенције за заштиту животне средине далеко је бројнија.

Средином 19. века у Мајданпеку и околним местима покренута су истраживања и ископавања руде, а убрзо након тога отворена је прва топионица гвожђа у Србији. Крај Источне Србије богат је различитим рудама чија је експлоатација и прерада све више расла и добијала на значају.[566] У Бору се ископавања врше са копова у Великом Кривељу и Церову, а поред ископавања врши се и процес прераде и производње примарно бакра, али и других племенитих метала. Некадашњи Рударско-топионичарски басен – РТБ Бор, а данас под управљањем Зиђин Мајнинг Групе (*Zijin Mining Group*), коју чине две компаније у Србији – Сербиа Зиђин Купер (*Serbia Zijin Copper*) и Сербиа Зиђин Мајнинг (*Serbia Zijin Mining*), током процеса производње свакодневно емитују SO_2, PM честице, али и значајне количине тешких метала, арсена, олова, цинка, кадмијума, антимона, живе и других материја.[567] Према подацима „сваке године у периоду од 1991. до 2001. године емитовано је преко 200.000 тона SO_2, односно преко 3,5 тона по становнику општине Бор".[568] При пуном раду капацитета на годишњем нивоу се из топионице испусти у ваздух око 383 тоне арсена што је огромна количина за један метал који је притом канцероген.[569] Огромне емисије настављене су током претходних година, те се и Бор годинама налази у III категорији квалитета ваздуха.

У Смедереву проблеме са загађењем ваздуха деценијама ствара постројење за производњу челика. Железара у Смедереву била је један од индустријских гиганата у време СФР Југославије, а у периоду прве деценије 21. века рад су обележили бројни проблеми и продаја америчкој компанији ЈуЕс Стил (*U.S. STEEL*). Од 2016. године новом продајом, производња је обновљена, а уз то се изнова јављају проблеми са квалитетом ваздуха у Смедереву, а посебно у местима Радинац и Раља која се налазе најближе постројењу. Поред загађења ваздуха проблем се огледа и у буци, а грађани су суочени са великом количином прашине и концентрацијама загађујућих материја које су годинама прелазиле дозвољене границе, те је и Смедерево било у III категорији квалитета ваздуха. Додатни проблем је у непоштовању обавезе да се инсталира мерна

[564] Даница Милић, *Страни капитал у рударству Србије до 1918*, Историјски институт, Београд, 1970, стр. 168–171.
[565] Данило Ж. Марковић, *Социјална екологија*, оп. цит., стр. 273.
[566] Borivoje Andrejić (ur.) i Ana Vasiljevski (prip.), *Cena uspona i ulaska u krug razvijenih po pravilu je visoka: Majdanpek 1858.: arhivska građa*, Radna organizacija štampa, radio i film – Biblioteka časopisa „Bakar", Bor, 1980, str. 14–15.
[567] Renata M. Kovačević, „Sadržaj i sastav respirabilnih čestica u urbanoj sredini grada Bora", Doktorska disertacija, Hemijski fakultet, Beograd, 2016, str. 6–8.
[568] Ivan M. Najdenov, „Upravljanje procesima topljenja i rafinacije bakra u funkciji unapređenja energetske efikasnosti i ekonomske opravdanosti", Doktorska disertacija, Tehnološko-metalurški fakultet, Beograd, 2013, str. 78.
[569] Isto, str. 78.

станица за мониторинг квалитета која је предвиђена и Студијом утицаја на животну средину.[570]

На територији индустријске зоне Града Панчева налазе се три велика постројења, Азотара – за прераду вештачких ђубрива, и постројења везана за нафту – НИС рафинерија нафте и ХИП Петрохемија. Положај индустријске зоне и правци кретања ветрова потпуно су неповољни како за сам град, тако и за место Старчево, јер они усмеравају загађујуће материје из ових постројења ка насељеним местима. Ова постројења емитују различите врсте гасова, између осталог SO_2, NO_2, али и амонијак и бензен који је дефинисан као канцерогена материја.[571] Истраживање које је испитивало концентрацију тешких метала у саставу тла показало је различите степене заступљености бакра, цинка, олова и других метала у зависности од мерених подручја. У појединим мерним местима, нпр. Војловица, која је у непосредној близини индустријске зоне, забележене су увећане концентрације тешких метала. Поред емисија из самих постројења које преко загађења ваздуха, утичу и на загађење тла, заступљеност ових метала остварује се и кроз коришћење различитих пестицида и минерала у пољопривреди.[572]

Процес производње цемента такође има негативних утицаја на животну средину. У Србији је производња цемента стационирана у местима Беочин, Поповац (код Параћина) и Косјерић. Производња цемента у поменутим местима започета је средином 19. века, изузев у Косјерић у којем се одвија од 70-их година прошлога века.[573] Према Уредби о граничним вредностима емисија загађујућих материја у ваздуху из стационираних извора загађивања, осим постројења за сагоревање дефинисане су и граничне вредности емисија за производњу цемента и цеметног клинкера.[574] Упркос постојања регулативе, прекорачења граничних вредности из ових постројења су учестала. Цементара у Беочину, примера ради, током јесени 2019. године бележила је вишенедељна огромна одступања од дозвољених граничних вредности хлороводоника, SO_2, NOx и других материја.[575] У претходним годинама у извештајима Агенције за заштиту животне средине, поред Беочина, у више наврата у III категорији квалитета ваздуха нашли су се Поповац и Косјерић.

Поред проблема са приступом здравој пијаћој води са којим се грађани суочавају деценијама, последњих година у Зрењанину проблем представља и отварање постројења за производњу пнеуматика ЛингЛонг Тајр (*LingLong Tire*). Представљена као велика и значајна, ова инвестиција са собом носи и велики број еколошких проблема, како око

[570] Регулаторни институт за обновљиву енергију и животну средину, „Загађење ваздуха и кршење права на здраву животну средину у Смедереву: Студија случаја", Регулаторни институт за обновљиву енергију и животну средину, Београд, 2021, стр. 3–5.

[571] Dragan M. Ugrinov i Aleksander M. Stojanov, „Merenje zagađenja vazduha benzenom u gradu Pančevu", *Hemijska industrija*, 65 (2), 2011, str. 211–212.

[572] Stojan Jevremović, Violeta Mickovski Stefanović, Dragana Stanisavljević and Predrag Ilić, "Effect of the industrial zone's proximity to the contamination of the soil with heavy metals", In: Kastori Rudolf, Nikola Aleksić, Desanka Božidarević, Biserka Dimiskovska, Aleš Golja, Imre Kadar, Radmila Šovljanski, Vera Popović and Bratimir Nešić (eds.), *XIII Environmental Protection of Urban and Suburban Settlements: Proceedings*, Ecological Movement of Novi Sad, Novi Sad, 2019, pp. 132–133.

[573] *CIS – Cementna industrija Srbije*, „Историјат", Доступно на: https://cis.org.rs/sr/o-nama/istorijat, Приступљено: 12.06.2024.

[574] Уредба о граничним вредностима емисија загађујућих материја у ваздух из стационарних извора загађивања, осим постројења за сагоревање, *Службени гласник РС*, бр. 111/2015-3, 83/2021-8.

[575] Dragana Prica Kovačević, „Beočinska cementara godinama zagađuje okolinu bez kazne", Доступно на: https://www.021.rs/story/Novi-Sad/Vesti/233966/Beocinska-cementara-godinama-zagadjuje-okolinu-bez-kazne.html, Приступљено: 12.06.2024.

уступања обрадивог земљишта инвеститору, до немогућености јавности да има увиде у процесе који се односе на Студију о утицају на животну средину. Према плановима са производњом од око 13 милиона гума на годишњем нивоу, овакво постројење неминовно ће имати утицај на животну средину.[576] На основу извештаја Агенције за заштиту животне средине о квалитету ваздуха, Зрењанин се последњих година преместио у III категорију квалитета ваздуха међу градовима са прекомерним загађењем ваздуха.

Међу градовима који се суочавају са проблемом квалитета ваздуха је и Ваљево. Карактеристика за овај, али и за већи број других градова у Србији је њихов географски положај. Ваљево се налази у котлини, те се самим тим загађујуће материје дуже задржавају. Извора загађења ваздуха у Ваљеву и околини је неколико, пре свега индивидуална ложишта и топлане, који као сезонски проблем утичу на квалитет ваздуха у Ваљеву. Овај град је већ дуже време на неславним водећим позицијама по питању загађења ваздуха у Србији и региону и то највише због прекомерних емисија PM 2.5 и PM 10 честица. Према подацима за 2022. годину, грађани Ваљева су били 178 дана изложени прекомерним емисијама PM 10 честица, што је половина те године.[577] Поред ложишта у зимском периоду године, у Ваљеву се међу најизраженијим загађивачима издваја и постројење за производњу наоружања Крушик. Ово постројење користи угаљ лигнит за загревање постројења и одвијање производног процеса, а према доступним информацијама потрошња угља се креће у опсегу 50–70 тона по дану. Рад овог постројења доводи до загађења ваздуха током целе године, што додатно објашњава негативну позицију Ваљева у погледу резултата мерења квалитета ваздуха.[578] На постојање проблема, кроз различите видове деловања, годинама указује цивилни сектор предвођен удружењем иРеволуција. Поред активности у правцу истраживања проблема, информисања и едукације грађана, покренути су и судски поступци, где је правно доказано да је Крушик у свом пословању негативно утицао на животну средину током производног процеса.[579]

Анализирана постројења и градови, само су неки од најизраженијих примера у Србији у којима индустријска постројења утичу на квалитет ваздуха, али списак ових загађивача није коначан. Различита постројења могу у већој или мањој мери утицати на укупно загађење ваздуха у некој средини. Проблем са овим постројењима у Србији огледа се у вишедеценијском непоштовању прописа, огромним емисијама различитих гасова и метала и ризику од наставка таквог тренда и у наредним годинама.

---

[576] Hristina Vojvodić, Mirko Popović, Jovan Rajić i Marko Pavlović, „CUI-BONO? Studija slučaja izgradnje fabrike pneumatika 'Linglong Tire' u Zrenjaninu", Regulatorni institute za obnovljivu energiju i životnu sredinu, Beograd, 2020, str. 23–26.

[577] Grujica Andrić, „Zagađenje vazduha u Valjevu: Udah 'opasan po zdravlje'", Доступно на: https://www.bbc.com/serbian/articles/cz9np9z8g3xo/lat, Приступљено: 17.02.2026.

[578] Milena Kuzmanović, „Valjevsko udruženje građana podnelo prijavu protiv Krušika zbog zagađenja", Доступно на: https://n1info.rs/vesti/valjevsko-udruzenje-gradjana-podnelo-prijavu-protiv-krusika-zbog-zagadjenja/?fbclid=IwAR0H8D7PbySRLegmRqjbjPDA-m5omsvQ5KneRXpu4W8xQRERUr0mGdfLwPg, Приступљено: 12.06.2024.

[579] *CRTA*, „Valjevci zbog zagađenog vazduha izveli 'Krušik' pred lice pravde", Доступно на: https://crta.rs/gradjani_imaju_moc/valjevci-zbog-zagadjenog-vazduha-izveli-krusik-pred-lice-pravde/, Приступљено: 12.06.2024.

6.3.2. Термоелектране

Посматрано из угла привредних сектора, термоелектране припадају делу секундарне делатности као део *тешке индустрије*. Како су термоелектране извор производње енергије повезане са рударством, онда ће и сама анализа ових постројења бити обрађена одвојено од осталих индустријских грана. Заједно са њима биће анализирани и рударски копови с обзиром да су и те површине препознате као извори загађења на мапи Србије. Ископавања угља добијају на значају у Србији од друге половине 19. века што је повезано са појавом и потребама рада фабрика и млинова. Убрзо је и развој железнице у Србији захтевао додатне количине ове руде, али је био и прилика за извоз, док се упоредо са тим јавља и коришћење угља за загревање домаћинстава.[580]

Потреба за енергијом најбоље се види на примеру Београда где је, између два светска рата, пораст становништва наглашавао све већу потребу за енергијом, те је тако 1932. године у рад пуштена термоелектрана *Снага и светлост*. Ово постројење смештено на обали Дунава, снабдевало је електричном енергијом читав Београд.[581] После Другог светског рата јавља се потреба за далеко већом количином електричне енергије посебно због индустрије, па самим тим долази до развоја нових термоенергетских постројења на територији данашње Србије. На територији Костолца деценијама су вршена ископавања угља који је коришћен и за поменуту термоелектрану. У периоду друге половине 20. века, широм Костолца отварани су нови копови, али и четири блока термоелектрана Костолац А и Б.[582] С друге стране, термоелектрана Никола Тесла – ТЕНТ чини огранак који је у овом делу Европе највећи произвођач електричне енергије. Сачињен од пет организационоих јединица, ТЕНТ производи енергију у Обреновцу, Великим Црљенима и Свилајнцу. Термоелектрана Колубара и термоелектрана Морава функционишу од 50-их, односно 60-их година 20. века и најстарије су активне термоелектране. Током 70-их и 80-их година у рад је пуштено укупно осам блокова Термоелектране Никола Тесла А и Б.[583]

Према техничкој класификацији коју примењује Међународна агенција за енергетику, угаљ се класификује у три врсте и то лигнит или смеђи угаљ, затим битуменски односно средњи, и антрацит, односно тврди угаљ, који је најбољег квалитета у погледу калоријске вредности.[584] На основу података из Стратегије развоја енергетике Републике Србије до 2025. године са пројекцијама до 2030. године, од укупне количине геолошких резерви свих врста угља, резерве угља лигнита чине 97% удела тј. износе око 8,88 милијарди тона, од чега је 7,46 милијарди тона билансно, док је 1,41 милијарди тона небилансно односно није рентабилно за експлоатацију. Међутим, проблем за Србију је тај што се од укупног износа свих резерви угља, чак 76% њих налази у Косовско-метохијском басену.[585] Изостајањем ових ресурса енергетски систем Србије, који је

[580] Даница Милић, *Страни капитал у рударству Србије до 1918*, оп. цит., стр. 178–180.
[581] Неда Кнежевић, „Ревитализација термоелектрана 'Снага и светлост' у Београду", *Наслеђе*, 8, 2007, стр. 211–212.
[582] *Електропривреда Србије,* „Istorija", Доступно на: eps.rs/lat/kostolac/Stranice/istorija-teko.aspx, Приступљено: 16.06.2024.
[583] *Електропривреда Србије,* „Основни подаци", Доступно на: https://www.eps.rs/cir/tent/Pages/Osnovni-Podaci.aspx, Приступљено: 16.06.2024.
[584] Christian Ngo and Joseph Natowitz B., *Our Energy Future - Resources, Alternatives and the Environment*, op. cit., pp. 58–59.
[585] Стратегија развоја енергетике Републике Србије до 2025. године са пројекцијама до 2030. године, *Службени гласник РС*, бр. 101/2015-36.

иначе окренут ка угљу и зависган од њега, додатно је ограничен у погледу дугорочне ослоњености на енергију која се путем овог енергента добија.

Производња лигнита у 2022. години у Србији износила је 35,1 милиона тона, а уз то је увезено још око 2 милиона тона угља.[586] У Србији се највише експлоатишу резерве лигнита из Костолачког и Колубарског басена. Поред енергетске нискокалоричности, лигнит одликују и значајне емисије SO_2, PM честица и NOx. Током целокупног процеса сагоревања и добијања енергије из угља долази до ослобађања односно настајања наведених емисија које и поред технолошког напретка издвајају термоелектране као значајан извор загађења.[587]

Србија се путем НЕРП-а обавезала да ће се емисије из термоенергетских постројења смањити, те да ће оне на годишњем нивоу бити у максимално дозвољеним вредностима и то за SO_2 око 55.000 тона, а PM честица око 6.400 тона. Према доступним подацима, емисије SO_2 у периоду од 2018. до 2022. године премашивале су максимално дозвољене вредности и по неколико пута. Иако су оне мање у односу на 2018. када је емисија износила око 305.000 тона SO_2, то не умањује чињеницу да се НЕРП годинама не примењује. С друге стране, PM честице, изузев 2018. године када су премашиле граничне вредноси, генерално се налазе у максимално дозвољеним вредностима емисија. Међутим, оно што може да изазове забринутост јесте раст емисије SO_2, и PM честица током 2022. године. Једини изузетак *за сада* представља NOx, које су у максимално дозвољеним вредностима, али са ризиком да се такво стање не одржи у наредним извештајима услед изостанка реконструкција на самим постројењима.[588]

Добијање електричне енергије у Србији у највећој мери долази из термоелектрана што Србију чини зависном од угља. Према подацима из Одлуке о утврђивању енергетског биланса Републике Србије за 2025. годину, Србија има 9.126,8 MW инсталисаних капацитета за производњу електричне енергије из свих енергетских извора,[589] што је за близу 600 MW више него што је било предвиђено Одлуком за 2023. годину.[590] Од укупног броја капацитети из термоелектрана и термоелектрана-топлана (ТЕ-ТО) у укупном билансу износили су 4.846 MW (од чега 4.360 MW термоелектране, а 486 MW термоелектране-топлане), што чини око 53% укупних инсталисаних капацитета за обезбеђивање електричне енергије у 2025. години.[591]

Поред еколошких и проблема по здравље грађана, зависност од добијања енергије из угља са собом носи ризик угрожавања енергетске безбедности. Овај сектор безбедности дефинише се као „стање у коме једна нација и сви грађани и предузећа имају приступ довољним количинама енергије по разумној цени, без ризика од прекида

[586] EURACOAL – European Association for Coal and Lignite, "Annual Report 2022", EURACOAL, Brussels, 2023, pp. 12–13.
[587] Александар Јововић, Душан Тодоровић, Дејан Радић, Мирослав Станојевић, Марко Обрадовић и Никола Карличић, „Сагоревање фосилних горива: емисије и техничко-технолошке мере за смањивање емисије", У: Марко Анђелковић (ур.), *Енергетика и животна средина*, Српска академија наука и уметности, 2013, стр. 120–121.
[588] Ioana Ciuta, Pippa Gallop and Davor Pehchevski, "Comply or Close: Five years of deadly legal breaches by Western Balkan coal plants", CEE Bankwatch Network, Prague, 2023, pp. 29–31.
[589] Одлука о утврђивању Енергетског биланса Републике Србије за 2025. годину, *Службени гласник РС*, бр. 12/2025-28.
[590] Одлука о утврђивању Енергетског биланса Републике Србије за 2023. годину, *Службени гласник РС*, бр. 144/2022.
[591] Одлука о утврђивању Енергетског биланса Републике Србије за 2025. годину, оп. цит.

у снабдевању у блиској будућности".[592] Србија се у претходних десет година сусрела са неколико изазова који су у одређеној мери утицали на сигурност енергетског снабдевања. У мајским поплавама 2014. године, услед обилних падавина, река Колубара је изливањем испунила два угљенокопа стварајући од њих језера величине и до 15км². Док су се ревитовализовали услови за ископавање као и рад термоелектрана, Србија је морала да увози елекетричну енергију. Други случај догодио се крајем 2021. и почетком 2022. године када су избиле хаварије што је довело до застоја у раду и поновну потребу за увозом електричне енергије.[593]

Прекомерна зависност не само од енергије из угља, већ од било ког извора може довести у потенцијалне ризике свакодневни живот грађана и функционисање привреде једне државе. Зависност од угља који има ограничени животни век експлоатације, доводи до додатне потребе за већим степеном диверсификације тренутних извора за добијање енергије. У случају Србије, диверсификација још увек није на завидном нивоу, а да би се то постигло неопходно је да се спроводи бржи процес енергетске транзиције и већа производња енергије из обновљивих извора.[594] У Србији се последњих година бележи раст инсталисаних мегавата у изворе попут ветра и сунца,[595] међутим, потребно је далеко више инвестиција како би поред хидроцентрала, капацитети из обновљивих извора постали заступљенији у укупној производњи енергије.

6.3.3. Индивидуална ложишта

Термоелектране и индустријска постројења загађују ваздух током целе године, испуштајући континуирано емисије штетних материја. Наспрам њих индивидуална ложишта и топлане посебно су активне у Србији током зимског периода, односно у време грејне сезоне. Из ових извора у ваздух се испушта велика количина SO_2 и PM честица, које настају током процеса сагоревања дрвета и угља.[596] Према подацима из годишњег извештаја Агенције за заштиту животне средине за 2023. годину у укупном загађењу ваздуха у Србији када су емисије SOx и PM честица у питању највећи удео долази из индивидуалних ложишта и топлана снаге мање од 50 MW. Из ових извора је емитовано укупно 61% свих суспендованих честица PM10, док укупне емисије честица PM2.5 износиле чак 77%.[597] Овај тренд високих процента емисија PM честица из индивидуалних ложишта и топлана забележен је и у годишњим извештајима за претходни период.

---

[592] Barry Barton, Catherine Redgwell, Anita Rønne and Donald N. Zillman, *Energy Security: Managing Risk in a Dynamic Legal and Regulatory Environment*, Oxford University Press, Oxford, 2004., p. 6.

[593] Nenad Spasojević i Ivana Milićević, „Energetska tranzicija u Obrenovcu: između nade i straha", Centar za kreiranje politika i strategija, Beograd, 2022, str. 19.

[594] Petar Đukić i Slaviša Đukanović, „Konfuzija u energetskoj tranziciji – svet i Srbija danas", *Energija, ekonomija, ekologija*, 2022, 24 (3), 2022, str. 20.

[595] Одлука о утврђивању Енергетског биланса Републике Србије за 2025. годину, оп. цит.

[596] Joachim Kelz, Thomas Brunner and Ingwald Obernberger, "Emission factors and chemical characterisation of fine particulate emissions from modern and old residential biomass heating systems determined for typical load cycles", *Environmental Sciences Europe*, 24 (11), 2012, p. 3.

[597] Јасмина Кнежевић, Биљана Јовић, Лидија Марић-Танасковић, Мирјана Митровић-Јосиповић, Ана Љубичић, Тијана Збиљић, Небојша Вељковић и Мила Петковић, „Годишњи извештај о стању квалитета ваздуха у Републици Србији 2023. године", Министарство заштите животне средине, Агенција за заштиту животне средине, Београд, 2024, стр. 15.

У књизи *Заглављени у прошлост: енергија, животна средина и сиромаштво у Србији и Црној Гори,* Александар Ковачевић детаљно је анализирао и истраживао проблеме енергетске неефикасности, енергетског сиромаштва и њихових последица. Анализа је показала да је становништво у тадашњој држави, почетком 21. века трошило преко 10% прихода за потребе енергије, а сиромашна домаћинства и до 20%. Разлози који утичу на ове проценте огледају се у квалитету објеката, али и енергената који су се у тим домаћинствима користили. У периоду преласка у нови миленијум смањена је куповина појединих енергената за загревање домаћинстава, што је довело до далеко веће заступљености дрвета. Утицај финансијског стања доводи до тога да грађани купују дрва за огрев која нису прошла процес сушења, већ се користе исте зиме. У таквим случајевима присутан је велики проценат влаге, те самим тим долази до непотпуног сагоревања дрвета и стварања додатних емисија унутар затворених простора. Поред тога, финансијски разлози утицали су и на број загрејаних просторија током зимског периода, што утиче на квалитет и степен задовољства животом током грејне сезоне, али доводи и до потреба за додатним грејним телима. Кроз примену квалитативних и квантитативних метода, добијен је и велики број података који су додатно поткрепили слику веома лошег стања и енергетске зависности у некадашњој државној заједници.[598]

Деценију и по од објављивања ове студије наведени проблеми и данас су актуелни и егзистирају у истом облику. Према истраживању спроведеном средином 2021. године, огревно дрво је доминантни извор грејања за чак 61% српских домаћинстава. Међутим, пракса показује да се често користи влажно дрво, што негативно утиче на ефикасност грејања и квалитет ваздуха. Додатни изазов је чињеница да је преко 56% корисника овог енергента каснило са набавком, односно да га нису обезбедили до краја августа те године.[599] Исто истраживање показало је да збирно 62% домаћинстава за загревање користи шпорет, котао или собну пећ, у којим сагоревају чврста горива у виду дрвета или угља.[600] Збирно посматрано, дрво и угаљ и даље су у великој мери заступљени као енергенти, те у том погледу у Србији постоји још један вид зависности од одређених енергената што ствара дугорочне проблеме.

Индивидуална ложишта нису само у Србији, већ и у другим деловима Западног Балкана међу водећим изворима загађења ваздуха, што указује да се читав регион суочава са сличним проблемом. С обзиром да постоје различити енергенти за загревање, исто тако постоје и различити степени емисија штетних материја, где поред PM честица и SO_2, долази до емитовања NOx и CO. Сагоревање дрвета у различитим грејним телима, али и његове саме перформансе могу утицати на то колика ће бити емисија поменутих честица из ових извора.[601]

Анализирани подаци указују да поред зависности од појединих енергената у Србији и даље постоје проблеми са загревањем домаћинстава. Тај тренд присутан је деценијама и захтева значајна средства, али уједно ствара и енормно загађење ваздуха широм земље. Сходно овим тумачењима са сигурношћу се може рећи да у Србији постоје проблеми са енергетским сиромаштвом. Оно се може дефинисати као као слика у којој „домаћинство се налази у стању енергетског сиромаштва уколико је потребно да

[598] Aleksandar Kovačević, *Zaglavljeni u prošlost: energija, životna sredina i siromaštvo u Srbiji i Crnoj Gori*, op. cit., str. 29–30; 81; 86–87.
[599] Ilija Jovančević i Zorica Popović, „Sloboda loših izbora: Kako se Srbija greje?", RES Fondacija, Beograd, 2021, str. 7.
[600] Isto, str. 16; 24.
[601] Aleksandar Macura and Stevan Vujasinović, "Accelerating the change-out of obsolete household heating devices in the Western Balkans", RES Foundation, Belgrade, 2022, pp. 35–37.

потроши више од 10% својих примања на енергенте, како би одржало довољан ниво топлине".[602]

Проблеми енергетског сиромаштва огледају се и у немогућности становништва да уложе средства у транзицију на друге енергенте за загревање домаћинства, а који су еколошки прихватљивији. Такође, немогућност код великог броја грађана се огледа и када су улагања средства у замену столарије, фасада и сл., а чијом променом би се подигла енергетска ефикасност унутар домаћинстава. Самим тим то доводи до двоструког проблема. Прво, због таквих предиспозиција домаћинства ће и даље трошити више енергије него што би иначе било потребно, а самим тим и трошкови у домаћинствима биће и даље високи. Други проблем тиче се негативног утицаја на квалитет ваздуха посебно током грејне сезоне. Емисије из индивидуалних ложишта утицаће да и надаље бројни градови и места у Србији буду сврстани у категорију – загађен ваздух. Енергетска транзиција у сегменту загревања у појединим успешним примерима у Европи указује да тај процес може трајати од 18 до чак 35 година.[603] Подаци тренутног стања говоре да ће овај процес у Србији бити дуготрајан, док се не достигне адекватан и одржив ниво загревања домаћинстава који је енергетски ефикасан и еколошки прихватљив.

6.3.4. Саобраћај

Светска потрошња нафте мери се у десетинама милионима барела на дневном нивоу. Почетком века, половина произведене нафте на светском нивоу потрошена је за потребе производње енергената који су неопходни за различите видове транспорта.[604] У Србији су, као и у свету, због своје презаступљености аутомобили највећи проблем у урбаним односно градским срединама. Због своје специфичности процес урбанизације и раст броја возила током претходног века створили су у Србији бројне проблеме који се манифестују до данашњих дана.[605] Поред утицаја на квалитет ваздуха, саобраћај је извор буке која је такође један од растућих еколошких проблема данашњице. Саобраћај као извор загађења доводи до емисије различитих гасова у ваздух, а између осталог азотних оксида, метана, угљенмоноксида, угљендиоксида, сумпордиоксида, водоугљеника и друго. Емисије ових гасова настају како у фазама припреме енергената, тако и приликом коришћења транспортних возила.[606]

Према подацима Републичког завода за статистику за 2023. годину, у Србији је било око 2,9 милиона регистрованих возила друмског саобраћаја, а од тог броја близу 2,4 милиона су била путничка возила.[607] Негативан утицај саобраћаја на загађење ваздуха не огледа се само у броју регистрованих возила, већ и у квалитету и

[602] RES Fondacija, „Sve što ste hteli da znate o energetskom siromaštvu u Srbiji 2021", RES Fondacija, Beograd, 2021, str. 16.
[603] Boban Pavlović, „Osnaživanje energetske tranzicije u sektoru domaćinstva u Srbiji: Integrativni pristup", *Energija, ekonomija, ekologija* 25 (2), 2023, str. 2.
[604] Christian Ngo and Joseph Natowitz B., *Our Energy Future - Resources, Alternatives and the Environment*, pp. 324–325.
[605] Данило Ж. Марковић, *Социјална екологија*, оп. цит., стр. 273.
[606] Snežana M. Kaplanović, „Internalizacija eksternih troškova u funkciji obezbeđenja održivog razvoja drumskog saobraćaja", Doktorska disertacija, Ekonomski fakultet, Beograd, 2012, str. 35.
[607] *Republički zavod za statistiku*, „Registrovana drumska motorna i priključna vozila i saobraćajne nezgode na putevima, 2023", Доступно на: https://stat.gov.rs/sr-latn/vesti/20240318-registrovana-drumska-motorna-i-prikljucna-vozila-i-saobracajne-nezgode-na-putevima-2023/, Приступљено: 20.06.2024.

перформансама возила које грађани поседују у возном парку. Према подацима Агенције за безбедност саобраћаја просечна старост возила возног парка у Србији за 2022. годину износила је чак 16,2 године.[608] Наведени подаци добијени су од полицијских управа у Србији, али без управа са подручја АП Косова и Метохије. Из доступних података Агенције за безбедност саобраћаја, може се закључити да полицијска управа Београд, убедљиво одступа од остатка Србије са најнижим просеком старости регистрованих возила од 13,1 година, док је у јужном, најсиромашнијем делу Србије просек највиши.[609] У земљама чланицама Европске уније закључно са 2023. годином, просечна старост регистрованих аутомобила износила је 12,5 година у просеку што је у целости поматрано далеко мање у односу на Србију. Ближе нашем просеку су поједине земље источног дела Европе које су чланице Европске уније.[610]

Европска унија је у овој области дефинисала регулативе којима жели да подстакне ауто индустрију да више улаже у нове технологије које ће на тржишту аутомобила и других возила купцима понудити квалитетнија и еколошки прихватљивија возила. Стандарди се превасходно базирају на смањењу емисија штетних гасова, тзв. *емисиони стандарди*, који су класификовани и према томе да ли је бензин или дизел погонско средство возила. Од јула 1992. до септембра 2014. године дефинисано је шест стандарда (*Euro 1–6*), кроз које су прогресивно расла смањивања очекиваних емисија гасова нових путничких возила.[611] *EURO 7* стандард чија се примена очекује у наредним годинама дефинисао би далеко строжија правила у односу на претходне стандарде, а између осталог и забрану продаје возила која емитују CO_2 од 2035. године.[612] Када су сами стандарди у питању, а на основу података о просечној старости возног парка у Србији, закључује се да бројна регистрована возила одступају од новијих еуро стандарда.

6.3.5. Депоније

Савремено друштво ствара огромне количине различитог отпада на дневном нивоу који је неопходно одложити и третирати на адекватан начин. У Србији се често говори о отпаду, али стиче се утисак да јавност и друштво и даље немају довољно развијену свест о потреби рециклирања и адекватног третирања отпада, док са друге стране надлежне институције и поред постојећих активности не чине довољне напоре како би се проблем решио.

Депоније из еколошког угла директно могу утицати на загађење сва три елемента – земљишта, воде и ваздуха. Стварањем процедних вода са депонија се директно могу угрозити подземне и површинске воде. Ове воде садрже различите токсичне елементе,

---

[608] *Агенција за безбедност саобраћаја*, „Просечна старост возила возног парка у Републици Србији 2022. године, по полицијским управама", Доступно на: https://www.abs.gov.rs/static/uploads/13311_starost-vozila-voznog-parka-2022.pdf, Приступљено: 20.06.2024.

[609] Исто.

[610] European Automobile Manufacturers' Association – ACEA, "Vehicles on European Roads", ACEA, Brussels, 2025, p. 11.

[611] Snežana M. Kaplanović, „Internalizacija eksternih troškova u funkciji obezbeđenja održivog razvoja drumskog saobraćaja", op. cit., str. 134–135.

[612] *Reuters*, "EU Parliament approves compromise on vehicle pollution limits", Доступно на: reuters.com/world/europe/eu-parliament-approves-compromise-vehicle-pollution-limits-2024-03-13/, Приступљено: 19.06.2024.

једињења и тешке метале који поред загађења вода могу контаминирати земљиште у непосредној близини депонија. Кроз испарења из процедних вода, али и путем директних емисија са депонија, различити гасови могу завршити у ваздуху.[613]

Поред емисија CO_2, SO_2 и NO_2, разлика са депонијама у односу на претходне изворе загађења ваздуха огледа се у емитовању различитих канцерогених честица и гасова. На депонијама се одлажу велике количине биоразградивог отпада чијим разлагањем се ослобађа метан CH_4, што депоније сврстава међу највеће светске емитере овог гаса.[614] На депонијама настају и једињења попут депонијског гаса сачињеног у највећој мери од CO_2 и CH_4, али и других елемената. Пролазећи кроз неколико фаза формирања у самом телу депоније, депонијски гас тежи да напусти исту и на тај начин углавном завршава у атмосфери. Том приликом, а под притиском може доћи до експлозија и пожара на депонијама што доводи до испуштања гасова и токсичних канцерогених једињења (попут диоксина и фурана) у ваздух.[615]

Према Програму управљања отпадом у Републици Србији за период 2022–2031. године, до краја 2021. године у Србији су постојале следеће депоније: „регионална санитарна депонија РСД ‘Дубоко’, Ужице, РСД ‘Врбак’, Лапово, РСД Кикинда, РСД ‘Гигош’, Јагодина, РСД ‘Жељковац – Депонија два’, Лесковац, РСД ‘Мунтина падина’, Пирот, РСД ‘Јарак’, Сремска Митровица, РСД Панчево, РСД Суботица, РСД ‘Винча’, Београд, санитарна депонија СД ‘Метерис’, Врање и СД ‘Вујан’, Горњи Милановац.” На овим депонијама се одлаже само око 1/5 комуналног отпада, а преостале количине овог отпада у највећем проценту завршавају на несанитарним депонијама. Широм Србије постоји преко 120 општинских депонија које не испуњавају стандарде животне средине, а на којима се одлаже комунални отпад. Поред ових депонија, постоји око 3.500 регистрованих дивљих депонија које нису под контролом општина и углавном су стациониране у руралним срединама.[616] Овај број је оквиран и није коначан, јер широм Србије и даље постоји велики број неевидентираних дивљих депонија које без обзира на количину отпада, негативно утичу на животну средину.

На периферији града Београда налази се једна од најстаријих регионалних санитарних депонија која се простире на површини од 76 ha, где се свакодневно одлажу велике количине комуналног отпада са територије града Београда. Према истраживању из 2015. године о процени емисија CO_2 и CH_4, а кроз примену софтверског програма ЛандГем (*LandGem*), утврђене су пројектоване емисије ових гасова са регионалне санитарне депоније Винча. Истраживање је спроведено под хипотезом да ће и наредних 20 година бити вршено одлагање отпада на тој депонији тј. до 2036. године, а посматрани период моделовања је од 2015. до 2045. године. Подаци показују да ће се емисије увећавати све до 2037, за CH_4, односно до 2038. године за CO_2, а да ће после тих година под претпоставком да се после 2036. године отпад не одлаже на овој депонији, доћи до постепеног смањења, али не и престанка емисија.[617] Дугогодишњи проблем са овом

[613] Anoosheh Iravanian and Shaghayegh Ostovar Ravari, “Types of Contamination in Landfills and Effects on the Environment: A Review Study”, *IOP Conference Series: Earth and Environmental Science*, 614, 2020, p. 4.
[614] Ayesha Siddiqua, John N. Hahladakis and Wadha Ahmed K. A. Al-Attiya, “An overview of the environmental pollution and health effects associated with waste landfilling and open dumping”, *Environmental Science and Pollution Research*, 2022, pp. 58520–58521.
[615] Una Marčeta, „Model za rangiranje nesanitarnih deponija prema riziku od atmosferskog zagađenja”, Doktorska disertacija, Fakultet tehničkih nauka, Novi Sad, 2022, str. 13–20.
[616] Програм управљања отпадом у Републици Србији за период 2022–2031. године, Службени гласник РС, бр. 12/2022.
[617] Dimitrije Ž. Stevanović, Marina A. Mihajlović, Stefan M. Mandić-Rajčević, Mića B. Jovanović i Alempije Veljović, „Emisije gasova sa efektom staklene bašte sa deponije u Vinči”, U: Miroslav Stanojević i Aleksandar

депонијом јесу пожари који су изузетно учестали, чиме се различите канцерогене материје емитују у ваздух.

Пожари су карактеристични и за друге депоније у Србији. Током пролећа 2024. године, избио је пожар на регионалној санитарној депонији „Дубоко" која се налази на територији општине Ужице, а на којој се складишти комунални отпад из девет јединица локалне самоуправе Моравичког и Златиборског округа. Пожар је у потпуности угашен тек након три недеље и након девастирајућих последица. За то време грађани су протествовали указујући на проблеме у управљању депонијом и квалитетом ваздуха.[618] Овај пожар био је такорећи увод у серију пожара током лета 2024. године на депонијама широм Србије. Проблеми са адекватним одлагањем отпада и ризицима од избијања пожара присутни су на многим депонијама, али и поред свега ситуација се и даље не мења. Поред пожара на депонијама, забележени су и шумски, али и пожари у бројним објектима, што се свакако одразило и на квалитет ваздуха у тим срединама.

6.4. Негативне последице загађена ваздуха

Када је надлежност у домену мониторинга и извештавања о квалитету ваздуха у Србији у питању, издваја се Агенција за заштиту животне средине, али и надлежни за хидролошке и метеоролошке послове и друга овлашћена правна лица.[619] Међу чиниоцима који су повезани са темом треба навести још Министарство за заштиту животне средине као и институте и заводе за јавно здравље. Мрежу института и завода чини укупно 24 јединице међу којима је и Институт за за јавно здравље Србије *др Милан Јовановић – Батут* задужен за координацију и обезбеђивање свих релевантних информација. Између осталог, у домену рада ове институције налази се и мониторинг и извештавање јавности о квалитету ваздуха на локалном нивоу.[620]

Агенција за заштиту животне средине доставља јавности годишње извештаје о стању квалитета ваздуха у Републици Србији. Ови збирни извештаји односе се на претходну годину и процес објављивања је често дуг. Последњи објављени извештај за 2024. годину, убедљиво се најдуже чекао и објављен је тек почетком 2026. године.

Према старом Закону о заштити ваздуха из 2009. године, са допунама из 2013. и 2021. године, постојале су три категорије квалитета ваздуха и то: „1) прва категорија – чист или незнатно загађен ваздух где нису прекорачене граничне вредности нивоа ни за једну загађујућу материју; 2) друга категорија – умерено загађен ваздух где су прекорачене граничне вредности нивоа за једну или више загађујућих материја, али нису прекорачене толерантне вредности ни једне загађујуће материје; 3) трећа категорија – прекомерно загађен ваздух где су прекорачене граничне вредности за једну или више

Jovović (ur.), *Zbornik radova Procesing 2016*, Savez mašinskih i elektrotehničkih inženjera i tehničara Srbije (SMEITS), Beograd, 2016, str. 236–239.

618 *Radio Slobodna Evropa,* „Ugašen požar na deponiji kod Užica", Доступно на: https://www.slobodnaevropa.org/a/ugasen-pozar-deponije-uzice/32961948.html, Приступљено: 22.06.2024.

619 Закон о заштити ваздуха, 2025, оп. цит., чл. 14.

620 Маја Крстић, Миљан Љубичић, Александар Медаревић, Јелена Брански, Драгана Димитријевић, Владан Јовановић, Данијела Симић, Виолета Ракић, Маја Стошић, Драган Миљуш, Јелена Милић, Иван Ивановић, Драгана Јовић, Тања Кнежевић, Бранислава Матић, Снежана Дејановић, Светлана Цекић и Биљана Калибарда, „Здравствено-статистички годишњак Републике Србије 2022", Институт за јавно здравље Србије „Др Милан Јовановић Батут", Београд, 2023, стр. 26; 145.

загађујућих материја".[621] Током 2025. године усвајањем новог Закона о заштити ваздуха, чланом 20. предвиђа се постојање две категорије и то: „1) прва категорија – чист или незнатно загађен ваздух где нису прекорачене ни граничне вредности нивоа загађујућих материја у ваздуху, ни циљне вредности ни за једну загађујућу материју; 2) друга категорија – загађен ваздух где су прекорачене граничне вредности нивоа загађујућих материја у ваздуху и/или циљне вредности за једну или више загађујућих материја".[622] Анализирајући доступне годишње извештаје Агенције за заштиту животне средине за период од 2018. до 2024. године приметан је раст у броју агломерација и градова који су се због прекорачења граничних вредности појединих материја нашли у категорији III – прекомерно загађен ваздуха. Треба имати у виду да је и за последњи извештај за 2024. годину, који је објављен почетком 2026. године, задржан критеријум селекције са три категорије квалитета ваздуха. Анализа показује да *неславан* континуитет у III категорији заузимају: Краљево, Ваљево, Суботица, Београд, Панчево, Смедерево, Косјерић, Ужице и Ниш. Уз изузетке појединих година, у овој категорији према извештајима више пута су се нашли: Бор, Зајечар, Крагујевац, Сремска Митровица и Нови Сад. Током 2021. и 2022. године у овој категорији нашли су се још и Чачак, Нови Пазар, Лозница, Параћин (Поповац), Пирот, Сомбор, Зрењанин,[623] док су се у Извештају за 2023. годину, поред претходно наведених у III категорији нашли и Крушевац и Шабац.[624] Увећање броја места у Србији која се налазе у категорији прекомерно загађеног ваздуха протоком времена, не треба да изненаде. Разлоге треба тражити у томе што на територијама многих од претходно наведених места нису постојале аутоматске мерне станице Агенције за заштиту животне средине, те је са њиховом инсталацијом и отпочетим мерењем приказано и веома неповољно стање квалитета ваздуха.

У јануару 2026. године, након чак осам месеци кашњења од предвиђеног, Агенција за заштиту животне средине, објавила је Годишњи Извештај о стању квалитета ваздуха у Републици Србији за 2024. годину. Према члану 9. Закона о заштити животне средине, у делу о информисању јавности, каже се да „у остваривању права на здраву животну средину свако има право да буде обавештен о стању животне средине и да учествује у поступку доношења одлука чије би спровођење могло да утиче на животну

[621] Закон о заштити ваздуха, 2021, оп. цит., чл. 21.
[622] Закон о заштити ваздуха, 2025, оп. цит., чл. 20.
[623] Детаљније о резултатима квалитета ваздуха у Србији из Годишњих извештаја, које реализује Агенција за заштиту животне средине, а за период од 2018. до 2022. године, видети више на: Јасмина Кнежевић, Биљана Јовић, Лидија Марић-Танасковић, Миленко Јовановић, Мирјана Митровић-Јосиповић, Ана Љубичић, Данијела Стаменковић и Бранислава Димић, „Годишњи извештај о стању квалитета ваздуха у Републици Србији 2018. године", Министарство заштите животне средине, Агенција за заштиту животне средине, Београд, 2019, стр. 5–65.; Јасмина Кнежевић, Биљана Јовић, Лидија Марић-Танасковић, Миленко Јовановић, Мирјана Митровић-Јосиповић, Ана Љубичић, Данијела Стаменковић и Бранислава Димић, „Годишњи извештај о стању квалитета ваздуха у Републици Србији 2019. године", Министарство заштите животне средине, Агенција за заштиту животне средине, Београд, 2020, стр. 3–68.; Јасмина Кнежевић, Биљана Јовић, Лидија Марић-Танасковић, Мирјана Митровић-Јосиповић, Ана Љубичић, Данијела Стаменковић и Бранислава Димић, „Годишњи извештај о стању квалитета ваздуха у Републици Србији 2020. године", Министарство заштите животне средине, Агенција за заштиту животне средине, Београд, 2021, стр. 4–76.; Јасмина Кнежевић, Биљана Јовић, Лидија Марић-Танасковић, Мирјана Митровић-Јосиповић, Ана Љубичић, Данијела Стаменковић, Небојша Вељковић и Бранислава Димић, „Годишњи извештај о стању квалитета ваздуха у Републици Србији 2021. године", Министарство заштите животне средине, Агенција за заштиту животне средине, Београд, 2022, стр. 4–87.; Јасмина Кнежевић, Биљана Јовић, Лидија Марић-Танасковић, Мирјана Митровић-Јосиповић, Ана Љубичић, Данијела Стаменковић, Небојша Вељковић, Бранислава Димић и Мила Петковић, „Годишњи извештај о стању квалитета ваздуха у Републици Србији 2022. године", оп. цит.;
[624] Јасмина Кнежевић, Биљана Јовић, Лидија Марић-Танасковић, Мирјана Митровић-Јосиповић, Ана Љубичић, Тијана Збиљић, Небојша Вељковић и Мила Петковић, „Годишњи извештај о стању квалитета ваздуха у Републици Србији 2023. године", оп. цит., стр. 6–7.

средину".[625] На обавезу надлежних органа да правовремено информишу грађане о стању животне средине обавезује и Архуска конвенција, чији је и Србија потписник. Законом о заштити ваздуха, Агенција за заштиту животне средине је према члану 67. овог закона, дужна да обавести јавност „о квалитету ваздуха, у облику годишњег извештаја о стању квалитета ваздуха, до 31. маја текуће године за претходну годину".[626] *Пробијајући* сваке године рокове, те са израженим кашњењем у објављивању последњег извештаја, надлежне институције у Србији показују изузетно непоштовање регулативе, али и неспремност да транспарентије делују.

Према подацима из извештаја за 2024. годину, стање са квалитетом ваздуха је и даље веома неповољно с обзиром да су у готово свим већим местима у Србији средње годишње вредности за PM 2.5 и PM 10 честице биле прекорачене. Према Уредби о условима за мониторинг и захтевима квалитета ваздуха, предвиђено је да се ваздух квалификује као загађен када PM 10 честице имају концентарације које прелазе 50 $\mu g/m^3$ више од 35 дана у години, док је за PM 2.5 честице прописана годишња гранична вредност 25 $\mu g/m^3$.[627] На основу података Агенције за заштиту животне средине, приметно је да се поред осам агломерација, прекомерно загађење ваздуха бележи и у свим већим градовима који су наведени и у претходним годишњим извештајима.[628] Званични подаци Агенције за заштиту животне средине показују стварање једног вида континуитета када је реч о срединама у Србији које се издвајају као прекомерно загађене. У само неколико дана пре *закаснелог* Извештаја Агенције за заштиту животне средине, објављен је и Извештај грађанског мерења од стране Београдске отворене школе. Подаци из овог Извештаја имају шири обухват градова и општина у којима се прати квалитет ваздуха, а који је у односу на претходне године додатно увећан постављањем нових мерних уређаја. Правећи паралелу са Извештајем Агенције за заштиту животне средине, извештај грађанског мерења квалитета ваздуха указује на преклапање места у којима је било присутно прекомерно загађење ваздуха са PM 2.5 и PM 10 честицама. Међутим, прекомерно загађење присутно је и у другим местима која нису део званичног мониторинга Агенције за заштиту животне средине, као што је Тутин. Такође, према Извештају грађанског мерења, поред поменутог Тутина, издвајају се места попут Ариља и Зајечара која према резултатаима ових анализа, предњаче у погледу средњих годишњих концентрација PM 2.5 честица.[629] Овако неповољни налази грађанског мерења захтевају додатно ширење постојеће званичне мреже аутоматских мерних станица Агенције за заштиту животне средине и у другим местима широм Србије. Тиме се пружа могућност увида у званичне државне податке, с обзиром да се таквом праксом кроз претходне годишње извештаје утврдило присуство прекомерног загађења ваздуха у многим јединицама локалне самоуправе.

Мултипликовани извори загађења су у многим местима широм Србије стварали деценијама *погодно тле* за негативан утицај на животну средину, а још више по саме

[625] Закон о заштити животне средине, *Службени гласник РС*, бр. 135/2004-29, 36/2009-144, 36/2009-115 др. закон, 72/2009-164 др. закон, 43/2011-88 УС, 14/2016-3, 76/2018-3, 95/2018-267 др. закон, 94/2024-391 др. закон, чл. 9.

[626] Закон о заштити ваздуха, 2025, оп. цит., чл. 67.

[627] Уредба о условима за мониторинг и захтевима квалитета ваздуха, *Службени гласник РС*, бр. 11/2010, 75/2010 и 63/2013.

[628] Јасмина Кнежевић, Биљана Јовић, Лидија Марић-Танасковић, Мирјана Митровић-Јосиповић, Ана Љубичић, Данијела Стаменковић, Небојша Вељковић, Бранислава Димић и Мила Петковић, „Годишњи извештај о стању квалитета ваздуха у Републици Србији 2024. године", Министарство заштите животне средине, Агенција за заштиту животне средине, Београд, 2025, стр. 6–7.

[629] Dejan Lekić, „Kvalitet vazduha u Srbiji u 2025. godini meren u mreži građanskih senzora za monitoring kvaliteta vazduha", op. cit., str. 8–9.

грађане. Многи грађани нису били упознати са реалним стањем, као ни степеном изложенсти ризицима од удисања ваздуха који је у појединим местима у великом броју дана у години био далеко од регулативом прописног за оно што се сматра *квалитетним ваздухом*. У Србији, као и у многим другим областима, јавност је са великим закашњењем почела да се информише о овом проблему и ризицима које он са собом носи.

Континуирано загађење ваздуха, што је случај у Србији, може довести до далекосежних последица по грађане. Негативан утицај се испољава на различите начине, а анализе се примарно фокусирају на утицаје развоја обољења, смртне исходе и финансијске трошкове.[630] Ове три групе последица међусобно су прожете, а како су прве две групе последица здравствене природе, њихова анализа ће бити упоредо анализирана наспрам економских последица.

Еколошки проблеми поред негативног утицаја на животну средину, у великој мери утичу на здравље и квалитет свакодневног живота грађана. Било да је загађење воде, земљишта или ваздуха у питању, њихове последице могу се на различите начине рефлектовати на здравље грађана. Конкретно, загађење ваздуха може угрозити здравље како осетљивих, тако и особа које нису осетљиве на проблеме са овим загађењем. На развој здравствених проблема може утицати и то да ли су грађани краткорочно или дугорочно изложени удисању загађеног ваздуха. Различите загађујуће материје које грађани удишу потенцијално могу подстаћи различите видове обољења. Тако су могуће појаве као што је отежано дисање, кашаљ, бронхитис, астма, али и развој респираторних проблема у виду хроничне астме и плућне инсуфицијенције. Проблеми се могу рефлектовати на развој кардиоваскуларних, менталних и поремећаја нервног система, али и на развој дијабетеса, појаве можданих удара и др. Загађење доводи и до развоја хроничних обољења код новорођенчади или губитка плода у време трудноће, али и до репродуктивне неплодности код жена. Утицајем на развој или подстицање постојећих здравствених проблема, загађење ваздуха доводи у великом броју до смртности.[631]

Према доступним подацима за претходне године, на светском нивоу годишње од последица болести изазваних загађењем ваздуха превремено премине између 6,7 и 8,8 милиона људи. Анализа неколико студија обухватила је смртност изазвану унутрашњим (*indoor*) и спољашњим (*outdoor*) загађењем ваздуха, као и смртности изазване сагоревањем фосилних горива и природним загађењем.[632] Јавност у свету, али и у Србији често је *скептична* или *збуњена* евидентним варирањима у статистичким подацима броја оболелих и превремено преминулих особа. Из приложених података јасно се уочавају разлике, што је случај и када се посматрају подаци за Србију, где се разлике крећу до неколико хиљада у зависности од извора студија. Разлог томе јесу различите методологије које аутори и истраживачи користе приликом истраживања о негативним утицајима загађења ваздуха. Важно је напоменути да та варирања ни на који начин не умањују значај самих истраживања, нити се може говорити о нетачним подацима.

[630] Julia Huscher and Diana Smith, "The Unpaid Health Bill: How coal power plants make us sick", Health and Environment Alliance – HEAL, Brussels, 2013, pp. 5.
[631] Ioannis Manisalidis, Elisavet Stavropoulou, Agathangelos Stavropoulos and Eugenia Bezirtzoglou, "Environmental and Health Impacts of Air Pollution: A Review", *Environmental Health and Exposome*, 8, 2020. pp. pp. 2; 5–7.
[632] Max Roser, "Data review: how many people die from air pollution?", Доступно на: ourworldindata.org/data-review-air-pollution-deaths#the-estimates-for-the-death-toll-from-air-pollution-span-a-wide-range, Приступљено: 24.06.2024.

Напротив, овде се може говорити само о различитим приступима и тежњама путем којих истраживачи желе да испитају и представе стање широј јавности.

Пратећи укупне светске статистике када су узрочници смрти људи у питању, поред високог крвног притиска, конзумирања цигарета и наркотика, високог шећера у крви, гојазности, загађење ваздуха било оно унутрашње или спољашње, високо је позиционирано на листи узрочника смрти. Из угла социодемографске структуре, загађење ваздуха је такође високо позиционирано те тако од његових последица превремено премину припадници како млађе, тако и старије популације.[633] Према подацима Уницефа (*Unicef*) од укупног броја преминулих у свету од последица загађења ваздуха, око 600.000 су била деца која су имала проблеме са упалом плућа.[634]

Према извештају Европске еколошке агенције на европском континенту током 2023. године регистровано је 330.000 превремених смртних случајева, који су били изазвани деловањем високих концентрација неколико материја – озона, азотоксида и суспендованих честица. Извештај обухвата 40 држава из којих су прикупљени подаци, а они показују да становници држава Југоисточне Европе имају највиши степен изложености ефектима штетним по здравље. У контексту региона Западног Балкана, од последица негативног деловања суспендованих PM честица, превремено је преминуло близу 22.500 особа, док је од тога броја највише преминуло у Србији, тачније 8.735, што је око 40% преминулих од последица аерозагађења у овом региону.[635]

Извештај Глобалног савеза за здравље и загађења (*Global Alliance in Health and Pollution – GAHP*) из 2019. године показује да од последица загађења животне средине у Србији годишње премине 12.317 особа, а само од последица загађења ваздуха чак 9.902 особе. Статистички посматрано од свих загађења у Србији на 100.000 становника премине 175 особа.[636] У анализи Светске здравствене организације (*World Health Organization – WHO*) за Србију из 2016. године, на годишњем нивоу од загађења ваздуха премине 6.592 особе, а нешто преко половине директно је повезано са утицајем PM 2.5 честица. Највећи број преминулих је на територији Града Београда, где се евидентира скоро сваки четврти смртни случај.[637] Поједине анализе за Западни Балкан базирале су се на негативном утицају загађења вадзуха које настаје од прекомерне зависности добијања енергије из термоелектрана. У извештају Алијансе за здравље и природу (*Health and Environment Alliance*) моделовано истраживање указује на број од 7.702 особе које на годишњем нивоу широм Европе могу превремено преминути од последица загађења изазваних радом постојећих и изградњом новихтермоелектрана.[638]

„Године изгубљеног живота (*years of life lost – YLL*) дефинишу се као године потенцијалног живота изгубљене услед преране смрти. То је процена просечног броја година које би особа проживела да није умрла прерано. Године изгубљеног живота

[633] Institute for Health Metrics and Evaluation, "Global Burden of Disease 2021: Findings from the GBD 2021 Study", Institute for Health Metrics and Evaluation, Seattle, 2024, pp. 16–17.
[634] United Nations Children's Fund – UNICEF, "Clear the air for children: The impact of air pollution on children", UNICEF, New York, 2016, p. 8.
[635] *European Environment Agency*, "Harm to human health from air pollution in Europe: burden of disease status, 2025", Доступно на: https://www.eea.europa.eu/en/analysis/publications/harm-to-human-health-from-air-pollution-burden-of-disease-status-2025, Приступљено: 24.06.2024.
[636] *GAHP*, „Pollution and Health Metrics: Global, Regional and Country Analysis", Доступно на: https://www.gahp.org/reports/pollution-and-health-metrics, Приступљено: 24.06.2024.
[637] World Health Organization Regional Office for Europe, "Health impact of ambient air pollution in Serbia: a call to action", World Health Organization Regional Office for Europe Copenhagen, 2019, pp. 2; 12.
[638] Mike Holland, "Health Impacts of Coal Fired Power Stations in the Western Balkans", Health and Environment Alliance – HEAL, Brussels, 2016, pp. 23–24.

узимају у обзир животну доб у којој долази до смрти, па је он израженији приликом смрти у млађем животном добу, а мањи у старијем добу".[639] Подаци из Извештаја Европске еколошке агенције за 2019. годину истичу да у Србији од утицаја PM 2.5 честица, године изгубљеног живота износе 1.919 година на 100.000 становника, што је далеко више у односу на просек ЕУ где број година износи 800 на 100.000 становника.[640] Негативни утицаји загађења ваздуха огледају се и у стварању додатних финансијских трошкова, као и директних последица по здравље грађана. Анализе показују да ће последице које настају радом термоелектрана на Западном Балкану стварати кумулативне трошкове по друштво у опсегу од око 147 милијарди до 2030. године, односно до чак 176,5 милијарди евра до 2050. године.[641] Различите анализе показују да средња вредност ових трошкова за Србију износи око 1.680 милиона евра на годишњем нивоу.[642] Немогуће је са стопроцентном сигурношћу измерити тачне губитке на годишњем нивоу од последица загађења ваздуха. Узимајући различите параметре у анализама се добијају моделовани подаци који представљају крајности кретања ових трошкова.

Према подацима из извештаја под називом Глобално стање ваздуха (*State of Global Air*) у Србији на годишњем нивоу око 14.100 људи премине од последица загађеног ваздуха. Највећи удео утицаја са око 12.000 превремених смртних случајева изазивају прекомерне концентрације суспендованих PM 2.5 честица. Подаци показују да се највећи број смртних случајева бележи код популације која има 45 и више година. Међутим, подаци указују и на негативне последице по новорођенчад, чиме се показује да загађење ваздуха не погађа равномерно све старосне категорије становништва.[643]

Загађење ваздуха на територији Србије постоји већ деценијама и неминовно је његово присуство и током наредних година. На основу примера држава које су емисије успеле да смање у значајној мери, може се увидети да је то процес дугог трајања. Из претходне анализе, очигледно је да се кључни разлог налази у чињеници да се загађење у Србији развијало деценијама без конкретног одговора институција. Комплексност проблема и његови дуготрајни ефекти, иду у прилог тези да ће се и у наредном периоду осећати последице по природу и грађане. Да није све тако *сиво као ваздух* у Србији види се у покретању ширих дебата како на националном, тако и на локалном нивоу и позицији коју ова тема заузима у јавном дискурсу. Грађани постају информисанији и заинтересованији препознајући ризике загађења и перципирајући га као општи проблем који захтева хитне и радикалне мере.

[639] European Environment Agency, "Air quality in Europe – 2019 report", European Environment Agency, Luxembourg, 2019, p. 66.
[640] Isto, str. 67–69.
[641] Vlatka Matković, „Lečenje hroničnog uglja, Zapadni Balkan", Health and Environment Alliance – HEAL, Brisel, 2022, str. 11–12.
[642] Vlatka Matković Puljić, Dave Jones, Charles Moore, Lauri Myllyvirta, Rosa Gierens, Igor Kalaba, Ioana Ciuta, Pippa Gallop and Sonja Risteska, „Hronično zagađenje ugljem: Akcija EU na Zapadnom Balkanu će unaprediti zdravlje i ekonomije širom Evrope", Health and Environment Alliance – HEAL, Brisel, 2019, str. 10–12.
[643] Health Effects Institute, "The State of Global Air 2025: A report on Air Pollution and Its Role in the World's Leading Causes of Death", Health Effects Institute, Boston, 2025, pp. 2–41.

7. ПАРТИЦИПАЦИЈА ГРАЂАНА У РЕШАВАЊУ ПРОБЛЕМА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

7.1. Дефинисање партиципације грађана у решавању друштвених проблема

Термин партиципација (*participation*) у преводу на српски језик означава учествовање односно учешће. Овај термин се у највећој мери везује за друштвене науке, у првом реду за политичке, али и за социологију и психологију. Полазећи од теоријског одређења, партиципација се из угла учешћа заједнице у најширем смислу може дефинисати и као „вољно учешће у обликовању, имплементацији и евалуацији програма и расподели користи од њих".[644] У том контексту, такође се може посматрати као облик акције где потенцијални добитници утичу на последице појединих програма, чиме, у крајњој инстанци подстичу лични раст.[645] Друга дефиниција партиципацију означава се „као облик ангажмана људи у процесу одлучивања који директно утиче на њихове животе. Путем партиципације, људи могу идентификовати стратегије и шансе за акције и развити солидарност како би утицали на промене".[646]

Партиципација се не може одвојити од демократије и представља један вид њеног одређења. У периоду после Другог светског рата, бројни аутори попут Алмонда (*Gabriel Almond*), Вербе (*Sidney Verba*), Пејтмана (*Carol Pateman*), Дала (*Robert Dahl*), Липсета (*Martin Seymor Lipset*) и Барбера (*Benjamin Barber*) у својим радовима разматрају улогу грађана, заједница и партиципације. Током периода савременог развоја мисли о демократији гледиште је било тако да је „масовна политичка партиципација означена као 'жила куцавица' успешне функције представничке демократије".[647] Док је изборна партиципација грађана директно везана за политичко представљање, други облици партиципације служе како би се изабрани представници дисциплиновали да делују у најбољем интересу оних који их бирају.

Разматрајући развој учешћа грађана у демократским процесима оно се најчешће сагледава кроз политичку партиципацију (*political participation*). Зоран Стојиљковић за политичку партиципацију истиче да је то „процес добровољног учешћа појединаца и социјалних група у иницирању, разматрању, доношењу политичких ставова и одлука, њиховој реализацији. За циљ имају обликовање политичке воље и остваривање утицаја на смер и садржаје деловања политичких организација и институција".[648] У складу са претходно наведеним дефиницијама и одређењима, политичку партиципацију одређујем као *облик деловања грађана којом кроз формалне и неформалне канале и установе они утичу на формулисање јавних политика и на доносиоце одлука, а све у циљу постизања најквалитетнијих колективних исхода за заједницу*. Потребно је направити разлику

[644] Susan B. Rifkin and Maria Kangare, "What is Participation?", In: Sally Hartley (ed.), *CBR: A Participatory Strategy in Africa*, University College London, London, 2002, str. 41.
[645] Isto, str. 41.
[646] Marina Apgar and Jodie Thorpe, "What is participation?: Meaningful participation is dependent on people being willing and able to participate and express their voice", Доступно на: https://archive.ids.ac.uk/eldis/keyissues/what-participation.html, Приступљено: 03.07.2024.
[647] Андреа Матијевић и Ненад Спасојевић, „Политичке науке на раскршћу? Изазови и перспективе научно-истраживачког рада", У: Ненад Спасојевић и Андреа Матијевић (прир.) *Перспективе политичких наука у савременом друштву*, Институт за политичке студије, Београд, 2024, стр. 26.
[648] Zoran Stojiljković, „Participacija", U: Milan Matić i Milan Podunavac (ur.), *Enciklopedija političke kulture*, Savremena administracija, Beograd, 1993, str. 807.

између политичке партиципације која представља *добровољни вид учешћа* и политичке мобилизације која представља сваки вид учешћа у политичком животу, па и онај недобровољни што се везује за ауторитарне режиме. Са променама и ширењем права гласа и политичка партиципација заузима све важније место у политичким наукама. Улога политичке партиципације током друге половине 20. века добија још шири значај преливајући се из сфере политичког у разне микрозаједнице, захтевајући веће степене учешћа грађана.[649] Ово се нарочито испољава по вертикали политичког система, с обзиром да је тренд у етаблираним демократијама да се ниво политичког одлучивања кроз процес децентрализације што више приближи грађанима, како би се извршила релегитимизација политичког поретка.

Партиципација има веома широку употребу, те се нужно не мора везати само за друштвене науке, односно из угла друштвеног деловања не треба је схватити само као *политичку*. У контексту друштвено-економског гледишта под партиципацијом се подразумева и учествовање запослелних у различитим видовима активности унутар радног колектива и економским активностима заједнице. Овај вид активности запослених носи назив *индустријска партиципација* и у доношењу одлука свој допринос кроз учествовање остварују и запослени.[650] Индустријска партиципација се може истраживати из угла некадашњег радничког самоуправљања, али и улоге синдикалног организовања радника, па све до савременог корпоративистичког деловања запослених у домену одлучивања и остваривања права.

Када се говори о односу демократије и партиципације и данас су присутна спорења о њиховим предностима и манама. То се односи на *два света* демократије, представничку, која се још назива посредна или индиректна демократија и са друге стране непосредну, односно директну демократију. За представничку демократију може се рећи да је „утемељење одређених политичких установа и пракси, преко којих грађани бирају оне који ће над њима и у њихово име владати".[651] Наспрам представничке, једна од важних карактеристика директне демократије је што „грађанима се пласира широк спектар информација чиме се они оспособљавају за учешће у процесу креирања и усвајања одређених јавнополитичких мера".[652] Не улазећи у дубљу анализу њихових карактеристика, за саму тему рада далеко је интересантније њихово прожимање, односно хибридни образац комбиновања представничке и директне демократије, који се означава као полунепосредна демократија. Посебан простор партиципације грађана јавља се у домену креирања јавних политика, где грађани кроз различите видове учешћа могу обликовати политике пружањем својих знања и стручности.[653] Самим тим, *грађанска партиципација* подразумевала би процес деловања оних који су део администрације и са друге стране чланова друштва који нису на политичким функцијама, а заједнички раде на доношењу одлука и спровођењу активности.[654] Предност директне демократије је у томе што представници не могу донети одлуке које су у њиховом интересу, а не у интересу оних који их бирају. Мане се свакако огледају у

[649] Zoran Stojiljković, „Participacija", op. cit., str. 807.
[650] Đorđe Mljković i Jovan Đorđević (ur.), *Politička enciklopedija*, Savremena administracija, Beograd, 1975, str. 713–714.
[651] Петар Матић и Александра Мировић Јанковић, „Директна демократија и њене последице на систем политичког представљања", *Српска политичка мисао*, 58 (4), 2017, стр. 26.
[652] Петар Матић, „Директна демократија и јавне политике", *Администрација и јавне политике*, 1 (3), 2015, стр. 98.
[653] Петар Матић и Александра Мировић Јанковић, „Директна демократија и њене последице на систем политичког представљања", оп. цит., стр. 29.
[654] Jelisaveta Vukelić, „Neposredno učešće građana u donošenju odluka na lokalnom nivou vlasti u Srbiji", *Sociologija*, 51 (3), 2009, str. 294–295.

питању степена компетенције грађана да одлучују о сложеним политичким питањима и како заштити интерес оних који се противе одлукама.

У контексту партиципације грађана посебно је интересантна улога цивилног друштва. Окупљајући под један кишобран велики број различитих актера можемо рећи „цивилно друштво састоји се од оних група које су 'изнад' властите породичне сфере, али 'испод' државе. Тај појам обухвата јавне организације као што су фирме, раднички синдикати, интересне групе [...] Такве институције чине део колективног живота друштва и либералне демократије, али су добровољног карактера и независне о влади".[655] Улога цивилног друштва повезана је са *новим-савременим* политикама тј. везана је за активности нових друштвених покрета. Деловање ових покрета пружило је подршку даљој партиципацији грађана широм света у бројним друштвеним темама међу којима су и питања животне средине.[656] У савременом свету, често се истиче потреба за што већом партиципацијом грађана у фазама креирања и спровођења различитих политика. Тако се грађани кроз различите доступне механизме могу укључити „у процесима предлагања, планирања, одлучивања, спровођења мера и оцењивања ефеката политике заштите животне средине",[657] али и других политика важних за једно друштво. Организације цивилног друштва представљају један од најзначајнијих елемената заговарачких коалиција (*advocacy framework coalition*) и коректив су политичких институција. Концепт заговарачких коалиција развијали су Сабатјер (*Paul A. Sabatier*) и Џенкинс-Смит (*Hank C. Jenkins-Smith*), који у ове групације сврставају актере са различитих позиција и сфера друштва, а који имају заједничке вредности и гледишта на одређене проблеме и приступе у њиховом решавању.[658]

Партиципација се не може одвојити од демократије, те је и степен демократичности између осталог потребно сагледати кроз нивое партиципације у једном друштву. Термин *криза демократије* обрађује се у извештају из 1975. године *Криза демократије: Извештај о способности управљања демократија Трилатералној комисији* (*The Crisis of Democracy: Report on the Governability of Democracies to the Trilateral Commission*), чији су аутори Хантингтон (*Samuel P. Huntington*), Крозијер и Ватануки (*Joji Watanuki*). Они истичу да криза демократије у Сједињеним Америчким Државама, наступа у моментима прекомерне партиципације грађана, што је довело до „демократског нерасположења".[659] За последњих неколико година, усталило се мишљење да се криза демократије додатно продубила широм света. Мерење демократије захтева прикупљање и анализу података различитих елемената као што су „политичка партиципација, владавина права, слобода говора и фер и редовни избори, који се често помињу као интегрални делови демократије".[660] У том контексту извештаји Фридом Хауса (*Freedom House*) већ деценијама су међу најпознатијим за мерење демократичности у друштвима широм света. У извештају *Freedom in the World 2024* истиче се да 18. годину заредом долази до нарушавања степена слободе, те да је тиме петина светске популације директно погођена. Напади на демократију широм света

[655] Rod Hague, Martin Harrop i Shaun Breslin, *Komparativna vladavina i politika: Uvod*, Fakultet političkih znanosti, Zagreb, 2001, str. 137.
[656] Isto, pp. 143–145.
[657] Jovana Čikić, „Participacija građana u sistemu zaštite životne sredine lokalne društvene zajednice", *Sociologija*, 54 (3), 2012, str. 552.
[658] Paul A. Sabatier, "An Advocacy Coalition Framework of Policy Change and the Role of Policy-Oriented Learning Therein", *Policy Sciences*, 21 (2/3), 1988, p. 485.
[659] Michael Hardt and Antonio Negri, *Mnoštvo: rat i demokracija u doba Imperija*, Multimedijalni institut, Zagreb, 2009, p. 47.
[660] Андреа Матијевић и Ненад Спасојевић, „Политичке науке на раскршћу? Изазови и перспективе научно-истраживачког рада", оп. цит., стр. 27.

захтевају одговор и подршку *браниоцима* исте и то у првом реду активистима, различитим групама грађана, новинарима и др. Када је стање демократичности у Србији у питању, подаци у извештају показују да је Србија забележила значајне падове у оценама поменутих елемената и *демократско назадовање*, рецесију демократије те да се налази у групи држава које су највише назадовале у односу на претходну годину.[661]

Поред извештаја Фридом Хауса, за анализу је важно истаћи и извештаје Економист групе (*The Economist Intelligence Unit*) у којима су представљени индекси демократије (*democracy index*). И ови извештаји садрже елементе на основу којих се мери вредност демократије на скали од 1 до 10, а између осталог међу категоријама може се пронаћи и политичка партиципација. На основу вредносних индекса за сваку државу се одређује група којој припада односно ком од четири режима: „потпуна демократија (*full democracy*), слаба демократија (*flawed democracy*), хибридни режим (*hybrid regime*) или ауторитарни режим (*authoritarian regime*)".[662] Тек 14,4% држава, што обухвата свега 8% светског становништва живи у државама које се рангирају као потпуне демократије. Наспрам њих збирно око 55% светског становништва у 2022. години живело је у хибридним и ауторитарним режимима. Са индексом од (6.33), Србија се сврстава у групу слабих, фасадних демократија. Према подацима у последњих деценију и по, индекс демократије се у случају Србије кретао у опсегу од (6.22) 2020. године, до (6.71) колико је забележено 2014. и 2015. године.[663]

Партиципација представља веома важан процес у решавању било ког друштвеног или политичког питања, док у појединим важнијим одлукама представља средство за сузбијање конфликтног потенцијала унутар друштва. Њоме, и саме одлуке добијају већи легитимитет и политичку подршку. У домену еколошких проблема различити видови партиципације грађана могу бити од изузетне важности. Значај партиципације у домену животне средине расте са развојем еколошких проблема и свести о њима, односно са потребом за њиховим решавањем. Након дефинисања, у раду ће бити анализиран развој партиципације грађана делом у Југославији, а потом са значајнијим фокусом на Србији. Анализа ће пратити генезу развоја актуелизације еколошких проблема, а конкретније проблеме са загађењем ваздуха и однос цивилног друштва и грађана када је њихово решавању у питању. С обзиром да партиципација има веома широк обухват, у дисертацији ће бити обухваћено партиципирање грађана у Србији на локалном нивоу посматрано кроз различите облике њиховог активизма и са друге стране, политичког партиципирања посматрано кроз деловање политичких партија и покрета. Самим тим, анализираће се диферентни аспекти партиципације деловањем бројних актера у претходном периоду који су довели до актуелизације појединих еколошких проблема, а између осталог и проблема загађења ваздуха, те их тако истакли у први план код јавности у Србији.

У погледу заступљености партиципације у пракси, важно је истаћи разликовање у њеном карактеру и дометима. Шери Арнштајн (*Sherry Arnstein*) развила је својевремено модел којим се наведено ближе одређује, односно раздваја се пуко постојање парцитиципативних механизама од квалитета и стварног утицаја грађана. Према моделу Арнштајнове, најнижи нивои на лествици партиципације су *привид партиципације* који се огледа кроз манипулације (*manipulation*) и терапије (*therapy*).

[661] Freedom House, "Freedom in the World 2024: The Mounting Damage of Flawed Elections and Armed Conflict", Freedom House, Washington, 2024, pp. 2–3; 7.
[662] Economist Intelligence, "Economist Intelligence, Democracy Index 2022 – Frontline democracy and the battle for Ukraine", Economist Intelligence, London, 2023, p. 3.
[663] Isto, pp. 3; 15.

Средину на Арнштајновој скали чине нивои информисања (*informing*) и консултовања (*consultation*), који представљају основе за стицање информисаности грађана, док се ограничени утицај грађана дефинише нивоом смиривања (*placation*). Конкретнији видови остваривања утицаја крећу од нивоа партнерства (*partnership*) где се врше консултације и преговори на релацији грађани–институције. Последња два нивоа – делегирање (*delegation*) и контрола грађана (*citizen control*), највиши су нивои партиципације грађана, у којима они имају истакнуту улогу у одлучивању.[664] Прилагођавајући овај модел предмету истраживања у дисертацији, партиципација грађана биће посматрана кроз три аналитичке групе: 1) предуслови за партиципацију (информисаност, заинтересованост, поверење, личне перцепције на могућност стварног утицја и др.); 2) партиципација грађана (конкретни облици партиципације); и 3) ефекти партиципације (реални утицај на одлуке и јавне политике,).

7.2. Партиципација грађана у решавању еколошких проблема

Различита раздобља у историји света карактеришу одређени догађаји, личности или процеси. Еколошки проблеми несумњиво су једна од главних карактеристика друге половине 20. века. Међутим, они не представљају дух времена (*zeitgeist*), већ напротив, иду раме уз раме са процесом глобализације и захваљујући одликама глобализма су се развијали и постајали све израженији. Развој ових проблема доводио је у питање реалне могућности за одрживим животом на Земљи, а уз то и развој *моралне панике* због приступа садашњих, и тога како ће изгледати живот будућих генерација.[665]

У књизи *Тиха револуција* (*The Silent Revolution*) Роналд Инглхарт (*Ronald Inglehart*) је представио налазе свог истраживања у развијеним западним друштвима, према којима код великог броја грађана долази до постепениог заокрета од материјалистичких ка постматеријалистичким вредностима.[666] Овај прелаз Инглхарт је дао и у својој књизи, указујући тако на постепеност промене која је у првом реду захватила друштва модернизованог Запада.[667] Додатно, овај концепт развијају Инглхарт и Велцел (*Christian Welzel*) у књизи *Модернизација, културне промене и демократија: секвенца људског развоја* (*Modernization, Cultural Change, and Democracy: The Human Development Sequence*). Они уводе концепт *нове политичке културе* где анализирају вредности кроз базе података које генеришу Европска вредносна истраживања (*European Values Surveys*) и Светска вредносна истраживања (*World Value Survey*).[668] Како је приметио Шолте (*Jan Aart Scholte*) друштва постају глобална и не баве се само проблемима на националном нивоу, већ превазилазећи државне границе подстичу

[664] Sherry R. Arnstein, "A Ladder Of Citizen Participation", *Journal of the American Institute of Planners*, 35 (4), 1969, pp. 217–223.
[665] Sudhir Anand and Amartya Sen, "Human Development and Economic Sustainability", *World Development*, 28 (12), pp. 2029–2030.
[666] Vukašin Pavlović, „Emancipatorska energija društvenih pokreta", U: Zoran Stojiljković (prir.), *Politička sociologija savremenog društva*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2014, str. 121–133.
[667] Како је текао процес преласка у задовољавању са материјалистичких на постматеријалистичке потребе и вредности код грађана развијених држава током друге половине 20. века, видети више на: Inglehart, Ronald, *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles Among Western Publics*, Princeton University Press, Princeton, 1977.
[668] О улози концепта *нове политичке културе* видети внше на: Ronald Inglehart and Christian Welzel, *Modernization, Cultural Change, and Democracy: The Human Development Sequence*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005.

решавање питања за све грађане света. Глобално цивилно друштво одликује *супратериторијалност* у погледу тема, начина комуницирања, организационе заступљености и солидарности.[669]

Брзе промене у другој половини 20. века створиле су основе за настанак нових (алтернативних) друштвених покрета као новог вида деловања у првом реду грађана *развијеног света*, односно Западне Европе и Северне Америке. Њих карактеришу фокусираност на једна друштвени проблем, ненасилни видови борбе и коришћење медија, као и независност од политичких партија. Немају класни карактер и занемарују идеолошке разлике међу припадницима покрета. Међу овим покретима издвајају се еколошки, студентски, неофеминистички, контракултурни, мировни, антинуклеарни и бројни други који су се развили.[670] Једна од кључних разлика покрета у односу на партије огледа се у непостојању кохерентне идеологије.

Од 1968. године почиње историјска прекретница за нове друштвене покрете, а како ових покрета, тако и еколошки настаје и развија се током 70-их година. Све већа забринутост и раст информисаности грађана по питању стања животне средине довели су до првих иницијатива и протеста, пре свега у развијеним државама. У фокусу овог покрета налази се однос човека и природе. Због своје значајности и утицајности, а уједно и обједињавања ових покрета, за еколошки покрет се често каже да је представљао *парадигму* нових друштвених покрета. Подршка и сарадња међу покретима додатно је подстицала раст партиципације код грађана.[671] Еколошки покрет можда и најбоље осликава глобално цивилно друштво о којем је говорио Шолте. Како примећује Веран Станчетић „долази и до појаве такозваних нетериторијалних проблема попут еколошких проблема, глобалног тероризма, проблема у сајбер свету и све чешћег разилажења субјекта управљања тј. државе која је просторно фиксирана и објекта управљања (јавног проблема)".[672] Сами по себи еколошки проблеми не познају националне границе, те тако и упућују грађане из различитих делова света на сарадњу и подршку у њиховом решавању.

Деловање еколошког и других нових друштвених покрета пример је како се може утицати на подстицање промена *одоздо на горе*, односно да локална деловања када поприме шире размере, могу достићи национални, регионални, али и глобални ниво. Из тога настају нове синтагме попут *мисли глобално, делуј локално*, што се означава терминима *глокализације*[673] или *фрагмеграције*.[674] Ови термини се односе на паралелне и међусобно супростављене процесе интеграције и фрагметације. У претходном делу истакнуте су поједине активности Уједињених нација које су имале велику улогу, јер су препознале потребу за решавањем бројних еколошких проблема, а уједно су еколошка питања уврстиле на светске агенде. Са Чернобиљском катастрофом (*Chernobyl disaster*) из 1986. године, свет улази у посебну фазу безбедносних ризика изазваних човековим

[669] Jan Aart Scholte, *Globalization: A Critical Introduction*, Palgrave Macmillan, London, 2000, pp. 277–278.
[670] Vukašin Pavlović, „Društveni pokreti i promene – Sociologija pokreta", U: Zoran Stojiljković (prir.), *Politička sociologija savremenog društva*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2014, str. 118–120.
[671] Vukašin Pavlović, „Ekološki pokreti i zelene partije", U: Zoran Stojiljković (prir.), *Politička sociologija savremenog društva*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2014, str. 119; 160–161.
[672] Веран Станчетић, „Међуопштинска сарадња у Србији – могућности и практични домети", *Српска политичка мисао*, 81 (3), 2023, стр. 80.
[673] О феномену глокализације видети више на: Roland Robertson, "Glocalization: Time-Space and Homogeneity-Heterogeneity." In: Mike Featherstone, Scott Lash and Roland Robertson (eds.), *Global Modernities*, Sage Publications, London, 1995, pp. 25–44.
[674] О феномену фрагментације видети више на: James N., Rosenau, *Distant Proximities: Dynamics beyond Globalization*, Princeton University Press, Princeton, 2003.

деловањем. Из угла науке о безбедности, еколошка безбедност (*environmental security*) добија своје посебно место у оквирима науке о безбедности. Арежина овај термин дефинише на следећи начин: „еколошка безбедност подразумева веома сложен процес супротстављања угрожавању из било ког извора било које врсте и било које компоненте природне целине укључујући и људско друштво, при чему се остварује неки степен заштићености од опасности по егзистенцију, потребе и интересе".[675] Уједињене нације су путем документа Наша заједничка будућност, познатијег и као Гро Брунтланд извештај (*Gro Brundtland Report*) желеле да укажу на безбедносне и друштвене ризике од ове катастрофе, али и генералног угрожавања одрживог функционисања на Земљи.[676]

Појава еколошког покрета, као и свих околности које су угрожавале животну средину, створили су основу за појаву још једног оквира за партиципирањем. Једна од главних карактеристика, еколошког у односу на друге нове покрете налази се у чињеници да је из њега и у спрези са другим актерима, настао читав низ зелених, односно еколошких партија. Ни један други покрет тог времена није успео да изнедри партије које би баштиниле идеје неког покрета у политичким аренама широм света. Појава Зелених у Европи створила је додатни вид деловања и прилику да се кроз институционалне канале партиципира и утиче на решавање еколошких проблема. За разлику од до тада постојећих партија које су биле дефинисане и идеолошки позициониране као конзервативне, либералне или социјалистичке, појава Зелених представљала је *освежење* и *алтернативу* на политичкој сцени Европе.[677]

Еколошком покрету, а касније и еколошким партијама, од самог почетка се приговарао недостатак јасног идеолошког утемељења и принципа на којима би почивали, али и недостатак истакнутих идеолошких мислилаца као *очева утемељивача* саме идеологије. Како је Роберт Еклсхол (*Robert Eccleshall*) приметио: „еколошком покрету недостаје сопствени Макијавели, Лењин и Ганди. Зеленима је потребна политичка теорија: они желе да буду јасни око средстава и циљева; њима је потребно да осмисле како да дођемо до зеленог друштва".[678] Идеологија зелених партија ослања се у основи на екологизам и скуп четири социјална принципа који имају своју друштвену и политичку димензију. Тако идеолошку основу еколошких партија чине: „екологија (еколошка одрживост), правда (друштвена одговорност), непосредна демократија и мир (ненасиље)".[679] За партиципацију, посебно је значајан идеолошки принцип *непосредне демократије*. Петра Кели (*Petra Kelly*) једна од истакнутих представница Зелених у Немачкој (*Bündnis 90/Die Grünen*) за овај принцип истицала је: „зелена политика је заснована на директној демократији – наши напори су усмерени ка редефинисању и реорганизацији друштвене моћи тако да се она креће одоздо нагоре. Ми захтевамо и самоопредељење појединаца, заједница и друштва".[680]

Настанак зелених партија у Европи може се поделити у неколико таласа. У иницијалној фази упоредо са развојем еколошког покрета настају и прве партије Зелених, затим у фази изборног успеха током 80-их долази до првих успеха ових партија

---

[675] Вера Арежина, *Проблем мерења еколошке безбедности*, МСТ Гајић, Београд, 2010, стр. 172.
[676] Детаљније о садржају документа Гро Брунтланд извештај (*Gro Brundtland Report*), видети више на: United Nations, *Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future*, New York, 1987, Доступно на: http://www.un-documents.net/our-common-future.pdf.
[677] Марко М. Вујић, „Позиција животне средине у социо-политичким формама развоја западне цивилизације", Докторска дисертација, Факултет политичких наука, Београд, 2022, стр. 296–300.
[678] Robert Eccleshall, *Political Ideologies: An Introduction*, Routledge, London, 1994, p. 218.
[679] Darko Nadić, *Ekologizam i ekološke stranke*, Službeni glasnik, Beograd, 2007, str. 39.
[680] Petra Karin Kelly, *Thinking Green! Essays on Environmentalism, Feminism, and Nonviolence*, Parallax Press, Berkley, 1994, pp. 42–43.

на изборима. Трећа фаза односи се на ширење идеје ових партија и настанак у земљама Централне и Источне Европе.[681] Њихов настанак у Србији догодиће се касније у односу на многе државе у Европи, међутим на видљивије изборне резултате сачекаће се додатно још неколико деценија.

Однос према животној средини и настајућим загађењима у Југославији, Марковић класификује кроз три фазе. У периоду од краја Другог светског рата до 1970. године фокус у Југославији је на развоју државе и коришћењу ресурса, без већег уочавања еколошких проблема. Међутим, крајем 60-их уочавају се ризици и нежељене последице појаве ових проблема. То је увод у другу фазу која траје током 70-их и 80-их година током које еколошки проблеми постају израженији, а уједно расте и свест да могу негативно утицати на целокупно друштво, те се јавља потреба за реаговањем, док је приступ државе углавном сведен на контролу. Напослетку, трећа фаза од краја 80-их година је период када долази до већег интересовања државе за ове проблеме. Дезинтеграција државе која се одиграла током последње деценије 20. века представља крај ове фазе и уједно оставља новим државама да појединачно решавају проблеме животне средине.[682]

Са аспекта развоја партиципације грађана у решавању еколошких проблема у Југославији, али и саме Србије, од претходно наведених истиче се друга фаза. У Југославији као и у земљама Источног блока генерално, услед постојања монолитног једнопартијског система, било је недопустиво креирање покрета попут оних који су настајали на западу Европе. Изузетак, када су еколошки проблеми у питању чиниле су научне, епистемске заједнице и сличне организационе јединице, односно оне чији је рад био под окриљем државе.[683] Током 70-их година на нивоу република дошло је до покретања иницијатива које су убрзо прерасле у Југословенски савет за заштиту и унапређење човекове околине. Ипак, не задуго, и ову институцију ће као и многе друге систем *појести*, а сваки покушај протеста и скретања пажње на еколошке проблеме биће окарактерисан као идеолошка противљења.[684] Услед кризе легитимитета система средином 80-их долази до формирања еколошких удружења у Југославији, а међу првима у Србији су били „Друштво за заштиту човекове околине у Нишу, Зелена звезда у Новом Саду и Зелена ПЕГ-а у Панчеву".[685] И поред развоја еколошких организација и јаког става против градње нуклеарних електрана у Југославији, никада није дошло до формирања еколошког покрета, чему су свакако додатно допринеле бурне политичке промене и распад државе.[686]

Еколошка политика се институционализује у Србији током 1989. године формирањем Републичког секретаријата за заштиту животне средине. Новим Уставом из 1990. године, али и другом регулативом ближе су били дефинисани аспекти и у домену животне средине, а почетком последње деценије биће по први пут формирано и ресорно министарство.[687] Током исте деценије, а на основу доступних истраживања, подаци указују да је у скромном броју основаних удружења у Србији највише било оних која су фокус стављала на еколошка питања иако су се у њих убрајала и различита друга

[681] Darko Nadić, *Ekologizam i ekološke stranke*, op. cit., str. 34.
[682] Данило Ж. Марковић, *Социјална екологија*, оп. цит., стр. 277–279.
[683] Jelisaveta S. Vukelić, „Mogućnosti nastanka i razvoja ekološkog pokreta u Srbiji u kontekstu postsocijalističke transformacije", Doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Beograd, 2014, str. 38–39; 44–45.
[684] Zoran Oštrić, "Ekološki pokreti u Jugoslaviji", *Socijalna ekologija*, 1 (1), 1992, str. 84–86.
[685] Jelisaveta S. Vukelić, „Mogućnosti nastanka i razvoja ekološkog pokreta u Srbiji u kontekstu postsocijalističke transformacije", op. cit., str. 46.
[686] Isto, str. 45–48.
[687] Darko Nadić, *Ogledi iz političke ekologije*, op. cit., str. 143.

друштва. Контекст настанка ових удружења био је крајње неповољан, јер су друштву и држави у фокусу били пре свега национални, али и други друштвени и економски проблеми. Неповољан однос на релацији цивилног сектора и државе наставио се и током почетних година 21. века, а у таквим околностима еколошке теме код грађана биле су далеко од приоритетних.[688]

Политички сегмент партиципације кроз деловање партија и покрета, када су еколошки проблеми у питању, у Србији, али и некадашњој Југославији није био ни близу изражен, као што је то било у случају држава Западне и Северне Европе. Поред непостојања политичког плурализма који је са собом носио једнопартијски систем у СФР Југославији, ситуација се није много променила ни обновом вишестраначја током 90-их година 20. века. Деловање зелених и еколошких партија у Србији од увођења вишестраначја било је крајње маргинализовано без већих успеха током првих изборних циклуса. На то указује веома слаб резултат Зелене странке на првим вишестраначким изборима која је добила свега 0,45% подршке бирачког тела. Претежно у Београду, али и у другим градовима Србије 90-их су настајале еколошке партије попут „Хришћанско еколошког покрета, Зелени, Еколошка странка 'Храст', Војвођанска зелена странка, Зелена партија, Зелена странка ЕКО са седиштем у Вршцу и Унија зелени".[689] Законом из 2009. године дошло је до пререгистрације и онако огромног броја странака. Од укупно њих 26, које су у свом називу имале термине попут *екологије* или *зелено*, тај ће се број свести на свега две – Савез 90/Зелених Србије и Зелени Србије. Иако је по квантитету ово био значајан број партија, изборни резултат је све време изостајао што указује да грађанима оне тада нису биле *интересантне*.[690] То се може посматрати и у контексту односа грађана према еколошким темама, код којих у тим деценијама, еколошке теме нису биле предмет већег интересовања Оваква ситуација указује на постојање паралела између цивилног друштва и зелених партија, јер су и једни и други актери у наведеном периоду постепено и споро расли, а узгред се за њих шира јавност и политички актери нису превише интересовали.

Године 2015. и 2016. на неки начин могу се сматрати симболичним и преломним када су еколошке теме у питању. Тада се на *мала врата* јавности у Србији активирала тема изградње мини-хидроелектрана (МХЕ), пре свега у делу Источне Србије, тачније на Старој планини. Градња ових постројења за кратко време се у Србији издвојила као еколошка тема број један и уједно је окупила и артикулисала огроман број активиста из различитих сфера, као и љубитеља природе кроз широк покрет под називом Одбранимо реке Старе планине. Овај покрет функционисао је без било каквог формалног и правног оквира ширећи свој утицај и у другим крајевима Србије.[691]

У процесу европских интеграција, Република Србија се обавезала да до 2020. године постигне циљ од 27% енергије која ће долазити из обновљивих извора енергије. Поред постојећих капацитета из хидроенергије, идеја је била доћи до циља између

[688] Jelisaveta S. Vukelić, „Mogućnosti nastanka i razvoja ekološkog pokreta u Srbiji u kontekstu postsocijalističke transformacije", op. cit., str. 50–53.
[689] Слободан Орловић, „О зеленим политичким странкама", *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду*, 49 (3), 2015, стр. 1119–1120.
[690] Ненад Спасојевић, „Зелене партије у Републици Србији – идеја без континуитета", У: Никола Младеновић и Петар Матић (прир.), *Тридесет година од обнове вишестраначја у Србији: искуства и перспективе*, Институт за политичке студије, Београд, 2022, стр. 285.
[691] Jovana Georgievski, „Do poslednje kapi vode", Доступно на: https://old.vreme.com/cms/view.php?id=1615680, Приступљено: 06.07.2024.

осталог и градњом МХЕ.[692] На основу планова из 80-их година прошлога века катастром МХЕ предвиђа се потенцијална градња укупно 856 објеката.[693] Међутим, укупни удео у производњи електричне енергије на националном нивоу у Србији из ових извора био би веома занемарљив. Са свега око 1% енергије (када би се изградили сви планирани објекти), ова постројења би стварала само негативан утицај посебно кроз нарушавање животне средине и читавих екосистема.[694]

Пре саме изградње МХЕ потребно је прикупити сву неопходну документацију, а посебно место заузима документација попут Студије о процени утицаја на животну средину. Овом студијом се утврђује да ли постоји угрожавање животне средине, али и да ли је испоштован *биолошки минимум*. Студија мора да укаже да се не угрожава биљни и животињски свет, а посебно ендемичне врсте. Пошто су водотокови у питању неопходно је и да се обезбеде *рибље стазе* и њихова несметана кретња. Међутим, примери појединих изграђених МХЕ попут оних на Бистрици код Нове Вароши, Јошаничкој реци и Црновршкој реци и др., указују на неадекватну градњу и угрожавање живог света.[695] Антропогене промене настале градњом МХЕ, како у горњим тако и у доњим токовима могу имати негативан утицај на читаве екосистеме у водотоковима, али и у копненим деловима око њих. Поред утицаја на природу, градња МХЕ доводи и до негативног утицаја на квалитет живота и приходе самог локалног становништва.[696]

Борба грађана и активиста у заштити река од градње МХЕ није везана само за Србију, већ је то ефекат који је захватио читав регион Западног Балкана. Према анализама активиста у овом региону планирана је градња око 1.640 хидроелектрана различитих капацитета, а половина тог броја налазила би се у подручјима која су под неком од категорија заштићених природних добара. Та подручја представљају велико богатство у погледу биљног и животињског света, али и у погледу културне и друштвене вредности и туристичког потенцијала.[697]

Једна од карактеристика овог вида активизма грађана огледала се у улози коју су имали медији, а конкретније деловање путем савремених дигиталних алата – интернет портала и друштвених мрежа. По први пут у Србији, ови, алтернативни извори информисања значајније су утицали на информисаност и подстицање партиципације грађана у домену неког друштвеног и еколошког проблема. Покрет Одбранимо реке Старе планине креирао је истоимену групу на друштвеној мрежи Фејсбук (*Facebook*). Као отворена за размену вести, ова група је окупила преко 150.000 чланова који су поред информација о МХЕ временом делили и податке о другим еколошким проблемима, између осталог о ископавању литијума у области Јадра. Борба мештана овог региона у заштити планинских река није новост и она деценијама уназад постоји. Међутим са

[692] Tijana Dušej Ristev, „Ekologija, reke u Srbiji i male hidroelektrane: Šta donose izmene Zakona o zaštiti prirode i gde je zabranjena gradnja MHE", Доступно на: bbc.com/serbian/lat/srbija-58025526, Приступљено: 06.07.2024.

[693] *CINS*, „Male hidroelektrane u Srbiji", Доступно на: https://www.cins.rs/baze-podataka/male-hidroelektrane-u-srbiji/, Приступљено: 06.07.2024.

[694] Tijana Dušej Ristev, „Ekologija, reke u Srbiji i male hidroelektrane: Šta donose izmene Zakona o zaštiti prirode i gde je zabranjena gradnja MHE", op. cit.

[695] Ratko Ristić, Ivan Malušević, Siniiša Polovina, Vukašin Milčanović i Boris Radić, „Male hidroelektrane derivacionog tipa: beznačajna energetska korist i nemerljiva ekološka šteta", *Vodoprivreda,* 50 (294-296), 2018, str. 312–314.

[696] Jelka Crnobrnja-Isailović, Bogdan Jovanović, Marija Ilić, Jelena Ćorović, Tijana Čubrić, Dragana Stojadinović and Nada Cosić, "Small Hydropower Plants' Proliferation Would Negatively Affect Local Herpetofauna, *Frontiers in Ecology Evolution,* 9, 2021, pp. 2–3.

[697] EuroNatur and Riverwatch, "Save the Blue Heart of Europe Balkan Rivers under attack from Hydropower Lobby", EuroNatur and Riverwatch, Vienna, 2015, pp. 8; 26.

усвајањем Просторног плана из 2011. године и градњом појединих МХЕ у овом региону, догодиће се и први спонтани локални протести. Врло брзо протести су прерасли у покрет, а чему ће дигитални видови информисања дати посебан допринос.[698]

Такође, карактеристика овог активизма јесте деловање на локалном нивоу и то најчешће у руралним срединама. После Старе планине принцип активизма *одоздо на горе* проширио се и у другим крајевима Србије у којима је била планирана или је отпочињала градња МХЕ. Тако су убрзо настајале нове неформалне групе и удружења грађана, које су своје деловање на локалном нивоу усмеравале на борбу против градње ових објеката. Такав пример на локалном нивоу јесу иницијативе које је спроводила група *Спасимо Студеницу,* али и бројне друге.[699]

Деловање различитих актера допринело је да дође до значајнијег пораста количине јавних информација о овом, али и другим еколошким проблемима. То ће уједно помоћи и да се јавност више заинтересује за еколошке теме, али и директније укључи у различите облике партиципирања. Посматрајући временски период од 2015. до 2020. године примећује се да је деловање бројних актера утицало да поједини еколошки проблеми у Србији за кратак период пронађу *празнине* код јавности, и тако постану у појединим моментима и главне, тј. *мејнстрим* (*mainstream*) теме.

7.3. Партиципација грађана у решавању проблема загађења ваздуха у Републици Србији

Иако се тема МХЕ одржавала и ширила из региона Старе планине на друге крајеве Србије, током 2019. и 2020. године примат интересовања јавности почиње да преузима још једна еколошка тема – загађење ваздуха. Као што је у претходном поглављу истакнуто, овај проблем није новијег датума. Међутим, тек се са Законом о заштити ваздуха, донетим првобитно 2009. године успоставља основа за мониторинг квалитета ваздуха у Србији кроз формирање мреже мерних станица. На основу Годишњег Извештаја Агенције за заштиту животне средине, средином 2011. године у Србији је укупно постојало 39 аутоматских мерних станица, а које су успостављене током 2009. и 2010. године.[700] Наспрам почетних година вршења мониторинга квалитета ваздуха, према последњем доступном годишњем извештају за 2024. годину, мониторинг квалитета ваздуха праћен је на укупно 267 аутоматских мерних станица и других локалних мерних места.[701] Проблем представља приметно флуктуирање постигнуте расположивости валидних сати мерења квалитета ваздуха. Да би се обезбедили репрезентативни подаци, неопходно је да валидност сати буде већа од 90% по анализатору. И док је 2011. године када су добијени први репрезентативни подаци

[698] Jelena Pešić i Jelisaveta Vukelić, "Europeanisation from below at the semi-periphery: the movement against small hydropower plants in Serbia", *Sociologija,* 64 (1), 2022, pp. 13; 15.

[699] О деловању ове иницијативе, видети више на: *Facebook*, „Спасимо Студеницу", Доступно на: https://www.facebook.com/groups/992091214883412/?ref=share&mibextid=KtfwRi, Приступљено: 08.07.2024.

[700] Тихомир Поповић, Биљана Јовић, Јасмина Кнежевић, Лидија Марић-Танасковић, Бранислава Димић и Игор Цветковић, „Годишњи извештај о стању квалитета ваздуха у Републици Србији 2010. године", Министарство животне средине, рударства и просторног планирања, Агенција за заштиту животне средине, Београд, 2011, стр. 8; 11.

[701] Јасмина Кнежевић, Биљана Јовић, Лидија Марић-Танасковић, Мирјана Митровић-Јосиповић, Ана Љубичић, Данијела Стаменковић, Небојша Вељковић, Бранислава Димић и Мила Петковић, „Годишњи извештај о стању квалитета ваздуха у Републици Србији 2024. године", оп. цит., стр. 10.

забележена расположивост валидних сати на 94% анализатора, у наредним годинама је уследио пад. Тако је током 2015. и 2017. године забележена довољна сатна валидност на свега 22%–25% анализатора, а тек ће од 2019. године доћи до њеног поновног раста.[702]

У Србији се тек последњих година више говори о овом проблему. Разлог томе треба тражити у чињеници да се у Србији, у дужем временском периоду није знало какво је реално стање са квалитетом ваздуха, те да су постојале претпоставке да је он загађен само у оним местима у којима постоји тешка индустрија. Додатни разлог неинформисаности уочава се и на основу недостатка ваљаних података са мерних станица, њихове неадекватне територијалне заступљености, али и бројних недостатака у њиховом раду, као и у раду институција. Обавеза надлежних је свакако да обезбеде свим грађанима неопходне и правовремене информације када је животна средина у питању, што је у складу и са Архуском конвенцијом. Република Србија је прихватила ову Конвенцију усвајањем Стратегије и Акционог плана за њено спровођење још 2011. године. Поред информисања јавности, као обавеза проистиче и то да се оснажи улога грађана и организација цивилног друштва у домену животне средине.[703] Додатно посматрано, на нивоу Европске уније успостављени су генерални стандарди који усмеравају на подстицање партиципације грађана на локалном нивоу, што је кроз Протокол о праву на партиципацију у локалним пословима (*Additional Protocol to the European Charter of Local Self-Government on the right to participate in the affairs of a local authority*) и Стратегију за иновације и добро управљање на локалном нивоу (*The Strategy for Innovation and Good Goverance at Local Level*), прецизније дефинисано. Њима се одређује широк круг права у погледу доступности података у различитим областима, али и када је реч о могућностима које се пружају грађанима за партиципирањем на локалном нивоу.[704] Усклађивање са овим политикама Европске уније, Србију свакако чекају на путу њене интеграције у овој заједници. Међутим, на основу претходно анализираног, примећује се да је у Србији присутан тренд непоштовања ових одредби и имплементациони јаз, пре свега у домену доступности правовремених информација о реалном стању на терену. У анализираном случају доступности података када је квалитет ваздуха у питању приметна је евидентна дисонантност између усвојених процедура и њихове примене.

До промене долази са деловањем актера као што су организације цивилног друштва, активисти, медији, научна заједница, који се издвајају као генератори идеја које су допринеле расту информисаности о постојању проблема загађења ваздуха широм Србије кроз процес јавног заговарања. Као преломну тачку за почетак ангажовања поменутих актера у афирмацији овог проблема узима се период краја 2019. и почетка 2020. године. То је уједно и период грејне сезоне, током којег је у већини места у Србији концентрација штетних материја у порасту у односу на остатак године. Убрзо долази до преливања ове теме, раста интересовања за њу и стварања све ширег круга заинтересованих грађана чиме се она додатно афирмише и сагледава реално, врло неповољно стање.

Грађани у Србији на располагању имају неколико опција за партиципацију, а које се могу груписати у четири целине. Један од виталних предуслова за учешће грађана у

[702] Јасмина Кнежевић, Биљана Јовић, Лидија Марић-Танасковић, Мирјана Митровић-Јосиповић, Ана Љубичић, Данијела Стаменковић и Бранислава Димић, „Годишњи извештај о стању квалитета ваздуха у Републици Србији 2020. године",, оп. цит., стр. 5.
[703] Marko M. Vujić, Olja Munitlak Ivanović i Darko P. Nadić, „Uloga i značaj decentralizacije ekološke politike u Republici Srbiji", op. cit., str. 240.
[704] Veran Stančetić, *Lokalna samouprava i međuopštinska saradnja u Evropi*, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2024, str. 59–60.

партиципацији јесте *информисање* од стране надлежних. С обзиром да из различитих разлога грађани не добијају адекватне и правовремене информације, они могу узајамно утицати једни на друге и информисати локалну популацију о појединим темама. Затим кроз *консултовање* грађани могу учествовати у одређивању приоритета и кључних тема за заједницу, путем јавних расправа, панела, онлине консултација, учешћа у раду појединих саветодавних тела и др. У односу на претходна два, *предлагање* има виши степен партиципације и односи се на упућивање критика и предлога доносиоцима одлука. У овај вид спадају зборови, петиције грађана, окупљања, протести, демонстрације, али и представке и притужбе према надлежнима. На крају, као облици непосредног *одлучивања* грађанима на располагању стоје као две типичне опције референдум и грађанска иницијатива.[705]

Међу првим примерима који је значајније подстакао како развој свести, тако и каснију партиципацију код одређене групе грађана, представља пројекат који је створио мрежу грађанског мерења. Кроз овај пројекат организација Београдска отворена школа у сарадњи са Еко стражом је у неколико фаза ширења мреже, укључила велики број заинтересованих грађана и активиста у процес мониторинга квалитета ваздуха на локалном нивоу широм Србије. Главна одлика овог облика мониторинга јесте у доступности сатних информација у реалном времену и практичном приступу истим путем апликација заинтересованим грађанима. Грађанско мерење представља одговор на пад доступности података са аутоматских мерних станица и алтернативу грађанима у информисању. Растом броја постављених сензора, подаци су показали још лошије стање квалитета ваздуха и у другим местима. Према извештају Београдске отворене школе и Националне еколошке асоцијације у првих пет месеци 2022. године, на чак 97 мерних места грађанског мерења забележен је већи број дана са прекомерним загађењем ваздуха у односу на предвиђено. Регулативом се у Србији предвиђа 35 дана на годишњем нивоу са прекорачењем емисија PM 10 честица односно њихове концентрације преко 50 μg/m3.[706] У новом извештају за 2025. годину ове две организације су представиле податке на увећаном узорку и покривеношћу територије од 85 општина и градова у Србији. Извештај показује изузетно негативне податке, према којима је пратећи националне прописане стандарне, 37 од 85 јединица имало прекомерно загађење са канцерогеним PM 2.5 честицама. Пратећи регулативу и стандарде ЕУ, који су строжији од националних у погледу PM 2.5 честица, резултати показују да би свих 85 јединица локалне самоуправе било у зони прекомерног загађења.[707]

Улога организација цивилног друштва представља полазну основу за развој грађанске свести о загађењу ваздуха на локалном нивоу. То доприноси могућностима за веће грађанско ангажовање у друштвено корисним активностима, у које спада и пројекат грађанског мерења. Тако су у Смедереву активности највише подстицали удружења Проток21 (због почетне кампање познатији и као Црвени бецеви) и покрет Тврђава, затим у Краљеву удружења Развојни центар Краљево и Нови пут, у Ваљеву су активности предводила удружења иРеволуција и Локални одговор, док је у Лесковцу ту улогу преузело удружење Тим42. Током претходних година, ове и сличне акције и пројекти су подстакли формирање већег броја организација, покрета и неформалних

[705] Jelisaveta Vukelić, „Neposredno učešće građana u donošenju odluka na lokalnom nivou vlasti u Srbiji", op. cit., str. 298–308.
[706] Jelena Kozbašić, „BOŠ: Dozvoljeni broj dana sa prekomernim zagađenjem vazduha već prekoračen na 97 mernih stanica u mreži građanskog merenja", Доступно на: klima101.rs/vazduh-srbija-gradjanska-merenja/, Приступљено: 15.07.2024.
[707] Dejan Lekić, „Kvalitet vazduha u Srbiji u 2025. godini meren u mreži građanskih senzora za monitoring kvaliteta vazduha", Beogradska otvorena škola, Beograd, 2026, str. 8–12.

група које су фокус свог деловања премештале ка проблему загађења ваздуха на локалном нивоу широм Србије.

У периоду од 2017. до краја 2023. године у Србији је организован велики број протеста на којима су грађани истицали потребу за решавањем различитих друштвених и политичких питања. У том периоду, организовани су и протести против градње МХЕ, загађења ваздуха, ископавања литијума и других руда, климатских промена, али и других еколошких проблема у Србији. Неретко су протести са еколошким фокусом организовани у спрези са протестима који су у том периоду такође били актуелни. У контексту еколошких проблема, протестна партиципација у Србији била је најизраженија током 2021. и 2022. године.

Грејна сезона у Србији траје од половине октобра до половине марта и са собом доноси знатно загађенији ваздух широм Србије. Као што је истакнуто, почетком 2020. године кренула је и израженија кампања о неповољном стању са квалитетом ваздуха у Србији, што је убрзо довело до првог већег протеста грађана против загађења ваздуха током фебруара исте године. Поред протеста у Београду и у још 20 градова широм Србије грађани су изашли на улице и захтевали конкретнију реакцију државе на континуирано загађење ваздуха истичући пре свега његов негативан утицај и повећане ризике од обољења и смртности.[708]

Тренд протеста грађана због загађења ваздуха настављен је и током јесени 2021. године. Грађани су поновном серијом излазака на улице захтевали од надлежних реакције на рад највећих загађивача, као и на промене у граничним вредностима мерења загађења, али и на негативне утицаје које загађење има по здравље.[709] Док је тема загађења ваздуха одржавала континуитет протеста грађана током сваке грејне сезоне, њој се прикључила још једна еколошка тема. Током фебруара 2020. године донета је Уредба о утврђивању Просторног плана подручја посебне намене за реализацију пројекта експлоатације и прераде минерала јадарита „Јадар".[710] Планирана експлоатација овог ресурса у Западној Србији код јавности је изазвала велику пажњу и бројне полемике о потенцијалним ризицима по квалитет животне средине, као и неколико протеста у региону планиране експлоатације. Крајем 2021. и током јануара 2022. године грађани у Београду протестовали су против загађења ваздуха, али и против планираног пројекта *Јадар*. Убрзо је дошло до радикализације протеста са захтевима да се измене спорни делови у регулативи и пониште сви уговори са компанијом Рио Тинто (*Rio Tinto*) која би вршила истраживања и ископавања руде. Тако су протести поводом овог пројекта одржани у бројним местима, грађани су блокирали важне саобраћајнице попут аутопута кроз Београд и поједине граничне прелазе зарад утицаја на планиране пројектне циљеве.[711] Иако је под притиском јавности Влада Републике Србије 2022. године донела одлуку о стопирању даљих активности по питању овог пројекта, средином 2024. године на основу одлуке Уставног суда, Влада је донела нову уредбу

[708] Dušan Komarčević, „Protesti zbog zagađenja vazduha širom Srbije", Доступно на: slobodnaevropa.org/a/protesti-zagadjenje-vazduh-srbija/30418826.html, Приступљено: 15.07.2024.

[709] *BBC na srpskom*, „Srbija, zagađenje vazduha i protesti: 'Živi možda jesmo, ali sa ovakvim vazduhom zdravi sigurno nismo'", Доступно на: https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-59452328, Приступљено: 09.07.2024.

[710] О садржини Уредбе видети више на: Уредба о утврђивању Просторног плана подручја посебне намене за реализацију пројекта експлоатације и прераде минерала јадарита „Јадар", Службени гласник РС, бр. 26/2020-1, 8/2022 - др. уредба, 60/2024 - др. уредба.

[711] *BBC na srpskom*, „Srbija, politika, protesti protiv Rio Tinta: Održana blokada auto-puta kod Sava centra, više saobraćajnica - i graničnog prelaza", Доступно на: bbc.com/serbian/lat/srbija-60008104, Приступљено: 09.07.2024.

која заправо *враћа у живот* претходну. То је реактивирало ову тему у јавности и довело до нових протеста грађана.[712]

Један од видова партиципације грађана огледа се у консултовању односно учешћу грађана у одлучивању када је у питању процес креирања појединих политика и докумената. У контексту овог облика партиципације веома важну улогу имају организације цивилног друштва и медији. Пре свега, њихова улога се огледа кроз информисање јавности и комуникацију са грађанима како би их подстакли на учешће и пружање коментара, те заједничког деловања према надлежнима у процесу формулисања јавних политика. У претходном поглављу истакнути су неки примери односа надлежних према (не)укључивању јавности у процесе одлучивања и консултовања. Према резултатима истраживања Београдске отворене школе из 2022. године, од 62 јединице локалне самоуправе, у 49 не постоји организациона јединица која би се бавила сарадњом са организацијама цивилног друштва. Супротно томе, од 124 организације цивилног друштва, скоро четвртина не учествује у процесима доношења одлука, док су оне које партиципирају највише фокусиране на области животне средине, одрживог развоја и питања младих. Када су начини учешћа у питању, чланови организација цивилног друштва партиципирају у консултацијама и јавним расправама, а мање су укључени у рад радних група, где као разлог истичу недовољно развијене интерне капацитете.[713]

У истраживању које је спровела организација Регулаторни институт за обновљиву енергију и животну средину, узорак су чинила удружења и неформалне групе, а у контексту значаја њиховог учешћа у доношењу одлука у области животне средине. Резултати су, као и у случају претходног истраживања, показали да постоји позитиван однос према партиципацији у процесима доношења одлука. Међутим, највећи број ових актера или није, или се ретко укључивао у процесе креирања и израде законских и подзаконских докумената. Један од проблема који утиче на учешће јесте комуникација и недоступност информација. Ни различите интернет платформе и портали нису подстакли веће учешће. Као велики изазов актери су навели недовољно развијене капацитете у погледу знања, као и недостатак сарадње са стручним и научним лицима која би могла бити ангажована око овог питања.[714] Ови подаци указују да организације цивилног друштва у Србији нису у довољној мери препознате као партнери од стране доносилаца одлука на локалном и националном нивоу у процесима креирања политика. С друге стране, чести проблеми организација јесу недовољни капацитети и стручност, што представља прилику да грађани и стручна јавност својим ангажовањем допринесу размени информација и знања.

Континуирани и убрзани напредак технологија и комуникација, једна је од одлика модерног света. На основу података Међународне уније за телекомуникације (*International Telecommunication Union – ITU*), из 2025. године, удео светског

[712] Ljudmila Cvetković i Jovana Krstić, „Rudnik litijuma u Srbiji, priča vraćena na početak", Доступно на: https://www.slobodnaevropa.org/a/srbija-rudnik-litijum-jadarit-jadar-rio-tinto/33034209.html, Приступљено: 09.07.2024.

[713] Александра Ђуровић, Горан Радловачки, Јелена Јеринић и Владимир М. Павловић, „Погледи на партнерство: Јавне политике, прописи и праксе учешћа организација цивилног друштва у процесима доношења одлука", Београдска отворена школа, Београд, 2022, стр. 68–73.

[714] Irina Veselinović, Ana Filipović, Mirko Popović i Hristina Vojvodić, „Delotvornost učešća udruženja i neformalnih grupa u donošenju odluka o životnoj sredini", Regulatorni institute za obnovljivu energiju i životnu sredinu, Beograd, 2023, str. 25–30.

становништва које користи интернет је 73,6%.[715] У Србији је према подацима Републичког завода за статистику за 2025. годину, 90,1% домаћинстава повезано на интернет мрежу, уз одређене разлике када се посматрају региони и поједине средине.[716] Развојем нових видова комуникације, али и средствима информисања значајно се може утицати и на когнитивни капацитет и степен партиципације грађана. Сходно томе, аутори су се претходних година бавили истраживањима спона између утицаја дигитализације и партиципације.[717] Бројна истраживања показала су да интернет сфера може утицати на степен политичке ефикасности грађана кроз информисање, као и одређивања њихових перцепција у погледу партиципирања уопште.[718] Међу ауторима постоји спорење о позитивном и негативном утицају који интернет комуникација са грађанима може имати по степен њихове заинтересованости за партиципацију. Поједине студије указују да на повећање степена грађанског ангажовања далеко више утиче употреба интернета када се користи у сврху информисања о појединачној и прецизираној теми.[719] Међутим, треба истаћи да се негативни утицаји од интернет комуникације могу упоредити са презаступљеношћу одређене теме, што у теорији носи назив *замор* бирача или гласача. Прекомерна партиципација ствара замор код грађана, те је она питање налажења праве мере и баланса.

Овај тренд у последњим годинама све је присутнији у Србији, а бројни актери користе друштвене мреже и друге канале информисања да позову грађане на учествовање у различитим догађајима. На основу претходно анализираних тема, градње МХЕ, проблема са загађењем ваздуха и планираних рударења, могу се видети као примери утицаја на грађане у Србији, а тај утицај је посебно приметан на локалном нивоу. Улога дигитализације у случају теме загађења ваздуха, имала је значајан мобилизаторски утицај у информисању грађана, а уједно је поспешила и њихову заинтересованост за грађански активизам. Анализа извештавања појединих дневних листова и портала у Србији за период од 2015. до 2025. године, а који су обахваћени истраживањем, показала је да су медији у значајној мери усмерили информисање јавности у домену ова три еколошка проблема. Све три теме су имале у претходном периоду своје *пикове,* односно моменте у погледу високе заступљености у јавности, као и у медијском извештавању, што је потом доводило и до њиховог опадања. Интересантан сегмент у анализи показао је такорећи постојање смене тема и препуштање позиције најзаступљеније редоследом МХЕ–загађење ваздуха–литијум. У одређеној мери тема загађења ваздуха је опстајала са израженијим присуством готово све време. Разлог заступљености теме је у томе што се она изнова, посебно током зиме и трајања грејне сезоне, ануално *обнавља* у јавности.[720]

---

[715] *Our World in Data,* "Share of the population using the Internet", Доступно на: https://ourworldindata.org/grapher/share-of-individuals-using-the-internet?tab=line, Приступљено: 14.05.2026.

[716] Бранко Јосиповић, Владимир Шутић, Урош Рајчевић, Ивана Минаева, и Ана Марковић, „Употреба информационо-комуникационих технологија у Републици Србији, 2025", Републички завод за статистику, Београд, 2025, стр. 12–15.

[717] О утицају развоја савремених видова комуникације на партиципацију грађана, видети више на: Jennifer Earl and Katrina Kimport, *Digitally Enabled Social Change: Activism in the Internet Age*, The MIT Press, Cambridge, MA, 2011.

[718] О улози информисања грађана путем интернет извора на њихове перцепције и партиципацију видети више на: Veronica Barassi, *Activism on the Web: Everyday Struggles against Digital Capitalism*, Routledge, New York, 2015.

[719] Weiwu Zhang and Trent Seltzer, "Another Piece of the Puzzle: Advancing Social Capital Theory by Examining the Effect of Political Party Relationship Quality on Political and Civic Participation", *International Journal of Strategic Communication*, 4 (3), 2010, p. 157.

[720] Милош Јевтић и Ненад Спасојевић, „Еколошки дискурс медија у Србији", оп. цит., стр. 86–101.

Једну од најзначајнијих улога у информисању грађана о стању са квалитетом ваздуха у Србији имале су мобилне апликације и веб платформе попут ЕрВижуал *(AirVisual*), ЕрКер (*AirCare*) и иксЕко Ваздух (*xEco Vazduh*). У зависности од платформи, грађани су у сваком моменту могли да провере стање квалитета ваздуха у свету, региону или у бројним местима широм Србије. Временом се број доступних података, као и места која су покривена мерењима у Србији увећавао, што је било последица регистровања нових *грађана мерача*. Такође су се могли информисати и о количини емисија различитих материја и гасова од стране загађивача. Поред једноставне доступности података, грађани, али и медији, ове податке су врло лако могли поделити путем својих профила на друштвеним мрежама, што је водило додатном продубљивању интересовања грађана за ову тему. Овде треба истаћи да наведене мобилне апликације и веб платформе нису актери у класичном смислу. Оне представљају пре свега *дигиталне алате* који су актерима цивилног друштва и грађанима омогућили да се практичније упознају и информишу о теми квалитета ваздуха.

Пораст интересовања јавности за проблем загађења ваздуха и приметан пораст партиципације грађана путем различитих активности, у извесној мери је изместио фокус политичких актера у Србији ка еколошким темама. Ове теме дуги низ година нису биле претерано интересантне за партије у Србији. Гледано из угла изборних циклуса, током парламентарних избора 2012., 2016., и 2020. године, у Народној скупштини Републике Србије мандате су освојиле поједине зелене-еколошке странке и то пре свега кроз предизборне коалиције са мејнстрим партијама. Спорадична заступљеност у парламенту, осликавала је стање са генералном (не)заинтересованошћу партија за ове теме.[721]

Анализирајући позицију зелених партија од поновног успостављања вишестраначја у Србији, Симић и Спасојевић истичу класификацију по којој су оне прошле кроз три фазе. По њима партије су прешле пут од номиналног актера, фазе која је трајала од увођења вишестраначја па све до 2012. године када освајањем првих мандата ове партије постају маргинални актер у политичком животу у Србији. У трећој фази, на таласу раста интересовања за проблеме са загађењем ваздуха, али присутности и других еколошких проблема, ове партије добијају до тада највећу подршку гласача и постају изборни актер.[722] Према резултатима истраживања јавног мњења са краја 2021. године, које је објавила организација Хајнрих Бел Штифтунг (*Heinrich Böll Stiftung*) код грађана у Србији питање животне средине се налазило у самом врху приоритета. Према подацима, грађани су питања заштите животне средине сврстали међу приоритетним како на националном, тако и на локалном нивоу,[723] што је осликавало стање са тадашњом актуелношћу еколошких тема.

Све више вести о проблемима са квалитетом ваздуха, али и неколико протеста који су одржани током 2021. и 2022. године, усмерили су поједине политичке актере, па су еколошке теме постале једне од кључних мејнстрим тема пред планиране изборе 2022. године.[724] Интересовање бројних партија у Србији за ове теме најбоље се може сагледати

[721] Ненад Спасојевић, „Зелене партије у Републици Србији – идеја без континуитета", оп. цит., стр. 286–287.
[722] Саво Симић и Ненад Спасојевић, „Зелени у политичком животу Републике Србије: од номиналног, преко маргиналног ка изборном актеру", У: Андреа Матијевић и Ненад Спасојевић (ур.), *Перспективе политичких наука у савременом друштву*, Институт за политичке студије, Београд, 2022 стр. 154–155.
[723] Heinrich Böll Stiftung, „Rezultati istraživanja o životnoj sredini i ekologiji", Heinrich Böll Stiftung, Beograd, 2021, str. 5–7.
[724] Nenad Spasojević, „Da li raste uloga zelenih partija i pokreta pred nastupajuće izbore u Srbiji?", Доступно на: klima101.rs/zeleni-pokreti-u-srbiji-izbori/, Приступљено: 17.07.2024.

кроз поређење са случајевима који су се дешавали у другим државама. Надић за такве примере истиче: „готово све политичке странке су прихватиле екологију као једну врсту нужне модерности у својим програмима, док у пракси јача манипулативна моћ".[725]

Пред одржавање парламентарних и локалних избора 2020. године наступио је бојкот опозиционо оријентисаних партија, а преговоре око изборних услова обележило је и спуштање цензуса са 5% на 3%. Међутим, бројне групе грађана и покрети изашли су на локалне изборе, као и на изборе 2022. године који су одржани у неколико градова и општина. Да групе грађана на локалном нивоу имају значајан утицај на грађане показали су и поједини резултати ових актера.[726] У контексту појаве све већег броја покрета и група грађана у Србији, када су еколошки проблеми у питању истиче се деловање покрета *Не давимо Београд* који је настао 2015. године, кроз серију протеста. Иако без конкретнијег успеха, овај покрет ће формирати коалицију под називом *Морамо* са још неколико покрета и група грађана пред излазак на изборе на свим нивоима 2022. године. Остваривши солидан резултат на парламентарним и градским (београдским) изборима, ова коалиција је направила искорак у погледу броја посланика/одборника у односу на све дотадашње актере који су заступали еколошке теме.[727]

Међутим, према истраживању Центра за истраживање, транспарентност и одговорност – ЦРТА спроведеном 2022. године о ставовима грађана о различитим политичким питањима и демократским процесима, тема животне средине изгубила је на приоритетности. Услед дугог трајања појединих глобалних сукоба, неповољна ситуација се одразила по питању економске ситуације у Србији, те су тако за многе грађане највећи проблеми високе цене, инфлација, квалитет животног стандарда и сл.[728] Ни током избора 2023. и 2024. године, еколошке теме нису имале превелики фокус, што указује да су градња МХЕ, загађење ваздуха и ископавање литијума биле *краткорочне* теме на агендама, барем код политичких актера. Дугорочна незаступљеност ових тема у политичком животу у Србији и неизраженије активности цивилног друштва у прошлости превасходно проистичу из непостојања снажног и јединственог еколошког покрета у Србији.

На основу резултата истраживања из 2014. године о еколошком активизму у Србији, становници урбаних средина, који су материјално добростојећи и са вишим степеном образовања, као и млади, имају веће преференције за учествовањем у еколошким акцијама.[729] У примерима анализираних активности из последњих неколико година, постоје значајна поклапања када су ове категорије учесника у питању. Ипак, те активности нису довољне, или барем нису за сад, да би се у Србији створио шири еколошки покрет или нешто налик њему што би омогућило континуирану партиципацију грађана.

[725] Darko, Nadić, „Značaj jačanja demokratskog i političkog kapaciteta u ekološkoj politici Srbije", *Sociologija,* 2012, 54 (1), str. 84.
[726] Петар Матић, „Групе грађана као актери локалне демократије у Србији", *Српска политичка мисао,* 85 (3), 2024, стр. 31–32.
[727] Саво Симић и Ненад Спасојевић, „Зелени у политичком животу Републике Србије: од номиналног, преко маргиналног ка изборном актеру", оп. цит., стр. 151–153.
[728] Vojislav Mihailović, Vujo Ilić i Gordana Pavićević, „Stavovi građana Srbije o učešću u demokratskim procesima 2022", Crta, Beograd, 2023, str. 19–21.
[729] Jelisaveta S. Vukelić, „Mogućnosti nastanka i razvoja ekološkog pokreta u Srbiji u kontekstu postsocijalističke transformacije", op. cit., str. 261–262; 264.

8. МОДЕЛ ПРИМЕНЕ ЕКСПЛОРАТОРНО СЕКВЕНЦИЈАЛНОГ МОДЕЛА КОД ПАРТИЦИПАЦИЈЕ ГРАЂАНА У РЕШАВАЊУ ПРОБЛЕМА ЗАГАЂЕЊА ВАЗДУХА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ: ПРЕДСТАВЉАЊЕ РЕЗУЛТАТА ИСТРАЖИВАЊА

8.1. Методологија и истраживачки дизајн

Истраживање у дисертацији конципирано је на експлораторно секвенцијалном моделу. Одабир овог модела истраживачи врше када је неопходно истражити нове феномене или појаве у друштву, који нису у довољној мери познати, а све у циљу стицања нових сазнања.[730] Један од разлога одабира овог модела је што и поред дуже присутности одређене теме у јавности, не постоји прецизан инструмент путем којег би се могли ближе испитати или мерити одређени делови неке теме.[731] Такав пример је истраживање у дисертацији, где се посебно испитује један део теме загађења ваздуха, односно сагледање проблема из призме грађана и разлога који утичу на степен њихове спремности да партиципирају у решавању овог проблема у Србији.

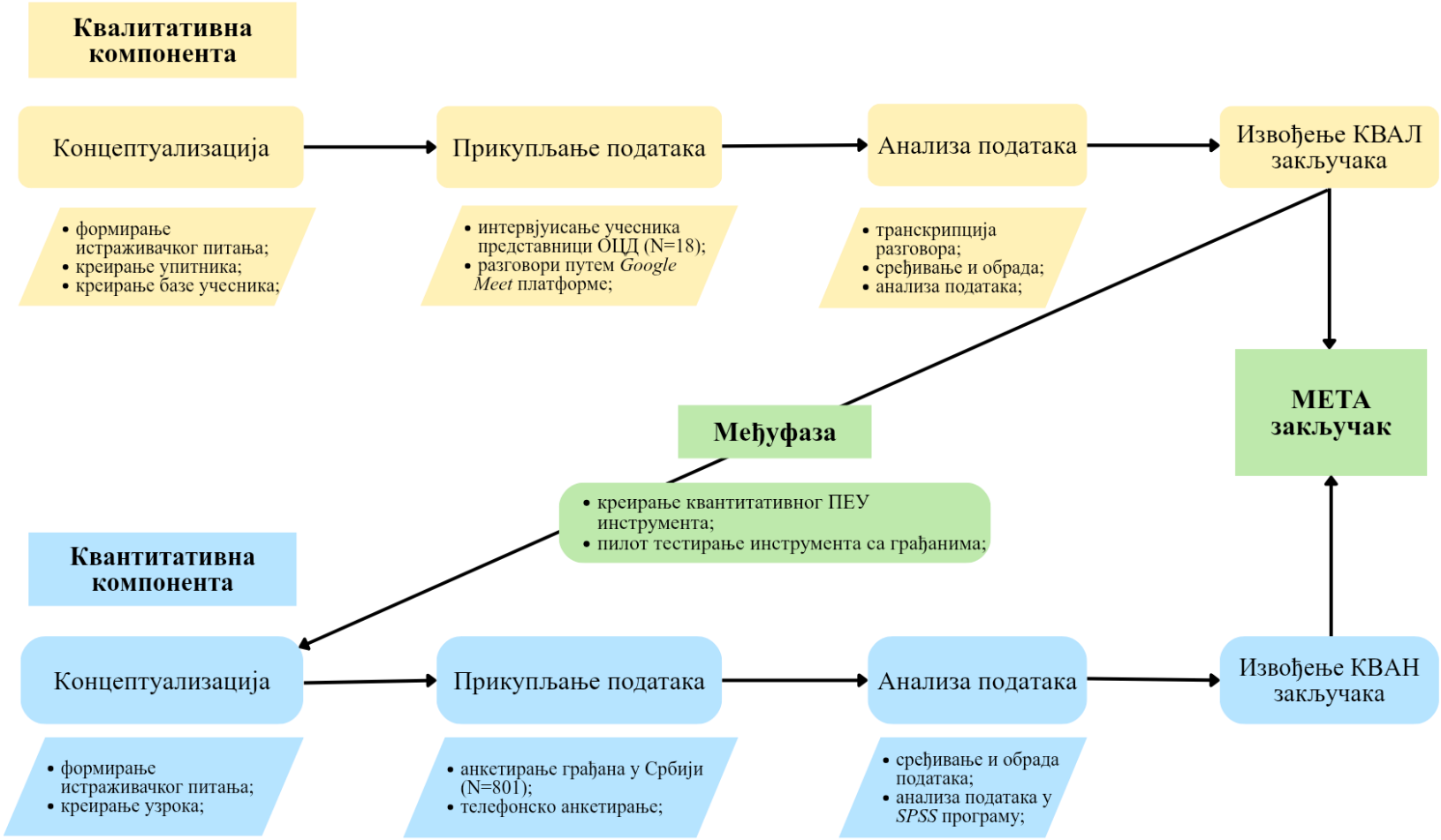
У Поглављима VI и VII представљена је тема загађења ваздуха у Србији, као и дугогодишња заступљеност овог проблема који је због свог интензитета, а на шта су утицали и различити актери, довео до потребе за реаговањем друштва. За период од 2019. до 2025. године, тема загађења ваздуха прошла је пут од наглог развоја, актуелизације у мери да накратко постане *мејнстрим* еколошка тема, па све до *застоја* тј. одсуства даљег напредовања. Последњи део/фаза, односи се на стање у којем је неминовно развијен *одређени* степен интересовања и свести код јавности у Србији, али и поред тога изостаје даљи напредак, када је у питању решавање овог проблема на локалном и националном нивоу. Да би се исти остварио, неопходно је веће учешће и сарадња свих актера који су анализирани у раду, као и њихова спремност на заједничко деловање. Партиципација грађана чини основу предмета истраживања, са тежњом да се испита колика је спремност код грађана, односно који фактори утичу на интересовање да се они (не)укључе у решавање овог проблема.

Истраживачко питање у првој квалитативној фази, постављено још у пријави дисертације са другим истраживачким питањима и гласило је: *Да ли је и на који начин деловање бројних актера у последњих неколико година подстакло грађане да се заинтересују и партиципирају у решавању проблема загађења ваздуха у Србији?* Након реализоване квалитативне фазе истраживања и анализе података из којих су изведени закључци, у међуфази истраживања између осталог, формирано је истраживачко питање које је омогућило даљу концептуализацију квантитативне фазе, што ће у наставку бити детаљније представљено.

На Слици 9. су наведене етапе у реализацији истраживања применом експлораторно секвенцијалног модела. Слика 9. приказује след реализације сваке од компоненти, припрему истраживања, дефинисане параметре за сваку од метода, начин прикупљања података, кораке у сређивању, обради и анализи података и извођење закључака који одређују даљи ток истраживања.

[730] О доприносу истраживања које се базира на експлораторно секвенцијалном моделу, видети више на: John W. Creswell and Vicki L. Plano Clark, *Designing and Conducting Mixed Methods Research*, op. cit.
[731] Patricia Larkin, "Breaking from binaries – using a sequential mixed methods design, op. cit., p. 9.

Слика 9. Етапе у реализацији експлораторно секвенцијалног модела у истраживању

Извор: Обрада аутора

Као што је већ напоменуто у претходном делу дисертације, у секвенцијалним моделима, квалитативна и квантитативна компоненета немају једнак статус. Наиме у истраживању базираном на експлораторно секвенцијалном моделу, квалитативна компонента прва се реализује, те је уједно и приоритетна. Квалитативна компоненета ослања се на конструктивизам, а њеном реализацијом омогућује се припрема тј. конструисање квантитативне компоненте истраживања. Реализовањем ове фазе стичу се нова сазнања везана за схватања искустава, перцепција и интерпретација учесника у вези са предметом истраживања, али се путем ње утврђују примарне тематске целине, које у међуфази треба да омогуће основе за развој и формирање квантитативне фазе.[732]

Одабир метода у овом истраживању прати донекле *карактеристичну* селекцију метода, односно примену полуструктурисаних интервјуа и анкетног истраживања. Анализа коју је спровео Бријам на узорку од 232 научна рада, показала је да су наведене методе доминантно биране у комбинованим истраживањима, истраживача из области социологије, психологије и др. друштвених наука.[733] Ову селекцију потврђује и систематски преглед литературе у домену теме квалитета ваздуха које су базиране на истраживањима путем овог модела, што је представљено у поглављу V. Када су учесници/испитаници, као и географски обухват у питању, истраживање је постављено обухватније. У квантитативној компоненти истраживања, узорак је шири, узимајући у обзир да није базиран на одређеној категорији становништва[734] или региону, тј. на неком локалном (микро) нивоу. Разлог томе јесте тежња да се испитају мотиви и уверења грађана на већем територијалном опсегу с обзиром да загађење ваздуха није подједнако изражено у свим деловима Србије, али је његова заступљеност неминовно потврђења кроз мониторинг квалитата ваздуха. То доводи до потребе за ширим испитивањем ставова и подстицаја који доводе до мањег или већег степена партиципације грађана. Овако постављено истраживање пружа пример могућности за даља истраживања на локалном нивоу и то не само у истраживању тема везаних за квалитет ваздуха, него и за истраживања других еколошких проблема.

Приликом одређења узорка у истраживању базираном на примени експлораторно секвенцијалног модела, веома је важно истаћи да у квалитативној и квантитативној фази учесници/испитаници не смеју, односно не би требало да буду исте особе. Разлог томе је што у квалитативној фази учесници својим ставовима о теми директно утичу на формирање квантитативне компоненте, те се не препоручује њихово учешће и *поновно* изношење ставова чиме би се утицало и на резултате истраживања.[735] У квалитативној компоненти коришћена је метода интервјуа, прецизније употребљени су полуструктурисани интервјуи. Разговори су вођени са представницима организација цивилног друштва у Србији који су у претходним годинама реализовали различите кампање јавног заговарања, пројекте, истраживања, учествовали у дијалогу са институцијама и грађанима и имали друге активности на локалном нивоу везане за квалитет ваздуха и њему сродне теме (прим. здравља, енергетске ефикасности и др.). У

[732] Детаљније о карактеристикама фаза истраживања које се базира на експлораторно секвенцијалном моделу, видети више на: John W. Creswell and Vicki L. Plano Clark, *Designing and Conducting Mixed Methods Research*, op. cit.

[733] Alan Bryman, "Integrating quantitative and qualitative research: how is it done?", op. cit., pp. 102–103.

[734] У истраживањима утицаја квалитета ваздуха фокус се неретко ставаља на поједине категорије као што су труднице, новорођенчад или пак старије особе, или особе са неким видом здравствених пробелама попут респираторних.

[735] John W. Creswell and David J. Creswell, *Research Design Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches*, op. cit., pp. 306–307.

највећем броју случајева то су биле особе са дугогодишњим искуством које имају континуирану комуникацију и сарадњу са грађанима на локалном нивоу. Узорак интервјуа чинило је 18 учесника који су активни у различитим градовима и општинама у Србији. Поред деловања на локалном нивоу, они кроз сарадњу и дијалог са другим организацијама цивилног друштва и институцијама доприносе решавању овог проблема и на националном нивоу.

Упитник који је коришћен у квалитативној фази формиран је на основу базе коју су чинили дескрипитивни резултати прикупљени из ужег дела коришћене литературе (докумената националних и локалних институција, публикације и извештаји из истраживања цивилног друштва и извештавања медија), а који су представљени у поглављима VI и VII. Реализација интервјуа са учесницима, те потом сређивање, обрада и анализа прикупљених података вршена је у периоду од краја децембра 2025. до фебруара 2026. године. Сви интервјуи су забележени кроз аудио записе, а уз претходни писани пристанак и пружање сагласности за учествовање и коришћење прикупљених одговора од стране учесника. Одговори учесника бележени су појединачно током трајања сваког интервјуа. Транскрипција аудио записа подразумевала је коришћење платформе (*Cockatoo*) за конвертовање изговореног садржаја у текст, уз неопходност техничке корекције чиме се није утицало на саму садржину исказа.[736] Анализа транскрипата спроведена је без употребе специјализованих програма и иницијално се заснивала на дедуктивном приступу: загађење ваздуха је дефинисано кроз основне (формалне) елементе које сваки еколошки проблем садржи – *узрок, последице*, *актере* и *њихове реакције*. С друге стране, различита значења тј. конкретне информације које су уклопиве у наведене формалне елементе, издвојене су из одговора испитаника. Другим речима дедуктивно дефинисани елементи загађења ваздуха су осмишљени тј. обогаћени индуктивно издвојеним значењима и описима.

Извођењем закључака из анализираних података квалитативне фазе, обезбеђена је основа за формирањем квантитативног инструмента у међуфази истраживања. Индентификацијом кључних тематских целина разрађен је квантитативни инструмент, а детаљније ће о самом инструменту и његовој садржини бити речи у наставку поглавља.

Аутори попут Геста и Флеминга истичу да квантитативна компонента у истраживању базираном на експлораторно секвенцијалном моделу има пратећу тј. помоћну улогу у истраживању. Прикупљени квантитативни подаци из којих се анализом издвајају закључци требају да покажу оправданост креираног инструмента, те да обезбеде допунске информације помоћу којих се врши финална интерпретација мета закључка истраживања, а уједно и провера квалитативних налаза.[737]

Други део истраживања спроведен је кроз анкетирање грађана Републике Србије (без учесника са Косова и Метохије), у периоду од 17. априла до 14. маја 2026. године. На основу доступних налаза о величини узорка и адекватној статистичкој снази,[738] уз

[736] Значај обраде података (у конкретном случају комбинацијом рачунарске и ручне обраде података) пре започињања анализе резултата, као и о неопходности контроле података, видети више на: Miodrag Gordić, Dževad Termiz i Dragan Tančić, *Metodološki osnovi istraživanja bezbednosti odbrane i terorizma*, op. cit., str. 283–286.

[737] Greg Guest and Paul Fleming, "Mixed Methods Research", op. cit., pp. 587–588.

[738] О одређивању узорка видети више на: Jacob Cohen, "A power primer", *Psychological Bulletin*, 112 (1), 1992, pp. 155–159; Такође видети више на: Sophie Chen and Henian Chen, "Cohen's f Statistic", In: N. J. Salkind (ed.), *Encyclopedia of research design*, SAGE Publications, Inc, Thousand Oaks, 2010, pp. 185–187.

употребу програма *G*Power 3*[739] израчунали смо да је минималан услов за откривање мањег ефекта (f =.15), снаге 95%, на нивоу значајности од 5% (α<.05), потребан за спровођење универијатне анализе варијансе. Уважавајући речено, анкетиран је укупно 801 испитаник (406 жена), при чему је узорак балансиран по полу, узрасту и географским регионима, на основу пописа становништва Републике Србије из 2022. године. Прикупљање података спроведено је телефонским анкетирањем (*CATI*),[740] а прикупљени подаци статистички су обрађени кроз програм *IBM SPSS v.21*.

8.2. Резултати истраживања

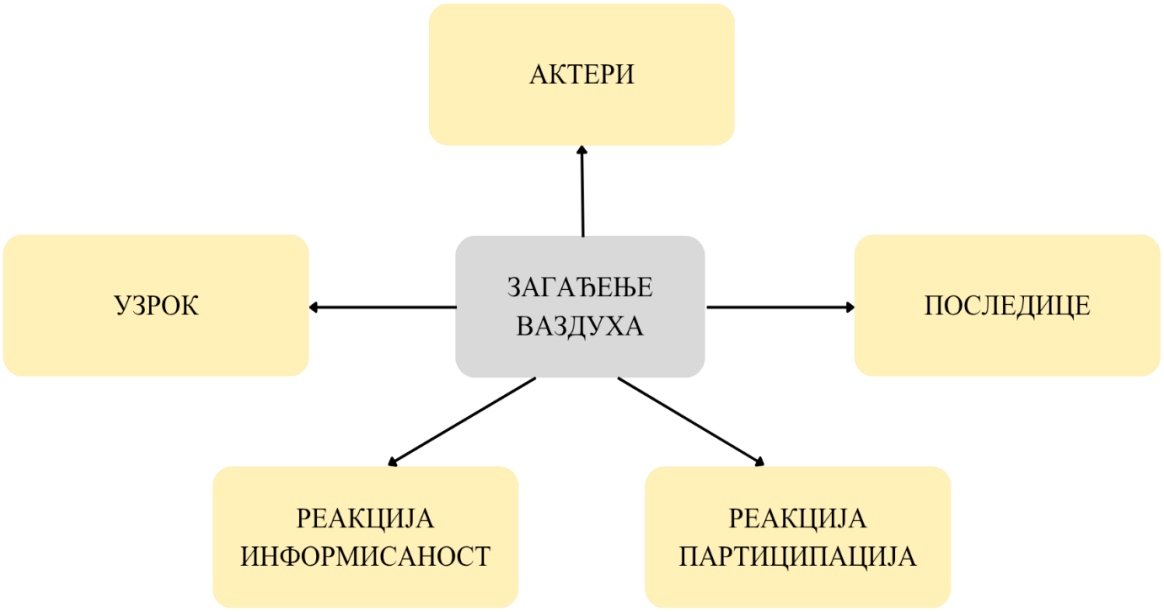
8.2.1. Дискусија о резултатима – Интеграција квалитативне и квантитативне фазе у експлораторно секвенцијалном моделу

Резултати спроведеног истраживања раздвајају се у две групе. Прву чине резултати којима ће се одговорити на истраживачака питања дисертације постављена у домену степена могућности и исхода интеграције двеју фаза применом експлораторно секвенцијалног дизајна. Другу групу чине резултати којима се даје одговор на питања повезана са партиципацијом грађана у решавању проблема загађења ваздуха у Републици Србији. Док је прва група окренута ка одговорима на методолошке недоумице у пракси, друга група резултата базира се на пружању нових друштвених и научних сазнања која ће примену наћи у даљем развоју информисаности и подстицању примене решења која се односе на проблем загађења ваздуха у Србији.

[739] Значај програма *G*Power 3* у одређивању минималних услова неопходних за концептуализацију истраживања, видети више на: Franz Faul, Edgar Erdfelder, Albert-Georg Lang and Alex Buchner, "G*Power 3: A flexible statistical power analysis program for the social, behavioral, and biomedical sciences", *Behavior research methods*, 39 (2), 2007, pp. 175–191.

[740] Прикупљање одговора од испитаника реализовано уз помоћ агенције за истраживање јавног мњења *House of Win.*

Слика 10. Шематски приказ квалитативне анализе елемената

Извор: Обрада аутора

Као што је приказано на Слици 10, загађење ваздуха је дефинисано кроз пет формалних аспеката. Ови аспекти су образложени одговорима испитаника. У табелама (Табела 2, 3, 4, 5 и 6), издвојена је анализа фреквентности њихових кључних речи. Приликом формирања листе појмова којом су формални елементи аерозагађења описани, аутор се изнова враћао сировим подацима како би проверио исцрпност листе. Циљ анализе фреквентности података јесте у утврђивању њихове учесталости те самим тим значајности, што ће посебно имати допринос за даљи процес истраживања, односно квантитативну фазу. Кроз поступак делимичне квантификације квалитативних података издвајају се додатни увиди и тенденције, који доприносе потврђивању и бољем разумевању налаза произашлих из интервјуа.[741]

Табела 2. Анализа фреквентности појмова који појашњавају елемент *актери*

редни број	кључна реч	фреквентност
1.	грађани	410
2.	институције/надлежни органи	294
3.	организације цивилног друштва/удружења	211
4.	загађивачи	65
5.	медији	45

Извор: Обрада аутора

[741] Margarete Sandelowski, "Combining qualitative and Quantitative Sampling, Data Collection, and Analysis Techniques in Mixed-Method Studies", *Research in Nursing & Health*, 23, 2000, pp. 252–253.

Пре свега, могуће је разложити разлчите *актере* према нивоу општости. Међу селектованим речима *грађани* су се издвојили као најфреквентнији термин. Анализом робусног броја фреквенција овај термин се може разложити на две засебне групе – информисаност и партиципација. Грађани у Србији су данас више информисани него пре неколико година када је тема квалитета ваздуха тек постала акутелна у јавности. Разлог томе је појава већег броја актера, посебно појава алтернативних извора информисања, те самим тим и актуелизација теме. Међутим, степен укупне информисаности грађана није на високом нивоу. Доказ томе је што грађани и даље недовољно јасно перципирају спону између загађења и његових утицаја на здравље. Код партиципације, јавља се амбивалентан однос у приступу грађана. С једне стране, они су пасивни без жеље да учествују у решавању проблема. Овај приступ усмерен је превасходно у односу са надлежнима према којима се развило неповерење. Супротно њима, постоје грађани који су спремни да учествују и који на различите начине партиципирају самостално или кроз сарадњу са организацијама цивилног друштва.

Наредна је кључна реч – *институције* односно *надлежни органи*, а под овим терминима се обухватају сви актери институционалног типа, а који делују на националном, односно на локалном нивоу. Контекст у који се смештају ови термини је изразито дисперзиван. О институцијама се говори као једном од загађивача (нпр. котларнице које користе установе). Осим тога, далеко већи негативни утицај одражава се кроз њихово недовољно и неадекватно деловање, а под тим се подразумевају чести случајеви неинформисања јавности (кашњење информација, изостанак упозоравања при акциденталним ситуацијама), затим неангажованост у едукативним акцијама којима би се грађани више освестили о проблему и др. С друге стране, ретки примери сарадње са цивилним сектором, везују се за појединце у институцијама или, генерално, институције које практикују професионални приступ у раду.

Трећи по учесталости је појам *организације цивилног друштва* односно *удружења* које се издвајају као један од најактивнијих актера када су еколошке теме у Србији у питању. Њихова улога је вишеструка: од упозоравања о постојању одређеног проблема, у информисању јавности као и у подстицању на деловање и заговарање решења. Улога организација препозната је и кроз сарадњу са другим организацијама и неформалним групама на локалном нивоу кроз развој њихових капацитета. Такође, често се истиче потреба за раздвајањем организација које су *истински* фокусиране на решавање ових проблема од оних које имају *марионетску* улогу у цивилном друштву.

Под термином *загађивачи* подразумева се шири круг појмова, а у наставку анализе овај термин ће додатно бити разложен. Оквири у које се смешта овај термин често указују на непостојање катастра/регистра загађивача на локалном нивоу и степена њиховог негативног утицаја. Други оквир анализе прати селекцију врста загађивача који постоје на локалном нивоу и степен идентификације истих од стране јавности.

Термин *медији* посматран је такође у ширем контексту, те обухвата наратив у којем се говори како о традиционалним медијима, тако и о савременим алтернативним дигиталним алатима информисања. Сходно томе и карактеристике овог актера су изразито разноврсне. Медији су имали веома важну улогу у информисању грађана о постојању загађења и његовим последицама. Са развојем теме у друштву развијала се и улога медија, а посебно су локални (често независни) медији утицали на информисаност грађана. Међутим, за бројне медије ова тема није била препозната као важна, те су савремени извори информисања (попут интернет портала и друштвених мрежа), имали допунску улогу у информисању грађана.

Табела 3. Анализа фреквентности појмова који појашњавају елемент *узроци*

редни број	кључна реч	фреквентност
1.	индустрија	157
2.	(дивље) депоније	98
3.	топлане/котларнице	82
4.	индивидуална ложишта	33
5.	саобраћај	21
6.	термоелектране	5

Извор: Обрада аутора

Појмови који образлажу елемент *узроци* односе се на категорију *загађивачи*. У погледу фреквентности највише пута истакнут је појам *индустрија*, а учесници истичу два смера овог термина. Први, када се говори о индустријским постројењима која су у функцији, па се најчешће говори о негативном утицају према околини. У зависности од врсте производње, експерти наводе и степен у којем ова постројења утичу на квалитет ваздуха. С друге стране, после процеса транзиције, у бројним јединицама локалне самоуправе у Србији престала су са радом некадашња велика постројења (уједно и загађивачи), те се у тим ситуацијама не може говорити о постојању загађења из овог сектора.

Када је реч о термину *топлане/котларнице* о њима се највише говори у правцу загађења у зависности од енергента који користе – угаљ, мазут, лож-уље. Такође, фокус је на процесу транзиције где се указује на постепени прелазак појединих топлана или котларница на гас или друге прихватљивије енергенте.

Као загађивач ваздуха (*дивље*) *депоније* се препознају због проблема са пожарима који се на њима континуирано догађају широм Србије, посебно у летњем периоду. Пожари са собом повлаче емисије веома канцерогених материја, што код грађана изазива велико незадовољство и често покретање активности усмерених управо према институцијама. Други део контекста у којем се говори о депонијама јесте њихово институционално нерегулисање, као и настајање бројних дивљих депонија што их издваја као велики еколошки проблем.

У погледу фреквентности, а у односу на претходно наведене узроке, нешто су мање заступљена *индивидуална ложишта*. Наратив о штетности једног од најизраженијих загађивача и даље није у довољној мери развијен. Под тиме се подразумева да шира популација и даље не препознаје извор овог проблема, а често није ни у могућности да врши измене на својим ложиштима. Овај проблем прати недовољна институционална подршка у едукацији грађана и финансијска подршка у замени ложишта.

Кључна реч *саобраћај* препознаје се као извор загађења који је у порасту, пре свега у урбаним зонама. Такође, саобраћај се препознаје као проблем у контексту недовољно уређеног јавног превоза који би могао утицао на генерално стање и мање гужве.

Најмање заступљен појам у овој групи су *термоелектране*. Иако је последњих година изузетно изражен наратив створен о штетном деловању ових енергетских постројења, њихово укупно истицање је квантитативно мало, али контекст у којем су истакнуте свакако је окарактерисан као негативан, јер је реч о великим емитерима.

Табела 4. Анализа фреквентности појмова који појашњавају елемент *последице*

редни број	кључна реч	фреквентност
1.	навике	21
2.	респираторни проблеми	21
3.	болест/болесници	18
4.	(превремена) смрт/преминули	14
5.	кардиоваскуларни проблеми	7

Извор: Обрада аутора

У категорији *последица* анализирани су појмови који указују на различите видове негативних утицаја до којих доводи загађење ваздуха. *Навике* (*избегавање боравка/тренирања на отвореном/коришћење маски и др.*) као један од два најзаступљенија термина, у односу на остале класификоване феномене у овој групи је специфичнији. Однос грађана према негативном утицају загађења ваздуха карактерише развијен *суживот*. Већина грађана није у стању да се прилагођава и избегава излагање боравку на отвореном при израженом загађењу. Тек код мањег броја грађана (категорије: родитељи, труднице, и др.) присутан је тренд увођења неког облика адаптације.

Једнак број фреквенција имала је група повезаних појмова који би се обједињено могли назвати *респираторни проблеми* (*дисање/дисајни органи/астма/респираторна обољења/пулмолошке болести*). Ови проблеми се код грађана у ширем контексту перципирају као примарни изазови које по њихово здравље изазива загађен ваздух.

Још једну групу повезаних термина подведених под термином *кардиоваскуларни проблеми*, који су чиниле кључне речи попут: *кардиоваскуларна обољења*/*срчани удар*/*мождани удар*. Потпуно супротно у односу на *респираторне проблеме*, за ову групу здравствених феномена, грађани скоро да не препознају директнију корелацију са утицајем загађеног ваздуха.

Кључна реч *болест* односно *болесници* карактерише моменте са неинформисаношћу грађана. Наиме, за грађане је и даље непознаница степен негативног деловања загађења ваздуха, а тек по утврђивању болести јављају се потенцијалне сумње у постојање везе са загађеним ваздухом. На овом месту треба напоменути снажан степен преклапања појединих категорија. Иако се различите категорије болести, па и овај општији навод могу здружити у јединствену категорију обољења, сматрамо да је било потребно пружити гранулирану слику последица по здравље. Другим речима, могуће је препоставити да су представе експерата о уопштеним наводима о болести заправо увод у неопходност дијагностиковања конкретних телесних обољења, а које се доводе у везу са аерозагађењем.

На крају, контекст у којем се говори о појмовима (*превремена*) *смрт*/*преминули* најчешће се ставља у оквир указивања на изразито забрињавајуће опсеге броја смртних случајева изазваних загађењем ваздуха. Подацима се заправо скреће пажња на висок степен смртности како на нивоу јединица локалне самоуправе, тако и збирно на националном нивоу.

Табела 5. Анализа фреквентности појмова који појашњавају елемент *реакција–информисаност*

редни број	кључна реч	фреквентност
1.	извештај/извештавање	57
2.	мониторинг/државне мерне станице	46
3.	упозорења/обавештења	30
4.	телевизија/ТВ станице	24
5.	друштвене мреже	24
6.	апликације	19
7.	грађанско мерење/грађанске мерне станице	16
8.	(интернет) портали	12

Извор: Обрада аутора

Анализа појмова који су се односили на *реакцију–информисаност*, може се поделити у две групе. Прву чине речи које се односе на шире схватање информисања јавности, док другу, мање фреквентнију целину, чине појмови који се односе на *алтернативне* видове информисања. Најучесталији је био појам *извештај/извештавање*, а односи се на годишње извештаје Агенције за заштиту животне средине и месечна извештавања од стране института или завода за јавно здравље на локалном нивоу. Извештаји се изједначавају са *некоезистентношћу*, јер се о њима говори као важним документима, али који се често касно објављују, те тиме и јавност остаје ускраћена за правовремени приступ подацима.

Затим следе два повезана термина *мониторинг/државне мерне станице* које су анализиране заједно. Под овим појмовима подразумева се контрола квалитета ваздуха од стране надлежних локалних и националних институција, а превасходно Агенције за заштиту животне средине. Мониторинг се посматра углавном у контексту неажурности и пропуста у раду надлежних.

Појмови *упозорења* односно *обавештења* издовојени су посебно у анализи иако је њихов оквир сличан *извештавању*. Овим терминима се указује на посебан аспект *ургентног* саопштавања одређених информација јавности, које се у зависности од степена одговорног деловања надлежних, упућују јавности или пак изостају. Други смисао ових термина био је шири и тицао се генералног обавештавања јавности од стране институција или организација о различитим видовима активности, консултација, података и сл.

Као традиционални вид медија појам *телевизија/ТВ станица* карактерише истицање локалног карактера у информисању. Схватања су подељења и зависе од места, те се тако ревносност у раду ових медија када је информисање о квалитету ваздуха у питању, одвија у опсегу од посвећеног извештавања до потпуног занемаривања (прикривања) стања.

У другој половини кључних речи које се односе на алтернативне (неинституционалне) видове информисања кренућу од *друштвених мрежа*, које се као вид информисања гранају у два правца. Једна од улога друштвених мрежа препозната је у брзом начину информисања грађана, дељењем често непотпуних (новинским речником) информација. Други вид се огледа у мобилизаторској улози како међу грађанима, тако и од стране организација ка јавности када су позиви на одређене догађаје или акције.

Појам *апликације* односи се на њихов практичан и прегледан начин коришћења, Услед недостатка информација од стране институција, апликације су код грађана довеле до постепеног раста интересовања. Код појединих, дигитално писменијих и млађих група становништва, апликације утичу на усклађивање њихових навика и активности на основу доступности информација.

Грађанско мерење/грађанске мерне станице је појам који се односи на алтернативни начин мониторинга који је присутан на локалном нивоу захваљујући интересовању појединаца. Са терминима *друштвене мреже* и *апликације*, термин *грађанско мерење* је значајно повезан, јер се путем њих најчешће пласирају подаци из овог облика мониторинга.

На крају, (*интернет*) *портали* као најмање поменути појам, грађанима представља још један вид информисања, а углавном се односи на локалне *web* портале, односно платформе путем којих се често пласирају подаци о стању квалитета ваздуха или корисним сервисним информацијама.

Табела 6. Анализа фреквентности појмова који појашњавају елемент *реакција–партиципација*

редни број	кључна реч	фреквентност
1.	правни кораци	75
2.	(јавна) расправа	65
3.	протест	48
4.	разговор/дијалог	46
5.	притисак	44
6.	петиција	31
7.	трибина/скуп	26

Извор: Обрада аутора

Анализом издвојених појмова у групи *реакција–партиципација*, праћен је степен утицаја на развој свести и интересовања шире јавности за учествовањем у теми. У овом

корпусу појмова као најдоминантнији издвајају се различити *правни кораци* (*пријава, примедбе, приговори и сл*). Дискурс о овим појмовима може се сагледати из два правца. Прво, организације шаљу различите видове правних примедби и у том контексту подстичу и грађане, како би кроз тај вид притиска остварили заједничко деловање шире јавности уз већи степен притиска, што би могло довести и до веће шансе за успешност акција. Друго се односи на то да се грађани ретко *упућтају* да исто учине кроз акције слања пријава према институцијама.

Потом следи појам (*јавна*) *расправа* као један вид ширег дијалога различитих актера, које су за разлику од трибина, догађаји са правном основом које организују надлежни. Наратив о јавним расправама је изразито негативан, чему доприноси у највећем броју случајева нетранспарентан приступ локалних надлежних органа. Бројни примери указују на неадекватан однос надлежних који се служе различитим средствима манипулације, чиме обезвређују институт јавног дијалога.

Код појма *протест* се у погледу контекста издваја релација позитивно–негативно, односно организовање и изостајање протеста. Протести који су организовани искључиво ка еколошким проблемима, најчешће нису били масовни скупови. Њихово организовање неретко је испраћено кроз подршку цивилног сектора, а као најучесталији поводи за њихово организовање издвајају се појаве акцидeнталних ситуација (прим. пожари на депонијама).

Термини *разговор* и *дијалог* као синоними посматрани су обједињено. Контекст у који су смештени показује још једном потврду нарушеног поверења у односу између институција и цивилног друштва. До организовања простора за дијалог са представницима локалних институција тешко долази, а чак и када се организује, суштинска решења изостају. У последње две године се чак и степен неповерења, услед друштвено-политичке ситуације, додатно погоршао.

У погледу појма *притисак* контекст је врло јасан. Јавност је створила наратив што се показује и кроз праксу, да на локалном нивоу приликом организованог и континуираног деловања јавности, институције под израженим притиском бивају приморане да извршавају своје обавезе. То је посебно остварљиво у ситуацијама које су новонастали (ургентни) проблеми или моменти који генерално не захтевају превелике издатке.

Када је реч о појму *петиција* развијен је позитиван наратив о учешћу грађана. Наиме, приликом покретања процеса решавања неког проблема на локланом нивоу, грађани приступају потписивању петиција у далеко већој мери, него што би потписали или послали неки од претходно наведених видова пријава ка надлежнима.

За крај, појмови *трибина/скуп* сматарају се као неформални вид окупљања грађана, које углавном организују удружења са циљем отвореног разговора и информисања јавности. Ови видови скупова су прихватљивији грађанима, јер је утисак да на њима имају већи степен слободе у комуникацији. Додатно на трибинама се не експонирају према локалним властима, као што би то био случај кроз учешће на јавним расправама.

У претходном делу овог поглавља дати су предуслови којима се креирају методолошке основе за развој квантитативне фазе истраживања. Даљим радом у овом делу поглавља пружићемо и шири опис тог интегративног процеса, чиме ћемо заокружити један сегмент истраживања. Међутим, пре него укажемо на то, неопходно је да истакнемо детаљније сагледавање претходно издвојених резултата анализе. Под тиме

се подразумева дескриптивно разлагање контекста класификованих аспеката квалитативних налаза истраживања. Услед великог броја података који су прикупљени реализацијом интервјуа, на овај начин тежимо да додатно образложим метапредставе учесника указујући на открића нових научних и друштвених сазнања.

Закључци квалитативне фазе биће представљени сагледавајући пет претходно поменутих аспеката и у њима издвојене кључне речи. Правац интерпретације закључака у овом делу пратиће ток оквирних група питања из интервја, а која су била саставни део у примарном (полазном) упитнику. Треба напоменути да су у овој фази реализовани полуструктурисани интервјуи, чиме је истраживач располагао одређеним степеном *слободе* да одступи од првобитно конципираног упитника у зависности од тока сваког од спроведених разговора.

Анализа одговора на уводна питања из упитника показала је да у Србији међу еколошким проблемима доминира проблем загађења ваздуха, а да га проблеми у вези воде (квалитет воде за пиће као и отпадне воде), те одлагање отпада (третман и појава дивљих депонија), прате у групи најизраженијих проблема. Учесници сматрају да су главни узрочници настанка и трајања ових проблема управо институције као *кључни* кривци. Конкретније, представа овог проблема огледа се у степену функционалности и транспарентности у раду институција, као и генералном односу према грађанима. Недовољно развијена свест код грађана о еколошким проблемима, делом проистиче из нестратешког приступа институција који се огледа у едукацији и информисању грађана.

Квалитет ваздуха у највећем броју јединица локалне самоуправе представља проблем искључиво током грејне сезоне (оквирни период октобар–март), што указује на изражени утицај индивидуалних ложишта и топлана/котларница на укупни степен квалитета ваздуха. Поред тога, у појединим местима постоје и други извори (индустрија/ пожари на депонијама) који утичу да квалитет ваздуха буде у категоријама загађен/ прекомерно загађен током целе године. Према интевјуу бр. 3: *То значи да имамо периоде кад је Лесковац најзагађенији град у Србији и периоде интензивног загађења који трају по више дана у континуитету, што је опет додатно проблематично. Оно што знамо, јер пратимо, то је да није загађење само зими, дакле то није само сезонско питање и да постоји проблематика током других месеци, јер постоје инцидентне ситуације*.

Информисаност грађана о квалитету ваздуха на локалном нивоу и свим повезаним сегментима теме, посматрана је кроз ретроспективу, оквирно од 2019. године, када ова тема постаје једна од битнијих у јавном дискурсу у Србији, па све до 2025. године. Током седам година, деловали су различити актери па је степен информисаности и заинтересованости грађана за тему квалитета ваздуха знатно подигнут. Разлоге томе треба тражити у чињеници да раније није било толико извора информисања и шире друштвене дискусије о овој теми, те да је самим тим и помак израженији.

Остварен степен раста информисаности има и својих недостатака који се огледају у неколико праваца. Генерацијски и образовни јаз показује да су боље информисане категорије становништва међу млађом и средовечном популацијом. Такође, у најинформисаније грађане убрајају се категорије као што су родитељи са малом децом, труднице, али и високообразовани део становништва. Надлежни градски/општински органи као и институти или заводи за јавно здравље давали су званичне податаке путем саопштења и месечних извештаја на веб сајтовима тих институција. Међутим, ови видови информисања грађанима су *непрактични* и *компликовани* због преузимања и читања података из извештаја, те самим тим нису ни примарни извор информисања. Примарни извори за грађане потичу од деловања цивилног сектора и коришћења

савремених начина информисања. Према интервјуу 15: *И медији су такође много, много упућенији и квалитет обраде тих информација је неупоредив. Сећам се кад је почело то да буде тема код фризера и у теретани, то је 100% сигуран знак да је тема ушла у већи мејинстрим, а сад је дефинитивно... Ја не знам да је за неку тему, таква разлика се догодила у таквом временском периоду.*

Колико заправо грађани разумеју изворе проблема, најбоље се може сагледати из њиховог личног односа и утицаја на укупно загађење. Тиме се може ближе разумети и степен информисаности и доступности информација грађанима. Учесници истичу да је код великог дела грађана и даље слабо развијена шира свест о изворима загађења. Конкретно, утицај њихових ложишта прилком загревања домаћинства може послужити као пример. За ову тему су више заинтересовани образованији грађани, јер су упућенији и боље разумеју проблематику овог, али и других извора загађења. Међутим, највећи ризик дефинитивно представља чињеница да недовољно знања, а додатно и неповољна економска ситуација, утиче да многи грађани као *енергенте* сагоревају гуме, отпад, личне ствари, и др. Тиме се поставља питање – у којој мери су генерално грађани у Србији информисани, а у којој мери су заправо, шире посматрано свесни извора проблема, а надаље и свих ризика које оно носи. Према интервјуу 13: *Дакле, индивидуална ложишта представљају највећи проблем. Да ли су ту лоша горива која се сагоревају, да ли су дрва влажна, или народ сагорева нешто што није дозвољено, попут тога да се из фабрика текстила користе парчићи. То се или поклања или се продаје за 200 динара џак, 300 динара џак. Неком је јефтиније да купи тај џак, него да купи метар дрва.*

Утицај различитих извора загађења на квалитет ваздуха захтева спровођење мера у циљу превенције проблема. Главне мере на локалном нивоу тичу се примене програма Министарства рударства и енергетике као што су замена столарије, котлова и уградња соларних панела. Међутим, ова мера према мишљењима учесника, наилази на све више проблема попут: нетранспарентности у додељивању субвенција, процедуралних нејасноћа за грађане при аплицирању и напослетку спорог утицаја мера наспрам укупно посматраних размера проблема. Учесници истичу неопходност ефикаснијег стратешког планирања која ће морати да прати издвајање већих финансијских средстава за реализацију пројеката. С друге стране, неопходно је поспешити и мере у правцу преласка са доминантно штетних енергената у домаћинствима, али и у топланама / котларницама, чиме би дугорочни резултат у погледу квалитета ваздуха био видљивији. Према интервјуу 14: *Просто, људе условљавају тако неком администрацијом, папирологијом за коју људи једноставно немају ни времена, нити разумеју шта треба да раде. Треба им гомила неких ствари да би уопште ушли у процедуру за субвенције.*

Питања о негативном деловању загађења ваздуха односе се на сагледавање представа учесника о односу грађана према ризицима. Утицај загађења ваздуха на промену свакодневних навика код већине грађана није заступљен. Заправо, код већине се развио један вид *суживота* са овим проблемом. На основу истраживања, парови који имају малу децу, или особе које су суочавају са неким видом болести убрајају се у боље информисане, али и посебно придају значај теми ризика по здравље. Развијена свест о широком кругу директних утицаја по здравље, постоји код малог броја грађана. Највећи број грађана перципира ризике када су респираторни проблеми (базично кашаљ), као примарно негативно деловање загађења. Супротно њима, кардиоваскуларни проблеми и корелација са загађењем ваздуха, према мишљењима учесника интервјуа, за већину грађана је *непојмљива*. У срединама у којима најчешће постоји вишедеценијско индустријско загађење, грађани препознају утицаје попут развоја карционома и

следствених смртних исхода. Улога здравствених радника у Србији морала би да буде једна од *кључних*, како би се више подигао степен свести код грађана на локалном нивоу. Према интервјуу бр. 5: *Мислим да је још увек недовољно, зато што не повезују, јако су тешко повезиви узроци и последице, рецимо људи не повезују да велики број можданих удара и те како има везе, то је јако тешко људима у нашој култури да просто повежу. Више они то повезују само са директним последицама, респираторним проблемима и то је то, са овим индиректним, са рецимо стерилитетом и ето можданим, одређују јако тешко.*

У делу питања о партиципацији, већина грађана је и даље апатичног расположења. Код мањег броја грађана на локалу, развило се интересовање и спремност да се ангажују у различитим активностима. На овом месту потребно је јасно разграничити неколико група грађана које издвајају учесници по основу линија информисаност–партиципација. Поред генерално незаинтересованих грађана за тему, издвајају се грађани који су информисани, али недовољно спремни за деловање, затим грађани који су информисани и спремни да учествују у одређеном делу активности и на крају грађани који су информисани и спремни да се у значајној мери укључе кроз различите видове деловања. Број последње наведених далеко је мањи од *неопходног* да би се могло говорити о стварању *критичне масе* која би интензивирала решавање овог проблема на националном нивоу. Овакав оквир броја грађана уз деловање са другим актерима *довољан* је према виђењу учесника, када је решавање дела овог проблема на локалном нивоу.

У вези односа грађана према појединачним сегментима учествовања који им стоје на располагању, генерални утисак учесника је да се током претходних пет година развило интересовања код грађана за тему, али да је то више усмерено ка информисању, док израженији активизам, сем у појединим изузецима, и даље изостаје у ширим размерама. Потписивање петиција се издваја као *најреалнији* облик учествовања који је *прихватљив* грађанима. Супротно томе, када је у питању слање неког вида пријаве надлежнима, ту активизам углавном изостаје услед *страха* од последица. Протести постају учесталија појава (коју не прати масовност) и превасходно се везују за реаговања услед појединих акциденталних ситуација које су постале честа појава у последњим годинама, као на пример, пожар на депонијама. Код грађана успешност протестних окупљања и даље изазива сумњу у погледу укупног ефекта који се тиме постиже. Такође, грађанима је *ближе* учествовање на трибинама које организују удружења, него да буду део јавних расправа са представницима надлежних институција. Узлет интересовања јавности, после краћег времена дошао је у одређеној мери до *застоја*, што је донекле последица незалагања од стране институција. С једне стране, неадекватан однос институција, а са друге стране постојање бојазности грађана због различитих повода, утицали су и на генерални степен грађанског залагања када је тема загађења ваздуха. Према интервјуу бр. 4: *Примећује се стварно, то је тај активистички набој који се догоди. Желим, шта могу да допринесем да се догоди, а онда кад то узме размере, да треба да се одради нешто, онда ту престаје партиципација, значи то тако сломи тај моменат, у смислу разумети шта ми лично можемо или треба да урадимо. Пријави комшију, пријави институцију која загађује, сам промени навику. Поднесите пријаву, онда ту наилази одступница од страха, недостатка капацитета, времена, средстава...*

У контексту односа организација цивилног друштва са политичким актерима по питању квалитета ваздуха, сарадња се боље одвија са грађанима него са локалним властима. Широм Србије створен је одређени скуп грађана који су активни и желе да учествују у активностима које удружења, као генератор окупљања, заступају на

локалном нивоу. Проблем представља што је број заинтересованих грађана и даље мали, те се није развио шири заговарачки потенцијал путем којег би се вршио *притисак* ка надлежнима да јасније реагују на постојање загађења. Надлежни често показују неспремност да укључе грађане у процесе заједничког креирања и одлучивања о политикама на локалу. Да би избегли притиске цивилног сектора, углавном прибегавају опцији да укључе јавност у мери колико их обавезује *законски минимум*. Организације имају проблеме у сарадњи са локалним властима, а однос се креће на релацији топло–хладно, па све до потпуног искључивања могућности сарадње. Значај организација није само видљив у сарадњи са грађанима и њиховом мобилисању, већ се он временом усмерио и на развој капацитета других организација на локалном и националном нивоу. Према интервјуу бр. 8: *Ако сарађујете, ви морате на неки начин да дођете до доносилаца одлуке, јер нема промене јавне политике ако нема промене одлуке. Значи, морате да суштински, ако желите да се заиста озбиљно бавите послом, односно да радите на промени јавних политика, онда дефинитивно морате да на неки начин изналазите колико год то било тешко, сарадњу са локалном самоуправом да би нешто постигли. Јер ако тога нема, онда фактички, нема ту решења. Тако да, генерално, сарадња би могла да буде боља и било би пожељно да буде боља, али ту смо где смо.*

На крају ове анализе, тема квалитета ваздуха сагледана је и из емоционалног угла грађана. Према ставу учесника, емоционална перцепција грађана би могла да се дефинише путем три емоције/осећања – *страх*, *незадовољство* и *љутња*. Страх се конкретно тиче питања утицаја по здравље, што је условљено генералном сумњом да ризик постоји и когнитивним капацитетама код дела грађана који подсвесно брину о негативним утицајима по здравље и будућности њихових најближих. Незадовољство се базира на тренутном стању које је веома неповољно, а ни претходних година се није остварио видљивији напредак када је решавање проблема у питању. Напослетку, љутња представља стање у којем се поред других *нагомиланих* друштвених проблема убраја и питање квалитета ваздуха, што доводи до све већег раста фрустрације и потребе за каналисањем *негативне енергије* код грађана.

Сумирајући интерпретирано у претходном делу, указаћемо на одговоре на постављено истраживачко питање за квалитативну фазу. Концептуализацијом истраживања формирано је питање које је било усмерено ка бројним актерима (пре свега медији, организације цивилног друштва, активисти, институције) у контексту степена њиховог свеопштег утицаја на грађане када је реч о подизању нивоа заинтересованости за партиципирањем у области решавања проблема загађења ваздуха. Према свеопштем ставу представника организација цивилног друштва као учесника интервјуа, остварен је *половичан* допринос/утицај наведених актера. Утицај на интересовање за овом темом је неминовно остварен и не може се порећи, међутим он се задржао на једном степену *основног нивоа*. То подразумева интересовање код грађана за информисањем о постојању проблема, степену загађања, што је разлог и саме актуелизације теме. Општа слика показује значајан помак за период од неколико година, с обзиром да је пре интензивнијег деловања различитих актера стање било далеко неповољније. Додатни аспект утицаја огледа се у појави већег броја актера на локалном нивоу и развоју алтернативних дигиталних видова информисања. То се посебно огледа у већој информисаности грађана у бројним местима широм Србије. Међутим, тај ниво и даље је недовољно изражен да би поред постојања других друштвено-економско-политичких проблема, тема загађења ваздуха о(п)стала као приоритетна у јавности.

Шире разумевање проблема у сегментима као што су утицај на животну средину, здравље, превенцију проблема, те на крају могућности да партиципацију у решавању

проблема, код грађана остају у одређеној мери *апстрактне*. Ови сегменти за грађане имају селективни (повремени) моменат, те не доводе до могућности за континуираним размишљањем о теми и суштинском деловању. Генерални утисак учесника интервјуа је да се у досадашњем раду код мањег броја грађана развио моменат спремности за активним (потпуним) укључивањем у активности. Улоге актера у томе су постављене такорећи супротно од очекиваних. Заинтересованим грађанима извор информисања и подстицаји на партиципирање у решавању проблема нису надлежне локалне и националне институције. Грађани гравитирају ка осталим актерима (цивилном сектору) који им пружају подстицаје. Цивилни сектор усмерава и подстиче њихов активизам кроз учествовање у различитим видовима активности. Међутим, закључак је да грађани услед одређених разлога имају виши или нижи стадијум спремности за учествовањем у појединим активностима. Уочава се да грађани нису у довољној мери развили свест о појединим аспектима теме, односно да шира популација у Србији и даље ову тему *непотпуно* перципира као изазов за друштво у целини. Делом одговор на ово може бити и тај што је загађење ваздуха проблем који није изражен једнако у сваком крају Србије, а уз то је и најчешће временски селективно заступљен. Зато остаје упитно који су то разлози и/или мотивације које би подстакле грађане да више партиципирају у овој теми. Одговоре на та питања треба тражити кроз истраживање са грађанима.

Након детаљно представљених налаза и закључака из квалитативне фазе, представићемо процес којим се из ње конструисала квантитативна фаза истраживања. Међуфаза се често назива још и друга фаза у примени експлораторно секвенцијалног модела, чиме се квантитативна фаза сврстава као трећа.[742] Међутим, у овом истраживању међуфазу дефинишемо као кључни односно прелазни корак ка другој, квантитативној фази. У међуфази се одвија један од кључних интегративних момената овог истраживања. Као што је истакнуто, из квалитативне фазе јавља се јасна потреба за формирањем квантитивне фазе, путем које се може доћи до даљих сазнања. Квантитативна фаза треба да пружи нове увиде којима се дефинишу мотиви и уверења, а који утичу или би могли да доведу до већег степена партиципације грађана у овој теми у будућности. Због потребе да се пруже одговори на недостајућа сазнања, али и да би се сагледао шири контекст различитих утицаја, формираће се квантитативни инструмент.

Анализа интервјуа указала је на постојање два оквира на којима ће се базирати формирање квантитативног инструмента. С једне стране, то су полазишта путем којих ће се испитати ставови грађана, а која ће дати могућност ширег разумевања и утврђивања ставова приликом анализе квантитативних резултата. Конкретно то се односи на формирање нових (надограђених) категорија, односно група питања у инструменту, а које испитују ставове грађана у погледу појединих аспеката (еколошки проблеми, информисаност, енергетска ефикасност и здравље). Други део на који је анализа усмерена јесу специфични сегменти које је потребно истражити, а који могу бити кључни у разумевању теме партиципације. Та повезница се односи на домен мотивације, односно питања личне одговорности, улоге емоција и ниво спремности, а који свеукупно одређују развој потребе код грађана за учешћем у решавању проблема.

Квантитативни инструмент је сачињен од пет целина, које се наслањају на исто толико аспеката, а који су формирани приликом анализе резултата интервјуа. Аспекти попут узрока, последица, реакција–информисаност и реакција–партиципација, биће представљени у квантитативном инструменту кроз засебне групе узајамно повезаних питања. Категорија актери имаће специфичнију заступљеност, односно различити актери или групе актера, како су кроз квалитативну анализу представљени, биће

[742] Laban P. Ayiro, *The Nature and Design of Mixed Methods Research,* op. cit., p. 115.

прожети кроз питања у зависности од контекста истих. Додатно, опис квалитативних резултата који је уследио након анализе послужиће као допуна за поједине сегменте квантитативног упитника.

Прву групу чине општа демографска питања, која су карактеристична и саставни су део анкетних упитника. Поједина демографска питања попут година старости, степена образовања, средине и економског статуса, посебно ће бити важна у анализи утицаја на поједине сегменте партиципације. Другу скупину чине питања којима се испитује степен информисаности грађана о еколошким проблемима и конкретније о теми квалитета ваздуха. Разлог увођења питања о информисаности, налази се у потреби да се испитају утицаји категорија из аспекта (*реакција–информисаност*), односно ниво информисаности, те њен утицај на шире разумевање овог еколошког проблема код грађана. Затим следи целина која прати аспект (*узроци*) којом се испитује део око загађивача и како их препознају грађани. Посебна подцелина у упитнику односи се на загревање домаћинстава, како би се проверио ниво заинтересованости и спремности грађана на потенцијалне промене и употребу прихватљивијих енергената за загревање домаћинстава. У делу питања која се односе на утицај по здравље и свакодневницу грађана, испитују се општи и специфични утисци из аспекта (*последице*). Овај аспект анализе има важну улогу те се даљим истраживањем проверава рефлектованост информисаности грађана на свест о последицама и надаље развоју реакција на та стања. На крају, по обиму броја питања у упитнику, највећа целина, односи се на домен партиципације и прати аспект (*реакција–партиципација*) из квалитативне анализе. Ова целина се може раздвојити у две подгрупе. Прва која испитује општа места и ниво учешћа грађана у формалним и неформалним видовима партиципације на локалном нивоу. Друга подгрупа прати закључке о постојању различитих фактора који утичу на бихевиорални моменат код грађана и базира се на спољашњим мотивима који утичу на ниво интересовања грађана за учешћем. Аспект (*актери*), представљају најшири ниво општости те се наспрам свог утицаја, односно контекста у којем се посматрају, поједине категорије налазе у различитим деловима упитника.

Наведени процеси створили су предуслове да се формира нови квантитативни инструмент који називамо *партиципативно еколошки упитник – ПЕУ*. Овај упитник представља *квантитативни инструмент* чија је улога да испита и утврди мотиве и уверења, као и степен спремности грађана за учешће у решавању еколошких проблема. Инструменту је дата ширина у односу на тему истраживања у дисертацији, са укључивањем речи *еколошки* у његово терминолошко одређење. Еколошки проблеми су у великој мери идентични по својим одликама развоја, подстакнутог антропогеним утицајем, као и негативним деловањем по животну средину. С друге стране, решавање еколошких проблема, захтева идентичне елементе/кораке: почетни развој информисаности и свести грађана, активности и утицај различитих актера (медија, организација цивилног друштва, академске заједнице, институција и др.), подстицање кампања и развој мобилизаторског ефекта и на крају конкретан утицај кроз шири моменат партиципације јавности. Тиме се имплицира да употреба ПЕУ инструмента може да има ширу примену, односно да се поред квалитета ваздуха, користи и за истраживање односа грађана према мотивисаности за партиципирањем и када се говори о другим еколошким проблемима (нпр. загађеност вода, проблеми са одлагањем отпада, загађеност земљишта и сл.). У таквим ситуацијама неопходне би биле садржинске корекције у појединим питањима унутар ПЕУ инструмента, услед разлика у предметима истраживања. Овако конципиран упитник то омогућује и тиме се додатно потврђује његова универзална природа када су истраживања различитих еколошких проблема у питању. Конкретније, ПЕУ инструмент треба да обезбеди увиде у општу информисаност

и проверу степена свести грађана о проблему загађења ваздуха. Додатно, њиме је потребно проверити ниво забринутости грађана од потенцијалних негативних утицаја загађења, као и степен спремности грађана да се адаптирају и колико су спремни да услед различитих фактора паритиципирају у решавању проблема. Примена ПЕУ инструмента у квантитативној фази предмета истраживања дисертације биће уједно и пилот (експериментално) тестирање, чиме се ствара основа за даља истраживања применом овог инструмента.

Креирање ПЕУ инструмента завршено је уносом додатних корекција, које су утврђене кроз пробно тестирање (пилот истраживање).[743] То је учињено кроз дељење упитника креираног путем Гугл Формс-а (*Google Forms*) на узорку од 53 испитаника, односно грађана из више места у Србији. Финалном дорадом упитника припремљен је инструмент за почетак квантитативне фазе истраживања. ПЕУ инструмент сачињен је од 25 питања, примарно затвореног (17), али и са појединим питањима која су искључиво отвореног (3), односно (5) питања која су мешовитог типа. Највећи број питања у ПЕУ су у форми којом су на основу Ликертове скале са оценама у распону од 1 (најниже) до 5 (највише), испитаницима даје могућност оцењивања одређених тема/процеса. Садржина упитника базирана је на информисаности, степену спремности на личне промене и друштвено-одговорне ангажмане, али и на испитивању мотивационих ситуација код грађана. Питања су конципирана тако да обезбеде увиде у основна знања, информисаност и мишљења испитаника, да истраже емоционални степен утицаја на заинтересованост, као и да испитају моменат спремности испитаника да дају свој лични и шире гледано друштвени допринос у деловању са припадницима своје локалне заједнице.

8.2.2. Дискусија о резултатима – Ставови о партиципацији грађана о проблему загађења ваздуха у Републици Србији

Након детаљно представљених закључака квалитативне фазе, те указивања на процес извођења прве тачке интеграције кроз формирање квантитативног инструмента у међуфази, у наставку поглавља представићу и налазе до којих се дошло у квантитативној фази истраживања.

Пре истицања резултата, неопходно је за почетак, представити основне поставке ове етапе у истраживању. Примарно се истиче додатно тежиште претходно истакнуте интеграције која се наставља на одређени начин и кроз *концептуализацију* квантитативне фазе. Квантитативни инструмент као један од елемената методолошког оквира квантитативне фазе припремљен је у међуфази. Други елементи као што су одабир методе, узорка, одређење истраживачког питања и сл., саставни су део етапе концептуализације. Сви ови елементи зависни су од закључака квалитативне фазе. Секвенцијална природа овог модела, између осталог одликује се и неопходношћу да се квантитативна фаза формира тек након потпуне реализације прве фазе. Самим тим, етапа концептуализације се у потпуности може сагледати кроз претходно објашњену интеграцију у међуфази. Формирање кључног елемента методолошког оквира квантитативне фазе у виду истраживачког питања, у потпуности је усмерено на релацији

[743] Пилот истраживања пружају могућности провере и допуне првобитно формираног, у конкрентом случају анкетног инструмента, видети више о улози пилот/тест истраживања на: Miodrag Gordić, Dževad Termiz i Dragan Tančić, *Metodološki osnovi istraživanja bezbednosti odbrane i terorizma,* op. cit., str. 287.

извођење квалитативних закључака – креирање квантитативног инструмента – квантитативна фаза истраживања. Прецизније, квантитативни инструмент служи да на основу новоуспостављеног истраживачког питања обезбеди могућности стицања нових сазнања и пружи допунске одговоре који су квалитативном фазом одређени као недостајући. Као надоградња продукта закључака квалитативне фазе, концептуализација у овом истраживању представља пре свега допунску (настављајућу) тачку интеграције.

На основу анализе резултата квалитативне фазе проистекло је ново истраживачко питање које додатно употпуњује методолошки оквир квантитативне фазе. Новоформирано истраживачко питање гласи: *Који су мотиви односно уверења, који подстичу грађане у Србији да партиципирају у процени и решавању проблема загађености ваздуха и колико су они заступљени међу грађанима?* Питање упућује на основану потребу за наставком истраживања усмереног на опште и са њима повезане конкретније (уже) сегменте неопходне за разумевање процеса учествовања грађана у Србији у теми квалитета ваздуха.

Одабир методе, као и оквирно гледано узорка и учесника квантитативне фазе, дефинисани су на самом почетку истраживања, о чему је претходно било речи. Закључцима квалитативне фазе ближе је дефинисан и финално утврђен сваки од сегмената методолошког оквира друге фазе чиме је употпуњена фаза концептуализације. Анализе су показале да је анкетирање најдоминантнији у квантитативној фази, а узгред и најпогодније за испитивања ставова шире популације. Због ширине обухвата квалитативне фазе, узорак анкетног истраживања чинили су учесници на нивоу шире популације. Измене у првобитном методолошком оквиру тичу се дефинисања појединих демографских категорија у циљу одређивања узорка.

Квантитативна фаза истраживања пружиће двоструке одговоре. На основу експлораторно секвенцијалног модела, квантитативна фаза служи да потврди, односно прошири или укаже на разлике у налазима квалитативне фазе.[744] Када је методологија у питању, закључци из квантитативне фазе указаће на ниво валидности успостављеног квантитативног инструмента и објективне корисности за будућа истраживања у домену еколошких тема. Друга група одговора усмерена је на извођење закључака којима се пружа допуна постојећих и откривање нових научних и друштвених сазнања у контексту теме. То подразумева доступност података који се примарно односе на домен партиципације, а шире посматрано и на друге повезане аспекте у истраживању. Тиме се обезбеђују сви неопходни методолошки услови за спровођење унакрсног тестирања и потврђивања свеукупних резултата кроз метазакључивање.[745]

Пре саме анализе података одрађен је и неопходни корак у припреми података, што је подразумевало процес сређивања и обраде прикупљених података, као и контроле података који су унети у статистички програм, како би се уклониле све техничке и друге грешке.[746] У делу интерпретације, квантитативни налази биће представљени независно, применом одговарајућих статистичких поступака. У анализи и потом интерпретацији резултата две група података, у случају секвенцијалних модела, карактеристично је пре свега њихово повезивање, јер се тим приступом подстиче подршка прве, у овом случају

[744] Jessica T. DeCuir-Gunby and Paul A. Schutz, *Developing a Mixed Methods Proposal: A Practical Guide for Beginning Researchers*, op. cit., pp. 97–98.
[745] Nataša Matović, „Kombinovano istraživanje u pedagogiji: karakteristike, prednosti i teškoće u primeni", *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 47 (1), 2015, str. 16.
[746] Miodrag Gordić, Dževad Termiz i Dragan Tančić, *Metodološki osnovi istraživanja bezbednosti odbrane i terorizma*, op. cit., str. 283–287.

квалитативне фазе. Када је реч о повезивању, фазе задржавају своје изворне облике анализе, односно у овом делу истраживања анализа квантитативних података се спроводи применом статистичких техника.[747] Комплексност и шири обухват подтема из предмета истраживања, захтевају повезивање и компарацију две групе података како би се боље разумео, те касније у наставку истраживачког процеса омогућио и моменат издвајања свеобухватног закључивања. У оквиру приступа повезивања, није реч о директном спајању две групе података, већ се пре свега они компаративно анализирају како би се међусобно допунили и омогућили свеобухватније тумачење овог дела налаза истраживања.

Међу најизраженијим еколошким проблемима у Србији грађани су издвојили: загађење ваздуха (47,3%), проблеми са отпадом – дивље депоније (17,7%) и обједињено посматрано – квалитет односно загађење воде (збирно 19%). Ако се ови резултати упореде са квалитативним налазима, уочава се да су ова три проблема такође издвојена као најизраженији проблеми у Србији. Грађани у мањој мери истичу проблеме са недостатком зелених површина и проблеме са буком, који су углавном карактеристични за урбане средине.

Табела 7. Најизраженији еколошки проблеми

Еколошки проблем	Број навода	Проценат
загађење ваздуха	379	47,3%
дивље депоније	142	17,7%
квалитет воде за пиће	80	10%
загађење вода	72	9%
недостатак зелених површина	60	7,5%
загађење земљишта	28	3,5%
бука	14	1,7%
неинформативни одговори	26	3,2%

Извор: Обрада аутора

Према резултатима анализе, грађани не оцењују да је ваздух квалитетан (M=2.72, SD=1.266; t(800)=-6.195 p<.05). Иако је ова оцена у одређеној мери виша, она не одступа значајно од неповољне слике стања коју приказују резултати грађанског мерења, извештаји Агенције за заштиту животне средине и резултати из интервјуа.

Уопштено посматрана информисаност грађана о квалитету ваздуха указује да се она креће око теоријског просека (M=2.99, SD=1.291; t(800)=-.328 p<.05). Међутим, пошто услов хомогености варијансе није задовољен, робусна алтернатива (Welch t(3, 423.623)=3.937; p<.05) указала је на постојање разлике у оцени информисаности по годинама међу испитаницима. Прецизније, накнадна поређења указују да најстарији

[747] Isto, str. 116–117.

испитаници старости 64+ година, у односу на испитанике старости 31–45 година, себе оцењују са вишим степеном информисаности о теми квалитета ваздуха (Post Hoc Games-Howell, p<.05).

Додатна поређења испитаника у контексту средине у којој живе и њиховог степена образовања нису показала постојање разлика у процени њихове информисаности. Паралелно са овим, квалитативни налази су као најинформисаније, а уједно и најзаинтересованије категорије становништва препознали све групације, изузев особа које су међу старом популацијом. Овакви налази захтевају додатне провере кроз наредна питања.

Табела 8. *Post-hoc* поређења разлика у информисаности у зависности од узраста

Games-Howell	(I) године	(J) године	Mean Difference (I-J)	Std. Error	Sig.
	18–30	31–45	.223	.133	.336
		46–63	-.051	.132	.981
		64+	-.202	.131	.441
	31–45	18–30	-.223	.133	.336
		46–63	-.273	.126	.132
		64+	**-.425***	.125	.004
	46–63	18–30	.051	.132	.981
		31–45	.273	.126	.132
		64+	-.152	.124	.610
	64+	18–30	.202	.131	.411
		31–45	**.425***	.125	.004
		46–63	.124	.124	.610

Извор: Обрада аутора

Укупно посматрано, анализирани извори информисања остварили су скроман допринос у информисању грађана (видети табелу 9.). Треба нагласити да су квалитативни налази показали да *алтернативни извори* (интернет портали, друштвене мреже, ОЦД и апликације) имају утицаја код одређеног дела популације који се интересује за питање квалитета ваздуха. Упоредивши две групе резултата, интернет портали су једини извор информација на који се испитаници ослањају више од теоријског просека.

Табела 9. Анализа варијансе у случају разчличитих извора информисања

Допринос извора информисању	Mean	Std. Deviation	t-test
интернет портали	3.08	1.392	$t(800)=1.675$; $p<.05$
друштвене мреже	2.98	1.477	$t(800)=-.431$; ns.
традиционални медији	2.62	1.335	$t(800)=-7.966$; $p<.05$
ОЦД	2.23	1.323	$t(800)=-16.481$; $p<.05$
апликације	2.21	1.454	$t(800)=-15.403$; ns.
надлежне институције	1.96	1.210	$t(800)=-24.230$; $p<.05$

Извор: Обрада аутора

У односу на квалитативне закључке, грађани сматрају да су индивидуална ложишта озбиљан загађивач, с обзиром да је за сваког четвртог испитаника ово примарни извор загађења. Топлане и котларнице испитаници су препознали као мање значајан извор загађења ваздуха у односу на индивидуална ложишта. Ипак, будући да заједно са индивидуалним ложиштима представљају основне облике загревања домаћинстава у Србији, може се закључити да је сектор загревања домаћинстава у целини (37,5%), препознат као најзначајнији извор загађења ваздуха у односу на остале посматране изворе. Обједињено посматрано индустријска загађења (укључујући и термоелектране) издвајају се у 22,9% одговора и за грађане су такође један од највећих извора загађења. Интересантан податак представља издвајање саобраћаја као једног од већих загађивача. Иако његов укупни утицај у загађењу према подацима није најизраженији, грађани су га издвојилии међу примарним, што се може повезати са све већим растом броја возила. С друге стране, у односу на претходне изворе, депоније односно (пожари) нису значајније препознати, иако према квалитативним налазима код грађана овај облик загађења изазива највећи степен *ad hoc* реакција ка активизму. Разлог за то може се пронаћи у чињеници да је за разлику од осталих видова загађења, реч о најчешће краткотрајним загађењима, које не карактерише континуирано деловање. Основни недостатак описаних резултата јесте велики број недостајућих одговора (око 30% узорка), насталих у самом процесу прикупљања одговора.

Табела 10. Главни извори који утичу на загађење ваздуха у Србији

Главни извор загађења	Број навода	Проценат
индустрија	87	15,7%
термоелектране	40	7,2%
топлане-котларнице	61	11%
индивидуална ложишта	147	26,5%
саобраћај	103	18,6%
депоније	58	10,5%
пољопривреда	24	4,3%
неинформативни одговори	35	6,3%

Извор: Обрада аутора

Најпре је потребно истаћи да укупни број навода не представља апсолутну, већ релативну заступљеност, с обзиром да су испитаници имали могућност одабира већег броја енергената које користе за загревање својих домаћинстава. Као најчешће коришћен енергент издваја се дрво, а које у комбинацији са угљем, доводи до податка да ове тзв. чврсте енергенте користи близу 2/5 домаћинстава у Србији. Резултати су у складу са квалитативним закључцима, по којем тренд вишегодишњих истраживања показује да су дрво и угаљ и даље високо заступљени енергенти. Међу осталим резултитима приметан је тренд раста коришћења пелета, као и гаса, што се повезује и са квалитативним налазима о ширењу гасификације по Србији. Даљинско грејање и електрична енергија остају као веома значајни енергенти код четвртине узорка одговора.

Табела 11. Примарни енергенти које грађани користе за загревање својих домаћинстава

Примарни енергент	Број навода	Проценат
дрво	255	31,8%
електрична енергија	207	25,8%
даљинско грејање	203	25,3%
гас	106	13,2%
пелет	91	11,4%
угаљ	47	5,9%
лож-уље	2	0,2%

Извор: Обрада аутора

С обзиром на то да су, према квалитативним и квантитативним налазима, индивидуална ложишта препозната као значајан фактор загађења ваздуха, неопходно је било да проценимо перцепцију испитаника за овај проблем.

Грађани који користе дрво, угаљ или њихову комбинацију за загревање својих домаћинстава, не сматрају да ови енергенти озбиљније доприносе загађењу ваздуха (M=2.63, SD=1.279;). Упркос томе, може се претпоставити да би већина испитаника који користе ове енергенте, прешла на алтернативне и прихватљивије енергенте загревања домаћинстава, уколико би имали веће финансијске могућности. Прецизније, око 65% испитаника који користе чврста горива наводи финансије као главни разлог који их спречава да промене врсту енергента. Овакви резултати додатно потврђују квалитативне налазе који су указали на идентична гледишта грађана с једне стране и изазове које имају када је транзиција у питању с друге стране.

Табела 12. Разлози који спречавају испитанике да пређу на алтернативне енергенте у загревању својих домаћинстава

Разлози непреласка на алтернативне енергенте	Број навода	Проценат
финансије	122	64,9%
не жели да мења	21	11,2%
технички услови	9	4,8%
корист делом еколошки прихватљиве енергенте	9	4,8%
неповерење	5	2,7%
неинформисаност	2	1,1%
живот у згради	1	0,5%
недостатак субвенција	1	0,5%
неинформативни одговори	18	9,6%

Извор: Обрада аутора

На нивоу узорка, постоји умерена забринутост за здравље услед негативног утицаја загађења (M=3.79, SD=1.375; $t(800)=16.312$ $p<.05$). Потенцијалне разлике у забринутости у контексту старости, нивоа образовања, средине у којој испитаници живе и месечних прихода, истражене су у даљем тексту.

Како услов хомогености варијансе није задовољен, робусна алтернатива (Welch $t(3, 416.915)=10.676$; $p<.05$) указала је на постојање разлике у нивоу забринутости по годинама међу испитаницима. Конкретније, накнадна поређења указују да су испитаници старости 31–45 година, више забринути за здравље у односу на категорије младих и најстаријих испитаника. Анализа такође указује и да су испитаници старости 46–63 година забринутији у односу на најстарије испитанике (Post Hoc Games-Howell, $p<.05$).

Ако се ови резултати упореде са питањем о степену личне информисаности, увиђају се разлике, јер старији испитаници заправо нису међу најзабринутијим. Заправо, ови резултати потврђују квалитативне закључке, према којима се међу генерацијама које су у раној средњој или средњној доби живота, далеко више критички приступа сопственој информисаности и бризи по здравље.

Табела 13. *Post-hoc* поређења разлика у забринутости за здравље у зависности од узраста

Games-Howell	(I) године	(J) године	Mean Difference (I-J)	Std. Error	Sig.
	18–30	31–45	**-.427***	.139	.012
		46–63	-.314	.132	.084
		64+	-.282	.152	.247
	31–45	18–30	**.427***	.139	.012
		46–63	.113	.117	.770
		64+	**.709***	.139	.000
	46–63	18–30	.314	.132	.084
		31–45	-.113	.117	.770
		64+	**.596***	.132	.000
	64+	18–30	-.282	.152	.247
		31–45	**-.709***	.139	.000
		46–63	**-.596***	.132	.000

Извор: Обрада аутора

Даља поређења су показала (Welch $t(3, 133.673)=5.311$; $p<.05$) да су најобразованији испитаници (виша школа/факултет и мастер/докторат) више забринути за здравље због загађења ваздуха у односу на испитанике који имају највише завршену средњу школу (Post Hoc Games-Howell, $p<.05$).

Овим се додатно потврђују квалитативни закључци према којима се образованији грађани издвајају као заинтересованији за тему квалитета ваздуха. Обједињено се потврђују налази да са већим степеном образовања расте и ниво забринутости за здравље.

Табела 14. *Post-hoc* поређења разлика у забринутости за здравље у зависности од степена образовања

Games-Howell	(I) образовање	(J) образовање	Mean Difference (I-J)	Std. Error	Sig.
	без школе/основна школа	средња школа	.203	.271	.877
		виша школа/факултет	-.114	.270	.974
		мастер/докторат	-.307	.283	.700
	средња школа	без школе/основна школа	-.203	.271	.877
		виша школа/факултет	**-.317***	.107	.017
		мастер/докторат	**-.510***	.138	.002
	виша школа/факултет	без школе/основна школа	.114	.270	.974
		средња школа	**.317***	.107	.017
		мастер/докторат	-.192	.134	.479
	мастер/докторат	без школе/основна школа	.307	.283	.700
		средња школа	**.510***	.138	.002
		виша школа/факултет	.192	.134	.479

Извор: Обрада аутора

На крају, примећене су разлике у забринутости испитаника за здравље у односу на средину у којој живе (Welch $t(3, 272.790)=7.745$; $p<.05$). Испитаници из градских средина су забринутији за здравље у односу на испитанике који живе у приградским и сеоским срединама (Post Hoc Games-Howell, $p<.05$). Овакви резултати потврђују претходне квалитативне налазе, према којима се питање квалитета ваздуха превасходно посматра кроз призму загађења које је најизраженије у градским срединама. Поређења испитаника по месечним приходима, нису указала на постојање разлика у степену забринутости за здравље.

Табела 15. *Post-hoc* поређења разлика у забринутости за здравље у зависности од средине

Games-Howell	(I) средина	(J) средина	Mean Difference (I-J)	Std. Error	Sig.
	градска	приградска	**.389***	.133	.010
		сеоска	**.422***	.135	.006
	приградска	градска	**-.389***	.133	.010
		сеоска	.033	.170	.980
	сеоска	градска	**-.422***	.135	.006
		приградска	-.033	.170	.980

Извор: Обрада аутора

Из анализе је изузето N = 280 испитаника, који не покушавају да се прилагођавају кроз мере адаптације или сматрају да загађење није изражено. Такође, наведени подаци не представљају апсолутну, него релативну заступљеност, јер су испитаници имали могућност одабира већег броја начина како се адаптирају.

Грађани који примењују мере адаптације обједињено гледано, највише посежу за ограничавањем боравка и активности на отвореном (65,2%). Одлазак у природу, односно у средине које се перципирају као подручја са чистијим ваздухом, представља једну од најзаступљенијих мера адаптације коју грађани примењују. Овакви потези указују на настојање грађана да, макар и привремено, смање изложеност загађеном ваздуху и његове потенцијалне последице по здравље. Приметан је и значајан број оних који су истакли да користе пречишћиваче ваздуха, што показује све веће препознавање овог уређаја као решења за квалитет ваздуха у затвореном простору. Коришћење маски и стерилизатора, као облика заштите од загађења у знатној мањој мери се практикује као мера адаптације од стране грађана. Квалитативни налази су указали на додатно неповољнији приступ, према којем грађани иако свесни ризика, често не практикују неки вид адаптације, што потврђује и претходно издвојених око 1/3 испитаника који не практикују неки облик мера.

Табела 16. Мере адаптације грађана услед негативног утицаја загађења ваздуха

Мере адаптације	Број навода	Проценат
ограничавање боравка напољу	257	49,3%
боравак у природи	211	40,5%
коришћење пречишћивања ваздуха	124	23,8%
избегавање физичке активности	83	15,9%
ношење маске	29	5,6%
коришћење стерилизатора	18	3,5%

Извор: Обрада аутора

Испитаници показују сличан тренд приликом процене сопствене упознатости са ризицима од аерозагађења ($M=3.68$, $SD=1.330$; $t(800)=14.483$ $p<.05$).

Како услов хомогености варијансе није задовољен, робусна алтернатива (Welch $t(3, 420.915)=5.036$; $p<.05$) указала је на постојање разлике у нивоу упознатости са ризицима по годинама међу испитаницима. Конкретније, накнадна поређења доводе до налаза да су испитаници из категорија 31–45 и 46–63 у већој мери упознати са ризицима у односу на најмлађе испитанике (Post Hoc Games-Howell, $p<.05$). Овај налаз је донекле очекиван пошто су описане две узрасне категорије такође и забринутије за своје и здравље својих ближњих у контексту аерозагађења. Упоређивањем овог закључка са квалитативним налазима уочава се да су међу наведеним категоријама становништва најчешће родитељи са децом. Управо се у томе може пронаћи додатно објашњење њиховог израженијег степена забринутости, будући да је брига за здравље деце један од фактора који може допринети већој осетљивости на питања о квалитету ваздуха, што су и учесници у интервјуима веома често истицали у својим одговорима.

Табела 17. *Post-hoc* поређења разлика у упознатости са ризицима у зависности од узраста

Games-Howell	(I) године	(J) године	Mean Difference (I-J)	Std. Error	Sig.
	18–30	31–45	**-.444***	.134	.006
		46–63	**-.417**	.137	.014
		64+	-.151	.145	.725
	31–45	18–30	**.444***	.134	.006
		46–63	.027	.119	.996
		64+	.293	.127	.099
	46–63	18–30	**.417***	.137	.014
		31–45	-.027	.119	.996
		64+	.266	.131	.175
	64+	18–30	.151	.145	.725
		31–45	-.293	.127	.099
		46–63	-.266	.131	.175

Извор: Обрада аутора

Како услов хомогености варијансе није задовољен, робусна алтернатива (Welch $t(3, 131.404)=8.121$; $p<.05$) указује да међу испитаницима на основу њиховог нивоа образовања постоје разлике у степену упознатости са ризицима. Прецизније, испитаници без школе/завршеном основном школом су мање упознати са ризицима у односу на све остале категорије.

Такође, испитаници са завршеном вишом школом/факултетом више су упознати са ризицима у односу на испитанике са средњом школом (Post Hoc Games-Howell, $p<.05$). Овим се делимично потврђује градацијски след према којем са вишим степеном образовања расте и информисаност о делу теме.

Табела 18. *Post-hoc* поређења разлика у упознатости са ризицима у зависности од степена образовања

Games - Howell	(I) образовање	(J) образовање	Mean Difference (I-J)	Std. Error	Sig.
	без школе/основна школа	средња школа	**-.809***	.281	.032
		виша школа/факултет	**-.1.131***	.280	.001
		мастер/докторат	**-.1.131***	.296	.002
	средња школа	без школе/основна школа	**.809***	.281	.032
		виша школа/факултет	**-.322***	.101	.009
		мастер/докторат	-.314	.139	.112
	виша школа/факултет	без школе/основна школа	**1.131***	.280	.001
		средња школа	**.322***	.101	.009
		мастер/докторат	.007	.136	1.000
	мастер/докторат	без школе/основна школа	**1.123***	.296	.002
		средња школа	.314	.139	.112
		виша школа/факултет	.007	.136	1.000

Извор: Обрада аутора

Што се тиче претходних учешћа у неком виду активизма, велика већина испитаника (615) није учествовала, насупрот 186 испитаника, при чему је ова дискрепанца статистички значајна ($x^2(1)=229.764$; $p<.05$). Упркос одсуству већег ангажмана у претходном периоду, испитаници имају благо позитиван став (M=3.19, SD=1.341) према могућности да се квалитет ваздуха у Србији побољша у наредних пет година ($t(800)=4.083$; $p<.05$).

Зарад довођења у везу квалитативних закључака о повезаности неколико кључних демографских варијабли (узраст, средина и степен образовања) и вероватноће узимања учешћа у различитим видовима активизма, истражен је њихов однос на овом узорку испитаника. На тај начин квалитативни налази су потврђени или оповргнути анализом табела контигенције.

На самом почетку треба нагласити да је почетно довођење у везу историје активизма и у случају година ($x^2(3)=26.764$; $p<.05$) и у случају средине ($x^2(2)=11.941$; $p<.05$) и у случају степена образовања ($x^2(3)=18.710$; $p<.05$) било оправдано.

Ближа анализа табела контигенције указује да, у случају узраста испитаника најзначајнија дискрепанца односа између учешћа и неучешћа у активизму се региструје приликом поређења најмлађих и најстаријих испитаника. Прецизније, док је сваки трећи испитаник узраста 18–30 година узео учешће, код најстаријих испитаника однос је приближно 1:7 у корист оних који нису учествовали. Преостале старосне категорије представљају, условно речено, прелаз између ова два анализирана односа. Поједностављено, однос између оних који јесу узели и оних који нису узели учешће у

случају средњег доба није се издвојио као другачији у односу на најмлађе и најстарије испитанике.

Табела 19. Табела контигенције разлика у учешћу у односу на узраст

		узраст				укупно
		18–30	31–45	46–63	64+	
учествовање у активизму	да	50_{a}	$57_{a, b}$	$49_{b, c}$	30_{c}	186
	не	99_{a}	$134_{a, b}$	$187_{b, c}$	195_{c}	615
укупно		149	191	236	225	801

* Свако индексно слово означава подскуп категорија промењљиве *године,* чије се колоне пропорција не разликују статистички значајно на нивоу значајности од .05.

Извор: Обрада података

Када је средина испитаника у питању, најзначајнија дискрепанца по основу активизма бележи се у поређењу између испитаника који живе у градској и сеоској средини. Конкретније, код испитаника који живе у градској средини, скоро сваки трећи испитаник је узео учешће у неком облику активизма, док је у случају испитаника из сеоских средина однос приближно 1:6 у корист испитаника који до сада нису учествовали. Категорија испитаника који живи у приградској средини представља прелаз и није се значајније издвојио наспрам два претходно анализирана односа.

Табела 20. Табела контигенције разлика у учешћу у односу на средину

		средина			укупно
		градска	приградска	сеоска	
учествовање у активизму	да	136_{a}	$27_{a, b}$	23_{b}	186
	не	366_{a}	$117_{a, b}$	132_{b}	615
укупно		502	144	155	801

* Свако индексно слово означава подскуп категорија промењљиве *средина*, чије се колоне пропорција не разликују статистички значајно на нивоу значајности од .05.

Извор: Обрада података

У односу на претходне две, анализа контигенције у случају степена образовања испитаника показује најјаснију слику односа. Категорија испитаника са завршеним мастер/докторатом имала је већу спремност да узме учешће у неком облику активизма (однос је приближно 1:2 у корист оних који нису узели учешће). На крају, треба нагласити да се категорија испитаника који су без школе/основна школа, мора узети са највећим степеном критичности услед изузетно малог броја испитаника у узорку.

Табела 21. Табела контигенције разлика у учешћу у односу на степен образовања

		степен образовања				укупно
		без школе/ основна школа	средња школа	виша школа/ факултет	мастер/ докторат	
учествовање у активизму	да	3_a	68_a	77_a	38_b	186
	не	31_a	272_a	251_a	61_b	615
укупно		34	340	328	99	801

* Свако индексно слово означава подскуп категорија променљиве *степен образовања*, чије се колоне пропорција не разликују статистички значајно на нивоу значајности од .05.

Извор: Обрада података

Када су свакодневне навике у питању, грађани исказују релативно високу спремност за усвајање активности које могу допринети смањењу загађења ваздуха (M=3.75, SD=1.310; $t(800)=16.215$ $p<.05$). Како услов хомогености варијансе није задовољен, робусна алтернатива (Welch $t(3, 419.768)=12.621$; $p<.05$) указала је на постојање разлике у степену спремности за промену навика међу испитаницима на основу година.

Према резултатима, највише спремности за промену навика показују становници старости 31–45 и 46–63 година, и то у односу и према младима и према најстаријима. Овим подацима се сада већ доминантно потврђује контирнуирано истицање двеју категорија. Такође, млади (18–30) показују више спремности у односу на најстарију популацију (64+) (Post Hoc Games-Howell, $p<.05$).

Табела 22. *Post-hoc* поређења разлика у спремности за промене навика у зависности од узраста

Games-Howell	(I) године	(J) године	Mean Difference (I-J)	Std. Error	Sig.
	18–30	31–45	**-.552***	.130	.000
		46–63	-.070	.127	.000
		64+	**.484***	.142	.964
	31–45	18–30	**.552***	.130	.000
		46–63	-.070	.113	.927
		64+	**.554***	.130	.001
	46–63	18–30	**.622***	.127	.000
		31–45	.070	.113	.927
		64+	**.554***	.127	.000
	64+	18–30	.068	.142	.964
		31–45	**-.484***	.130	.001
		46–63	**-.554***	.127	.000

Извор: Обрада аутора

С обзиром да услов хомогености варијансе није задовољен, робусна алтернатива (Welch $t(3, 131.950)=7.033$; $p<.05$) указује да међу испитаницима, на основу њиховог нивоа образовања, постоје разлике у степену спремности на промене навика.

Према анализи виши степен спремности за промену навика истичу испитиници који имају завршену највише вишу школу/факултет и мастер/докторат, у односу на испитанике са највише завршеном средњом школом (Post Hoc Games-Howell, $p<.05$). Још једном се потврђује да високообразовани испитаници имају већу заинтересованост за тему, а у овом случају и спремност да прилагођавају или мењају одређене аспекте свог живота зарад позитивних утицаја на квалитет ваздуха.

Табела 23. *Post-hoc* поређења разлика у спремности за промене навика у зависности од степена образовања

Games-Howell	(I) образовање	(J) образовање	Mean Difference (I-J)	Std. Error	Sig.
	без школе/основна школа	средња школа	.000	.285	1.000
		виша школа/факултет	-.388	.282	.523
		мастер/докторат	-.501	.295	.338
	средња школа	без школе/основна школа	.000	.285	1.000
		виша школа/факултет	**-.388***	.101	.001
		мастер/докторат	**-.501***	.133	.001
	виша школа/факултет	без школе/основна школа	.388	.282	.523
		средња школа	**.388***	.101	.001
		мастер/докторат	-.113	.128	.814
	мастер/докторат	без школе/основна школа	.501	.295	.338
		средња школа	**.501***	.133	.001
		виша школа/факултет	.113	.128	.814

Извор: Обрада аутора

Пре самог појашњења резултата, наглашавамо да укупни број навода не представља апсолутну, већ релативну заступљеност, с обзиром да су испитаници имали могућност одабира већег броја облика учешћа у решавању проблема загађења ваздуха. Квантитативни резултати потврђују квалитативне налазе и указују на специфичан образац грађанског ангажовања: грађани највећу спремност исказују за потписивање петиција, док су знатно мање спремни да се институцијама обрате кроз облике директног деловања, као што су подношење жалби или упућивање критика. Такође, квалитативни налази су показали да грађанима ни јавне расправе које организују надлежне институције нису *интересантан* облик учешћа, што додатно потврђују и квантитативни налази. Преостали облици неформалне партиципације који су захтевнији у односу на потписивање петиције (волонтирање у еколошким удружењима, учествовање на протесту/скупу и дељење информација на друштвеним мрежама) имају нешто скромнију заступљеност – око трећине узорка одговора. Ови налази указују на то да спремност за учешћем постоји код мањег броја грађана, тим пре што су испитаници могли да бирају више начина учешћа. На крају, ове резултате је потребно додатно проверити кроз наредна питања како би се поузданије процениле могућности већег степена партиципације.

Табела 24. Начини на које су грађани спремни да се укључе у решавању проблема загађења ваздуха

Начини учешћа у решавању проблема	Број навода	Проценат
потписивање петиције	448	55,9%
волонтирање у еколошким удружењима	286	35,7%
учествовање на протесту/скупу	265	33,1%
дељење информација на друштвеним мрежама	257	32,1%
учествовање у јавним расправама	219	27,3%
подношење притужбе	153	19,1%
други облици учествовања	66	8,2%

Извор: Обрада аутора

Квантитативним налазима мотив здравља се издвојио као кључни за подстицај снажнијег укључивања грађана. Додатно, истицање овог разлога налази се у томе што су испитаници мотив будућности деце и породице најчешће повезивали у контексту сигурности живота у здравијој средини у будућности. Тиме се мотив здравља у ширем опсегу издваја за нешто више од 2/5 испитаника као кључан разлог личног подстицања на учешће. У конкретне разлоге се убрајају и ситуације када би учествовало више грађана, уз већу спремност институција за сарадњом. Додатно питање еколошких проблема и тежње за животом у чистој средини такође је један од истакнутијих мотива. Дакле, значајан проценат испитаника, нешто изнад 1/5, не показује спремност за учешће из различитих разлога (нема став/није у могућности/не жели). Тиме се додатно поткрепљују претходни подаци о пасивности већег броја грађана када је тема квалитета ваздуха у питању.

Табела 25. Кључни разлози и мотиви грађана да се снажније укључе у решавање проблема загађења ваздуха

Кључни разлог/мотив за снажније укључивање	Број навода	Проценат
здравље	152	27,4%
будућност деце/породице	89	16,0%
стање животне средине	70	12,6%
колективно деловање	52	9,4%
нема став	49	8,8%
нема могућности/времена	37	6,7%
други мотиви/разлози	34	6,1%
не жели да се активира	33	5,9%
неинформативни одговори	39	7%

Извор: Обрада аутора

Анализа показује да би сви фактори имали позитиван утицај на мотивацију испитаника за већим ангажовањем у решавању проблема загађености ваздуха. Посебно се истиче фактор веће транспарентности надлежних институција што је у складу са претходно показаним слабим утицајем на информисаност. Додатно, квалитативни налази су показали њихову изражену неспремност за сарадњу, што потврђује зашто грађани нису заинтересовани за учешће у јавним расправама или да подносе притужбе. Овај резултат се може повезати са тим да би грађани били више мотивисани да патиципирају уколико би институције пружиле више простора за сарадњу.

Такође, веће укључивање грађана би додатно мотивисало партиципацију код остатка популације. На тај начин се потврђује актуелизација теме, а додатно и *сигурност* грађана због већег броја учесника који деле исте или сличне ставове. Нешто слабији допринос за испитанике имају фактори који се односе на информисаност о узроцима и едукацији о начинима учешћа. Тиме се може истаћи да грађани показују нешто слабије интересовање за факторе који захтевају да се издвоји лично време грађана у циљу информисања.

Табела 26. Анализа варијансе у случају разчличитих фактора мотивације

Фактори који би мотивисали учешће	Mean	Std. Deviation	t-test
боља информисаност о узорцима	3.81	1.263	$t(800)=18.131$; $p<.05$
едукација о начинима учешћа	3.70	1.325	$t(800)=14.876$; $p<.05$
веће укључивање грађана	4.02	1.240	$t(800)=23.400$; $p<.05$
већа транспарентност надлежних	4.17	1.204	$t(800)=27.419$; $p<.05$

Извор: Обрада аутора

Анализа потенцијалних утицаја у случају учешћа у неком облику активизма, показује да грађани немају израженију забринутост. Тачније, грађани оцењују да за њих нема озбиљнијих препрека које би могле да утичу на неки аспект њиховог живота. Шта више, парадоксалан податак је да на потенцијално учешће испитаника, највише утиче мањак слободног времена. Овакви резултати иако међусобно конзистентни, заправо су у сукобу са претходним резултатима о учешћу. Квалитативни налази у експертској перцепцији мотивисаности грађана за учешћем наглагашавају ризик од негативног утицаја активизма на њихов професионални живот. Самим тим, комбиновани метод обраде се додатно показао као плодотворан, пошто се јасно указало да различити извори информација (с једне стране експертска перцепција, а с друге самоперцепција испитаника) о грађанском активизму се морају упоредо разматрати. На крају, описана дискрепанца између квалитативних и квантитативних налаза не треба да се дефинише као кључна, односно пресудна представа динамике активизма. Прецизније, квантитативни подаци заправо потврђују правилност примећену у већини друштвено-хуманистичких наука, према којој мере ставова за односно против, нису у снажној вези са бихевиоралним мерама истих. Поједностављено, не постоји директна аналогија између психичке спремности за одређену акцију и спровођења исте у пракси.

Табела 27. Анализа варијансе у случају разчличитих утицаја на аспекте живота

Утицај учешћа на аспекте живота	Mean	Std. Deviation	t-test
непријатност или губитак посла	2.01	1.382	$t(800)=-20.275$; $p<.05$
угроженост личне безбедности	2.22	1.447	$t(800)=-15.287$; $p<.05$
несугласице са блиским особама	2.00	1.300	$t(800)=-21.697$; $p<.05$
мањак слободног времена	2.72	1.467	$t(800)=-5.322$; $p<.05$
емоционално оптерећење	2.51	1.453	$t(800)=-9.510$; $p<.05$

Извор: Обрада аутора

Сумирајући квантитативне налазе истраживања може се издвојити неколико кључних запажања. Прво, грађани у Србији дефинитивно проблеме са квалитетом ваздуха, воде и проблеме са управљањем отпадом/депоније, виде као три најизраженија еколошка проблема. Према оцени грађана, загађење ваздуха на годишњем нивоу у Србији се оцењује на нивоу – лошег квалитета. Када је информисаност о овом проблему у питању, грађани себе виде као средње информисане са оценом око теоријског просека. Од свих тзв. *алтернативних извора*, који су остварили делимично скроман допринос, једино још интернет портале грађани издвајају као утицајније за њихову информисаност о овом проблему.

Испитаницима су индивидуална ложишта, саобраћај и индустрија, примарни загађивачи ваздуха у Србији. Комбиновано посматрано, дрво и угаљ су за највећи број испитаника примарни енергетни за загревање њихових домаћинстава. Иако је нешто изнад 1/4 испитаника издвојило индивидуална ложишта као примарни извор загађења ваздуха, грађани генерално себе не препознају као изражене загађиваче. Као кључни разлог зашто грађани који користе тзв. чврсте енергенте не прелазе на прихватљивије енергенте, издвајају се финансијске тешкоће.

Категорије становништва старости 31–45 и 46–63 година, затим испитаници који су завршили вишу школу/факултет и мастер/докторат и испитаници који живе у градским срединама, издвајају се као категорије које су у односу на остале најзабринутији за здравље. Такође, када је упознатост са конкретним ризицима у питању, поновно се испитаници средње доби (31–45 и 46–63) издвајају као најупућенији, док су најслабије образовани грађани најмање упућени у односу на све остале категорије. У циљу избегавања ризика по здравље, обједињено посматрано грађани најчешће прибегавају мерама ограничавања боравка и физичке активности на отвореном услед прекомерног загађења ваздуха.

Грађани у Србији до сада нису значајније учествовали у активностима које се односе на тему загађења ваздуха. То се делом може објаснити тиме да грађани имају благо позитиван став да ће се у наредних 5 година стање са квалитетом ваздуха променити на боље. Свакако, најмлађи испитаници узраста 18–30 година, особе које

живе у градским срединама и најобразованији са завршеним мастер/докторатом истакли су да имају највише спремности за учешћем. У прилог томе говори податак да су све старосне категорије изузев најстаријих, као и особе са завршеном вишом школом/факултетом и мастером/докторатом, спремне да промене одређене свакодневне навике у циљу позитивног утицаја на квалитет ваздуха.

Што се тиче анализе партиципације, испитаницима је активност потписивања петиција дефинитивно најприхватљивији облик активности, док су најмање спремни да учествују кроз слање притужби и разговоре на јавним расправама. Комплементаран налаз значаја институционалних канала деловања је добијен кроз извештавање грађана да је њихова мотивација да се више укључе у активности решавања проблема загађења ваздуха посебно условљена већом транспарентношћу институција. Додатно, грађани истичу да немају страх да би ангажман у овој теми имао негативне ефекте по њихов свакодневни и професионални живот.

Враћајући се на постављено истраживачко питање у квантитативној фази које се односи на мотиве и уверења који подстичу грађане да партиципирају у теми загађености ваздуха, јасно се могу издвојити две групе одговора. С једне стране, то су конкретни негативни утицаји загађења ваздуха. Утицај на здравље грађана и њихових најближих представља ризик који се у односу на друге теме издвојио као кључни сегмент на који се они фокусирају када је ова тема у питању. С друге стране, аерозагађење се перципира као феномен који утиче на свакодневницу испитаника, условљавајући их да прибегну различитим стратегијама удаљавања од извора загађења. Други општи фактор који уоквирује ставове испитаника о аерозагађењу односи се на одговор друштва у целини на овај проблем. Уколико би код јавности постојао већи степен заинтересованости и мобилизације за тему, те ако би и надлежне институције биле транспарентније у раду, грађани би *потенцијално* показали и већу жељу да учествују у решавању овог проблема. Самим тим, деловање цивилног сектора у Србији би било ојачано, јер би поред потписивања петиција које тренутно представљају најприхватљивији облик учешћа грађана, додатну потпору чинило и израженије формално партиципирање грађана. Као закључак, квантитативна анализа је јасно издвојила два кључна аспекта на које је потребно обратити пажњу, чиме се и актерима из цивилног сектора, као и заговорницима решавања овог проблема, пружа јаснија слика за будуће деловање.

8.3. Метазакључак истраживања

Укупно посматрано издваја се закључак по којем се три као најдоминантнија еколошка проблема издвајају проблеми са загађењем ваздуха, корпус проблема са водом (квалитет и третман) и на крају проблеми са управљањем отпадом и великим бројем депонија (те пожарима на њима). Када су извори загађења ваздуха у питању, као најизраженији издвају се индивидуална ложишта. Овај став има троструку потврду. Резултати научних анализа доказују његов високо изражен утицај на укупно загађење ваздуха у Србији. Затим и налази квалитативне и квантитатитивне фазе га, такође препознају као најистакнутијег загађивача ваздуха.

Грађани у Србији како према резултатима досадашњих истраживања, тако и према закључку овог истраживања, и даље се примарно ослањају на комбинацију тзв. чврстих енергената – дрво и угаљ. Ови енергенти имају доказано негативан ефекат на квалитет ваздуха кроз емисије загађујућих гасова и материја из индивидуалних

ложишта. Овај проблем посебно је евидентан током грејне сезоне у Србији која траје оквирно у периоду од октобра до марта. Решавање овог проблема у Србији захтева системски приступ из два угла. Први се односи на едукацију грађана од стране институција. Грађани су услед коришћења чврстих горива изражени емитери штетних материја, али према укупним налазима из обе фазе истраживања, грађани себе не идентификују као велике загађиваче у укупном загађењу ваздуха. Кроз више едукација и развојем свести о штетности ових енергената, грађани би разумели и дубљу сржпроблема и важност преласка на прихватљивије енергенте. Да би се овај проблем решио поред системског приступа у едукацији, други угао односи се на неопходност надлежних да издвајају далеко више средстава и субвенционишу грађанима транзицију када су енергенти у питању. Комбинацијом боље едукованости грађана о штетности енергената и финансијском подршком, даје се конкретнија прилика за систематско решавање проблема, које према налазима из квалитативне фазе годинама изостају у пракси.

У домену информисаности, свест код грађана о постојању проблема загађења ваздуха широм Србије се за неколико година значајно променила. Главну улогу у овом процесу одиграли су актери цивилног друштва, иако је то примарно надлежност локалних и националних институција. Деловање ових актера уз примену савремених дигиталних алата утицало је на свеопшту информисаност грађана. Међутим, налази квантитативног истраживања показују да су грађани протоком времена постали пасивнији по питању даље информисаности. Самим тим, тема квалитета ваздуха је прошла пут од непознатог за ширу јавност у Србији, преко тога да за кратко време постане мејнстрим тема, до фазе у којој је, након неколико година, дошло до извесне нормализације проблема, односно навикавања друштва на углавном незадовољавајући квалитет ваздуха. Обједињено посматрано, утицај различитих актера указује да су алтернативни извори информисања одиграли значајну улогу у информисању грађана, али како показују квантитативни налази, испитаници ове изворе, изузев интернет портала, сматрају данас мање утицајним за њихову укупну информисаност о теми.

Када је информисаност у питању, налази две фазе показују разлике у погледу заинтересованости за ову тему. Квалитативни налази издвајају пре свега млађу и популацију средње доби односно најчешће студенте, родитеље, труднице и сл., као и особе које су дигитално писменије и које користе алтернативне изворе информисања као заинтересованије за тему. Квантитативним налазима пак, најстарији грађани су себе оценили као најинформисанију категорију становништва. Анализом квантитативних налаза долази се до јасније слике о односу између информисаности и заинтересованости за тему квалитета ваздуха по више варијабли: најстарији себе оцењују као адекватно информисане и стога најмање брину о утицају аерозагађења. Могуће је претпоставити да је ова аутоперцепција старије популације створила у основи искривљен осећај сигурности.

Општи закључак истраживања је да негативни утицаји загађења ваздуха на здравље грађана и њихових најближих у већој мери брину грађане у Србији тј. да грађани знају да постоји ризик аерозагађења. Прецизније квалитативни налаз истиче да су грађани свесни најчешће респираторних (дисајних) проблема, док су са комплекснијим последицама, попут кардиваскуларних проблема, побачаја у трудноћи и др., грађани мање упознати. Такође, примена мера адаптације показује недовољну спремност код грађана на трансформацију своје свакодневнице. Према закључицима две фазе, грађани би се у далеко већој мери прилагођавали, уколико би им то свакодневне обавезе дозволиле. У супротном они се најчешће труде да избегавају боравак и активности на отвореном у ситуацијама када су изражена прекомерна загађења ваздуха.

Треба нагласити да су већи страх и забринутост услед аерозагађења присутни код грађана средње доби (старосна популација која је најчешће и најобразованија) што је потврђено и квалитативним и квантитативним налазима. Међутим, већа упознатост и практична примена одређених мера превенције и даље није на задовољавајућем нивоу с обзиром да резултати мерења показују да ваздух у Србији није у категорији квалитетног.

Код партиципације грађана издвојило се неколико кључних закључака заснованих на комплементарним налазима квалитативне и квантитативне фазе истраживање. Пре свега, грађани показују заинтересованост за тему, али су на основу понуђених модалитета партиципације показали ограничени ниво спремности за учешћем. Конкретније, грађани су најчешће спремни да потпишу петиције и да на тај начин подрже иницијативе за решавање проблема квалитета ваздуха. Далеко мање је грађанима прихватљиво учешће у директним и формалним облицима партиципације као што су разговори на јавним расправама или слање пријава надлежнима. Као разлог за то су директно експонирање према представницима институција и став да су недовољно стручни о овој теми. Иста правилност је примећена у случају правних корака: грађанима је мање прихватљивије да шаљу пријаве или притужбе према надлежнима јер тиме сматрају да се додатно експонирају и да себе могу довести у неповољну позицију. На крају, квалитативни налази прецизирају да су протести као облик партиципације у конкретној теми најчешће везани за постојање одређене *ad hoc* екстремне ситуације са енормним прекорачењима загађења у континуитету или са пожарима на депонијама и томе слично.

Квалитативни и квантитативни налази показали су ограничен ниво односно апатичност у досадашњем учешћу испитаника или грађана у решавању проблема са аерозагађењем. Прецизније, квалитативни налази истичу да се испитаници који су информисанији уједно и особе које показују највећи ниво спремности да се укључе у различите активности. Међутим, током претходних година, кроз деловање цивилног сектора у Србији на локалном нивоу није створена *критична маса* која би подстакла интензивније решавање проблема. Квантитативни резултати то потврђују, јер показују да код грађана постоји могућност за већим учешћем, а да би се то највише подстакло уколико би институције биле транспарентније у раду и ако би се већи број грађана одазвао позивима за партиципирањем.

Комбинација две методологије пружила је нијансирану слику ове опште неспремности грађана на активизам. Квалитативни резултати су указали да се један од разлога зашто грађани не учествују или не исказују спремност за учешће у одређеном броју активности огледа у постојању забринутости од последица по њихове свакодневне приватне и професионалне аспекте живота. Међутим, квантитативни резултати то не потврђују пошто се као главна (али и даље суштински маригналног значаја) препрека издваја мањак слободног времена. Могуће је да су квантитативни резултати делимично пристрасни, јер нагашавају искључиво лични став испитаника о партиципацији. Прецизније, бихевиорални показатељи учешћа као далеко ригорознији су више у складу са квалитативним показатељима неспремности да се грађани директно укључе у решавање аерозагађења. На крају, могуће је претпоставити да су недоследност испитаника из квантитативне фазе (постојање информисаности, забринутост и спремност на ангажман насупрот одсуству снаженијег стварног учешћа) последица селекционисаног узорка те да би се другачији резултати добили у репрезентативном истраживању јавног мњења.

Укрштањем квалитативних и квантитативних закључака, показује се јасна могућност остваривања интеграције у инференцијалној фази што потврђује извођење

метазакључка истраживања. Интерпретација метазакључка указује на то колико је предмет истраживања био комплексан, што је оправдано захтевало истраживање путем две методолошки различите перспективе. Обједињено представљање закључка истраживања пружило је јасне увиде у стање са партиципацијом грађана у Србији када је тема аерозагађења у питању. Додатно, укупни резултати су омогућили увиде у реално стање изазова и могућности које се пружају у достизању виших нивоа партиципације грађана у будућности. Резултати истраживања су нагласили и модалите за унапређење стратегија заговарања у циљу решавања овог еколошког проблема.

ЗАКЉУЧАК

Методологију као науку у 20. веку обележио је и *сукоб* унутар методолошког догматизма и тежњи ка супериорности два приступа – квалитативног и квантитативног. Ови приступи су имали рапидни успон у примени и кроз развој у науци (посебно из угла друштвено-хуманистичких наука), те су за пар деценија учврстили основе и када су истраживања у питању. Истраживачи су се јасно идентификовали и повлачили линије разграничавајући припадност једном или другом приступу. Такав однос неретко је доводио до изопштавања могућности примене метода супротног приступа у истраживањима, заговарајући значај идентификације. Овакав однос два приступа са истраживања у науци, временом се пренео и на друге сфере. Један од најбољих примера свакако је улога различитих метода ових приступа у истраживањима у домену изборних кампања и предикција резултата избора.

Ретки примери *научне флексибилности* и извођења *научног експерментисања* представљају основе за оно што нам је данас познато као *трећи методолошки талас*. На темељима дискусија о квалитативном и квантитавном приступу, током 20. века развијао се и трећи, мешовити приступ. За многе ауторе, говорити о засебном трећем приступу, било је пренаглашено и неосновано изједначавање са два традиционална приступа. Да ли је за трећи талас исправно рећи да је уједно и мешовити приступ, комбиновано истраживање или пак да се говори о мешовитим метода, дискусија је која у савременим научним круговима и даље остала отворено питање. Иако на удару критика, трећи методолошки талас се постепено развијао, што је кроз неколико деценија омогућило да се значајније утемељи и у већој мери уобличи кроз креирање карактеристика које би један приступ требало да поседује.

На питање да ли је реч о приступу, након анализе може се са сигурношћу рећи да је мешовити приступ превазишао изазове на које је наилазио, утемељујући теоријско-методолошке основе. Однос мешовити приступ *versus* квалитативни и квантитативни приступ може се посматрати и као *флексибилност versus рестриктивност*. С тим у вези, мешовити приступ треба посматрати као савремени и алтернативни приступ. Он нема историјску и филозофску чврстину као основе на којима су се изградили традиционални квалитативни и квантитативни приступ, али њега више карактерише *практичност* и *иновативност*. Посматрано из перспективе истраживања и потреба савремене науке и друштва, овај приступ је далеко прилагодљивији и отворенији за научно експериментисање. Користећи се кроз дисертацију терминима мешовите методе, комбинована истраживања, мешовити приступ, али и свим лексичким варијантама ових термина, показује се могућност превазилажења терминолошких, али и методолошких препрека у методологији истраживања. Мешовите методе нису само комбиновање метода из два приступа, оне су више од тога, јер су извор ширег научног сазнања које се употпуњује креирањем нових детерминанти, што чини основ за будућа истраживања.

У периоду од средине 20. века до данас, мешовите методе су прошле кроз пет фаза развоја. На разликама два основна приступа, још током 50-их година прошлога века бележе се почеци комбиновања метода било унутар једног истог приступа или међу њима. Потреба за тиме налазила се у неопходности допуне и ширине нових сазнања истраживаних феномена, што ће се током 60-их година озваничити термином *триангулација*. Период 70-их и 80-их година прошлог века је период друге фазе када *прагматичари* успостављају теоријско-методолошке основе трећег таласа. Уједно, у том периоду се издваја и улога мултиметода као начина за компензовање недостатака

примене једног метода у истраживању. Трећа фаза је уједно и *најплоднији период* када се од краја 80-их плејада аутора попут Кресвела, Ташакорија, Морса, Грина, Грејема, Караселија, Тедлија и других фокусира на премошћавање изазова који стоје пред истраживачима који практикују комбиновање метода. Ови аутори дају и прве класификације које ће временом уз модификације, представљати основе за оно што ће у наредним деценијама бити модели које истраживачи и данас користе. Напослетку, четврта и пета фаза прате развој током 21. века када долази до све веће примене комбинованих истраживања за решавање научних и друштвених проблема. Практична примена у истраживањима додатно је учврстила основе већ утемељеног трећег методолошког таласа као засебног приступа. Институционализација мешовитих метода представља врхунац еволуције ове методолошке гране. Даљи развој мешовитог приступа неминовно ће пратити додатно усавршавање које ће бити усмерено ка практичној примени различитих модела, као и потенцијалном развоју кроз модификације постојећих модела, али и преиспитивању и даљем разрађивању филозофских основа приступа.

Експлораторно секвенцијални модел као један од основних модела карактерише конципираност истраживања на двофазној примени метода. Прва компонента овог модела је квалитативна, друга квантитативна, а међуфаза представља средиште интеграције двеју компоненти. Примена овог модела, као и у случају других модела, не огледа се у пуком комбиновању метода. Напротив, примена експлораторно секвенцијалног модела поред нових научних сазнања до којих истраживање доводи, има и улогу *конструкта*. Конкретно, експлораторно секвенцијални модел у зависности од истраживачких потреба, може се користи када је потребно развити или проверити квантитативни инструмент уколико тако нешто не постоји у одређеној области. Инструмент се развија на основу квалитативне фазе, додатно усавршава кроз међуфазу и пилотира у квантитативној фази на ширем узорку од квалитативне фазе. Када не постоји развијена теорија или је проблем у изналажењу и/или одабиру конкретних варијабли, такође се препоручује примена експлораторно секвенцијалног модела. Теоријски део базира се на ситуацијама када не постоји развијен теоријски оквир или је потребно формирати одређене класификације. Квалитативна фаза може помоћи и у развоју нових варијабли, те их истраживач може тестирати пре него уопште и крене са комплетним сетом истраживачких варијабли.

Експлораторно секвенцијални модел има и одређене недостаке. То се односи на различита тумачења аутора који секвенцијалност овог модела виде као оптерећење за истраживаче, што се огледа у потенцијалном дугом трајању реализације истраживања. Осим тога, овај модел нема потпуно концептуализован методолошки оквир две фазе од самог почетка. Међутим, као највећи изазов издваја се питање о могућим тачкама интеграција и њиховим реалним дометима кроз процес реализације једног истраживања.

Пружајући одговоре на методолошке полемике, започећемо са основном хипотезом у дисертацији која гласи: *Употреба експлораторно секвенцијалног дизајна подразумева интеграцију различитих елемената квалитативних и квантитативних метода у циљу добијања поузданих података и закључака. То је својеврстан модел примене мешовитих метода у истраживањима друштвених проблема и појава у политичким наукама, као што је партиципација грађана у решавању проблема загађења ваздуха у Србији.*

Примена експлораторно секвенцијалног, као и других модела мешовитих метода, није само пуко комбиновање квантитативних односно квалитативних метода и извођење финалног закључака истраживања. Комбиновање квалитативних и квантитативних

метода треба да омогући суштинска и продубљена сазнања за науку и друштво, до којих је немогуће, или са недовољном сигурношћу могуће доћи уколико се примењује само једна метода. Интеграција представља једно од кључних обележја и истраживања заснованих на експлораторно секвенцијалном моделу. Успешност реализације истраживања, као и валидност остварених резултата и закључака зависи највише од остварене интеграције током и на крају самог истраживачког процеса. Према ставу Тедлија и Ташакорија, потенцијална могућност интеграције се може остварити у четири тачке. Резултати анализе издвојених радова показали су да се интеграција у истраживањима заснованим на експлораторно секвенцијалном моделу примарно остваривала у међуфази и финалној интерпретацији. Након што је истраживање завршено, утврђено је постојање неколико тачака интеграције (*point of integration*). Главно истраживачко питање у дисертацији односило се на тежњу да се испитају *могућности и колики су домети у интеграцији елемената у једном истраживању које се базира на експлораторно секвенцијалном моделу?*

Тачке интеграције примарно су остварене на два кључна места истраживачког процеса – у међуфази и у интерпретацији метазакључка истраживања. Примарно у међуфази овог истраживања креиран је квантитативни упитник, односно ПЕУ (партиципативно еколошки упитник) инструмент. Како су у својој класификацији механизама интеграције истакли Џон Кресвел и Вики Плано Кларк, у међуфази експлораторно секвенцијалног модела врши се креирање механизма интеграције приликом кога се формира, у случају овог истраживања – квантитативни инструмент.

Овај упитник производ је резултата квалитативне фазе, односно прикупљених, анализираних и на крају интерпретираних закључака, добијених путем разговора на интервјуима са представницима цивилног сектора у Србији. Инструмент је пилот упитник који се базира на теми квалитета ваздуха, али у вези ње посебно важним областима здравља и партиципације. Истраживачки инструмент у виду анкетног упитника у квантитативној фази истраживања, тестиран је на узорку који су чинили грађани Србије. Приликом реализације анкетног дела истраживања, те каснијим анализама, указује се на значај који има ПЕУ инструмент. Његов главни допринос огледа се у прикупљању података од грађана, а који се тичу провере њихове информисаности и свести о проблему, затим опредељености на промене, бриге о здрављу и на крају најважнијег – нивоа спремности за партиципирањем.

Концепција упитника је таква да се базира на неколико целина (демографија, екологија, енергетика, здравље и парициПација), а питања су формирана у складу са анализираном темом, примарно се наслањајући на закључке квалитативне компоненте истраживања и коришћеног упитника за интервјуе. ПЕУ инструмент тестиран на теми квалитета ваздуха, показује у самој својој констелацији да је, уз неопходне тематске дораде примењив и за истраживања других еколошких проблема и појава, а у контексту друштвеног ангажовања грађана у циљу њихових решавања. Тиме се потврђује и његова универзална функција и шири оквир утицаја на грађане када је степен спремности за партиципирањем у питању.

Анализа доступне научне литературе показује да се експлораторно секвенцијални модел најчешће примењује у истраживањима из области медицинских наука. До сада објављени радови потврђују његову широку заступљеност, како у различитим медицинским дисциплинама и поддисциплинама, тако и у истраживањима усмереним на пружање различитих врста здравствених и других услуга. Као такав, експлораторно секвенцијални модел није искључиво везан за наведене области, већ се у зависности од контекста истраживања може примењивати и у другим наукама и

дисциплинама. Истраживање које је реализовано показало је јасну могућност примене експлораторно секвенцијалног модела и на темама које су уже посматрано из домена политикологије и екологије. Модел је поред методолошког доприноса у креирању новог инструмента, пружио и могућност да се стекну нова научна и друштвена сазнања што се потврђује кроз метазакључак истраживања.

У финалном делу истраживања односно интерпретацији метазакључка на основу две претходне фазе, такође је извршен процес интеграције. Како ће у наставку одговора на постављене хипотезе бити дат детаљнији приказ појединачних сегмената из закључка истраживања, на овом месту ћемо истаћи пре свега методолошке аспекте интеграције. Пре свега, интеграција је остварена кроз обједињавање квалитативних и квантитативних налаза, затим њиховим међусобним укрштањем и поређењем, чиме је омогућен процес интегрисања, а не само формалног повезивања две групе закључака. На тај начин обезбеђен је свеобухватнији увид у прикупљене податке и омогућена њихова међусобна провера ради потпунијег и поузданијег тумачења резултата.

Квалитативни резултати имају двоструку улогу у процесу интеграције у овом истраживању. С једне стране, они су усмерили и пружили неопходне увиде при његовом креирању и даљем реализовању. Додатно, квалитативни налази су представљали основу којом су поређени и анализирани квантитативни резултати истраживања. Квантитативни резултати имали су допунску улогу за квалитативне налазе. На тај начин, финални метазакључак представља налазе који су сагледани и истражени из више перспектива. Укрштање две групе налаза пружило је детаљније увиде и могућност праћења когнитивних процеса код грађана за неколико кључних тема. Метазакључак указује на постојање евидентних повезница међу одабраним темама које су анализиране како би се дошло до јаснијих увида о односу грађана према теми квалитета ваздуха. Интерпретација метазакључка показала је ефекте дугорочног утицаја који је цивилни сектор у Србији имао на свест грађана, указујући на позитивне и негативне ефекте њиховог деловања.

Полазне претпоставке у дисертацији када је општа хипотеза у питању, показале су се у потпуности основане и тачне. Прво се потврђује могућност примене експлораторно секвенцијалног модела у истраживању које се односи на области политикологије и екологије, а уже посматрано на истраживање питања партиципације грађана у вези теме проблема загађења ваздуха. Тиме се верификују претпоставке о широј примени модела и на истраживање проблема у областима друштвених наука. С друге стране, опсег интеграције остварен је у више од једне тачке, чиме се доказује шири обухват интегрисања. Интеграција је остварена и потврђена у примарним тачкама – међуфази и инференцијалној фази истраживања.

На основу опште, прва посебна хипотеза односила се на испитивање *интеграције различитих елемената који су саставни део истраживања као што су истраживачка питања, планирање, пројектовање, узорковање, прикупљање и обрада података и извођење закључака, могућа је приликом примене квалитативних и квантитативних метода у експлораторно секвенцијалном дизајну*.

Сваки од модела мешовитих метода, као и појединачно квалитативне и квантитативне методе, поседују одређене недостатке и ограничења. У случају конкретно експлораторно секвенцијалног модела, технички, етички и пре свега методолошки приговори који се упућују овом моделу, нису утицали на реализацију истраживања базираног на њему. Конкретна комплексност у погледу дужине трајања истраживања због његове секвенцијалне природе, као и приговори у погледу емергентности, нису

представљали у већој мери изазове за његову реализацију услед поштовања свих неопходних методолошких стандарда.

Поред интеграције у међуфази, кроз креирање инструмента, и у инференцијалној фази извођењем метазакључака, више се него успешно потврђује реализовање истраживања из угла усаглашености са методолошким оквирима самог модела. Како су поједини аутори попут Морс, Геста и Нихаус истицали, да би се уопште говорило о комбинованим истраживањима потребно је да се интеграција оствари у минимум једној тачки. Пружајући одговор на општу хипотезу, уједно је дат у значајној мери и одговор на претпостављено у првој посебној хипотези. Међутим, када се говори о интеграцији на нивоу осталих елемената из истраживачког процеса, чиме би се употпунио и одговор на општу хипотезу, налази из овог истраживања показали су могућност постојања интеграције у нешто *специфичнијем облику*. Наиме, интеграције мимо нивоа међуфазе и метазакључка присутне су како у појединим научним радовима који су кроз анализу представљени, тако и када је реч о истраживању које је реализовано у дисертацији. Конкретније, свеукупни резултати овог истраживања показали су да када је фаза концептуализације истраживања у питању (одређење истраживачког питања, узорковање, планирање, пројектовање), интеграција постоји на нивоу основног и усмерава се у односу на резултат међуфазе. Са методолошке стране може се говорити о интеграцији на нивоу концептуализације, али искључиво из угла креирања квантитативне фазе и то најпрецизније приликом креирања истраживачког питања, као и ближег одређења узорка ове фазе. Закључци квалитативне фазе тиме су усмерили не само креирајући инструмент који ће се користити у квантитативној фази, (што је узгред такође један вид одређења и концептуализовања квантитативне фазе), већ су представљали и основу планирања тока истраживачког процеса кроз изградњу дела методолошког оквира који треба да буде истражен помоћу наведеног инструмента. На тај начин, међуфаза истраживања и концептуализација квантитативне фазе се могу посматрати као узајамно повезане, те се на тај начин интеграција у етапи концептуализације одређује као додатна спона (наставак) интеграције из међуфазе. Одређењем истраживачког питања, потврде методе и узорка, продубљује се процес који се налази на релацији извођење квалитативног закључка – међуфаза – концептуализација квантитативне фазе. Прецизније, интеграција у правом смислу те речи као (*point of integration*) није изведена у истраживању, чиме она задржава искључиво *допунски карактер*.

У односу на етапу концептуализације, која има својих специфичности, у етапи анализе података пре се може говорити о једном другачијем облику *сарадње* две фазе тј. о повезивању. Квалитативни подаци су представљени засебно у односу на квантитативне резултате. Квантитативни резултати проистекли су кроз примену одговарајућих статистичких техника, чиме су се обезбедили основи за њихову даљу интерпретацију која је праћења повезивањем са квалитативним налазима. Секвенцијална природа овог модела указује на методолошке основе према којима се анализа квантитативних и квалитативних података спроводи одвојено, уз примену одговарајућих техника у процесу анализе. Тематски посматрано, предмет истраживања у дисертацији постављен је шире, како би се одговорило на комплексност истраживачких питања. Да би се говорило о интеграцији у фази анализе података, неопходно је применити неки од приступа интегрисању, као што је трансформација података (у датом случају то би била квантификација). Међутим, због секвенцијалне природе експлораторног модела, у овој етапи предност има разматрање квантитативних и квалитативних резултата повезивањем, при чему се они не спајају у јединствен скуп података, већ се међусобно допуњују ради потпунијег тумачења резултата.

На основу одговора на прву посебну хипотезу, може се закључити да је наведена претпоставка потврђена у мањој мери. Интеграцију је могуће остварити на нивоу концептуализовања квантитативне фазе истраживања. Међутим, специфичност интеграције у концептуализацији огледа се у њеном подређеном положају у односу на међуфазу и пре се може окарактерисати да је реч о интеграцији која има *допунски* односно *пратећи* карактер (наставком креирања елемената методолошког оквира квантитативне фазе). У делу анализе података, интеграцију замењује приступ повезивања двеју група података који су секвенцијално представљени. Приступ повезивања има за сврху да укаже на додатни значај подршке између фаза. На тај начин обезбеђује се континуитет интеграције између квалитативне и квантитативне компоненте истраживања. Када је реч о прикупљању података као кораку у процесу спровођења истраживања, не може се говорити о могућности интеграције. Једину повезницу са овом етапом чини то што се подаци прикупљају путем инструмента који је креиран из квалитативне фазе. Такође, процеси обраде и сређивања података за обе фазе су реализовани засебно без могућности да се међу њима оствари интеграција.

Друга посебна хипотеза односила се на испитивање како *примена експлораторно секвенцијалног дизајна пружа могућност да се и од квалитативних и од квантитативних метода добију поуздани подаци који ће омогућити извођење јасних закључака на основу истраживања као на примеру партиципације грађана код проблема загађења ваздуха у Србији.*

Анализа примене појединих квалитативних метода као што су: анализа садржаја, посматрање, интервју, фокус група и студија случаја, указала је да ове методе поседују предности, али и ограничења. Употреба ових метода омогућава прикупљање великог броја квалитативних података што доводи до дубљег разумевања одређених појава или процеса. У истраживању партиципације грађана у конкретном проблему загађења ваздуха у Србији, ове методе могу на различите начине допринети разумевању теме. Њихова употреба може обухватити учеснике на одређеном скупу, мишљења експерата, представника цивилног друштва или одређених група грађана, затим пружити анализу стратешких или законодавних докумената, или на бројне друге начине обезбедити увиде у поједине аспекте, видове и моделе партиципације грађана. Добијени подаци пружају ограничени степен разумевања предмета истраживања. У зависности од сегмента истраживања (нпр. степена усвајања или примене регулативе) примена одређене квалитативне методе може бити сасвим довољна да би се разумео одређени предмет истраживања. Међутим, уколико је предмет истраживања шире разумевање одређеног процеса као што је то случај у дисертацији, онда је неопходно применити комбиновано истраживање како би се дошло до прецизнијих и опсежнијих закључака.

Поред квалитативних, анализа је показала да и квантитативне методе попут анкета и експеримента такође поседују предности и недостатке. Када је у питању предмет истраживања партиципације грађана о проблему загађења ваздуха, ове методе могу обезбедити одређени степен нових сазнања. Конкретније, могу пружити увиде у ставове и уверења грађана на мањем и већем обиму популације и тиме пресликати ставове већег броја испитаника. Међутим, предмет истраживања партиципације грађана у теми загађења ваздуха сам по себи је комплексан, те састављен од више различитих подцелина. Таква концепција захтева да се квантитативни налази ставова шире популације провере и поткрепе укрштањем са квалитативним увидима како би се отворила перспектива дубљег разумевања ставова грађана.

Узевши у обзир све што је претходно истакнуто за обе групе метода, занемарујемо на овом месту њихове техничке, административне, етичке и друге

мањкавости које им се приговарају. Овде истичемо искључиво методолошке недостатке тј. ограничења која се односе на то да појединичаном применом наведене методе не могу пружити потпуне увиде када је предмет истраживања партиципација грађана у теми загађења ваздуха у Србији. Базираност истраживања на експлораторно секвенцијалном моделу омогућило је уједно прикупљање и квалитативних и квантитативних података. С једне стране, полуструктурисаним интервјуима прикупљени су квалитативни подаци од стране представника организација цивилног друштва и активиста. С друге стране, кроз креирани квантитативни инструмент омогућено је прикупљање и квантитативних података од већег броја грађана.

Изведени закључци из квалитативне и квантитативне фазе омогућили су детаљније разумевање предмета истраживања. Додатно, кроз обједињено формирање метазакључка резултати две фазе указали су целисходније на тренутно стање по питању партиципације грађана и њиховог свеукупног односа према проблему загађења ваздуха у Србији. Провера прикупљених квалитативних резултата кроз укрштање са квантитативним, показала је постојање јасних подударности, али је омогићила и откривање неких новина које су захтевале додатна тумачења. У том погледу се и огледа значај примене експлораторно секвенцијалног модела, како би се из две различите перспективе, а опет кроз њихову прожетост, сагледао целокупан проблем. Комплексност предмета истраживања, која се види у постојању бројних међусобно повезаних подтема које су од значаја за његово дубље разумевање, потврђује да примена само једне од претходно наведених метода не би била довољна за обезбеђивање ваљаног и свеобухватног разумевања комплексности истраживаног феномена.

Полазне претпоставке о значају експлораторно секвенцијалног модела када су у питању истраживања еколошких тема и односа грађанског активизма, у потпуности су се показале као основане пошто су и потврђене реализованим истраживањем. Примена овог модела у еколошким темама у Србији конкретно може пружити изузетно значајан допринос у истраживању односа грађана према бројним проблемима у овој сфери. Недостајућа сазнања у домену партиципације грађана могу се надоместити реализацијом истраживања која се базирају на успостављеном ПЕУ инструменту, чиме се додатно потврђује допринос и потенцијал овог модела.

Полазне претпоставке које су истакнуте у другој посебној хипотези, показале су се у потпуности као основане што потврђује претходно наведено. Употреба експлораторно секвенцијалног модела омогућила је боље разумевање предмета истраживања кроз укључивање две групе закључака. Укупно посматрано, метазакључак истраживања показује да комплекснији и шире постављени предмет истраживања захтева већи број метода, како би се из различитих перспектива сагледали и целисходније разумели сви елементи истраживачког процеса.

Трећа посебна хипотеза гласила је: *употреба експлораторно секвенцијалног дизајна код партиципације грађана у решавању проблема загађења ваздуха у Србији, представља користан модел примене мешовитих метода за разумевање и других еколошких проблема и процеса партиципације грађана.*

Анализом еколошких проблема издвојили су се изградња мини хидроелектрана, проблем загађења ваздуха и потенцијална рударења широм Србије, као три еколошке теме које су дефинитивно биле најзаступљеније у јавности у претходним годинама. Проблеми као што су: управљање отпадом, недостатак зеленила и широк спектар питања везаних за квалитет и третман вода, али и многи други еколошки проблеми који постоје у Србији, и даље нису у довољној мери развили већи степен заинтересованости грађана.

То се посебно односи на свест о ризицима који еколошки проблеми имају по здравље и безбедност грађана. Решавање еколошких проблема захтева системски приступ од стране надлежних институција. Међутим, да би се проблеми решили неопходна је и развијена свест и учешће шире јавности у тим процесима.

С тим у вези, неопходно је истаћи да је примена експлораторно секвенцијалног модела корисна из два кључна разлога када су еколошке теме у Србији у питању. Прво, примена овог модела користи се када одређене теме или њихови поједини сегменти нису у довољној мери истражени или се о њима не зна у довољној мери. Еколошким проблемима својствено је да често представљају новитет и неистражена поља, посебно на субнационалним инстанцама. У таквим ситуацијама, примена овог модела има за циљ да обезбеди развој научних сазнања и створи основу за даље деловање у пољу еколошких проблема. Други значај овог модела огледа се у специфичној природи еколошких проблема. Конкретније, креирање појединих квантитативних инструмената омогућава шире разумевање одређених осетљивих и јединствених сегмената теме (прим. утицај на здравље или последице еколошких миграција становника).

Могућност примене експлораторно секвенцијалног модела у истраживању еколошких тема потврђено је кроз истраживање о теми загађења ваздуха и односа грађана кроз домен партиципације. С једне стране, потврђивање се огледа кроз методолошки аспект (интеграције), док с друге стране, добијени резулати и налази пружају нова научна и друштвена сазнања о теми партиципације грађана. Делимичан одговор на питање о значају употребе експлораторно секвенцијалног модела дат је у одговору на општу хипотезу кроз истицање тачке интеграције у међуфази истраживања и формирањем ПЕУ инструмента. Овај инструмент може бити примењив за откривање неких нових надолазећих или недовољно истражених еколошких проблема који могу представљати изазове за друштва широм света. Самим тим ПЕУ инструмент се може користити за истраживање партиципације грађана на различитим нивоима од локалне заједнице, општина и градова, до регионалног и ширег националног нивоа узорка. Његова употреба може бити за потребе искључиво квантитативних истраживања (анкетно истраживање), или као саставни део ширих комбинованих истраживања, тј. као део квантитативних фаза будућих истраживања.

ПЕУ инструмент није намењен искључиво за истраживања у области политичких наукама. Свакако да употреба ПЕУ инструмента у изучавању партиципације, који је један од кључних феномена у политичким наукама, чини важну улогу у проширивању сазнања. Ипак инструмент излази из тог опсега и примену може наћи у изучавању социолошке, психолошке, еколошке, здравствене и других сфера пратећи мотиве, уверења, ставове, стања испитаника, што чини саставне елементе који утичу на грађански активизам.

Међутим, ПЕУ инструмент има могућност шире примене у истраживањима еколошких тема и партиципације грађана у Србији. То прецизније подразумева да се уз одређене тематске модификације (нпр. примена питања у теми квалитета воде), инструмент може применити и за истраживања других еколошких проблема. Тиме се могу обезбедити недостајући подаци путем којих се могу створити основе за даље деловање различитих актера у циљу решавања еколошких проблема. Додатни допринос инструмента огледа се у могућностима његове универзалне примене и изван научних истраживања, са посебним нагласком на потенцијална истраживања у цивилном сектору. Анализирајући развој информисаности и свести код грађана у Србији о еколошким темама, истакнуто је да се тај процес претежно ослањао на актере из цивилног сектора. Из тог разлога, ПЕУ инструмент је за ове актере значајан у погледу

конципирања стратегија за развој кампања и односа према грађанима у циљу њиховог подстицања на активизам. На тај начин, ПЕУ инструмент потврђује да поред научне, има и значајну друштвену оправданост за заједнице.

Полазне претпоставке о значају експлораторно секвенцијалног модела када су истраживања односа еколошких тема и грађанског активизма у питању, у потпуности су се показале као основане пошто су реализованим истраживањем и потврђене. Недостајућа сазнања у домену паритиципације грађана могу се надоместити реализацијом истраживања која се базирају на успостављеном ПЕУ инструменту чиме се додатно потврђује допринос овог модела.

На крају четврта посебна хипотеза гласи: *У протеклих неколико година, деловање различитих актера као што су невладине организације, активисти, медији и научна заједница, подстакло је грађане да се заинтересују за процес партиципације у циљу решавања проблема загађења ваздуха у Србији.*

Пре свега, у одговору полазимо од доприноса који су пружили надлежни национални и локални актери, чија је примарна улога у информисању и решавању проблема повезаних са квалитетом ваздуха. Детаљном анализом доступне научне и стручне грађе у раду смо утврдили да је вишегодишњим занемаривањем постојања загађења, неадекватним информисањем јавности, као и изостанком системских решења, створен основ за развој еколошког активизма шире јавности у циљу решавања проблема. Поред наведених, изазов су представљали и изостанак демократских процедура приликом креирања и усвајања различитих стратешких и законодавних докумената, као и проблеми у њиховој каснијој примени. Овакав приступ довео је у ризик по здравље и живот грађане широм Србије. Дугогодишњим изостанком јавне дебате на националном нивоу о овом проблему, грађани су остали ускраћени за основна права која им између осталог у домену квалитета животне средине гарантује и Архуска конвенција, коју је Србија усвојила и пренела у своју регулативу.

Услед дугогодишњег развоја проблема са загађењем ваздуха, као и континуиране незаинтересованости надлежних институција и појединаца, створила се потреба за постепеним ангажовањем различитих актера чији је циљ био да се овај проблем подигне на виши ниво. Међу актерима и изворима информисања могу се издвојити: медији (обједињено посматрано), мобилне апликације (не као званични актер, али као начин комуницирања других актера), организације цивилног друштва, активисти, политичке партије и покрети и академска заједница. По свом саставу, начинима деловања, али и на основу приступа које практикују у раду са грађанима у домену загађења ваздуха, ова група актера је изразито хетерогена. Кроз анализу доступне грађе закључује се да је деловање ових актера, било оно синергијско или засебно, временом формирало један *шаблон* утицаја на свест и интересовање грађана за еколошке теме, што показује неколико примера.

Почев од 2015. године и теме градње мини-хидроелектрана, деловање ових актера поставило је основ развоја информисања јавности, по којем ће се циклично преносити и на друге еколошке теме. Достигавши свој врхунац (у медијском извештавању, интересовању јавности и грађанском деловању), тему градње мини-хидроелектрана од 2019. године у јавности *замењује* тема квалитета ваздуха. Ову тему одликује далеко већи степен утицаја различитих актера и извора који су помогли информисању јавности. На основе које су утрле пут еколошког активизма, надовезала се и тема испитивања и потенцијалног рударење литијума у долини Јадра, али и других руда на више локација у Србији. Последица, генерално неразвијене еколошке свести у

друштву као и фокус на другим друштвено-политичко-економским темама условио је да тек у последњих десет година бројни институционални актери подстакну читав талас активности које су утицале на друштво. Постављају се питања колики су реални домети њиховог утицаја на информисаност, развој свести о проблему са загађењем ваздуха и у којој мери су ови актери развили ниво спремности на партиципацију код грађана?

Детаљном анализом стања на основу доступне научне, стручне и друге грађе, као и путем емпиријских података из истраживања заснованог на експлораторно секвенцијалном моделу, налази су показали да је у теми квалитета ваздуха остварен утицај различитих актера на грађане. Међутим, сегмент који је потребно додатно нагласити јесте колики је заправо реални степен оствареног утицаја (број грађана на који се утицало) и ширине освешћености грађана (информисање, развијеност свести о проблему, предузимање мера, спремност за партиципирањем и сл.). Укупно посматрано, истраживање је показало да утицај актера неминовно постоји и да је напредак остварен, с обзиром да је почетно стање (од 2019. године када тема почиње да се интензивније развија) било веома неповољно. Ипак, квалитативни и квантитативни резултати указују да је деловање актера временом изгубило на значају, те да је зато ниво оствареног утицаја делимичан, односно да није остварен у мери у којој се првобитно пре отпочињања истраживања претпостављало.

Када је информисаност у питању укупни резултати показали су да су актери из цивилног сектора остварили утицај током претходних година и да се ниво информисаности о теми поправио. Међутим, протоком времена, алтернативни извори информисања (интернет портали, апликације, организације цивилног друштва и др.) *изгубили* су на првобитној важности код грађана. Ова тема је нагло стекла *мејнстрим* статус у јавности, да би се потом међу грађанима у Србији вратила на ниво прихватања на постојање проблема. Пад информисаности огледа се и у односу према алтернативним изворима информисања чиме се додатно потврђује претходно наведени статус теме аерозагађења у друштву.

Метазакључком истраживања издвојило се и то да је деловање актера цивилног друштва код грађана у протеклим годинама развило делимичан ниво свести када је осећај забринутости за здравље у питању. Грађани су у одређеној мери развили свест о начинима везаним за негативне ефекте од загађења ваздуха. Генерални закључак целокупног истраживања показује да страх од ризика по здравље и тежње за здравијом будућношћу, код грађана развија највећи ниво заинтересованости и мотива за темом. То је посебно изражено код млађе и популације средње доби старости, као и код образованијих грађана. Док грађани дају оцену која је нешто изнад теоријског просека, квалитативни резултати су показали да и поред осећаја забринутости, грађани не предузимају континуиране мере адаптације.

Када је реч о партиципацији, општи закључак указује на то да спремност грађана за интензивнијим учешћем у решавању овог проблема још увек није развијена у мери која би омогућила интензивније деловање како на националном, тако и на локалном нивоу. Највећи степен партиципације показују најзаинтересованији грађани за ову тему, али тиме још увек није створен шири круг популације која би се интензивније укључила у решавање проблема. Код грађана није подједнако развијен ниво спремности за учешће у сваком од облика формалне и неформалне партиципације. Тиме се указује на потребу за даљим деловањем актера цивилног друштва како би се подстицао већи ниво активизма. Самим тим, апатичност је и даље присутнија у односу на мотивисаност. Ипак, закључци квалитативне и квантитативне фазе показали су да код грађана постоји

простор за веће учешће и да, на основу одређених подстицаја и промена, може доћи и до веће партиципације у будућности.

Сумирајући одговоре на постављено хипотетичко питање, истичемо да је у овом делу остварена делимична потврђеност полазних претпоставки. С обзиром да се о овој теми није говорило до пре неколико година, наведени актери су остварили евидетан помак у информисању и јачању свести код грађана. У претходним годинама подигнут је и ниво партиципације јавности широм Србије када је решавање проблема загађења ваздуха у питању. Међутим, када је свеукупна оцена деловања актера цивилног друштва у питању, закључци показују да њихов допринос ипак није на нивоу претпостављеног – *у значној мери*, већ се пре може оценити као средњег домета односно *делимично значајан*. Мотивација код грађана постоји и истраживањем се указују јасни обрасци на којима је потребно мотивисати јавност, а који могу довести до стварања ширег круга заинтересованих грађана за ову тему. Овакви резултати отварају простор за даље дискусије и будућа истраживања, а посебно су важни за усмеравање стратегија развоја будућих активности актера у циљу дугорочног решавања проблема загађења ваздуха у Србији.

ЛИТЕРАТУРА

Монографије

Арежина, Вера, *Проблем мерења еколошке безбедности*, МСТ Гајић, Београд, 2010.

Вучинић Нешковић, Весна, *Методологија теренског истраживања у антропологији*, Српски генеалошки центар, Београд, 2013.

Гордић, Миодраг, *Модални експеримент у истраживањима потецнијалног система безбедности државе,* Медија центар Одбрана, Београд, 2011.

Даниловић, Нђо, Гордић, Миодраг и Благојевић, Срђан, *Савремени системи безбедности*, Београд, Завод за уџбенике, 2015.

Марковић, Данило Ж., *Социјална екологија*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2005.

Милић, Даница, *Страни капитал у рударству Србије до 1918*, Историјски институт, Београд, 1970.

Милосављевић, Славомир и Радосављевић, Иван, *Основи методологије политичких наука*, Службени гласник, Београд, 2008.

Чалић, Мари-Жанин, *Социјална историја Србије 1815–1941: успорени напредак у индустријализацији*, Clio, Београд, 2004.

Adamović, Ljubiša, *Jugoslavija i međunarodno ekonomsko okruženje*, Potrošački informator, Beograd, 1983.

American Psychological Association, *Publication Manual (Official) 7th Edition of the American Psychological Association*, American Psychological Association, Washington, 2019.

Andrejić, Borivoje (ur.) i Vasiljevski, Ana (prip.), *Cena uspona i ulaska u krug razvijenih po pravilu je visoka: Majdanpek 1858.: arhivska građa*, Radna organizacija štampa, radio i film – Biblioteka časopisa „Bakar", Bor, 1980.

Ashton, Thomas Southcliffe, *The Industrial Revolution, 1760–1830*, Oxford University Press, London, 1948.

Ayiro, Laban P., *The Nature and Design of Mixed Methods Research*, Daystar University, Nairobi, 2021.

Barassi, Veronica, *Activism on the Web: Everyday Struggles against Digital Capitalism*, Routledge, New York, 2015.

Barton, Barry, Redgwell, Catherine, Rønne, Anita and Zillman, Donald N., *Energy Security: Managing Risk in a Dynamic Legal and Regulatory Environment*, Oxford University Press, Oxford, 2004.

Berelson, Bernard, *Content Analysis in Communication Research*, Free Press, Glencoe, 1952.

Bešić, Miloš, *Metodologija društvenih nauka*, Akademska knjiga, Novi Sad, 2019.

Bryman, Alan, *Quantity and Quality in Social Research*, Routledge, New York, 1988.

Buttolph Johnson, Janet, Reynolds, H. T. and Mycoff, Jason D., Political Science Research Methods, Sage Publication, Inc, Thousand Oaks, 2016.

Carson, Rachel, *Silent Spring*, Fawcett Publications, Greenwich, Conn, 1962.

Creamer, Elizabeth G., *An Introduction to Fully Integrated Mixed Methods Research*, SAGE Publications, Inc, Thousand Oaks, 2018.

Creswell, John W., *Educational Research: Planning, Conducting, and Evaluating Quantitative and Qualitative Research*, Pearson Education, Boston, 2012.

Creswell, John. W., *A Concise Introduction to Mixed Methods Research*, SAGE Publications, Inc, Thousand Oaks, 2021.

Creswell, John W. and Creswell, J. David, *Research Design Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches*, SAGE Publications, Inc, Thousand Oaks, 2018.

Creswell, John W. and Plano Clark, Vicki L., *Designing and Conducting Mixed Methods Research*, SAGE Publications, Inc, Thousand Oaks, 2007.

Creswell, John W. and Plano Clark, Vicki L., *Designing and Conducting Mixed Methods Research*, SAGE Publications, Inc, Thousand Oaks, 2011.

Creswell, John W. and Plano Clark, Vicki L., *Designing and Conducting Mixed Methods Research*, SAGE Publications, Los Angeles, 2015.

Creswell, John W. and Plano Clark, Vicki L., *Designing and Conducting Mixed Methods Research*, SAGE Publications, Inc, Thousand Oaks, 2018.

DeCuir-Gunby, Jessica T. and Schutz, Paul A., *Developing a Mixed Methods Proposal: A Practical Guide for Beginning Researchers*, SAGE Publications, Inc, Thousand Oaks, 2017.

Denzin, Norman K., *The Research Act: A Theoretical Introduction to Sociological Methods*, McGraw-Hill, New York, 1978.

Denzin, Norman K. and Lincoln, Yvonna S., *Handbook of Qualitative Research*, SAGE Publications, Inc, Thousand Oaks, 1994.

Dey, Ian, *Qualitative Data Analysis: A User-friendly Guide for Social Scientists*, Routledge, New York, 1993.

Đorđević, Amelija, *Kvalitativno – kvantitativna ocena kvaliteta vazduha grada Niša*, Zadužbina Andrejić, Beograd, 2008.

Đorđević, Miodrag, *Istraživanje politike: Bihejvioralni pristup*, Službeni glasnik, Beograd, 2012.

Đurić, Mihailo, *Problemi sociološkog metoda*, Savremena škola, Beograd, 1962.

Eccleshall, Robert, *Political Ideologies: An Introduction*, Routledge, London, 1994.

Engdahl, William F., *Stoljeće rata: anglo-američka naftna politika i novi svjetski poredak*, AGM, Zagreb, 2013.

Fajgelj, Stanislav, *Metode istraživanja ponašanja*, Centar za primenjenu psihologiju, Beograd, 2005.

Fetters, Michael D., *The mixed methods research workbook: Activities for designing, implementing, and publishing studies*, Sage Publication, Inc, Thousand Oaks, 2020.

Fujii, Lee Ann, *Interviewing in Social Science Research: A Relational Approach*, Routledge, New York, 2018.

Gidens, Entoni, *Klimatske promene i politika*, Clio, Beograd, 2010.

Gillham, Bill, *Case Study Research Methods*, Continuum, London, 2000.

Good, Carter V. and Scates, Douglas E., *Metode istraživanja u pedagogiji, psihologiji i sociologiji*, Otokar Keršovani Rijeka, 1967.

Gorard, Stephen, *Quantitative Methods in Social Science: The role of numbers made easy*, Continuum, London, 2003.

Gordić, Miodrag, Termiz, Dževad i Tančić, Dragan, *Metodološki osnovi istraživanja bezbednosti odbrane i terorizma*, Evropski univerzitet Brčko distrikta, Brčko, 2015.

Grønmo, Sigmund, *Social Research Methods: Qualitative, Quantitative and Mixed Methods Approaches*, SAGE Publications, Ltd, London, 2020.

Hague, Rod, Harrop, Martin i Breslin, Shaun, *Komparativna vladavina i politika: Uvod*, Fakultet političkih znanosti, Zagreb, 2001.

Hardt, Michael and Negri, Antonio, *Mnoštvo: rat i demokracija u doba Imperija*, Multimedijalni institut, Zagreb, 2009.

Havelka, Nenad, Kuzmanović, Bora i Popadić, Dragan, *Metode i tehnike socijalnopsiholoških istraživanja: priručnik za vežbe iz Socijalne psihologije I i Socijalne psihologije II*, Centar za primenjenu psihologiju, Beograd, 1998.

Inglehart, Ronald, *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles Among Western Publics*, Princeton University Press, Princeton, 1977.

Inglehart, Ronald and Welzel, Christian, *Modernization, Cultural Change, and Democracy: The Human Development Sequence*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005.

Kelly, Petra Karin, *Thinking Green! Essays on Environmentalism, Feminism, and Nonviolence*, Parallax Press, Berkley, 1994.

King, Gary, *Design Social Inquiry: Scientific Inference in Qualitative research*, Princeton University Press, Princeton, 1996.

King, Gary, Keohane, Robert O. and Verba, Sidney, *Design Social Inquiry: Scientific Inference in Qualitative research*, Princeton University Press, Princeton, 1994.

Kljajić, Veselin, *Intervju: u štampi, u online magazinima, na internetu*, Fakultet političkih nauka: Čigoja štampa, Beograd, 2009.

Kovačević, Aleksandar, *Zaglavljeni u prošlost: energija, životna sredina i siromaštvo u Srbiji i Crnoj Gori*, Centar za slobodne izbore i demokratiju CeSID, Beograd, 2008.

Krippendorff, Klaus, *Content analysis: An Introduction to Its Methodology*, SAGE Publication, Inc, Thousand Oaks, 1980.

Krippendorff, Klaus, *Content analysis: An Introduction to Its Methodology*, SAGE Publication, Inc, Thousand Oaks, 2004.

Krueger, Richard A. and Casey, Mary Anne, *Focus Groups: A Practical Guide for Applied Research*, Sage Publication, Inc, Thousand Oaks, 2000.

Lazarus, Michael, Greber, Lisa, Hall, Jeff, Bartels, Carlton, Bernow, Steve, Hansen, Evan, Raskin, Paul and Hippel, David Von, *Towards a Fossil Free Energy Future: The Next Energy Transition*, Stockholm Environment Institute, Boston, 1993.

Lopandić, Duško, *Evropska unija i Srbija: Novo vreme i novo okruženje*, Evropski pokret u Srbiji, Beograd, 2017.

Lopandić, Duško, i Kronja, Jasminka, *Regionalne inicijative i multilateralna saradnja na Balkanu*, Evropski pokret u Srbiji, Beograd, 2010.

Mackey, Alison and Gass, Susan M., *Second Language Research: Methodology and Design*, Routledge, New York, 2015.

Manić, Željka, *Analiza sadržaja u sociologiji*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, Beograd, 2017.

Manić, Željka, *Eksperiment u sociološkim istraživanjima*, Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet, Institut za sociološka istraživanja, Beograd, 2024.

Marsh, David and Stoker, Gerry, *Theory and Methods in Political Science*, Palgrave Macmillan, New York, 2002.

Matović, Nataša, *Kombinovanje kvantitativnog i kvalitativnog pristupa u pedagoškom istraživanju*, Institut za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta Univerziteta, Beograd, 2013.

Maugeri, Leonardo, *The Age of Oil: The Mythology, History, and Future of the World's Most Controversial Resource*, Prager Publishers, Westport, 2006.

McNabb, David E., *Research Methods for Political Science: Quantitative and Qualitative Approaches*, Routledge, New York, 2015.

McQueen, Ronald A. and Knussen, Christina, *Introduction to Research Methods and Statistics in Psychology: A practical guide for the undergraduate researcher*, Pearson Education Limited, Harlow, 2013.

Meadows, Donella H., Meadows, Dennis L., Randers, Jørgen, and Behrens III, William, *The Limits to Growth, A Report for the Club of Rome's Project on the Predicament of Mankind*, Universe Books, New York, 1972.

Merton, Robert. K., Fiske, Marjorie and Kendall, Patricia L., *The Focused Interview*, Free Press, New York, 1956.

Mijalković, Saša and Popović Mančević, Marija, *Contemporary security studies: an introduction to methodological, research and theoretical foundations of security*, Academy of Criminalistic and Police Studies, Belgrade, 2018.

Milić, Vojin, *Sociološki metod*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1996.

Mljković, Đorđe i Đorđević, Jovan (ur.), Politička enciklopedija, Savremena administracija, Beograd, 1975.

Morse, Janice M. and Niehaus, Linda, *Mixed method design: Principles and procedures*, Left Coast Press, Walnut Creek, 2009.

Nadić, Darko, *Ekologizam i ekološke stranke*, Službeni glasnik, Beograd, 2007.

Nadić, Darko, *Ogledi iz političke ekologije*, Fakultet političkih nauka Univerziteta: Čigoja štampa, Beograd, 2012.

Neš, Kejt, *Savremena politička sociologija: Globalizacija, politika i moć*, Službeni glasnik, Beograd, 2006.

Ngo, Christian, and Natowitz B., Joseph, O*ur Energy Future: Resources, Alternatives and the Environment*, John Wiley & Sons, Inc, New Jersey, 2009.

Pennings, Paul, Keman, Hans and Kleinnijenhuis, Jan, *Doing Research in Political Science: An Introduction to Comparative Methods and Statistics*, SAGE Publications, Ltd, London, 2006.

Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije: 1918–1988. Knjiga 3, Socijalistička Jugoslavija: 1945–1988*, Nolit, Beograd, 1988.

Plano Clark, Vicki, L. and Creswell, John, *Understanding Research: A Consumer's Guide*, Pearson Education, Inc, Boston, 2015.

Plano Clark, Vicki L. and Ivankova, Nataliya V., *Mixed Methods Research: A Guide to the Field*, SAGE Publications, Inc, Thousand Oaks, 2016.

Popadić, Dragan, Pavlović, Zoran i Žeželj, Iris, *Alatke istraživača: metodi i tehnike istraživanja u društvenim naukama*, Clio, Beograd, Art print, Novi Sad, 2018.

Poth, Cheryl N., *The Sage Handbook of Mixed Methods Research Design*, Sage Publications, Ltd, London, 2023.

Punch, Keith F., *Introduction to social research: Quantitative and Qualitative Approaches*, SAGE Publications, Ltd, London, 1998.

Ristić, Živan, *Logičke osnove nacrta istraživanja i statističkog proveravanja hipoteza u psihologiji i pedagogiji*, Institut za istraživanja: Prosveta, Beograd, 1983.

Ristić, Živan, *Objedinjavanje kvantitativnih i kvalitativnih istraživanja*, Evropski centar za mir i razvoj (ECPD), Univerzitet za mir Ujedinjenih nacija, Beograd, 2016.

Rosenau, James N., *Distant Proximities: Dynamics beyond Globalization*, Princeton University Press, Princeton, 2003.

Schnelle Jr., Karl B., Dunn, Russell F. and Ternes, Mary Ellen, *Air Pollution Control Technology Handbook*, CRC Press, Boca Raton, 2016.

Scholte, Jan Aart, *Globalization: A Critical Introduction*, Palgrave Macmillan, London, 2000.

Seidman, Irving, *Interviewing as Qualitative Research: A Guide for Researchers in Education and the Social Sciences*, Teachers College, Columbia University, New York, 2006.

Shaughnessy, John J., Zechmeister, Eugene B. and Zechmeister, Jeanne S., *Research Methods in Psychology*, McGraw-Hill, New York, 2012.

Stančetić, Veran, *Lokalna samouprava i međuopštinska saradnja u Evropi*, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2024.

Stockemer, Daniel, *Quantitative Methods for the Social Sciences: A Practical Introduction with Examples in SPSS and Stata*, Springer International Publishing, Cham, 2019.

Tashakkori, Abbas and Teddlie Charles, *SAGE Handbook of Mixed Methods in Social & Behavioral Research*, SAGE Publications, Inc, Thousand Oaks, 2010.

Teddlie, Charles and Tashakkori, Abbas, *Foundations of Mixed Methods Research: Integrating Quantitative and Qualitative Approaches in the Social and Behavioral Sciences*, Sage Publications, Inc, Los Angeles, 2009.

Termiz, Dževad, *Metodologija društvenih nauka*, Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka, Sarajevo; Međunarodno udruženje metodologa društvenih nauka, Beograd, 2022.

Todić, Dragoljub, *Ujedinjene nacije, međunarodni ugovori i životna sredina*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 2018.

Vilig, Karla, *Kvalitativna istraživanja u psihologiji,* Clio, Beograd, 2016.

Vuković, Milovan i Štrbac, Nada, *Metodologija naučnih istraživanja*, Tehnički fakultet u Boru Univerziteta u Beogradu, Bor, 2019.

Weber, Robert Philip, *Basic Content Analysis,* SAGE Publications, Inc, Newbury Park, 1990.

World Health Organization, *Air Quality Guidelines: Global Update 2005*, World Health Organization Regional Office for Europe, Copenhagen, 2005.

Чланци у научним часописима и зборницима

Арежина, Вера, „Методологија истраживања у политичким наукама”, *Српска политичка мисао* 71 (1), 2021, стр. 273–292.

Богдановић, Марија, „Метод случаја”, *Зборник Филозофског факултета*, 15, 1988. стр. 429–456.

Вујић, Марко, „Реалност и изазов поглавља 27 у преговорима Републике Србије са ЕУ”, *Политичка ревија*, 49 (3), 2016, стр. 59–46.

Гаћиновић, Радослав, „Прикупљање података у процесу научног истраживања”, *Политичка ревија*, 52 (2), 2017, стр. 137–156.

Јевтић, Милош и Спасојевић, Ненад, „Еколошки дискурс медија у Србији”, *Политичка ревија*, 87 (1), 2026, стр. 75–108.

Јововић, Александар, Тодоровић, Душан, Радић, Дејан, Станојевић, Мирослав, Обрадовић, Марко и Карличић, Никола, „Сагоревање фосилних горива: емисије и техничко-технолошке мере за смањивање емисије”, У: Марко Анђелковић (ур.), *Енергетика и животна средина*, Српска академија наука и уметности, 2013, стр. 117–163.

Кнежевић, Неда, „Ревитализација термоелектрана ‘Снага и светлост’ у Београду”, *Наслеђе*, 8, 2007, стр. 209–222.

Матијевић, Андреа, „Кључни изазови Републике Србије у процесу приступања Европској унији у области животне средине и климатских промена”, *Администрација и јавне политике*, 13 (1), 2020, стр. 71–87.

Матијевић, Андреа, и Спасојевић, Ненад, „Политичке науке на раскршћу? Изазови и перспективе научно-истраживачког рада”, У: Ненад Спасојевић и Андреа

Матијевић (прир.) *Перспективе политичких наука у савременом друштву*, Институт за политичке студије, Београд, 2024, стр. 13-45.

Матић, Петар, „Директна демократија и јавне политике", *Администрација и јавне политике*, 1 (3), 2015, стр. 95–116.

Матић, Петар, „Групе грађана као актери локалне демократије у Србији", *Српска политичка мисао*, 85 (3), 2024, стр. 25–38.

Матић, Петар и Мировић Јанковић, Александра, „Директна демократија и њене последице на систем политичког представљања", *Српска политичка мисао*, 58 (4), 2017, стр. 25–51.

Мијалковић, Саша, „Методолошки оквир једног научног истраживања организованог криминала и тероризма", *Безбедност*, 54 (2), 2012, стр. 96–113.

Мијалковић, Саша и Арежина, Вера, „Извори сазнања у процесу научног истраживања безбедносних појава", Безбедност, 63 (3), 2021, стр. 5–24.

Милашиновић, Срђан и Андрић, Санела, „Студија случаја у изучавању политичких појава", *Култура полиса*, 13 (30), 2016, стр. 431–442.

Орловић, Слободан, „О зеленим политичким странкама", *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду*, 49 (3), 2015, стр. 1109–1125.

Павловић, Јелена и Џиновић, Владимир, „Фокус групе: од прикупљања података до критичке педагошке праксе", *Зборник Института за педагошка истраживања*, 39 (2), 2007, стр. 289–308.

Симић, Саво и Спасојевић, Ненад, „Зелени у политичком животу Републике Србије: од номиналног, преко маргиналног ка изборном актеру", У: Андреа Матијевић и Ненад Спасојевић (ур.), *Перспективе политичких наука у савременом друштву*, Институт за политичке студије, Београд, 2022 стр. 137–162.

Спасојевић, Ненад, „Зелене партије у Републици Србији – идеја без континуитета", У: Никола Младеновић и Петар Матић (прир.), *Тридесет година од обнове вишестраначја у Србији: искуства и перспективе*, Институт за политичке студије, Београд, 2022, стр. 276–295.

Спасојевић, Ненад, „Примена квалитативних и квантитативних истраживачких метода у испитивању јавног мњења о проблему аерозагађења у Републици Србији", *Политичка ревија*, 72 (2), 2022, стр. 203–223.

Спасојевић, Ненад, „Улога агенције за енергетику Републике Србије у регулацији енергије из обновљивих извора - студија случаја Ветропарк 'Чибук 1'", *Администрација и јавне политике*, 17 (1), 2022, стр. 33–56.

Станчетић, Веран, „Међуопштинска сарадња у Србији – могућности и практични домети", *Српска политичка мисао*, 81 (3), 2023, стр. 77–96.

Стевановић, Бранка, Кнежић, Лука, Чикарић, Слободан, Илић-Попов, Гордана, Караман, Гордан С., Недовић, Бранислав, Тодић, Драгољуб, Вукасовић, Вид, Вујошевић, Миодраг, Стојановић, Божидар, Тошовић, Слободан, Божовић, Бранислав, Мијовић, Душан, Ангелус, Јован, Пантовић, Милутин и Стефановић, Ђорђе, *Енциклопедија Животна средина и одрживи развој: књига тачних одговора*, Ecolibri, Београд; Завод за уџбенике и наставна средства, Српско Сарајево, 2003.

Шевкушић, Славица, „Комбиновање квалитаитвних и квантитативних метода у проучавању образовања и васпитања", *Зборник Института за педагошка истраживања*, 41 (1), 2009, стр. 45–60.

Шевкушић, Славица, „Квалитативна студија случаја у педагошким истраживањима: сазнајне могућности и ограничења", *Зборник Института за педагошка истраживања*, 40 (2), 2008, стр. 239–256.

Alamri, Wafaa Abdullah, "Effectiveness of Qualitative Research Methods: Interviews and Diaries", *International Journal of English and Cultural Studies*, 2 (1), 2019, pp. 65–70.

Aleksić, Vesna, „Uloga i značaj stranog kapitala u industrijalizaciji predratne Srbije", U: Božo Drašković (ur.), *Deindustrijalizacija u Srbiji: mogućnost revitalizacije industrijskog sektora*, Institut ekonomskih nauka, Beograd, 2014, str. 159–175.

Alise, Mark A. and Teddlie, Charles, "A Continuation of the Paradigm Wars? Prevalence Rates of Methodological Approaches Across the Social/Behavioral Sciences", *Journal of Mixed Methods Research*, 4 (2), 2010, pp. 103–126.

Anand, Sudhir and Sen, Amartya, "Human Development and Economic Sustainability", *World Development*, 28 (12) pp. 2029–2049.

Anderson, Margo, "Quantitative History", In: Stephen P. Turner and William Outhwaite (eds.), *The Sage Handbook Of Social Science Methodology*, Sage Publications, Ltd, London, 2007, 248–264.

Arežina, Vera, "Research Design in Methodology of Political Science", In: *Proceedings of ADVED 2018 – 4th International Conference on Advances in Education and Social Sciences*, International Organization Center of Academic Research – OCERINT, Istanbul, 2018, pp. 697–700.

Arežina, Vera, "Mix Methods in Political Sciences", *SCIENCE International journal*, 2 (4), 2023, pp. 209–212.

Arežina, Vera and Lukić, Goran, "Effectiveness of interviews in crisis prevention and detection", *The Policy of National Security*, 28 (1), 2025, pp. 21–38.

Arežina, Vera i Mijalković, Saša, "Assessment of International cooperation of the Republic of Serbia in European Regional Initiatives", U: Dragan Đukanović i Vladimir Trapara (prir.), *Evropska unija i Zapadni Balkan – izazovi i perspektive*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 2014, str. 73–85.

Arežina, Vera, Spasojević, Nenad and Peković, Aleksandar, "Misuse of personal data in public opinion polls – new examples in the form of Internet of Things devices and applications", In: Nenad Koropanovski (ed.), *International Scientific Conference "Archibald Reiss Days" Thematic Conference Proceedings of International Significance*, University of Criminal Investigation and Police Studies, Belgrade, 2021, pp. 343–352.

Arnstein, Sherry R., "A Ladder Of Citizen Participation", *Journal of the American Institute of Planners*, 35 (4), 1969, pp. 216–224.

Babones, Salvatore, "Interpretive Quantitative Methods for the Social Sciences", *Sociology*, 50 (3), 2015, pp. 1–17.

Baig, Umair, Hashmi, Muhammad Arsalan, Ali, Syed Babar and Zehara, Saba, "Exploratory Sequential Mixed Methods in Doctorate Research: Extended Application of Constructivist Grounded Theory", *IBT Journal of Business Studies (IBT-JBS)*, 16 (2), 2020, pp. 284–302.

Barnow, Burt S., Pandey, Sanjay K. and Luo, Qian Eric, "How Mixed-Methods Research Can Improve the Policy Relevance of Impact Evaluations", *Evaluation review*, 48 (3), 2024, pp. 495–514.

Bartlett, James E. II, Kotrlik, Joe W. and Higgins, Chadwick C., "Organizational Research: Determining Appropriate Sample Size in Survey Research", *Information Technology, Learning, and Performance Journal*, 19 (1), 2001, pp. 43–50.

Biggerstaff, Deborah, "Qualitative Research Methods in Psychology", In: Gina Rossi (ed.), *Psychology – Selected Papers*, InTech, Rijeka, 2012, pp. 175–206.

Bratich, Jack, "Observation in a Surveilled World", In: Norman K. Denzin, Yvonna S. Lincoln, Michael D. Giardina and Gaile S. Cannella (eds.), *The SAGE Handbook of Qualitative Research*, SAGE Publications, Inc, Thousand Oaks, 2023, pp. 333–350.

Brimblecombe, Peter, "Air Polution", In: Deirdre S. Blanchfield (ed.), *Environmental Encyclopedia*, Gale Cengage Learning, Farmington Hills, 2011, pp. 38–41.

Brinkmann, Svend, "Interviewing", In: Lisa M. Given (ed.), *The SAGE Encyclopedia of Qualitative Research Methods*, Sage Publications, Inc, Thousand Oaks, 2008, pp. 470–472.

Brinkmann, Svend, "The interview", In: Norman K. Denzin and Yvonna S. Lincoln (eds.), The SAGE Handbook of Qualitative Research, Sage Publications, Inc, Thousand Oaks, 2017, p. 997–1038.

Bryman, Alan, "Integrating quantitative and qualitative research: how is it done?", *Qualitative Research*, 6 (1), 2006, pp. 97–113.

Bryman, Alan, "Barriers to Integrating Quantitative and Qualitative Research", *Journal of Mixed Methods Research*, 1 (1), 2007, pp. 8–22.

Chen, Sophie and Chen, Henian, "Cohen's f Statistic", In: N. J. Salkind (ed.), *Encyclopedia of research design*, SAGE Publications, Inc, Thousand Oaks, 2010, pp. 185–187.

Cohen, Jacob, "A power primer", *Psychological Bulletin*, 112 (1), 1992, pp. 155–159.

Collins, Kathleen M. T., "Advanced Sampling Designs in Mixed Research: Current Practices and Emerging Trends in the Social and Behavioral Sciences", In: Abbas Tashakkori and Charles Teddlie (eds.), *SAGE Handbook of Mixed Methods in Social and Behavioral Research*, SAGE Publications, Inc, Thousand Oaks, 2010, pp. 353–378.

Cooper, Alannah L., Brennan, Marian C., Leslie, Gavin D. and Brown, Janie A., "Integrating Literature as a Data Source in Mixed Methods Research", *Journal of Mixed Methods Research*, 18 (4), 2024, pp. 447–461.

Creswell, John W., "Revisiting Mixed Methods and Advancing Scientific Practices", In: Sharlene Nagy Hesse-Biber and Burke R. Johnson (eds.), *The Oxford Handbook of Multimethod and Mixed Methods Research Inquiry*, Oxford Library of Psychology, Oxford, 2016, pp. 57–71.

Creswell, John W., Fetters, Michael D. and Ivankova, Nataliya V., "Designing A Mixed Methods Study In Primary Care", *Annals of Family Medicine* 2 (1), 2004, pp. 7–12.

Crnobrnja-Isailović, Jelka, Jovanović, Bogdan, Ilić, Marija, Ćorović, Jelena, Čubrić, Tijana, Stojadinović, Dragana and Cosić, Nada, "Small Hydropower Plants' Proliferation Would Negatively Affect Local Herpetofauna, *Frontiers in Ecology Evolution*, 9, 2021, pp. 1–8.

Curry, Leslie A., Krumholz, Harlan M., O`Cathain, Alicia, Plano Clark, Vicki L., Cherlin, Emily and Bradley, Elizabeth H., "Mixed Methods in Biomedical and Health Services Research", *Circulation: Cardiovascular Quality and Outcomes*, 6 (1), 2013, pp. 119–123.

Čikić, Jovana, „Participacija građana u sistemu zaštite životne sredine lokalne društvene zajednice", *Sociologija*, 54 (3), 2012, str. 549–566.

Daly, Aaron, and Zannetti, Paolo, "An Introduction to Air Pollution – Definitions, Classifications, and History", In: Paolo Zannetti, Dhari Al-Ajmi and Saud Al-Rashied, (eds.), *Ambient Air Pollution*, The Arab School for Science and Technology (ASST) and The EnviroComp Institute, Damascus, 2007, pp. 1–14.

Danilović, Neđo, "Application of the Document Analysis Method in the Social Sciences", *Social Communications: Theory and Practice*, 13 (2), 2021, pp. 13–27.

Danziger, Kurt, "Making social psychology experimental: A conceptual history, 1920–1970", *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, 36 (4), 2000, pp. 329–347.

Dargie, Charlotte, "Observation in Political Research: A Qualitative Approach", *Politics*, 18 (1), 1998, pp. 65–71.

Dean, John P., Eichhorn, Robert L. and Lois R. Dean, "Limitations and advantages of unstructured methods", In: John T. Doby (ed.), *Introduction to Social Research*, Meredith Publishing Company, Des Moines, 1967, pp. 274−279.

Denzin, Norman K., "Evolution of Qualitative Research", In: Lisa M. Given (ed.), *The SAGE Encyclopedia of Qualitative Research Methods*, Sage Publications, Inc, Thousand Oaks, 2008, pp. 311–318.

Denzin, Norman K., Lincoln, Yvonna S., Giardina, Michael D. and Cannella, Gaile S., "Introduction: The Discipline and Practice of Qualitative Research" In: Norman K. Denzin, Yvonna S. Lincoln, Michael D. Giardina and Gaile S. Cannella (eds.), *The SAGE Handbook of Qualitative Research*, SAGE Publications, Inc, Thousand Oaks, 2023, pp. 1–27.

Devine, Fiona, "Kvalitativne metode", U: David Marsh i Gerry Stoker (ur.), *Teorije i metode u političke znanosti*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2005, str. 191–209.

Dimitriadis, Greg, "Reading Qualitative Inquiry Through Critical Pedagogy: Some Reflections", *International Review of Qualitative Research*, 9 (2), 2016, pp. 140–146.

Doshi, Pearl and Aletta, Francesco, "Developing Design Recommendations for Meditation Centres Through a Mixed-Method Study", *Buildings*, 15, 2025, pp. 4182.

Draucker, Claire Burke, Rawl, Susan M., Vode, Emilee and Carter-Harris, Lisa, "Integration Through Connecting in Explanatory Sequential Mixed Method Studies", *Western Journal of Nursing Research*, 42 (12), 2020, pp. 1137–1147.

Đukić, Petar i Đukanović, Slaviša, „Konfuzija u energetskoj tranziciji – svet i Srbija danas", *Energija, ekonomija, ekologija*, 2022, 24 (3), 2022, str. 17–23.

Đurić, Slađana, „Metodologija fokusgrupnog istraživanja", *Sociologija*, 47 (1), 2005, str. 1–26.

Dźwigoł, Henryk, "Pilot study in the research procedure", *Organization and Management*, 50 (2), 2020, pp. 5–13.

Earl, Jennifer and Kimport, Katrina, *Digitally Enabled Social Change: Activism in the Internet Age*, The MIT Press, Cambridge, MA, 2011.

Erickson, Frederick, "A History of Qualitative Inquiry in Social and Educational Research", In: Norman K. Denzin, Yvonna S. Lincoln, Michael D. Giardina and Gaile S. Cannella (eds.), *The SAGE Handbook of Qualitative Research*, Sage Publications, Inc, Thousand Oaks, 2023, pp. 33–59.

Falkner, Robert, "The Paris Agreement and the New Logic of International Climate Politics", *International Affairs*, 92 (5), 2016, pp. 1107–1125.

Faul, Franz, Erdfelder, Edgar, Lang, Albert-Georg and Buchner, Alex, "G*Power 3: A flexible statistical power analysis program for the social, behavioral, and biomedical sciences", *Behavior research methods*, 39 (2), 2007, pp. 175–191.

Fetters, Michael D., "A Comprehensive Taxonomy of Research Designs, a Scaffolded Design Figure for Depicting Essential Dimensions, and Recommendations for Achieving Design Naming Conventions in the Field of Mixed Methods Research", *Journal of Mixed Methods Research* 16 (4), 2022, pp. 394–411.

Fetters, Michael D., Curry, Leslie A. and Creswell, John W., "Achieving Integration in Mixed Methods Designs – Principles and Practices", *Health Services Research*, 48 (2), 2013, pp. 2134–2156.

Fontana, Andrea and Frey, James H., "The Art of Science", In: Norman K. Denzin and Yvonna S. Lincoln (eds.), *The Handbook of Qualitative Research*, Sage Publications, Inc, Thousand Oaks, 1994, pp. 361–376.

Fontana, Andrea and Frey, James H., "The Interview: From Neutral Stance to Political Involvement", In: Norman K. Denzin & Yvonna S. Lincoln (eds.), *The SAGE Handbook of Qualitative Research*, Sage Publications, Inc, Thousand Oaks 2005, pp. 695–729.

Furet, François, "Quantitative History", *Daedalus*, 100 (1), 1971, pp. 151–167.

Garip, Sezen, "Use of Exploratory Sequential Design as a Mixed Method Design in the Field of Communication: Possible Problems and Suggestions", *Akademik Açı*, 5 (1), 2025, pp. 11–23.

Gelman, Andrew and Cortina, Jeronimo, "Historical Background of Quantitative Social Science", In: Andrew Gelman and Jeronimo Cortina (eds.), *A Quantitative Tour of the Social Sciences*, Cambridge University Press, Cambridge, 2009. pp. 35–51.

Gogo, Siphiwe and Musonda, Innocent, "The Use of the Exploratory Sequential Approach in Mixed-Method Research: A Case of Contextual Top Leadership Interventions in Construction H&S", *International Journal of Environmental Research and Public Health* 19, 2022. pp. 1–20.

Grech, Paulann and Grech, Reuben, "Stroke knowledge: Developing a framework for data integration in a sequential exploratory mixed method study", *Research Methods in Medicine & Health Sciences,* 2 (2), 2021, pp. 68–81.

Greene, Jennifer C., Valerie, Caracelli J. and Graham, Wendy F., "Toward a Conceptual Framework for Mixed-Method Evaluation Designs", *Educational Evaluation and Policy Analysis*, 11 (3), 1989, pp. 255–274.

Greene, Jennifer C. and Valerie, Caracelli J., "Defining and Describing the Paradigm Issue in Mixed-Method Evaluation", *New Directions for Evaluation*, 74, 1997, pp. 5–17.

Guest, Greg, "Describing Mixed Methods Research: An Alternative to Typologies" *Journal of Mixed Methods Research* 7 (2), 2013, pp. 141–151.

Guest, Greg and Fleming, Paul, "Mixed Methods Research" In: Greg Guest and Emily Namey (eds.), *Public Health Research Methods*, SAGE Publications, Inc, Thousand Oaks, 2015, pp. 581–614.

Gunasekare, Thamara, "Mixed Research Method as the Third Research Paradigm: A Literature Review", *International Journal of Science and Research (IJSR)*, 4 (8), 2015, pp. 361–367.

Hafsa, Nur-e, "Mixed Methods Research: An Overview for Beginner Research", *Journal of Literature, Languages and Linguistics*, 58, 2019, pp. 45–49.

Hendren, Kathryn, Luo, Qian Eric and Pandey, Sanjay K., "The State of Mixed Methods Research in Public Administration and Public Policy", *Public Administration Review*, 78, 2018, pp. 904–916.

Hsieh, Hsiu-Fang and Shannon, Sarah, "Three Approaches to Qualitative Content Analysis", *Qualitative Health Research*, 15 (9), 2005, pp. 1277–1288.

Hui, Chi Yan, McKinstry, Brian, Fulton, Olivia, Buchner Mark and Pinnock, Hilary, "Patients' and Clinicians' Visions of a Future Internet-of-Things System to Support Asthma Self-Management: Mixed Methods Study", *Journal of Medical Internet Research*, 23 (4), 2021, pp. 22432.

Ilić, Vladimir, „Drugi Aleksandriski tekst o analizi sadržaja", *Sociologija*, 54 (3), 2012, str. 481–500.

Ilić, Vladimir, „Planiranje primene metoda posmatranja u društvenim naukama", *Etnoantropološki problemi,* 10 (2), 2015, str. 287–309.

Iravanian, Anoosheh and Ravari, Shaghayegh Ostovar, "Types of Contamination in Landfills and Effects on the Environment: A Review Study", *IOP Conference Series: Earth and Environmental Science*, 614, 2020, pp. 1–8.

Jackson, Karen Moran, Pukys, Suzy, Castro, Andrene, Hermosura, Lorna, Mendez, Joanna, Vohra-Gupta, Shetal, Padilla, Yolanda and Morales, Gabriela, "Using the transformative paradigm to conduct a mixed methods needs assessment of a

marginalized community: Methodological lessons and implications", *Evaluation and Program Planning*, 66, 2018, pp. 111–119.

Jevremović, Stojan, Mickovski Stefanović, Violeta, Stanisavljević, Dragana and Ilić, Predrag, "Effect of the industrial zone's proximity to the contamination of the soil with heavy metals", In: Kastori Rudolf, Nikola Aleksić, Desanka Božidarević, Biserka Dimiskovska, Aleš Golja, Imre Kadar, Radmila Šovljanski, Vera Popović and Bratimir Nešić (eds.), *XIII Environmental Protection of Urban and Suburban Settlements: Proceedings*, Ecological Movement of Novi Sad, Novi Sad, 2019, pp. 130–134.

Jick, Todd D., "Mixing Qualitative and Quantitative Methods: Triangulation in Action", *Administrative Science Quarterly*, 24 (4), 1979, pp. 602–611.

John, Peter, "Kvantitativne metode", U: David Marsh i Gerry Stoker (ur.), *Teorije i metode u političke znanosti*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2005, str. 210–224.

Johnson, R. Burke, Onwuegbuzie, Anthony J., "Mixed Methods Research: A Research Paradigm Whose Time Has Come", *Educational Researcher*, 33 (7), 2004, pp. 14–26.

Johnson, R. Burke, Onwuegbuzie, Anthony J. and Turner Lisa A., "Toward a Definition of Mixed Methods Research", *Journal of Mixed Methods Research*, 1 (2), 2007 pp. 112–133.

Jones, TL, Baxter, MA and Khanduja, V, "A quick guide to survey research", *The Annals of The Royal College of Surgeons of England*, 95 (1), 2013, pp. 5–7.

Jovanović, Gordana, "Toward a social history of qualitative research", *History of the Human Sciences*, 24 (2), 2011, pp. 1–27.

Jožanc, Nikolina, "Studija slučaja u komparativnoj politici", *Politička misao*, 52 (3), 2015, str. 35–58.

Kaufmann, Felix, "Remarks on Methodology of the Social Sciences", *The Sociological Review*, 28 (1): 64–84.

Kelz, Joachim, Brunner, Thomas and Obernberger, Ingwald, "Emission factors and chemical characterisation of fine particulate emissions from modern and old residential biomass heating systems determined for typical load cycles", *Environmental Sciences Europe*, 24 (11), 2012, pp. 1–18.

Kidder, Louise. H. and Fine, Michelle, "Qualitative and quantitative methods: When stories converge", *New Directions for Program Evaluation*, 35, 1987, pp. 57–75.

Kohler, Ivo, "Pavlov and His Dog", *The Journal of Genetic Psychology*, 100 (2), 1962, pp. 331–335.

Kuppuswamy, Rajarajeswari, Venugopal, Vidhya and Paramasivam, Rajkumar, "Effect of macro nutrients and household environmental factors on birth weight in selected districts of a southern state in India: A mixed method study", In: Royal College of Nursing (RCN) (ed.), *RCN International Nursing Research Conference, Nursing Research: Transforming Global Health in a Changing World*, Exeter University, 2025, pp. 247–248.

Kuvačić, Ivan, "O prednostima i nedostacima kvalitativnog pristupa u sociologiji", *Revija za sociologiju*, 3 (3–4), 1973, str. 72–88.

Langit, Ericka Renee A., Samantela, Sandra S., Devanadera, Ma. Catriona E. and Agaton, Casper Boongaling, "Acceptability of The Proposed Congestion Charging System in The Central Business District of Baguio City, Philippines", *CSID Journal of Infrastructure Development*, (8) 1, 2025, pp. 4–19.

Larkin, Patricia, "Breaking from binaries – using a sequential mixed methods design", *Nurse Researcher*, 4, 2014, pp. 8–12.

Leech Nancy, Dellinger Amy B., Brannagan Kim B. and Tanaka Hideyuki, "Evaluating Mixed Research Studies: A Mixed Methods Approach", *Journal of Mixed Methods Research*, 4 (1), 2010, pp. 17–31.

Lockyer, Sharon, "Qualitative Research, History of", In: Lisa M. Given (ed.), *The SAGE Encyclopedia of Qualitative Research Methods*, Sage Publications, Inc, Thousand Oaks, 2008, pp. 706–711.

Lončar, Marija, "Korištenje dokumentiranih izvora u sociološkim istraživanjima", *Godišnjak Titius: godišnjak za interdisciplinarna istraživanja porječja Krke*, 3 (3), 2010, str. 229–239.

Manić, Željka, „Izvođenje kvalitativne analize sadržaja", *Sociologija*, 62 (1), 2020, str. 105–123.

Manić, Željka, „Veberov doprinos analizi sadržaja", *Politeia*, 10 (20), 2020, str. 11–22.

Manisalidis, Ioannis, Stavropoulou, Elisavet, Stavropoulos, Agathangelos and Bezirtzoglou, Eugenia, "Environmental and Health Impacts of Air Pollution: A Review", *Environmental Health and Exposome*, 8, 2020. pp. 1–13.

Matović, Nataša, „Kombinovano istraživanje u pedagogiji: karakteristike, prednosti i teškoće u primeni", *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 47 (1), 2015, str. 7–22.

Matović, Nataša i Ovesni, Kristinka, "Interaction of quantitative and qualitative methodology in mixed methods research: integration and/or combination", *International Journal of Social Research Methodology*, 26 (1), 2021, pp. 51–65.

McDermott, Rose, "Experimental Methods in Political Science", *Annual Review of Political Science*, 5, 2002, pp. 31–61.

McKechnie, Lynne E. F., "Observational Research", In: Lisa M. Given (ed.), *The SAGE Encyclopedia of Qualitative Research Methods*, Sage Publications, Inc, Thousand Oaks, 2008, pp. 573–575.

Mertens, Donna M., "Transformative Mixed Methods Research", *Qualitative Inquiry*, 2010, 16 (6), pp. 469–474.

Merton, Robert. K. and Kendall, Patricia L., "The Focused Interview", *American Journal of Sociology*, 51, 1946, pp. 541–557.

Migiro, Stephen Ochieng and Magnangi, Benard A., "Mixed methods: A review of literature and the future of the new research paradigm", *African Journal of Business Management*, 5 (10), 2011, pp. 3757–3764.

Mijalković, Saša and Arežina, Vera, "Qualitative, Quantitative and Mixed Methods in Researching Security and Political Phenomena", *Bezbednost*, 66 (3), 2024, pp. 23–40.

Miočić, Ivana, "Fleksibilnost studije slučaja: prednost ili izazov za istraživače?", *Ljetopis socijalnog rada*, 25 (2), 2018, str. 175–194.

Mogalakwe, Monageng, "The Use of Documentary Research Methods in Social Research", *African Sociological Review* 10 (1), 2006, pp. 221–230.

Moher, David, Shamseer, Larissa, Clarke, Mike, Ghersi, Davina, Liberati, Alessandro, Petticrew, Mark, Shekelle, Paul and Stewart, Lesley A., "Preferred reporting items for systematic review and meta-analysis protocols (PRISMA-P) 2015 statement", *Systematic reviews*, 4 (1), 2015, pp. 1–9.

Moran-Ellis, Jo, Alexander, Victoria D., Cronin, Ann, Dickinson, Mary, Fielding, Jane, Sleney, Judith and Thomas, Hilary, "Triangulation and integration: Processes, claims and implications," *Qualitative Research*, 6 (1), 2006, pp. 45–59.

Morgan, David, "Practical Strategies for Combining Qualitative and Quantitative Methods: Applications to Health Research", *Qualitative Health Research*, 8 (2), 1998, pp. 362–376.

Morgan David L., "Power, Benefits, and Visibility in Qualitatively Driven Mixed Methods Research", 2025, *OnlineFirst*, https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/15586898251396763.

Morgan, David L. and Krueger, Richard A., "When to use focus groups and why", In: David L. Morgan (ed.), *Successful Focus Groups: Advancing the State of the Art*, SAGE Publications, Inc, Thousand Oaks, 1993, pp. 3–19.

Morse, Janice M., "Approaches to Qualitative-Quantitative Methodological Triangulation", *Nursing Research*, 40 (2), 1991, pp. 120–123.

Morse, Janice, "Procedures and Practice of Mixed Method Design: Maintaining Control, Rigor, and Complexity", In: Abbas Tashakkori, Charles Teddlie (eds.), *SAGE Handbook of Mixed Methods in Social and Behavioral Research*, SAGE Publications, Inc, Thousand Oaks, 2010, pp. 339–352.

Mukhametrakhimova, Lyalia, Dulambayeva, Raushan and Utepov, Arman, "Implementation of the 'Polluter Pays' Principle in Kazakhstan's State Environmental Regulation", *Public Administration and Civil Service*, 91 (4), 2024, pp. 118–127.

Nadić, Darko, „Značaj jačanja demokratskog i političkog kapaciteta u ekološkoj politici Srbije", *Sociologija*, 54 (1), 2012, str. 71–86.

Nagpal, Disha, Kornerup, Ida and Gibson, Monica P., "Mixed-method Research: A Basic Understanding", *CODS Journal of Dentistry*, 12 (1), 2020, pp. 11–16.

O'Cathain, Alicia, Murphy, Elizabeth and Nicholl, Jon, "Integration and Publications as Indicators of 'Yield' From Mixed Methods Studies", *Journal of Mixed Methods Research*, 1 (2), 2007, pp. 147–163.

O'Cathain, Alicia, Nicholl, Jon and Murphy, Elizabeth, "Structural issues affecting mixed methods studies in health research: a qualitative study", *BMC Medical Research Methodology*, 9 (82), 2009, 1–8.

Onwuegbuzie, Anthony J., and Collins, Kathleen M. T., "A Typology of Mixed Methods Sampling Designs in Social Science Research", *The Qualitative Report*, 12 (2), 2007, pp. 281–316.

Oštrić, Zoran, "Ekološki pokreti u Jugoslaviji", *Socijalna ekologija*, 1 (1), 1992, str. 83–104.

Paradžik, Ljubica, Jukić, Josipa i Karapetrić Bolfan, Ljiljana, "Primjena fokusnih grupa kao kvalitativne metode istraživanja u populaciji djece i adolescenata", *Socijalna psihijatrija*, 46 (4), 2018, str. 442–456.

Pavlović, Boban, „Osnaživanje energetske tranzicije u sektoru domaćinstva u Srbiji: Integrativni pristup", *Energija, ekonomija, ekologija* 25 (2), 2023, str. 1–9.

Pavlović, Vukašin, „Društveni pokreti i promene – Sociologija pokreta", U: Zoran Stojiljković (prir.), *Politička sociologija savremenog društva*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2014, str. 109–171.

Pavlović, Vukašin, „Emancipatorska energija društvenih pokreta", U: Zoran Stojiljković (prir.), *Politička sociologija savremenog društva*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2014, str. 121–133.

Pavlović, Vukašin, „Ekološki pokreti i zelene partije", U: Zoran Stojiljković (prir.), *Politička sociologija savremenog društva*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2014, str. 160–171.

Pečuljić, Miroslav, „Paradoksi globalizacije." U: Zoran Stojiljković (prir.), *Politička sociologija savremenog društva*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2014, str. 17–25.

Pehar, Franjo, "Od statističke bibliografije od bibliometreije. Povjest razvoja kvantitativnog pristupa istraživanju pisane riječi", *Libellarium*, 3 (1), 2010, str. 1–28.

Petrović, Jelisaveta, "'Veliki podaci' – veliki izazov za sociologiju?", *Sociologija*, 60 (3), 2018, str. 557–582.

Pešić, Jelena i Vukelić, Jelisaveta, "Europeanisation from below at the semi-periphery: the movement against small hydropower plants in Serbia", *Sociologija*, 64 (1), 2022, pp. 5–27.

Platt, Jennifer, "The History of Interview", In: Jaber F. Gulerium and James A. Holstein (eds.), *Handbook of Interview Research: Context and Method*, Sage Publication, Inc, London, 2001, pp. 33–54.

Popescu, Francisc and Ionel, Ioana, "Anthropogenic air pollution sources", In: Ashok Kumar (ed.), *Air Quality*, InTech, Rijeka, 2010.

Prasad Nayak, Mudavath Siva Durga and Narayan K.A., "Strengths and weaknesses of online surveys", *IOSR Journal of Humanities and Social Sciences (IOSR-JHSS)*, 24 (5), 2019, pp. 31–38.

Read, Melvyn i Marsh, David, "Kombiniranje kvantitativnih i kvalitativnih metoda", U: David Marsh i Gerry Stoker (ur.), *Teorije i metode u političke znanosti*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2005, str. 225–242.

Riege, Andreas M., "Validity and Reliability Tests in Case Study Research: A literature review with 'hands-on' applications for each research phase", *Qualitative Market Research*: *An International Journal*, 6 (2), 2003, pp. 75–86.

Rifkin, Susan B. and Kangare, Maria, "What is Participation?", In: Sally Hartley (ed.), *CBR: A Participatory Strategy in Africa*, University College London, London, 2002, pp. 37–49.

Rimac, Ivan i Ogresta, Jelana, "Etički standardi primjene fokusnih grupa u istraživanju nasilja nad djecom u obitelji", *Ljetopis socijalnog rada*, 19 (3), 2012, str. 479–514.

Ristić, Ratko, Malušević, Ivan, Polovina, Siniša, Milčanović, Vukašin i Radić, Boris, „Male hidroelektrane derivacionog tipa: beznačajna energetska korist i nemerljiva ekološka šteta", *Vodoprivreda*, 50 (294-296), 2018, str. 311–317.

Robertson, Roland, "Glocalization: Time-Space and Homogeneity-Heterogeneity." In: Mike Featherstone, Scott Lash and Roland Robertson (eds.), *Global Modernities*, Sage Publications, London, 1995, pp. 25–44.

Roulston, Kathryn, and Halpin, Sean N., " Designing Qualitative Research Using Interview Data", In: Uwe Flick (ed.), *The SAGE Handbook of Qualitative Data Analysis*, SAGE Publications Ltd, London, 2022, pp. 667–683.

Roulston, Kathryn, "Analysing Interviews", In: Uwe Flick (ed.), *The SAGE Handbook of Qualitative Data Analysis*, SAGE Publications Ltd, London, 2014, pp. 297–312.

Sabatier, Paul A., "An Advocacy Coalition Framework of Policy Change and the Role of Policy-Oriented Learning Therein", *Policy Sciences*, 21 (2/3), 1988, pp. 129–168.

Sandelowski, Margarete, "Combining qualitative and Quantitative Sampling, Data Collection, and Analysis Techniques in Mixed-Method Studies", *Research in Nursing & Health*, 23, 2000, pp. 246–255.

Schoonenboom, Judith and Johnson, R. Burke, "How to Consturct a Mixed Methods Research Dessign", *Kolner Z Soz Sozpsychol*, 69 (7) 2017, pp. 107–131.

Schuldt, Jonathon P., Konrath, Sara H. and Schwarz, Norbert, "'Global Warming'" or 'Climate Change'? Whether the planet is warming depends on question wording", *Public Opinion Quarterly*, 75 (1) 2011, pp. 115–124.

Siddiqua, Ayesha, Hahladakis, John N. and Al-Attiya, Wadha Ahmed K. A., "An overview of the environmental pollution and health effects associated with waste landfilling and open dumping", *Environmental Science and Pollution Research*, 2022, pp. 58514–58536.

Sekol, Ivana i Maurović, Ivana, "Miješanje kvantitativnog i kvalitativnog istraživačkog pristupa u društvenim znanostima – mješanje metoda ili metodologijia?", *Ljetopis socijalnog rada*, 24 (1), 2017, str. 7–32.

Sharma, Lok Raj, Bidari, Sandesh, Bidari, Dinesh, Neupane, Sushil and Sapkota, Rambabu, "Exploring the Mixed Methods Research Design: Types, Purposes, Strengths, Challenges, and Criticisms", *Global Academic Journal of Linguistics and Literature*, 5 (1), 2023 pp. 3–12.

Shiyanbola, Olayinka, Rao, Deepika, Bolt, Daniel, Brown, Carolyn, Zhang, Mengqi and Ward, Earlise, "Using an exploratory sequential mixed methods design to adapt an Illness Perception Questionnaire for African Americans with diabetes: the mixed data integration process", *Health Psychology and Behavioral Medicine*, 9 (1), 2021, pp. 796–817.

Skoko, Božo i Benković, Vanesa, "Znanstvena metoda fokus grupa – mogućnosti i načini primjene", *Politička misao*, 46 (3), 2009, str. 217–236.

Starčević, Srđan i Blagojević, Srđan M., „Značaj primene sociološkog metoda u primenjenim istraživanjima", U: Neđo Danilović i Dragan Tančić (ur.), *Primenjena istraživanja*, Institut za srpsku kulturu Priština – Leposavić, Leposavić, 2021, str. 209–218.

Stevanović, Dimitrije Ž., Mihajlović, Marina A., Mandić-Rajčević Stefan M., Jovanović Mića B. i Veljović Alempije, „Emisije gasova sa efektom staklene bašte sa deponije u Vinči", U: Miroslav Stanojević i Aleksandar Jovović (ur.), *Zbornik radova Procesing 2016*, Savez mašinskih i elektrotehničkih inženjera i tehničara Srbije (SMEITS), Beograd, 2016, str. 235–242.

Stojiljković, Zoran, „Participacija", U: Milan Matić i Milan Podunavac (ur.), *Enciklopedija političke kulture*, Savremena administracija, Beograd, 1993, str. 807–814.

Tashakkori, Abbas and Newman, Isadore, "Mixed Methods", In: Penelope Peterson, Eva Baker and Barry McGaw (eds.), *International Encyclopedia of Education (Third Edition)*, 2010, pp. 514–520.

Thaler, Kai M., "Mixed Methods Research in the Study of Political and Social Violence and Conflict", *Journal of Mixed Methods Research*, 11 (1), 2017, pp. 59–76.

Tight, Malcom, "Designing Case Studies", In: Uwe Flick (ed.), *The SAGE Handbook of Qualitative Research Design*, SAGE Publications Ltd, London, 2022, pp. 339–413.

Tzagkarakis, Stylianos Ioannis and Kritas, Dimitrios, "Mixed research methods in political science and governance: approaches and applications" *Quality & Quantity* 57 (1), 2023, pp. 39–53.

Ugrinov, Dragan M. i Stojanov, Aleksander M., „Merenje zagađenja vazduha benzenom u gradu Pančevu", *Hemijska industrija*, 65 (2), 2011, str. 211–217.

Vedel, Isabelle, Kaur, Navdeep, Hong, Quan Nha, Sherif, Reem El, Khanassov, Vladimir, Godard-Sebillotte, Claire, Sourial, Nadia, Yang, Xin Qiang and Pluye, Pierre, "Why and how to use mixed methods in primary health care research", *Family Practice*, 36 (3), 2019, pp. 365–368.

Vidich, Arthur. J., and Lyman, Stanford M., "Qualitative methods: Their history in sociology and anthropology", In: Norman K. Denzin and Yvonna S. Lincoln (eds.), *Handbook of qualitative research*, Sage Publications, Inc, Thousand Oaks, 2000, pp. 37–84.

Vidicki, Vladan i Stojšin, Snežana, „Prevazilaženje metodološkog dogmatizma u društvenim istraživanjima: triangulacija, multimetod i kombinovani metod", *Sociologija*, 63 (1), 2021, str. 5–25.

Vujić, Marko M., Munitlak Ivanović, Olja i Nadić, Darko P., „Uloga i značaj decentralizacije ekološke politike u Republici Srbiji", *Ecologia* 28 (4), 2021, str. 236–242.

Vukelić, Jelisaveta, „Neposredno učešće građana u donošenju odluka na lokalnom nivou vlasti u Srbiji", *Sociologija*, 51 (3), 2009, str. 291–312.

Watson, John B., and Rayner, Rosalie, "Conditioned emotional reactions", *Journal of Experimental Psychology*, 3 (1), 1920, pp. 1–14.

Wattles, Isidora, „Intervju kao istraživačka metoda: teorijski aspekti", *Civitas*, 9 (2), 2019, str. 201–214.

Wess, Theres, Steiner, Wolfgang, Dür, Mona and Janssen, Jessie, "Reablement – relevant factors for implementation: an exploratory sequential mixed-methods study design", *BMC Health Services Research*, 22 (1), 2022, pp. 1–11.

Wright, James D. and Marsden, Peter V., "Survey Research and Social Science: History, Current Practice, and Future Prospects", In: James D. Wright and Peter V. Marsden (eds.), *Handbook of Survey Research*, Emerald Group Publishing Limited, Bingley, 2010, pp. 3–25.

Yin, Robert K. "The Case Study Crisis: Some Answers", *Administrative Science Quarterly*, 26 (1), 1981, pp. 58–64.

Zhang, Weiwu and Seltzer, Trent, "Another Piece of the Puzzle: Advancing Social Capital Theory by Examining the Effect of Political Party Relationship Quality on Political and Civic Participation", *International Journal of Strategic Communication*, 4 (3), 2010, pp. 155–170.

Zheng, Guoguang, Chao, Qingchen, and Zhang, Yongxiang, "Paris Climate Change Conference: A Fresh Start of International Climate Governance in the New Era", *Chinese Journal of Urban and Environmental Studies*, 4 (1), 2016, pp. 1–9.

Zhmud, Leonid and Kouprianov, Alexei, "Ancient Greek Mathēmata from a Sociological Perspective: A Quantitative Analysis", *Isis*, 109 (3), 2018, pp. 445–472.

Докторске дисертације

Вујић, Марко М., „Позиција животне средине у социо-политичким формама развоја западне цивилизације", Докторска дисертација, Факултет политичких наука, Београд, 2022.

Пајовић, Миливоје Г., „Примена методе анализе (садржаја) докумената у истраживањима у политичким наукама", Докторска дисертација, Факултет политичких наука, Београд, 2016.

Kaplanović, Snežana M., „Internalizacija eksternih troškova u funkciji obezbeđenja održivog razvoja drumskog saobraćaja", Doktorska disertacija, Ekonomski fakultet, Beograd, 2012.

Kovačević, Renata M., „Sadržaj i sastav respirabilnih čestica u urbanoj sredini grada Bora", Doktorska disertacija, Hemijski fakultet, Beograd, 2016.

Marčeta, Una, „Model za rangiranje nesanitarnih deponija prema riziku od atmosferskog zagađenja", Doktorska disertacija, Fakultet tehničkih nauka, Novi Sad, 2022.

Najdenov, Ivan M., „Upravljanje procesima topljenja i rafinacije bakra u funkciji unapređenja energetske efikasnosti i ekonomske opravdanosti", Doktorska disertacija, Tehnološko-metalurški fakultet, Beograd, 2013.

Okoye, Ogochukwu Chinedum Alice, "Ambient Air Pollution near Petrochemical Industries and Chronic Kidney Disease Risk: Integrating Citizen Science within an Exploratory Mixed Methods Study", Doctoral dissertation, Edinburgh Napier University, Edinburgh, 2023.

Ševkušić, Slavica, „Dometi i ograničenja kvalitativnih istraživanja u pedagogiji”, Doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Novi Sad, 2008.

Vukelić, Jelisaveta S., „Mogućnosti nastanka i razvoja ekološkog pokreta u Srbiji u kontekstu postsocijalističke transformacije”, Doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Beograd, 2014.

Међународно-правни и национални правни акти, извештаји и друге публикације

Ђуровић, Александра, Радловачки, Горан, Јеринић, Јелена и Павловић, Владимир М., „Погледи на партнерство: Јавне политике, прописи и праксе учешћа организација цивилног друштва у процесима доношења одлука”, Београдска отворена школа, Београд, 2022, стр. 5–147.

Европска комисија, „Унапређење процеса приступања – кредибилна перспектива ЕУ за Западни Балкан”, Европска комисија, Брисел, 2020, стр. 1–7.

Европска комисија, „Република Србија Извештај за 2020. годину”, Европска комисија, Брисел, 2020, стр. 4–138.

Европска комисија, „Република Србија Извештај за 2021. годину”, Европска комисија, Брисел, 2021, стр. 1–152.

Европска комисија, „Република Србија Извештај за 2022. годину”, Европска комисија, Брисел, 2022, стр. 1–154.

Европска комисија, „Република Србија Извештај за 2023. годину”, Европска комисија, Брисел, 2023, стр. 1–178.

Европска комисија, „Република Србија Извештај за 2024. годину”, Европска комисија, Брисел, 2024, стр. 1–117.

Европска комисија, „Извештај за Србију за 2025. годину”, Европска комисија, Брисел, 2025, стр. 1–128.

Закон о заштити ваздуха, *Службени гласник РС*, бр. 36/2009, 10/2013, 26/2021 - др. закон.

Закон о заштити ваздуха, *Службени гласник РС*, бр. 51/2025-11.

Закон о заштити животне средине, *Службени гласник РС*, бр. 135/2004-29, 36/2009-144, 36/2009-115 др. закон, 72/2009-164 др. закон, 43/2011-88 УС, 14/2016-3, 76/2018-3, 95/2018-267 др. закон, 94/2024-391 др. закон.

Закон о порезу на емисије гасова са ефектом стаклене баште, *Службени гласник РС*, бр. 109/2025-104.

Интегрисани национални енергетски и климатски план Републике Србије за период до 2030. године са визијом до 2050. године, *Службени гласник РС*, бр. 70/2024-59.

Јосиповић, Бранко, Шутић, Владимир, Рајчевић, Урош, Минаева, Ивана и Марковић, Ана, „Употреба информационо-комуникационих технологија у Републици Србији, 2025”, Републички завод за статистику, Београд, 2025, стр. 3–133.

Кнежевић, Јасмина, Јовић, Биљана, Марић-Танасковић, Лидија, Јовановић, Миленко, Митровић-Јосиповић, Мирјана, Љубичић, Ана, Стаменковић, Данијела и Димић, Бранислава, „Годишњи извештај о стању квалитета ваздуха у Републици Србији

2018. године", Министарство заштите животне средине, Агенција за заштиту животне средине, Београд, 2019, стр. 5–65.

Кнежевић, Јасмина, Јовић, Биљана, Марић-Танасковић, Лидија, Јовановић, Миленко, Митровић-Јосиповић, Мирјана, Љубичић, Ана, Стаменковић, Данијела и Димић, Бранислава, „Годишњи извештај о стању квалитета ваздуха у Републици Србији 2019. године", Министарство заштите животне средине, Агенција за заштиту животне средине, Београд, 2020, стр. 3–68.

Кнежевић, Јасмина, Јовић, Биљана, Марић-Танасковић, Лидија, Митровић-Јосиповић, Мирјана, Љубичић, Ана, Стаменковић, Данијела и Димић, Бранислава, „Годишњи извештај о стању квалитета ваздуха у Републици Србији 2020. године", Министарство заштите животне средине, Агенција за заштиту животне средине, Београд, 2021, стр. 4–76.

Кнежевић, Јасмина, Јовић, Биљана, Марић-Танасковић, Лидија, Митровић-Јосиповић, Мирјана, Љубичић, Ана, Стаменковић, Данијела, Вељковић, Небојша и Димић, Бранислава, „Годишњи извештај о стању квалитета ваздуха у Републици Србији 2021. године", Министарство заштите животне средине, Агенција за заштиту животне средине, Београд, 2022, стр. 4–87.

Кнежевић, Јасмина, Јовић, Биљана, Марић-Танасковић, Лидија, Митровић-Јосиповић, Мирјана, Љубичић, Ана, Стаменковић, Данијела, Вељковић, Небојша, Димић, Бранислава и Петковић, Мила, „Годишњи извештај о стању квалитета ваздуха у Републици Србији 2022. године", Министарство заштите животне средине, Агенција за заштиту животне средине, Београд, 2023, стр. 3–90.

Кнежевић, Јасмина, Јовић, Биљана, Марић-Танасковић, Лидија, Митровић-Јосиповић, Мирјана, Љубичић, Ана, Збиљић, Тијана, Вељковић, Небојша и Петковић, Мила, „Годишњи извештај о стању квалитета ваздуха у Републици Србији 2023. године", Министарство заштите животне средине, Агенција за заштиту животне средине, Београд, 2024, стр. 3–107.

Кнежевић, Јасмина, Јовић, Биљана, Марић-Танасковић, Лидија, Митровић-Јосиповић, Мирјана, Љубичић, Ана, Стаменковић, Данијела, Вељковић, Небојша, Димић, Бранислава и Петковић, Мила, „Годишњи извештај о стању квалитета ваздуха у Републици Србији 2024. године", Министарство заштите животне средине, Агенција за заштиту животне средине, Београд, 2025, стр. 3–109.

Крстић, Маја, Љубичић, Миљан, Медаревић, Александар, Брански, Јелена, Димитријевић, Драгана, Јовановић, Владан, Симић, Данијела, Ракић, Виолета, Стошић, Маја, Миљуш, Драган, Милић, Јелена, Ивановић, Иван, Јовић, Драгана, Кнежевић, Тања, Матић, Бранислава, Дејановић, Снежана, Цекић, Светлана и Калибарда, Биљана, „Здравствено-статистички годишњак Републике Србије 2022", Институт за јавно здравље Србије „Др Милан Јовановић Батут", Београд, 2023, стр. 9–188.

Национални план за смањење емисија главних загађујућих материја које потичу из старих великих постројења за сагоревање, *Службени гласник РС,* 10/2020-225.

Поповић, Тихомир, Јовић, Биљана, Кнежевић, Јасмина, Марић-Танасковић, Лидија, Димић, Бранислава и Цветковић, Игор, „Годишњи извештај о стању квалитета ваздуха у Републици Србији 2010. године", Министарство животне средине,

рударства и просторног планирања, Агенција за заштиту животне средине, Београд, 2011, стр. 3–56.

Програм заштите ваздуха у Републици Србији за период од 2022. до 2030. године са Акционим планом, *Службени гласник РС*, бр. 140/2022.

Програм управљања отпадом у Републици Србији за период 2022–2031. године, Службени гласник РС, бр. 12/2022.

Одлука о утврђивању Енергетског биланса Републике Србије за 2023. годину, *Службени гласник РС*, бр. 144/2022.

Одлука о утврђивању Енергетског биланса Републике Србије за 2025. годину, *Службени гласник РС*, бр. 12/2025-28.

Регулаторни институт за обновљиву енергију и животну средину, „Загађење ваздуха и кршење права на здраву животну средину у Смедереву: Студија случаја", Регулаторни институт за обновљиву енергију и животну средину, Београд, 2021, стр. 3–11.

Стратегија развоја енергетике Републике Србије до 2025. године са пројекцијама до 2030. године, *Службени гласник РС*, бр. 101/2015-36.

Уредба о граничним вредностима емисија загађујућих материја у ваздух из стационарних извора загађивања, осим постројења за сагоревање, *Службени гласник РС*, бр. 111/2015-3, 83/2021-8.

Уредба о условима за мониторинг и захтевима квалитета ваздуха, *Службени гласник РС*, бр. 11/2010, 75/2010 и 63/2013.

Уредба о утврђивању Просторног плана подручја посебне намене за реализацију пројекта експлоатације и прераде минерала јадарита „Јадар", Службени гласник РС, бр. 26/2020-1, 8/2022 - др. уредба, 60/2024 - др. уредба.

Устав Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, *Службени лист СФРЈ*, бр. 9/74.

Ciuta, Ioana, Gallop, Pippa and Pehchevski, Davor, "Comply or Close: Five years of deadly legal breaches by Western Balkan coal plants", CEE Bankwatch Network, Prague, 2023, pp. 6–47.

Council Directive 96/62/EC of 27 September 1996 on ambient air quality assessment and management, *OJ L* 296, 21.11.1996, pp. 55–63.

Council Directive 1999/30/EC of 22 April 1999 relating to limit values for sulphur dioxide, nitrogen dioxide and oxides of nitrogen, particulate matter and lead in ambient air, *OJ L 163*, 29.6.1999, pp. 41–60.

Directive 2000/69/EC of the European Parliament and of the Council of 16 November 2000 relating to limit values for benzene and carbon monoxide in ambient air, *OJ L 313*, 13.12.2000, pp. 12–21.

Directive 2002/3/EC of the European Parliament and of the Council of 12 February 2002 relating to ozone in ambient air, *OJ L 67*, 9.3.2002, pp. 14–30.

Directive 2004/107/EC of the European Parliament and of the Council of 15 December 2004 relating to arsenic, cadmium, mercury, nickel and polycyclic aromatic hydrocarbons in ambient air, *OJ L* 23, 26.1.2005, pp. 3–16.

Directive 2008/50/EC of the European Parliament and of the Council of 21 May 2008 on ambient air quality and cleaner air for Europe, *OJ L 152*, 11.6.2008, pp. 1–44.

Economist Intelligence, "Economist Intelligence, Democracy Index 2022 – Frontline democracy and the battle for Ukraine", Economist Intelligence, London, 2023, pp. 1–81.

Energy Institute, "Statistical Review of World Energy", Energy Institute, London, 2025, pp. 1–72.

EURACOAL – European Association for Coal and Lignite, "Annual Report 2022", EURACOAL, Brussels, 2023, pp. 3–23.

EuroNatur and Riverwatch, "Save the Blue Heart of Europe Balkan Rivers under attack from Hydropower Lobby", EuroNatur and Riverwatch, Vienna, 2015, pp. 2–51.

European Automobile Manufacturers' Association – ACEA, "Vehicles on European Roads", ACEA, Brussels, 2025, pp. 2–21.

European Commission, "Communication from the Commission – The European Green Deal", *COM/2019/640 final*, Brussels, 11.12.2019.

European Environment Agency, "Air quality in Europe – 2019 report", European Environment Agency, Luxembourg, 2019, pp. 3–99.

Freedom House, "Freedom in the World 2024: The Mounting Damage of Flawed Elections and Armed Conflict", Freedom House, Washington, 2024, pp. 1–35.

Health Effects Institute, "The State of Global Air 2025: A report on Air Pollution and Its Role in the World's Leading Causes of Death", Health Effects Institute, Boston, 2025, pp. 2–41.

Heinrich Böll Stiftung, „Rezultati istraživanja o životnoj sredini i ekologiji", Heinrich Böll Stiftung, Beograd, 2021, str. 3–34.

Holland, Mike, "Health Impacts of Coal Fired Power Stations in the Western Balkans", Health and Environment Alliance – HEAL, Brussels, 2016, pp. 2–33.

Huscher, Julia and Smith, Diana, "The Unpaid Health Bill: How coal power plants make us sick", Health and Environment Alliance – HEAL, Brussels, 2013, pp. 4–45.

Institute for Health Metrics and Evaluation, "Global Burden of Disease 2021: Findings from the GBD 2021 Study", Institute for Health Metrics and Evaluation, Seattle, 2024, pp. 2–21.

International Energy Agency, "OIL 2025: Analysis and forecast to 2030", International Energy Agency, Paris, 2025, pp. 3–150.

Jovančević, Ilija i Popović, Zorica, „Sloboda loših izbora: Kako se Srbija greje?", RES Fondacija, Beograd, 2021, str. 6–45.

Jovčić, Lazar i Jaćović, Janko, „Odlaganje dekarbonizacije: Izveštaj o sprovođenju mera Zelene agende za Zapadni Balkan u Srbiji", Beogradska otvorena škola, Beograd, 2025, str. 5–59.

Koalicija 27, „Poglavlje 27 u Srbiji: ʻKorak napred, nazad dva'" Mladi istraživači Srbije, Beograd, 2022, str. 6–227.

Koalicija 27, „Poglavlje 27 u Srbiji: Napredak u magli", Mladi istraživači Srbije, Beograd, 2020, str. 6–213.

Koalicija 27, „Poglavlje 27 u Srbiji: ʻSistemska greška'", Mladi istraživači Srbije, Beograd, 2025, str. 6–271.

Koalicija 27, „Poglavlje 27 u Srbiji: ʻZelena agenda bez agende'", Mladi istraživači Srbije, Beograd, 2023, str. 6–179.

Lekić, Dejan, „Kvalitet vazduha u Srbiji u 2025. godini meren u mreži građanskih senzora za monitoring kvaliteta vazduha", Beogradska otvorena škola, Beograd, 2026, str. 7–20.

Macura, Aleksandar and Vujasinović, Stevan, "Accelerating the change-out of obsolete household heating devices in the Western Balkans", RES Foundation, Belgrade, 2022, pp. 2–132.

Matković, Vlatka, „Lečenje hroničnog uglja, Zapadni Balkan", Health and Environment Alliance – HEAL, Brisel, 2022, str. 4–14.

Matković Puljić, Vlatka, Jones, Dave, Moore, Charles, Myllyvirta, Lauri, Gierens, Rosa, Kalaba, Igor, Ciuta, Ioana, Gallop, Pippa and Risteska, Sonja, „Hronično zagađenje ugljem: Akcija EU na Zapadnom Balkanu će unaprediti zdravlje i ekonomije širom Evrope", Health and Environment Alliance – HEAL, Brisel, 2019, str. 2–47.

Mihailović, Vojislav, Ilić, Vujo i Pavićević, Gordana, „Stavovi građana Srbije o učešću u demokratskim procesima 2022", Crta, Beograd, 2023, str. 2–81.

Pantić, Ognjan, „Analiza zakonodavnog okvira: zaštita vazduha", Beogradska otvorena škola, Beograd, 2020, str. 5–26.

Pantić, Ognjan, Jovčić, Lazar, Vojvodić, Hristina i Filipović, Ana, „Vazduh je čist dok se ne dokaže suprotno: Analiza Izveštaja o stanju kvaliteta vazduha u Srbiji u 2021. godini", Regulatorni institut za obnovljivu energiju i životnu sredinu i Beogradska otvorena škola, Beograd, 2020, str. 2–19.

Petovar, Ksenija, „Stavovi građana o uslovima života u naselju Kličevac", Cekor, Subotica, 2018, str. 2–72.

Popović, Tihomir, "Report on air quality protection at the local self-government level in the Republic of Serbia", UNDP Serbia, Belgrade, 2020, pp. 5–47.

RES Fondacija, „Sve što ste hteli da znate o energetskom siromaštvu u Srbiji 2021", RES Fondacija, Beograd, 2021, str. 2–57.

Spasojević, Nenad i Milićević, Ivana, „Energetska tranzicija u Obrenovcu: između nade i straha", Centar za kreiranje politika i strategija, Beograd, 2022, str. 8–58.

United Nations, *Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment (Stockholm Declaration)*, Stockholm, 1972.

United Nations, *Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future*, New York, 1987, Доступно на: http://www.un-documents.net/our-common-future.pdf.

United Nations Children's Fund – UNICEF, "Clear the air for children: The impact of air pollution on children", UNICEF, New York, 2016, pp. 3–98.

United Nations Framework Convention on Climate Change, *Kyoto Protocol to the United Nations Framework Convention on Climate Change*, Kyoto, 1997, Доступно на: https://treaties.un.org/pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=XXVII-7-a&chapter=27&clang=_en.

United Nations Framework Convention on Climate Change, *Paris Agreement*, Paris, 2015, Доступно на: https://unfccc.int/sites/default/files/resource/parisagreement_publication.pdf.

World Health Organization Regional Office for Europe, "Health impact of ambient air pollution in Serbia: a call to action", World Health Organization Regional Office for Europe Copenhagen, 2019, pp. 1–26.

Veselinović, Irina, Filipović, Ana, Popović, Mirko i Vojvodić, Hristina, „Delotvornost učešća udruženja i neformalnih grupa u donošenju odluka o životnoj sredini", Regulatorni institute za obnovljivu energiju i životnu sredinu, Beograd, 2023, str. 5–37.

Vojvodić, Hristina, Popović, Mirko, Rajić, Jovan i Pavlović, Marko, „CUI-BONO? Studija slučaja izgradnje fabrike pneumatika 'Linglong Tire' u Zrenjaninu" Regulatorni institute za obnovljivu energiju i životnu sredinu, Beograd, 2020, str. 4–31.

Интернет извори и базе података

Агенција за безбедност саобраћаја, „Просечна старост возила возног парка у Републици Србији 2022. године, по полицијским управама", Доступно на: https://www.abs.gov.rs/static/uploads/13311_starost-vozila-voznog-parka-2022.pdf, Приступљено: 20.06.2024.

Влада Републике Србије, „Усвојен Програм заштите ваздуха у Србији до 2030. године са Акционим планом", Доступно на:, https://www.srbija.gov.rs/vest/669916/usvojen-program-zastite-vazduha-u-srbiji-do-2030-godine-sa-akcionim-planom.php. Приступљено: 09.06.2024.

Електропривреда Србије, „Istorija", Доступно на: eps.rs/lat/kostolac/Stranice/istorija-teko.aspx, Приступљено: 16.06.2024.

Електропривреда Србије, „Основни подаци", Доступно на: https://www.eps.rs/cir/tent/Pages/Osnovni-Podaci.aspx, Приступљено: 16.06.2024.

Andrić, Grujica, „Zagađenje vazduha u Valjevu: Udah 'opasan po zdravlje'", Доступно на: https://www.bbc.com/serbian/articles/cz9np9z8g3xo/lat, Приступљено: 17.02.2026.

Apgar, Marina and Thorpe, Jodie, "What is participation?: Meaningful participation is dependent on people being willing and able to participate and express their voice", Доступно на: https://archive.ids.ac.uk/eldis/keyissues/what-participation.html, Приступљено: 03.07.2024.

BBC na srpskom, „Srbija, politika, protesti protiv Rio Tinta: Održana blokada auto-puta kod Sava centra, više saobraćajnica - i graničnog prelaza", Доступно на: bbc.com/serbian/lat/srbija-60008104, Приступљено: 09.07.2024.

BBC na srpskom, „Srbija, zagađenje vazduha i protesti: 'Živi možda jesmo, ali sa ovakvim vazduhom zdravi sigurno nismo'", Доступно на: https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-59452328, Приступљено: 09.07.2024.

CINS, „Male hidroelektrane u Srbiji", Доступно на: https://www.cins.rs/baze-podataka/male-hidroelektrane-u-srbiji/, Приступљено: 06.07.2024.

CIS – Cementna industrija Srbije, „Историјат", Доступно на: https://cis.org.rs/sr/o-nama/istorijat, Приступљено: 12.06.2024.

Comparative Study of Electoral Systems – CSES, „Home", Доступно на: https://cses.org/, Приступљено: 10.05.2025.

CRTA, „Valjevci zbog zagađenog vazduha izveli 'Krušik' pred lice pravde", Доступно на: https://crta.rs/gradjani_imaju_moc/valjevci-zbog-zagadjenog-vazduha-izveli-krusik-pred-lice-pravde/, Приступљено: 12.06.2024.

Cvetković, Ljudmila i Krstić, Jovana, „Rudnik litijuma u Srbiji, priča vraćena na početak", Доступно на: https://www.slobodnaevropa.org/a/srbija-rudnik-litijum-jadarit-jadar-rio-tinto/33034209.html, Приступљено: 09.07.2024.

Dušej Ristev, Tijana, „Ekologija, reke u Srbiji i male hidroelektrane: Šta donose izmene Zakona o zaštiti prirode i gde je zabranjena gradnja MHE", Доступно на: bbc.com/serbian/lat/srbija-58025526, Приступљено: 06.07.2024.

Energy Community, "EnC-LEX", Доступно на: https://www.energy-community.org/enc-lex/search.html, Приступљено: 09.06.2024.

European Environment Agency, "Harm to human health from air pollution in Europe: burden of disease status, 2025", Доступно на: https://www.eea.europa.eu/en/analysis/publications/harm-to-human-health-from-air-pollution-burden-of-disease-status-2025, Приступљено: 24.06.2024.

European Social Survey, "About ESS", Доступно на: https://www.europeansocialsurvey.org/about-ess, Приступљено: 10.05.2025.

EU u Srbiji, „Srbija otvorila EU pregovarački Klaster 4 – Zelena agenda i održivo povezivanje", Доступно на: https://europa.rs/srbija-otvorila-eu-pregovaracki-klaster-4-zelena-agenda-i-odrzivo-povezivanje/, Приступљено: 09.06.2024.

Facebook, „Спасимо Студеницу", Доступно на: https://www.facebook.com/groups/992091214883412/?ref=share&mibextid=KtfwRi, Приступљено: 08.07.2024.

GAHP, „Pollution and Health Metrics: Global, Regional and Country Analysis", Доступно на: https://www.gahp.org/reports/pollution-and-health-metrics, Приступљено: 24.06.2024.

Georgievski, Jovana, „Do poslednje kapi vode", Доступно на: https://old.vreme.com/cms/view.php?id=1615680, Приступљено: 06.07.2024.

Komarčević, Dušan, „Protesti zbog zagađenja vazduha širom Srbije", Доступно на: slobodnaevropa.org/a/protesti-zagadjenje-vazduh-srbija/30418826.html, Приступљено: 15.07.2024.

Kozbašić, Jelena, „BOŠ: Dozvoljeni broj dana sa prekomernim zagađenjem vazduha već prekoračen na 97 mernih stanica u mreži građanskog merenja", Доступно на: klima101.rs/vazduh-srbija-gradjanska-merenja/, Приступљено: 15.07.2024.

Kozbašić, Jelena, „Dok CBAM vreba iza ćoška: U zadnji čas, Srbija je usvojila Zakon o porezu na gasove sa efektom staklene bašte", Доступно на: https://klima101.rs/zakon-porez-na-ugljenik-srbija-cbam/, Приступљено: 17.02.2026.

Kuzmanović, Milena, „Valjevsko udruženje građana podnelo prijavu protiv Krušika zbog zagađenja", Доступно на: https://n1info.rs/vesti/valjevsko-udruzenje-gradjana-podnelo-prijavu-protiv-krusika-zbog-zagadjenja/?fbclid=IwAR0H8D7PbySRLegmRqjbjPDA-m5omsvQ5KneRXpu4W8xQRERUr0mGdfLwPg, Приступљено: 12.06.2024.

Mixed Methods International Research Association – MMIRA, "About Us", Доступно на: https://mmira.wildapricot.org/about, Приступљено: 23.05.2025.

Nikolić, Jovana, „Dok građani udišu loš vazduh, rešenja za zagađenje ne daju rezultate Доступно на: https://www.cins.rs/dok-gradjani-udisu-los-vazduh-resenja-za-zagadjenje-ne-daju-rezultate/, Приступљено: 10.06.2025.

Our World in Data, "Share of the population using the Internet", Доступно на: https://ourworldindata.org/grapher/share-of-individuals-using-the-internet?tab=line, Приступљено: 14.05.2026.

Oxford Learner's Dictionaries, "Dictionaries", Доступно на: https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/quantity#quantity_idmgs_1, Приступљено: 10.05.2025.

Prica Kovačević, Dragana, „Beočinska cementara godinama zagađuje okolinu bez kazne", Доступно на: https://www.021.rs/story/Novi-Sad/Vesti/233966/Beocinska-cementara-godinama-zagadjuje-okolinu-bez-kazne.html, Приступљено: 12.06.2024.

Radio Slobodna Evropa, „Ugašen požar na deponiji kod Užica", Доступно на: https://www.slobodnaevropa.org/a/ugasen-pozar-deponije-uzice/32961948.html, Приступљено: 22.06.2024.

Regulatorni institut za obnovljivu energiju i životnu sredinu, „Novi Zakon o zaštiti vazduha ne otklanja suštinske uzroke zagađenja – Proces izrade zakona je nezakonit i diskriminatoran", Доступно на: https://reri.org.rs/novi-zakon-o-zastiti-vazduha-ne-otklanja-sustinske-uzroke-zagadjenja-proces-izrade-zakona-je-nezakonit-i-diskriminatoran/, Приступљено: 09.06.2024.

Republički zavod za statistiku, „Registrovana drumska motorna i priključna vozila i saobraćajne nezgode na putevima, 2023", Доступно на: https://stat.gov.rs/sr-latn/vesti/20240318-registrovana-drumska-motorna-i-prikljucna-vozila-i-saobracajne-nezgode-na-putevima-2023/, Приступљено: 20.06.2024.

Reuters, "EU Parliament approves compromise on vehicle pollution limits", Доступно на: reuters.com/world/europe/eu-parliament-approves-compromise-vehicle-pollution-limits-2024-03-13/, Приступљено: 19.06.2024.

Ritchie, Hannah and Rosado, Pablo, “Energy Mix”, Доступно на: https://ourworldindata.org/energy-mix, Приступљено: 10.01.2025.

Roser, Max, “Data review: how many people die from air pollution?”, Доступно на: ourworldindata.org/data-review-air-pollution-deaths#the-estimates-for-the-death-toll-from-air-pollution-span-a-wide-range, Приступљено: 24.06.2024.

Sage Journals, “Journal of Mixed Methods Research”, Доступно на: https://journals.sagepub.com/overview-metric/MMR, Приступљено: 23.05.2025.

Spasojević, Nenad, „Da li raste uloga zelenih partija i pokreta pred nastupajuće izbore u Srbiji?”, Доступно на: klima101.rs/zeleni-pokreti-u-srbiji-izbori/, Приступљено: 17.07.2024.

United Nations Climate Change, “Conference of the Parties (COP)”, Доступно на: https://unfccc.int/process/bodies/supreme-bodies/conference-of-the-parties-cop, Приступљено: 11.04.2026.

World Values Survey, “Who we are”, Доступно на: https://www.worldvaluessurvey.org/WVSContents.jsp, Приступљено: 10.05.2025.

ПРИЛОЗИ

Прилог 1 – Упитник за интервјуе

Датум и место: _____

Испитаник/ца: _____

УПИТНИК

1. Која су за Вас три највећа еколошка проблема у [град/општина унет током интервјуа]? (*довољно је само укратко их навести*)

_____

2. Који су, по Вашем мишљењу, узрочници ова три проблема која сте навели (*грађани, индустрија, институције, друго*)?

_____

3. Како бисте оценили квалитет ваздуха у [град/општина унет током интервјуа] током целе године?

_____

4. Како оцењујете тренутни ниво информисаности грађана о стању квалитета ваздуха у [град/општина унет током интервјуа]?

_____

5. Колико су доступне и јасне званичне информације грађанима о квалитету ваздуха у [град/општина унет током интервјуа], и где Ви видите кључне недостатке уколико их има?

_____

6. У коликој мери су грађани данас у граду/општини [град/општина унет током интервјуа] упознати са изворима загађења ваздуха?

_____

7. Како бисте оценили однос надлежних градских/општинских институција у [град/општина унет током интервјуа] према питању квалитета ваздуха, као и степен општег задовољства код грађана мерама надлежних?

_____

8. Према Вашим увидима, на који начин квалитет ваздуха утиче на свакодневне активности грађана, али и на њихову перцепцију здравствених ризика и ниво забринутости за здравље?

_____

9. Да ли грађани повезују конкретне здравствене проблеме са загађеношћу ваздуха, или им та веза није у довољној мери јасна?

_____

10. Очекујете ли да ће последице загађења ваздуха у [град/општина унет током интервјуа] постати хронична свакодневица на коју се грађани морају навићи?

_____

11. Како грађани реагују на изазове са квалитетом ваздуха, да ли то код њих развија апатију, или мотивацију за различитим видовима информисања и активизма?

_____

12. У периоду од последњих 5 година, примећујете ли раст интересовања код грађана у домену теме квалитета ваздуха у [град/општина унет током интервјуа] и шта сматрате да је главни покретач тог тренда уколико он постоји?

_____

13. Како процењујете спремност грађана за учешће у конкретним активностима у области унапређења квалитета ваздуха у [град/општина унет током интервјуа] (нпр. грађанско мерење квалитета ваздуха, потписивање петиција, дијалог са доносиоцима одлука, организовање јавних активности или протеста), и које баријере најчешће ограничавају њихово активно укључивање?

_____

14. Како оцењујете сарадњу организација цивилног друштва са локалним властима и грађанима по питању квалитета ваздуха?

_____

15. Колики су капацитети цивилног сектора и постоји ли мрежа сарадње на локалном нивоу која обухвата не само [град/општина унет током интервјуа], него и суседне градове и општине по питању решавања проблема загађења ваздуха? (*састанци, координисане комуникације, заједничке акције, истраживања јавног мњења, друго*)

_____

16. Како оцењујете спремност локалних самоуправа да укључе грађане у процесе доношења одлука везаних за тему квалитета ваздуха у [град/општина унет током интервјуа]?

_____

17. Уколико бисте сумирали све оно о чему смо до сада причали, по Вашем мишљењу, стање квалитета ваздуха у [град/општина унет током интервјуа] код грађана изазива које емоције/осећања? (*одабрати укупно 3 опције*)

срећа, радост, задовољство, испуњеност, захвалност, узбуђеност, нада;

несрећа, страх, незадовољство, мржња, равнодушност, љутња, подсмех, стид;

друго: _____

Прилог 2 – Списак интервјуа

Интервју 1 – са представником организације цивилног друштва из Ниша (реализован 24.12.2025. године);

Интервју 2 – са представником организације цивилног друштва из Новог Сада (реализован 23.12.2025. године);

Интервју 3 – са представницом организације цивилног друштва из Лесковца (реализован 25.12.2025. године);

Интервју 4 – са представником организације цивилног друштва из Ваљева (реализован 26.12.2025. године);

Интервју 5 – са представницом организације цивилног друштва из Смедерева (реализован 26.12.2025. године);

Интервју 6 – са представником организације цивилног друштва из Врбаса (реализован 29.12.2025. године);

Интервју 7 – са представником организације цивилног друштва из Бора (реализован 13.01.2026. године);

Интервју 8 – са представником организације цивилног друштва из Краљева (реализован 15.01.2026. године);

Интервју 9 – са представником организације цивилног друштва из Чачка (реализован 16.01.2026. године);

Интервју 10 – са представницом организације цивилног друштва из Крагујевца (реализован 16.01.2026. године);

Интервју 11 – са представником организације цивилног друштва из Врања (реализован 20.01.2026. године);

Интервју 12 – са представником организације цивилног друштва из Зајечара (реализован 21.01.2026. године);

Интервју 13 – са представником организације цивилног друштва из Новог Пазара (реализован 23.01.2026. године);

Интервју 14 – са представницом организације цивилног друштва из Шапца (реализован 25.01.2026. године);

Интервју 15 – са представником организације цивилног друштва из Београда (реализован 26.01.2026. године);

Интервју 16 – са представницом организације цивилног друштва из Суботице (реализован 28.01.2026. године);

Интервју 17 – са представницом организације цивилног друштва из Панчева (реализован 30.01.2026. године);

Интервју 18 – са представником организације цивилног друштва из Ужица (реализован 30.01.2026. године);

Прилог 3 – Анкетни упитник

Опис истраживања и упутство: Здраво, хвала Вам што желите да учествујете у истраживању. Тема истраживања је стање квалитета ваздуха и партиципација грађана на локалном нивоу у Србији. Анкета је део истраживања за докторску дисертацију. Молимо Вас да одговорите на сва питања, јер су само потпуни одговори валидни за квалитет истраживања. Пажљиво прочитајте свако питање, крећемо.

1. Ваш пол?

женски

мушки

2. Ваше године?

18–30

31–45

46–63

64+

3. Регион у којем живите?

Регион Војводина

Београдски регион

Регион Западна Србија и Шумадија

Регион Јужна и Источна Србија

4. Средина у којој живите?

градска

приградска

сеоска

5. Највиши степен завршеног образовања?

без школе / основна школа

средња школа

виша школа / факултет

мастер / докторат

6. Колики су укупни месечни приходи Вашег домаћинства?

до 40.000 динара

40.001–80.000 динара

80.001–120.000 динара

120.001–160.000 динара

160.001–200.000 динара

200.001–250.000 динара

250.001–300.000 динара

више од 300.000 динара

7. Који од наведених еколошких проблема сматрате да је најизраженији у месту у ком живите?

загађење ваздуха

загађење вода / отпадне воде

квалитет воде за пиће

загађење земљишта

неадекватно одлагање отпада / дивље депоније

недостатак зелених површина / прекомерна урбанизација

бука

друго_____

8. Како бисте оценили квалитет ваздуха у месту у којем живите током целе године?

изузетно лош 1 – 5 одличан

9. Како бисте оценили Ваш ниво информисаности о квалитету ваздуха?

изузетно низак 1 – 5 веома висок

10. У наредних неколико питања, оцените у којој мери су следећи извори информација допринели развоју Ваше информисаности о квалитету ваздуха у претходним годинама.

надлежне институције на нивоу локалне самоуправе (*завод за јавно здравље, секретаријат/одељење за животну средину и др.*)

нису уопште допринеле 1 – 5 изузетно су допринеле

традиционални медији (*телевизија, штампа и радио*)

нису уопште допринели 1 – 5 изузетно су допринели

интернет портали

нису уопште допринели 1 – 5 изузетно су допринели

друштвене мреже

нису уопште допринеле 1 – 5 изузетно су допринеле

апликације (*xEco, AirVisual, AirCare и др.*)

нису уопште допринеле 1 – 5 изузетно су допринеле

организације цивилног друштва (*удружења грађана*)

нису уопште допринеле 1 – 5 изузетно су допринеле

11. Шта бисте издвојили као главни извор загађења ваздуха у Вашем месту?

индустрију

термоелектране

топлане-котларнице

индивидуална ложишта (из домаћинстава)

саобраћај

депоније

пољопривреду

друго _____

12. Који је главни начин грејања Вашег домаћинство? (*можете одабрати више одговора*)

дрво

угаљ

даљинско грејање (топлана)

електрична енергија

пелет

гас

лож-уље

друго _____

13. Колико, по Вашем мишљењу енергент којим грејете домаћинство доприноси загађењу ваздуха у месту у којем живите?

уопште не доприноси 1 – 5 значајно доприноси

14. Шта Вас спречава да за грејање домаћинства користите еколошки прихватљивије начине загревања попут пелета, топлотне пумпе, електричне енергије из обновљивих извора, гаса и сл.?

_____

15. Колико сте забринути због утицаја загађеног ваздуха на Ваше здравље и здравље Вама блиских особа?

уопште нисам забринут/а 1 – 5 веома сам забринут/а

16. Уколико сматрате да загађење ваздуха утиче на Ваше свакодневне активности, на који начин се прилагођавате или настојите да умањите његов утицај? (*можете одабрати до 3 одговора*)

ограничавам боравак напољу

избегавам физичке активности (нпр. тренинг) напољу

носим маску као вид заштите

користим носиви стерилизатор ваздуха

користим пречишћивач ваздуха у домаћинству

одлазим ван места становања (боравак у природи)

не покушавам да се прилагођавам

загађење ваздуха није изражено

друго _____

17. Колико сте упознати са ризицима (*дисајни проблеми, повишен притисак, главобоље, мождани удари, компликације трудноће и др.***), које по здравље изазива изложеност загађеном ваздуху?**

нисам уопште упознат/а 1 – 5 веома сам упознат/а

18. Да ли сте до сада учествовали у неком виду активизма који се тицао питања квалитета ваздуха (*потписивање петиције, протест, грађанско мерење квалитета ваздуха, подношење притужби и др.***)?**

да

не

19. У којој мери сматрате да је могуће побољшати квалитет ваздуха у Републици Србији у наредних 5 година?

уопште није могуће 1 – 5 веома је могуће

20. Који је разлог за такав став? (*укратко опишите*)

_____

21. Колико сте спремни да мењате своје свакодневне навике (*нпр. начин превоза, потрошњу енергије, начин загревања домаћинства и др.***), како бисте позитивно утицали на квалитет ваздуха?**

нисам уопште спреман/на 1 – 5 у потпуности сам спреман/на

22. На које начине бисте били спремни да се укључите у решавања проблема квалитета ваздуха у месту у којем живите? (*можете одабрати више одговора*)

потписао/ла бих петицију

поднео/ла бих притужбу према надлежним институцијама на локалу

учествовао/ла бих на скупу/протесту

учествовао/ла бих на јавним расправама или трибинама које организује локална самоуправа

учествовао/ла бих волонтерски у раду еколошких удружења

делио/ла бих информације путем друштвених мрежа

друго: _____

23. Шта бисте издвојили као кључан разлог/мотив да се снажније укључите у решавање проблема загађења ваздуха? (*укратко опишите*)

24. У наредних неколико питања, оцените у којој мери би Вас следећи фактори мотивисали да се ангажујете у решавању проблема загађења ваздуха.

боља информисаност о узроцима и последицама загађења

уопште не би мотивисало 1 – 5 снажно би мотивисало

едукације о начинима учешћа у решавању проблема загађења

уопште не би мотивисало 1 – 5 снажно би мотивисало

веће укључивање грађана у решавање проблема

уопште не би мотивисало 1 – 5 снажно би мотивисало

већа транспарентност рада надлежних институција

уопште не би мотивисало 1 – 5 снажно би мотивисало

25. У следећем блоку питања, оцените у којој мери би Ваше укључивање у неку од претходно наведених активности за решавање проблема квалитета ваздуха утицало на следеће аспекте Вашег живота.

непријатности на послу и/или губитак посла

уопште не би утицало 1 – 5 значајно би утицало

угроженост личне безбедности (*претње, уцене и др.*)

уопште не би утицало 1 – 5 значајно би утицало

несугласице/неразумевање са блиским особама

уопште не би утицало 1 – 5 значајно би утицало

мањак слободног времена

уопште не би утицало 1 – 5 значајно би утицало

емоционално оптерећење (*стрес, фрустрација и др.*)

уопште не би утицало 1 – 5 значајно би утицало

СПИСАК ПРИЛОГА

Слика 1. Однос и позиција методолошких приступа у истраживањима

Слика 2. Општи приказ фаза у спровођењу експлораторно секвенцијалног модела

Слика 3. Експлораторно секвенцијални модел

Слика 4. Секвенцијални модел мешовитих метода

Слика 5. Етапе у примени експлораторно секвенцијалног модела у случају развијања инструмената

Слика 6. Етапе у примени експлораторно секвенцијалног модела у случају развоја таксономија/теорија

Слика 7. PRISMA дијаграм прегледа литературе

Слика 8. Потпуно интегрисани модел мешовитих метода

Слика 9. Етапе у реализацији експлораторно секвенцијалног модела у истраживању

Слика 10. Шематски приказ квалитативне анализе елемената

Табела 1. Класификација студија прегледа литературе на основу главних карактеристика

Табела 2. Анализа фреквентности појмова који појашњавају елемент *актери*

Табела 3. Анализа фреквентности појмова који појашњавају елемент *узроци*

Табела 4. Анализа фреквентности појмова који појашњавају елемент *последице*

Табела 5. Анализа фреквентности појмова који појашњавају елемент *рекација–информисаност*

Табела 6. Анализа фреквентности појмова који појашњавају елемент *рекација–партиципација*

Табела 7. Најизраженији еколошки проблеми

Табела 8. *Post-hoc* поређења разлика у информисаности у зависности од узраста

Табела 9. Анализа варијансе у случају разчличитих извора информисања

Табела 10. Главни извори који утичу на загађење ваздуха у Србији

Табела 11. Примарни енергенти које грађани користе за загревање својих домаћинстава

Табела 12. Разлози који спречавају испитанике да пређу на алтернативне енергенте у загревању својих домаћинстава

Табела 13. *Post-hoc* поређења разлика у забринутости за здравље у зависности од узраста

Табела 14. *Post-hoc* поређења разлика у забринутости за здравље у зависности од степена образовања

Табела 15. *Post-hoc* поређења разлика у забринутости за здравље у зависности од средине

Табела 16. Мере адаптације грађана услед негативног утицаја загађења ваздуха

Табела 17. *Post-hoc* поређења разлика у упознатости са ризицима у зависности од узраста

Табела 18. *Post-hoc* поређења разлика у упознатости са ризицима у зависности од степена образовања

Табела 19. Табела контигенције разлика у учешћу у односу на узраст

Табела 20. Табела контигенције разлика у учешћу у односу на средину

Табела 21. Табела контигенције разлика у учешћу у односу на степен образовања

Табела 22. *Post-hoc* поређења разлика у спремности за промене навика у зависности од узраста

Табела 23. *Post-hoc* поређења разлика у спремности за промене навика у зависности од степена образовања

Табела 24. Начини на које су грађани спремни да се укључе у решавању проблема загађења ваздуха

Табела 25. Кључни разлози и мотиви грађана да се снажније укључе у решавање проблема загађења ваздуха

Табела 26. Анализа варијансе у случају разчличитих фактора мотивације

Табела 27. Анализа варијансе у случају разчличитих утицаја на аспекте живота

Прилог 1. Упитник за интервјуе

Прилог 2. Списак интервјуа

Прилог 3. Анкетни упитник

БИОГРАФИЈА АУТОРА

Ненад Спасојевић је рођен 27. јануара 1996. године у Краљеву, Република Србија. Дипломирао је на Факултету политичких наука Универзитета у Београду 2019. године, на смеру међународна политика. Мастер академске студије модул Еколошка политика уписао је на истом факултету и завршио 2020. године са просечном оценом 10,00, одбранивши мастер рад под називом „Аерозагађење у Републици Србији као последица енергетске ефикасности" у септембру 2020. године са највишом оценом. Докторске академске студије на смеру политикологија уписао је академске 2020/21 године.

У периоду од академске 2019/20 до 2024/25 године, а на основу одлука Наставно-научног већа Факултета политичких наука Универзитета у Београду био је ангажован као сарадник у настави/демонстратор на предметима на основним академским студијама: Основи методологије политичких наука, Методологија политичких наука са статистиком, Анализа политичких процеса и Методологија политичких наука.

Од 2021. године ангажован је у Институту за политичке студије – ИПС, у периоду од 2021–2023. године као истраживач–приправник, а потом и у звању истраживач–сарадник од 2023. године. У Институту за политичке студије члан је Центра за политичку антропологију и психологију. Такође, био је ангажован као секретар научног часописа Политичка ревија, а тренутно је секретар у часопису Политика националне безбедности.

У периоду 2020–2025. године учествовао је на већем броју националних и међународних научних конференција, а објавио је самостално или у коауторству двадесет научних радова. Један је од покретача и чланова организационог одбора националне научне конференције намењене младим истраживачима „Перспективе политичких наука у савременом друштву".

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора: Ненад Спасојевић

Број индекса: 25/2020

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом:

„Експлораторно секвенцијални модел мешовитих метода код партиципације грађана у процени загађења ваздуха у Републици Србији”

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица и да је резултат сопственог истраживачког рада;

У Београду, Потпис аутор

_____ _____

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора: Ненад Спасојевић

Број индекса: 25/2020

Студијски програм: Докторске студије политикологије

Наслов рада: „**Експлораторно секвенцијални модел мешовитих метода код партиципације грађана у процени загађења ваздуха у Републици Србији”**

Ментор: проф. др Вера Арежина

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањивања у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

У Београду, Потпис аутор

_____ _____

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

„Експлораторно секвенцијални модел мешовитих метода код партиципације грађана у процени загађења ваздуха у Републици Србији”

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формат погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)

2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)

3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)

5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)

6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци. Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

У Београду, Потпис аутор

_____ _____

1. **Ауторство**. Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално**. Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада**. Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима**. Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада**. Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима**. Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.